

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

РОДІНА НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 159.923

**ПСИХОЛОГІЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ:
СИСТЕМНЕ МОДЕЛЮВАННЯ**

19.00.01- Загальна психологія, історія психології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ - 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ЯВИЩЕ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ЯК НАУКОВО- ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА ТА АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ.....	21
1.1. Копінг як психологічний феномен.....	21
1.2. Копінг-поведінка в сучасних психологічних концепціях.....	25
1.3. Копінг і розуміння.....	59
1.4. Несвідоме і копінг.....	70
Висновки до першого розділу.....	92
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ І КОНЦЕПЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ.....	95
2.1. Основні методологічні підходи до дослідження копінг-поведінки.....	95
2.2. Теоретичне обґрунтування концепції та її основні положення.....	104
2.3. Підходи до побудови цілісних моделей формування копінг-поведінки засобами «твердої» та «м'якої» системних методологій.....	112
2.4. Організація дослідження формування копінг-поведінки в рамках «твердої» системної методології.....	117
Висновки до другого розділу.....	119
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА І СТАНДАРТИЗАЦІЙНИХ ВЕРСІЙ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ.....	121
3.1. Застосування опитувальника WOCQ у вивченні копінг-поведінки.....	121
3.2. Версія опитувальника для кризових ситуацій загрози самоактуалізації та її психометричний аналіз	125
3.3. Версія опитувальника для кризових ситуацій загрози життю та її психометричний аналіз.....	144

Висновки до третього розділу.....	156
РОЗДІЛ 4. СТВОРЕННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ОСІБ, ЩО ДОЛАЮТЬ КРИЗОВІ СИТУАЦІЇ.....	158
4.1. Теоретичні аспекти побудови класифікації і аналіз емпіричних досліджень.....	158
4.2. Ієрархічна модель для кризових ситуацій загрози самоактуалізації.....	162
4.3. Ієрархічна модель для ситуацій загрози життю.....	181
Висновки до четвертого розділу.....	200
РОЗДІЛ 5. СИСТЕМНЕ МОДЕЛЮВАННЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ... 201	
5.1. Соціальне середовище як підсистема.....	201
5.2. Несвідоме як підсистема.....	232
5.3. Свідомість як підсистема.....	285
5.4. Копінг-поведінка як підсистема.....	307
5.5. Аналіз інтегральних моделей.....	331
5.6. Системно-параметрична модель формування копінг-поведінки.....	365
Висновки до п'ятого розділу.....	376
РОЗДІЛ 6. РОЗРОБЛЕННЯ ДІАГНОСТИЧНИХ ТА КОРЕКЦІЙНИХ ЗАХОДІВ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ.....	379
6.1. Особливості несвідомого як індикатори копінг-поведінки, їх застосування в експрес-діагностиці.....	379
6.2. Корекційні заходи для підвищення ефективності копінг-поведінки у досліджуваних контингентів.....	400
6.3. Наступні напрямки подальших досліджень копінг- поведінки у контексті сучасної української психології.....	421
Висновки до шостого розділу.....	428
ВИСНОВКИ.....	430
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	437
ДОДАТКИ.....	477

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Назви психодіагностичних методик

МВАС – Метод вибору архетипових символів

МКВ – Метод колірних виборів

ММИЛ – Методика багатостороннього дослідження особистості
(рос. Методика многостороннего исследования личности)

МПВ – Метод портретних виборів

ММРІ – Міннесотський багатоаспектний особистісний опитувальник (англ.
Minnesota Multiphasic Personality Inventory)

WOCQ – Опитувальник способів подолання (англ.
Ways of Coping Questionnaire)

Шкали опитувальника WOCQ

АП – Аналіз проблеми

В – Відстороненість

ВП – Вирішення проблеми

ВСС – Відхід до суб'єктивного світу

Д – Дистанціювання

ІП – Ігнорування проблеми

К – Конфронтація

ОД – Очікування на допомогу

ПБД – Прийняття бажаного за дійсне

ПВ – Прийняття відповідальності

ПП – Позитивна переоцінка

ППВР – Прийняття проблеми – Відмовлення від рішень

ППД – Побудова плану дій

ПР – Поведінкова розрядка

ПСП – Пошук соціальної підтримки

СЗ – Самозвинувачення

СК – Самоконтроль

УВ – Уникання – відхід

ФП – Фокусування на позитиві

Шкали опитувальника ММРІ (ММИЛ)

D – шкала депресії

F – шкала агравації

Hs – шкала іпохондрії

Hu – шкала конверсійної істерії

K – шкала корекції

L – шкала брехні

Ma – шкала гіпоманії

Mf – шкала чоловічих і жіночих рис характеру

Pa – шкала паранойяльності

Pd – шкала асоціальної психопатії

Pt – шкала психастенії

Sc – шкала шизоїдності

Si – шкала соціальної інтроверсії

Фактори методики Л. Сонді

d – фактор фіксації та пошуку

e – етичний фактор

h – ерос-фактор

hy – моральний фактор

k – егосистолічний фактор

m – фактор зчеплення та відторгнення

p – егодіастолічний фактор

s – танатос-фактор

Показники методики Е. Вартегга

N+– адекватні нормативні рішення

N-- неадекватні нормативні рішення

Np– патологічні нормативні рішення

O+– адекватні оригінальні рішення

O-- неадекватні оригінальні рішення

Op– патологічні оригінальні рішення

Категорії копінгу вищого порядку

КПЗ – копінг, що потребує зусиль

КУ – копінг, що уникає

Терміни математичної статистики

A - асиметрія

CHAID – автоматичне виявлення взаємодій на основі тесту хі-квадрат (англ. Chi-squareAutomaticInteractionDetector)

d - коефіцієнт Дурбіна-Ватсона

E - ексцес

M - середнє значення

MR – середній ранг (англ. Meanrank)

Ni – кількість пунктів у шкалі опитувальника

p – статистична значимість

r – коефіцієнт кореляції Пірсона

R² – коефіцієнт детермінації

R²_w – коефіцієнт детермінації, скоректований за методом Р.Дж. Веррі

RMSEA – квадратична усереднена похибка апроксимації (англ. Root mean square error of approximation)

SD - стандартне відхилення(англ. Standarddeviation)

U - критерій Манна-Вітні

α – коефіцієнт внутрішньої узгодженості Кронбаха

β - стандартизоване значення коефіцієнта регресії.

ρ - коефіцієнт кореляції Спірмена

χ² - критерій хі-квадрат Пірсона

ΔF – зміна критерію Фішера

Δr – різниця коефіцієнтів кореляції Пірсона

ΔR²_w – зміна коефіцієнту детермінації, скоректованого за методом Р.Дж. Веррі

ВСТУП

Актуальність дослідження. Нестабільне політичне і соціально-економічне становище в країні, болюче реформування усіх сфер життя призводить до зростання психоемоційного навантаження на сучасну людину. Складні життєві ситуації, з якими вона стикається, дедалі частіше не вдається вирішити за короткий час і у звичний спосіб, тобто вони самі набувають кризового характеру. Тому перед психологічною наукою з особливою гостротою стоїть завдання пошуку шляхів подолання особистістю життєвих криз. Уже кілька десятиліть проблема копінг-поведінки в умовах життєвих криз є предметом вивчення у вітчизняній та зарубіжній психології.

На сьогоднішній день слід констатувати, що вивчення психології подолання в Україні ще перебуває у стадії формування. Це виразно контрастує з тим фактом, що сучасна українська психологія спирається на дуже потужну методологічну базу, яку закладено цілою плеядою вітчизняних вчених. Стосовно дослідження поведінки подолання значний потенціал, на наш погляд, мають принципи психології розвитку Г.С. Костюка, де особистість розглядається у саморусі, самоактивності, саморозгортанні, генетичний підхід С.Д. Максименка, положення теорії вчинку В.А. Роменця і суб'єктно-вчинкової парадигми В.О. Татенка, психологічні моделі цілепокладання Ю.М. Швалба, уявлення про життєвий світ особистості, життєві кризи та способи їх вирішення, сформульовані Т.М. Титаренко, трактування особистості як цілісності з позицій етичного персоналізму О.Ф. Бондаренка, принципи психології розуміння творчих задач А.Б. Коваленко та деякі інші. Але, на жаль, ці теоретичні підходи досі ще не були втілені в оригінальні концепції, що цілісно пояснюють копінг-поведінку і можуть претендувати на місце поряд з провідними теоріями подолання.

Здебільшого у вітчизняній психології дослідження копінгу відбуваються на рівні емпіричного вивчення деяких його особливостей у певних контингентів (І.Ф. Аршава, О.В. Брюханов, О.О. Назаров, Е.Л. Носенко, Т.Л. Ряполова, О.І. Склень, О.В. Тімченко) або констатації

того, як ці особливості співвідносяться з окремими індивідуально-психологічними або соціально-демографічними характеристиками (І.О. Корнієнко, О.Є. Самара, Т.А. Ткачук, Д.В. Штриголь). Також деякими українськими авторами були здійснені огляди, що аналізують стан проведення науково-дослідних робіт з питань копінгу (Е.Л. Носенко, З.А. Сивогракова, В.І. Шебанова). Натомість спроби узагальнити та концептуалізувати різноманітні аспекти проблеми подолання практично відсутні.

Слід зауважити, що на теперішній час співіснують численні й багато в чому суперечливі теоретичні концепції феномену копінг-поведінки (Р.С. Лазарус, С. Фолкман, С.Е. Гобфолл, К.С. Карвер, М.Ф. Шеєр, А. Бандура, Р. Шварцер, Л.Дж. Еспінволл, Ш.Е. Тейлор та ін.), а також термінологічні визначення цього феномену (Л. Мерфі, Р.С. Лазарус, С. Фолкман, Л.І. Анциферова, С.К. Нартова-Бочавер, В.О. Бодров, Е. Скіннер та ін.). У зазначених авторів подолання життєвої кризи розглядається як результат активності лише одного з трьох рівнів психіки: свідомого, передсвідомого або несвідомого. Більш того, багатьма з них вказується, що операціоналізація конструктів, які стосуються копінг-поведінки, наражається на істотні методологічні та методичні складнощі.

Важливого значення набуває створення такої концепції, у якій формування копінг-поведінки може бути показане як система ієрархічної взаємодії різних рівнів психіки. До того ж ряд дослідників визнає необхідність формування таких підходів до поведінки подолання, що враховують не тільки усвідомлювані процеси, а й несвідомі (Р.С. Лазарус), або вже включає несвідоме особистості у свої концепції подолання (К. Хорні, К. Одвін, Б. Джейкобс).

На сучасному етапі розвитку психологічної науки системний підхід стає загально визнаною методологічною платформою, на базі якої здійснюється багато різнопланових досліджень усіляких феноменів, таких як: мовлення у стані емоційної напруги (Е.Л. Носенко), психологічні моделі

цілепокладання (Ю.М. Швалб), ціннісні орієнтації (С.С. Бубнова), психічні стани (О.О. Прохоров), емоційна пам'ять (М.А. Кузнецов), професійний розвиток особистості (Д.М. Завалішина), відхилення у психічному розвитку дітей (Т.П. Вісковатова) та ін.

Вивчення копінгу на основі системного підходу провадилося цілою низкою авторів: Р.С. Лазарусом, М. Р. Зомерфільдом, а в останні роки М. Маковським, Р. Нево з колегами. Всі вони дотримуються єдиного погляду, що подолання життєвих криз вимагає системних досліджень, однак у своїх моделях вони ґрунтуються на положеннях різних теорій особистості. Разом з тим, слід зазначити, що системні дослідження копінгу поки є ще поодинокими. Більш того, серед них відсутні ті, які можливореалізувати в парадигмі теорій психоаналітичної орієнтації. Сьогодні, коли в психології активно розвивається цілісне сприйняття психологічних феноменів, для теорії та практики вже недостатньо простого виявлення властивостей, причин і наслідків окремих когнітивних і поведінкових актів подолання з подальшим співвіднесенням їх одне з одним. Важливим є саме цілісне розуміння й осмислення поведінки індивіда в умовах життєвих криз, що дозволить досягти ефективного їх подолання. Необхідність системного погляду на копінг зумовило вибір теми дисертаційного дослідження в такому вигляді «Психологія копінг-поведінки: системне моделювання».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконувалась на кафедрі соціальної і прикладної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої Ради ІМЕМ Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (протокол № 1 від 9 жовтня 2009 року). Дисертаційне дослідження проводилося в рамках наукової тематики кафедри загальної та соціальної психології ОНУ імені І.І. Мечникова «Соціально-психологічний та культурно-історичний потенціал особистості в умовах соціальних змін у суспільстві». Номер держреєстрації теми 0107V007980.

Дисертаційне дослідження завершено на факультеті психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та тісно пов'язане з науковими розробками, що проводяться на кафедрі соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка за темою: «Інноваційна поведінка молоді в період становлення української держави». Номер держреєстрації теми 0198V000061.

Мета дослідження – застосовуючи сучасні методи моделювання, розробити системну модель копінг-поведінки, сформулювати загальносистемні характеристики, що властиві поведінці подолання, та верифікувати цю модель в умовах життєвих криз різних типів.

Згідно з поставленою метою було визначено основні **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати копінг-поведінку як психологічне явище на підставі існуючих теоретичних підходів і емпіричних даних.
2. Розробити концепцію дослідження поведінки подолання в умовах життєвих криз у вигляді системної моделі.
3. Виокремити основні методи дослідження поведінки подолання, здійснити їх психометричний аналіз, розробити і стандартизувати нові версії.
4. Створити класифікації осіб, що долають кризові ситуації, шляхом побудови окремих ієрархічних моделей.
5. Провести емпіричну верифікацію системних характеристик копінг-поведінки, як на рівні підсистем, так і на рівні інтегральних моделей.
6. Розробити авторські діагностичні та корекційні заходи для вивчення ко-пінг-поведінки і окреслити напрямки подальших досліджень копіngu в контексті сучасної української психології.

Об'єкт дослідження – явище копінг-поведінки особистості у кризових ситуаціях.

Предмет дослідження – системне моделювання копінг-поведінки.

Провідною концептуальною ідеєю дослідження є положення про системний характер феномену копінг-поведінки індивіда. Системність

полягає у тому, що таку поведінку можна зобразити як результат діяльності цілісної самокерованої системи, активність якої забезпечується не просто сукупністю окремих компонентів (підсистем), а їхньою взаємодією і взаємним сприянням, що породжує нові інтегративні якості, не властиві окремим підсистемам. У дослідженні робиться акцент на такому типі стресових ситуацій, як кризи, що розуміються як «поворотні пункти» в долі особистості й завдяки цьому привертають особливу увагу.

Оскільки в кризових ситуаціях зростає роль у поведінці більш глибоких особистісних чинників, базисною для такої концепції є психодинамічна теорія особистості. Саме в її рамках розвинулася топографічна модель психіки, що виділяє декілька її рівнів та акцентує взаємозалежність між усвідомлюваними та неусвідомлюваними процесами. Тому наведену концепцію також характеризує комплексність – у ній при застосуванні топографічної моделі копінг зображується як результат ієрархічної міжрівневої взаємодії. Як стресори розглядаються дві основні кризові ситуації: загроза життю і загроза самоактуалізації.

У концепції дослідження зовнішнє середовище і особистість, що долає, розглядаються як єдина система. Середовище протистоїть системі «особистість» не як щось відмінне від системи, а як інша система. Концептом єдиної системи є взаємодія особистості й середовища, яке справляє стресовий, кризовий вплив. Структурою – стосунки між особистістю, що долає, і зовнішнім середовищем, що впливає на неї. Субстратом – індивід і так званий «позаіндивідний простір», що вступає з ним у контакт. Зовнішнє середовище складається з таких взаємозалежних підсистем: 1) стресор; 2) фактори середовища, що впливали на онтогенез; 3) актуальні вимоги середовища. Особистість, що долає, також формує три підсистеми: 1) несвідоме; 2) свідомість; 3) копінг-стратегії.

Згідно з концепцією дослідження взаємодія стресора з особистістю і подальше оцінювання відбувається на більш глибоких рівнях, а потім перетворюється через усвідомлювані рівні та формується у вигляді поведінки

подолання, яка є відповіддю особистості на стресор. Таким чином, стресова ситуація як критичний вплив середовища апелює передусім до неусвідомлюваного рівня особистості. Водночас зовнішнє середовище також формує несвідоме індивіда, впливаючи на його розвиток в онтогенезі. Вплив несвідомого на свідомий рівень психіки модерується актуальними вимогами соціального середовища. Свідомість, у свою чергу, слугує фільтром, селективно пропускаючи через себе актуальні несвідомі потреби, які створюють різноманітні варіанти подолання стресу. Здійснювана копінг-поведінка може більш-менш успішно сприяти вирішенню стресової ситуації, приводячи суб'єкта подолання до необхідного результату.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали загальні принципи системного аналізу (А.І. Уйомов, П.К. Анохін, Р. Емері, Ф. Акофф), принципи цілісності, єдності та взаємодетермінованості зовнішнього і внутрішнього в системогенезі психічної діяльності та розвитку (Б.Г. Ананьєв, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, Н.В. Чепельєва, А.Б. Коваленко), підходи до системного дослідження психологічних феноменів (Е.Л. Носенко, С.С. Бубнова, О.О. Прохоров, М.А. Кузнєцов, Д.М. Завалішина), уявлення про стрес, адаптацію (Г. Сельє, Ф.Б. Березін, В.О. Бодров) та життєві кризи (Т.М. Титаренко), концепції копіngu, сформульовані в сучасній психології (Р.С. Лазарус, С. Фолкман, С.Е. Гобфолл, К.С. Карвер, М.Ф. Шеєр, А. Бандура, Р. Шварцер, Л.Дж. Еспінволл, Ш.Е. Тейлор, Л.І. Анциферова, С.К. Нартова-Бочавер, Т.Л. Крюкова), уявлення про захисні механізми (А. Фрейд, К. Хорні, Дж.Е. Вайллант, Р. Уайт), про їхнє розмежування з копінг-стратегіями (Л. Беллак, Ф. Крамер, М. Мічелі, К. Кастельфранкі, Б. Сахдра, П. Тагард), про несвідомі потяги особистості (З. Фрейд, Л. Сонді), об'єктні відносини (М. Малер), а також теорії колективного несвідомого й архетипів К.Г. Юнга, модель рівневої діагностики Е. Вартегга.

Методи дослідження.

Теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, узагальнення теоретичних підходів до проблеми подолання з метою визначення поняттєво-категоріального апарату дослідження, систематизація та зіставлення різних поглядів на досліджувану проблему, порівняльний аналіз емпіричних досліджень копінг-поведінки, а також методи формалізації, розроблені параметричною загальною теорією систем.

Емпіричні: спостереження, анкетування, тестування. З метою діагностування поведінки подолання та її форм застосовувалися адаптовані варіанти методики WOCQ. Дослідження структури особистості здійснювалося за допомогою таких методів: Методика багатостороннього дослідження особистості (у адаптації Ф.Б. Березіна, М.П. Мірошнікова, Р.Б. Рожанця), Рисунковий тест Е. Вартегга, Метод портретних виборів Л. Сонді (у модифікації Л.М. Собчик), Метод колірних виборів М. Люшера. Також використовувалася авторська проективна експрес-методика, заснована на стимульному матеріалі методики Е. Вартегга.

Математико-статистичні: моделювання структурними рівняннями, що являє собою розвиток деяких методів з різних галузей статистики, а саме: множинної лінійної регресії, дисперсійного аналізу, факторного аналізу тощо; а також ієрархічний кластерний аналіз, простий лінійний і ієрархічний регресійний аналіз, категоріальний аналіз головних компонент, експлораторний факторний аналіз, аналіз надійності, дерева класифікації, кореляційний аналіз, непараметричні методи та описові статистики. Обробка даних здійснювалась за допомогою статистичних програм IBM SPSS Amos 20 і IBM SPSS Statistics 20.

Наукова новизна одержаних результатів.

Уперше:

- здійснено теоретичний аналіз основних методологічних підходів до системного дослідження копінг-поведінки, на підставі якого встановлено

необхідність розглядати при вивченні копінгу весь спектр механізмів психічного: як свідомих, так і несвідомих;

- обґрунтовано концепцію дослідження поведінки подолання на основі теоретичного поєднання системного аналізу з психодинамічною парадигмою;

- застосовано спільно кількісну та якісну методологію системного аналізу для розроблення та емпіричної верифікації моделі копінг-поведінки, у якій зовнішнє середовище і особистість, що долає, розглядаються як єдина система;

- визначено концепт, структуру і субстрат системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає», окресленої складові компоненти (підсистеми) та взаємовідносини між ними, наведено реляційні й атрибутивні параметри;

- встановлені загальносистемні закономірності, що характеризують виникнення поведінки подолання в умовах життєвих криз;

- наведено типологію життєвих криз, засновану на ієрархічній моделі потреб, та теоретично й емпірично вивчено особливості поведінки подолання у кризових ситуаціях, що є полюсами відповідного континууму: загроза життю – загроза самоактуалізації.

Дістали подальший розвиток:

- принципи, що концептуалізують копінг-поведінку як результат системної відповіді особистості на кризову ситуацію;

- положення про структуру подолання в різних типах (загроза життю, загроза самоактуалізації) кризових ситуацій;

- існуючі моделі класифікацій осіб, які долають життєві кризи, що дозволило спроектувати отримані дані на континуум «адаптивність – дезадаптивність» і надало можливість екстраполювати створені класифікації на інші подібні контингенти;

- положення про категорії копінгу вищого порядку, що описують ключовий аспект структурної диференціації копінг-поведінки, а також є неспецифічними стосовно характеристик кризових ситуацій;

- положення про основні закономірності онтогенезу несвідомих механізмів формування копінгу.

Поглиблено:

- уявлення про можливості та обмеження в організації психодіагностичних досліджень копінг-поведінки як на свідомому, так і на несвідомому рівні, що знайшли вираз у наборі психодіагностичних методів для емпіричної верифікації підсистем, що характеризують ці рівні особистісної організації;

- положення про ієрархічну структуру копінг-поведінки як такої, що складається з трьох рівнів: рівень окремих (поведінкових, когнітивних тощо) актів подолання, рівень копінг-стратегій і рівень типів копінгу: копінг, що вимагає зусиль, і копінг, що уникає;

- положення про вплив особливостей різних рівнів особистості на формування копінгу, зокрема про ступінь прояву в ситуації кризи тих властивостей особистості, джерела яких перебувають у глибинах несвідомого.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути рекомендовані до використання в навчально-виховній роботі вчителів шкіл, викладачів ВНЗ, психологів, політологів, соціологів, медиків, системологів, соціальних педагогів тощо. Основні положення і висновки дисертації дали змогу концептуально збагатити навчальні програми із загальної психології, соціальної психології, клінічної психології, психодіагностики щодо аспектів викладання структури особистості та її функціональних характеристик. Сформульовані теоретичні уявлення про системне моделювання копінг-поведінки можуть стати основою для методологічних семінарів з проблем теоретико-методологічних і прикладних проблем застосування сучасних методів системного моделювання у дослідженні інших психологічних

феноменів. Отримані дані стали основою для розробки тренінгів для формування ефективної копінг-поведінки в кризових ситуаціях: загроза життю – загроза самоактуалізації.

Модифіковано існуючу психодіагностичну методику «Опитувальник способів подолання» (WOCQ). Для неї були створені версії, призначені для дослідження копінг-поведінки індивідів у кризових ситуаціях: загроза життю – загроза самоактуалізації. Розроблено нову психодіагностичну методику, що дістала назву «Метод вибору архетипових символів». Це нова проєктивна техніка, створена для експрес-діагностики поведінки подолання в ситуаціях самоактуалізації. Методика розширює спектр психодіагностичних можливостей сучасних інструментів для вимірювання копінгу, оскільки, будучи захищеною від мотиваційних перекручень і установок на процедуру тестування, вона за мінімальний час дозволяє отримати важливу інформацію про способи подолання.

Усі запропоновані методики, які, згідно з психометричним аналізом, є достатньо валідними інструментами для вимірювання поведінки подолання, дають змогу широко застосовувати їх як у дослідницькій, так і у практичній роботі, пов'язаній з психологічним консультуванням, педагогічною діяльністю, професійним відбором тощо. Аналогічні програми запропоновано для використання в практичній діяльності викладачів, психологів та в інших галузях трудової діяльності, пов'язаних з роботою з персоналом, з метою виявлення груп ризику, що характеризуються неефективною копінг-поведінкою.

Теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було використано: в практиці роботи психологічної служби Головного управління МНС України в Одеській області (довідка про впровадження №4 від 1.08.2010), в практиці роботи Публічного акціонерного товариства Акціонерний банк «Південний» (довідка про впровадження №7 від 1.03.2012), в практиці роботи Державної установи «Інститут очних хвороб і тканинної терапії імені В.П. Філатова НАМН України» (довідка про

впровадження № 20 від 01.03.2012), у навчальному процесі Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Інституту математики, економіки і механіки (довідка про впровадження №11 від 9.01.2012 року).

Особистий внесок здобувача. Теоретичне дослідження особистісного потенціалу в подоланні важких життєвих ситуацій проведене спільно з А.Б. Коваленко. Особистим внеском автора є аналіз ресурсних і проактивних теорій копінгу.

Аналіз тенденцій та перспектив дослідження копінг-поведінки виконаний разом з А.Б. Коваленко. Особистим внеском автора є визначення та теоретичне обґрунтування напрямів подальших досліджень, а саме: системний підхід до копінгу, застосування психодинамічної парадигми у вивченні копінгу, дослідження феномену нон-копінгу, подальша розробка методичного апарату дослідження копінгу, вивчення копінгу в контексті макросоціальних процесів.

Теоретичне дослідження копінг-поведінки аномічної особистості проведене спільно з Б.В. Біроном. Особистим внеском автора є порівняльний аналіз копінг-стратегій у моделях Р. Егню та С. Фолкман і Р.С. Лазаруса.

Аналіз ролі проактивного копінгу в подоланні особистістю життєвої кризи виконаний разом з Б.В. Біроном. Особистим внеском автора є ідея, що конструкт «проактивний копінг» має значний потенціал для цілісного пояснення позитивних особистісних змін під час життєвої кризи.

Емпіричне дослідження особистісних потреб у ситуації внутрішньосімейної взаємодії на основі психодинамічного підходу здійснено спільно з О.М. Сухореброю. Особистим внеском автора є обґрунтування необхідності вивчення способів подолання складних ситуацій у сімейному житті.

Проблема переживання прихильності до об'єкта у кризовій ситуації втрати в контексті копінг-поведінки поставлена спільно з О.М. Ческідовою. Особистим внеском автора є гіпотеза про те, що спосіб подолання ситуації

втрати об'єкта залежить від структури особистості та складається з характерних копінгових дій.

Теоретичний аналіз психосоматичних розладів у офтальмології, їх діагностики та лікування проведений спільно з Л.О. Насінник. Особистим внеском автора є визначення необхідності систематизації даних стосовно психоемоційних факторів і їх ролі в розвитку патології органів зору.

Розроблені автором наукові положення й отримані емпіричні результати є самостійним внеском у дослідження копінг-поведінки особистості окрім зазначених вище матеріалів.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися на міжнародних, всеукраїнських, регіональних і міжвузівських наукових конференціях, а саме: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» (м. Київ, 2006); 61-й науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників кафедри загальної та соціальної психології (м. Одеса, 2006); науково-практичній конференції «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2007); 62-й науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників кафедри загальної та соціальної психології (м. Одеса, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні чинники становлення особистості в поліетнічному середовищі» (м. Мукачево, 2008); науково-практичній конференції «Проблеми духовності в психології розвитку особистості» (м. Ніжин, 2008); 63-й науковій конференції професорсько-викладацького складу (м. Одеса, 2008); Другій міжнародній науково-практичній конференції «Методології та технології практичної психології в системі вищої освіти» (м. Київ, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви» (м. Чернівці, 2009); II Міжнародній науково-практичній конференції «Когнітивні процеси та творчість» (м. Одеса, 2009); Першій міжнародній науково-практичній конференції «Культурно-

історичний та соціально психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (м. Одеса, 2009); Другій міжнародній науково-практичній конференції «Культурно-історичний та соціально психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (м. Одеса, 2010); Першому всеукраїнському конгресі із соціальної психології «Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи» (м. Київ, 2010); 65-й науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників кафедри загальної та соціальної психології (м. Одеса, 2010); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» (м. Київ, 2011); Третій міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми переживання життєвої кризи» (м. Ніжин, 2011); Третій міжнародній науково-практичній конференції «Культурно-історичний та соціально психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (м. Одеса, 2011); Третій міжнародній науково-практичній конференції «Когнітивні процеси та творчість» (м. Одеса, 2011); Першій міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки» (м. Одеса, 2012); Шостій міжнародній науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку особистості» (м. Вінниця, 2012).

Кандидатську дисертацію на тему «Індивідуально-особистісні особливості менеджерів середньої ланки в кризових ситуаціях: психодинамічний підхід» зі спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології було захищено 2005 року у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д. Ушинського. Положення та висновки кандидатської дисертації в докторській дисертації не використовувалися.

Публікації. Загальний обсяг – 40 наукових праць, у тому числі 33 статті у наукових фахових виданнях. Основні наукові результати

дослідження відображені у 16 публікаціях, із них – 1 монографія; додатково відображають наукові результати дисертації 24 публікації, із них – 1 колективна монографія.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел (397 найменувань, із них 219 іноземною мовою), 18 додатків на 27 сторінках. Загальний обсяг дисертації 503 сторінки, із них 436 сторінок основного тексту. Дисертація містить 69 таблиць і 52 рисунки.

РОЗДІЛ 1

ЯВИЩЕ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ЯК НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА ТА АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

1.1. Копінг як психологічний феномен

Проблема «копінгу» (подолання) особистості з важкими життєвими ситуаціями виникла в психології у другій половині ХХ ст. [100]. Вивчення поведінки, спрямованої на подолання труднощів, у сучасній психології здійснюється в рамках досліджень, присвячених аналізу копінг-механізмів, копінг-стратегій і копінг-поведінки. Першим, хто використав термін «coping», була Л. Мерфі [318]. Вона досліджувала способи подолання дітьми вимог, висунутих кризами розвитку. До них належали активні зусилля особистості, спрямовані на оволодіння важкою ситуацією або проблемою. Термін «coping» при цьому розумівся як прагнення індивіда вирішити певну проблему.

Поняття «coping» походить від англійського дієслова «to cope» (долати; витримати, опанувати). В українській психологічній літературі його переклад досі не має однотайно прийнятої форми, і в публікаціях ми знаходимо такі різновиди: «опановуюча поведінка» (або «опанування»); «долаюча поведінка» (або «поведінка подолання»); та просто англійське запозичення «копінг-поведінка».

Згідно до Великого тлумачного словнику української мови (он-лайн) [31] слово «опанування» походить від дієслова «опановувати», яке в даному контексті має три близьких одне до одного значень: *«перен. Підпорядковувати, підкоряти собі, своєму впливові кого-, що-небудь. // перен. Підпорядковуючи собі, своєму впливові, спрямовувати що-небудь у бажаному напрямі. // перен., рідко. Долати, перемагати що-небудь»*.

Щодо дієслова «долати» та споріднених із ним слів, у тому ж словникові знаходимо таке:

«Долати, ... книжн. 1. Перемагати, знищувати когось, щось у боротьбі. // Перемагати, переборювати різні перешкоди. 2. Справлятися з чим-небудь таким, що вимагає фізичних зусиль. // Переборювати труднощі у вивченні, освоєнні чого-небудь. // Позбавлятися чого-небудь. 3. Охоплювати кого-небудь, оволодівати ким-небудь (про фізичний стан і т. ін.).

Подолати (Подолувати, ... рідко.) ... 1. Перемагати кого-, що-небудь, знищувати когось, щось у боротьбі. // Перемагати, переборювати різні перешкоди. 2. Справлятися з чим-небудь таким, що вимагає фізичних зусиль. // Проходити, пропливати і т. ін. якусь відстань (звичайно велику або з перешкодами). // Переборювати труднощі при вивченні, освоєнні чого-небудь. // перен. Справлятися з почуттями, бажаннями, певним станом і т. ін.; пересилювати почуття, бажання, певний стан і т. ін. // перен. Позбуватися якої-небудь вади. 3. Охоплювати кого-небудь, оволодівати кимсь (про фізичний, психічний стан і т. ін.)».

Зрештою ми зупинилися на варіанті «поведінка подолання», або «долаюча поведінка» (синонімом даного терміну нерідко служить «копінг-поведінка»). При цьому ми ґрунтувалися на наведеному вище семантичному полі вказаних слів, яке здалося нам ширшим та більш прийнятним в даному випадку.

Зазначимо, що таку точку зору поділяють колеги зі Львівського національного університету імені Івана Франка та інших вищих навчальних закладів України [41, 42].

Незважаючи на те, що теорія «копінгу» одержала загальне визнання, у дослідженнях стресу й життєвих подій немає єдності в оцінці значення й механізму, за допомогою якого копінг впливає на стрес і самопочуття. Тому складно узагальнити існуючі в літературі думки в єдине ціле – доцільніше розглядати копінг у рамках однієї або декількох теоретичних моделей, концепцій. У літературі також зазначається, що організація досліджень

стресу й копінгу викликає певні методологічні складнощі з наступних причин: розмаїття проявів реакцій подолання і труднощі їх класифікації [326, 327]; недостатньо чіткі критерії для диференціації копінг-стратегій і психологічних захисних механізмів [106, 240, 321], також існує ряд невирішених проблем, що стосуються релевантних способів виміру копінгу [216, 349].

У численних роботах Ю.А. Александровського [4]; Л.А. Китаєв-Смика [58]; Є.І. Чехлатого [174]; Е.Л. Носенко, І.Ф. Аршави, К.П. Кутового [104]; А. Антоновського [183]; К.Дж. Холахена, Р.Х. Мооса [276]; С. Лосойі, Н. Айзенберга, Р. Фейбза [300] К. Туомі, Дж. Сейтсамо, Р. Хуухтанена [373]; А.М. Родрігеса і С.П. Гарселана [337] зазначається, що при недостатньому розвитку конструктивних форм поведінки подолання збільшується патогенність життєвих подій, і ці події можуть стати «пусковим механізмом» у процесі виникнення психосоматичних та інших захворювань.

Під поняттями «подолання стресу» і «копінг-поведінка» розуміються різноманітні форми активності людини, що охоплюють усі види взаємодії суб'єкта із завданнями і проблемами зовнішнього або внутрішнього плану. Подолання вступає в дію не тільки в тих випадках, коли складність завдання перевищує можливості звичних реакцій, робить недостатнім нормативне пристосування, вимагає нових ресурсів, але й при необхідності змінити поведінку у важких життєвих ситуаціях, при хронічному впливі стресорів і негативних повсякденних подіях. Подолання, як правило, націлене на пошук шляхів зміни взаємозв'язку між суб'єктом і умовами зовнішнього середовища або на зниження його емоційних переживань і дистресу; воно проявляється на когнітивному, емоційному й поведінковому рівнях у формі різних стратегій протидії стресогенним факторам або стресовим реакціям [19].

«Копінг» - це індивідуальний спосіб взаємодії із ситуацією відповідно до її власної логіки, значущості в житті людини і її психологічних можливостей [100]. Психологічне призначення копінгу полягає в тому, щоб

якнайкраще адаптувати людину до вимог ситуації, даючи можливість опанувати її, послабити або пом'якшити ці вимоги, намагатися уникнути або звикнути до них і таким чином погасити стресову дію ситуації. Тому головні завдання копінгу – забезпечення й підтримання благополуччя людини, фізичного й психічного здоров'я та задоволеності соціальними відносинами [382]. Російська дослідниця Т.Л. Крюкова [69] вказує, що «людина, що долає», це така, що чинить опір стресу. Ця людина використовує ряд базисних стратегій, які можуть бути як оптимальними, так і неоптимальними, як адекватними, так і неадекватними ситуації. На думку авторки «людина, що долає» розглядається в парадигмі «стрес-копінг» як така, що володіє особливою особистісною диспозицією, високими резервами опору стресу або стійкістю. У своєму дисертаційному дослідженні ми розширюємо це розуміння за рахунок стратегій, неадекватних стресовій ситуації.

Розглядаючи поведінку подолання в системі інших видів поведінки слід зазначити, що біполярний конструкт «неподолання – подолання» за змістом та своєю спрямованістю є близьким до таких конструктів «залежна поведінка – асертивна поведінка» [63, 94, 394], «внутрішнє відреагування – зовнішнє відреагування» [258], «автопластична поведінка – алопластична поведінка» [244].

У багатьох дослідженнях зазначається, що люди по-різному реагують на одну й ту саму стресогенну ситуацію. Здебільшого їм вдається зберегти або швидко відновити працездатність і функціональну надійність, хоча кожна людина тією чи іншою мірою відчуває в цих умовах негативні переживання, емоційне порушення й психічну напругу. Наявність індивідуальних розходжень у реагуванні на стрес і формуванні стресостійкості визначає зростаючий інтерес до вивчення механізмів регуляції цього стану, обґрунтування шляхів і способів його подолання.

У сучасній психологічній науці вивчення взаємодії особистості із зовнішнім середовищем дедалі частіше здійснюється в контексті поведінки подолання.

Отже, термін «копінг-поведінка» поряд з термінами «психологічний стрес», «життєва криза», «важка життєва ситуація» є одним з ключових понять загальної психології. Однак чим інтенсивніше вивчається феномен копіngu, тим з більшою кількістю невирішених питань зіштовхуються дослідники.

1.2. Копінг-поведінка в сучасних психологічних концепціях

На сьогодні у психологічній науці не існує загальновизнаного розуміння процесів подолання й універсальних класифікацій типів копіngu. Нижче стисло подано основні концептуальні моменти найвідоміших теорій копіngu-поведінки.

1.2.1. Трансакційна теорія. Після того, як Г. Сельє запровадив у 1926 році поняття «стрес», значна частина досліджень поведінки подолання була тісно пов'язана з проблемою стресу. Дослідник [354] розглядав стрес як неспецифічну, стереотипну, філогенетично давню реакцію організму на різні стимули середовища, що готують його до фізичної активності (наприклад, до втечі й т.п.). Поняттям «стресор» він позначив фізичні, хімічні й психічні навантаження, які може випробовувати організм. Якщо навантаження надмірні або соціальні умови не дозволяють реалізувати адекватну фізичну відповідь, ці процеси можуть призвести до фізіологічних й навіть структурних порушень.

Поступова зміна моделі стресу, що розроблена Г. Сельє, сталася після виходу книги Р.С. Лазаруса «Psychological stress and the coping process» в 1966 році [290], де копінг розглядався як центральна ланка стресу, а саме як стабілізуючий чинник, спроможний сприяти особистості підтримувати психосоціальну адаптацію в період впливу стресу.

У якості моделі копіngu-поведінки Р.С. Лазарусом була розроблена трансакційна теорія стресу. Протягом наступних десятиліть теорія

розвивалася, переглядалася й переосмислювалася й на сьогодні багато авторів, наприклад, Р. Шварцер [351], вважають її методологічним стандартом для проведення досліджень з позицій когнітивно-міжособистісного підходу.

Теорія Р.С. Лазаруса ґрунтується на трьох «китах»: апріорні змінні, процеси медіації і результати. Дану модель можна класифікувати як підхід, що є процесно орієнтованим. Стрес розуміється в термінах взаємовідносин між особистістю й середовищем з урахуванням природи стресових взаємовідносин [328]. Трансакційна теорія стресу розглядає реципрокні взаємини особистості і середовища, які пов'язані одне з одним і набувають нових значень за допомогою оцінних процесів. Когнітивне оцінювання – це оцінка значення того, що відбувається між особистістю й середовищем. Воно належить до процесів медіації й поділяється на первинне оцінювання (чи має відношення те, що відбувається, до індивіда), вторинне оцінювання (які копінг-механізми є в індивіда для відповіді на стресову ситуацію) й переоцінка.

При первинному оцінюванні ситуація може належати до трьох категорій: як така, що не має відношення до індивіда (індиферентна), як сприятливо-позитивна або як стресова. Остання може бути оцінена як така, що несе виклик, що загрожує або як збиток (втрата). Під загрозою розуміється стресор, наслідки якого можуть сприйматися, а можуть і не сприйматися як невідворотні. Виклик (або складні завдання), з іншого боку, відрізняється від загрози загальним позитивним фоном, проте він вимагає виняткових зусиль від індивіда. Збиток (втрата) – це стресор, що вже зробив свій негативний вплив і призвів до незворотних наслідків, наприклад, смерті близької людини або травми в результаті аварії. Загроза й виклик належать до хронічних стресорів, тоді як збиток (втрата) належить до гострих [309].

В процесі вторинного оцінювання індивід оцінює, чи є в нього відповідні компетенції, соціальна підтримка або інший вид ресурсів для

відповіді на стресор з метою відновлення рівноваги між індивідом і середовищем [351].

Р.С. Лазарус стверджує, що первинна й вторинна оцінки впливають на форму прояву стресу, інтенсивність і якість наступної реакції [292]. Подібні погляди висловлюють і інші автори [387], у рамках яких викладається точка зору про те, що індивідуальна когнітивна оцінка визначає кількість стресу, що генерується подією або ситуацією. Перший крок у процесі когнітивної оцінки представлено «фільтром, що поляризує», який може посилити або послабити значимість події. Ті ж самі події життя можуть мати різне стресове навантаження залежно від їхньої суб'єктивної оцінки.

Після когнітивної оцінки ситуації індивід приступає до розробки механізмів подолання стресу, тобто власне до копінгу. У випадку неуспішного копінгу стресор зберігається й виникає необхідність подальших спроб подолання. Із цього виходить, що структура копінг-процесу починається зі сприйняття стресу, далі – когнітивна оцінка, вироблення стратегії подолання й оцінка результату дій.

Копінг, з одного боку, складається з когнітивних і поведінкових зусиль для управління зовнішніми або внутрішніми потребами (і конфліктами між ними), які оцінюються як відповідні або перевищуючі ресурси особистості [292]. Трансакційна теорія стресу поділяє копінг на два базові типи: копінг, орієнтований на вирішення проблеми (який також називають когнітивним копінгом) і копінг, орієнтований на емоції. (Умовно виділяється й третій вид подолання – відсутність такого, що розуміється як копінг, орієнтований на уникання). Перші змінюють власне проблему за допомогою прямих дій з оволодіння контролем над ситуацією, другі включають більшою мірою обмірковування, ніж зміну взаємовідносин між індивідом і середовищем. Відповідно до цієї теорії поведінка подолання може іноді провокувати ще більший стрес і дистрес, залежно від використовуваної копінг-стратегії, що відображена в опитувальнику «Ways of Coping Questionnaire», укладеному авторами теорії Р.С. Лазарусом і С. Фолкман [296].

Ряд дослідників, зокрема А.Дж. Біллінгз, Р.Х. Моос, Л.А. Перлін, К. Скулер [206, 330], вважає, що копінг, орієнтований на вирішення проблеми (тобто активний копінг), може зменшувати негативний вплив як гострих життєвих подій, так і стресових факторів тривалої дії. Інші – Е.Дж. Менахен, Р.Е. Мітчелл, Р.К. Кронкайт [311, 314] – вважають, що використання копіngu, сфокусованого на проблемі, також пов'язане зі зниженням депресії й поточного дистресу. Натомість копінг, орієнтований на емоції (а також на уникання), характеризується більшою вираженістю депресії і ризиком можливих проблемних наслідків надалі.

Теорія Р.С. Лазаруса знала свого подальшого розвитку в роботах сучасних учених К.Дж. Холахена, Р.Х. Мооса, С. Шефера [276, 277], які запропонували загальну концептуальну схему процесу подолання, що наведено на рисунку 1.1.

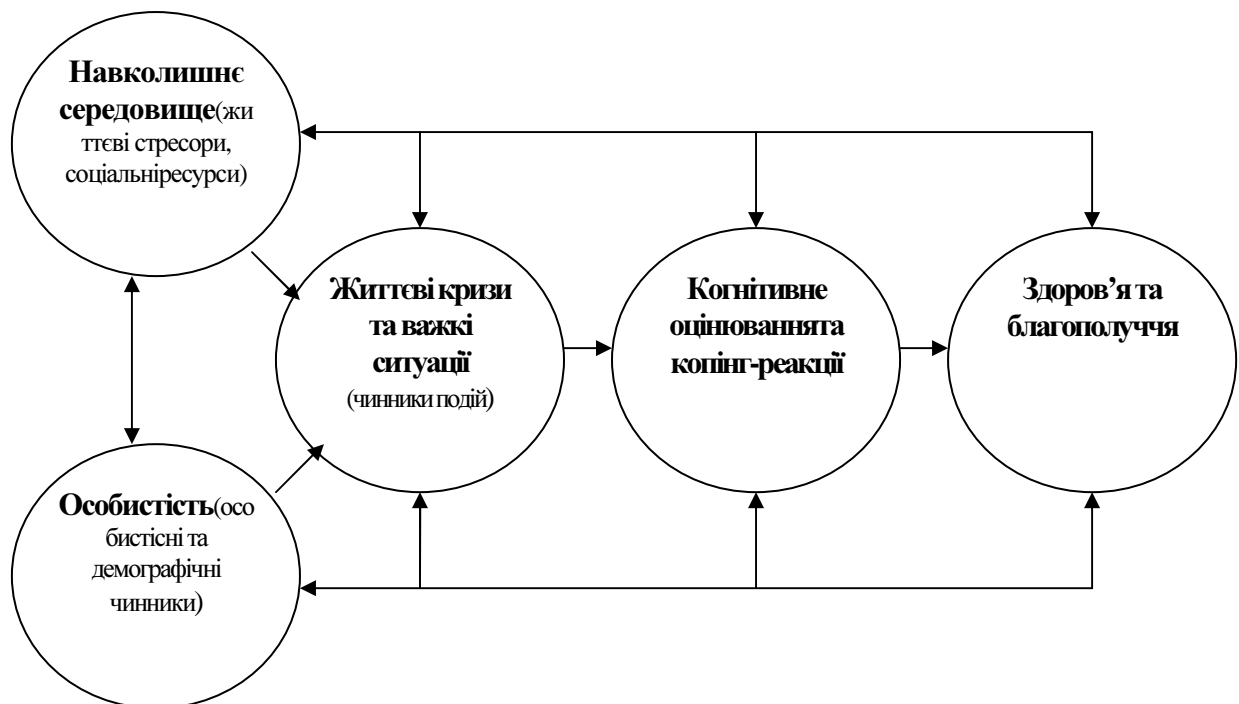

Рис. 1.1. Загальна концептуальна схема копінг-процесу згідно з транзакційної теорією стресу К.Дж. Холахена, Р.Х. Мооса, С. Шефера [277].

Як можна побачити з рисунку 1.1, дані автори формалізують теоретичні принципи, висунуті Р.С. Лазарусом, у п'ять блоків. Перший блок «Навколишнє середовище» складається з тривалих життєвих стресорів (наприклад, академічний стрес) і соціальних копінг-ресурсів, наприклад, порад членів родини, друзів, партнера, груп або організацій. Другий блок «Особистість» включає соціодемографічні характеристики й індивідуальні копінг-ресурси, такі як самовпевненість, самоефективність та інші психологічні феномени, що мають відношення до рис особистості. Представлені блоки впливають на життєві ситуації й важкі ситуації, пережиті індивідом (блок 3), і поєднаний вплив особистісних і середовищних факторів визначає психічне й фізичне здоров'я й благополуччя (блок 5), безпосереднім чином і непрямим – через когнітивне оцінювання й копінг (блок 4). Слід звернути увагу, що дана модель містить у собі здебільшого двосторонні взаємовідносини, що вказують на наявність зворотних зв'язків на різних стадіях процесу.

Р.С. Лазарус визначив копінг як «постійно змінювані когнітивні й поведінкові зусилля, докладені людиною для того, щоб подолати специфічні зовнішні і/або внутрішні вимоги, які оцінюються як надмірні (такі, що напружують) або перевищуючі ресурси людини» [292, с. 141].

Це визначення має, як буде показано далі, кілька важливих відмінностей від інших концепцій копіngu. По-перше, копінг розглядається як такий, що «постійно змінюється»; по-друге, відмежовуються копінг і власне адаптивна поведінка, копінг обмежується реакціями в ситуаціях, коли ресурси особистості оцінені як такі, що напружують, завбачають. По-третє, Р.С. Лазарус відрізняє копінг від його результату, оскільки копінг – це «спроба подолання», що включає більше, ніж просто його результати.

Як зазначають А.М. Родрігес і С.П. Гарселан [337], трансакційна теорія є детально розробленою цілісною концепцією, однак має ряд суперечливих моментів. Найбільш цілісним підходом до критичного осмислення трансакційної теорії є модель копіngu й кризового зростання (Coping and

Crisis Growth Model). Вона пов'язана з вивченням тих процесів, які С. Фолкман і Дж.Т. Московітц [247] назвали «зворотною стороною копінгу». Критика, яка йде від прихильників даного підходу, полягає в тому, що в теорії й практиці вивчення поведінки подолання необхідно враховувати також і позитивні для індивіда результати стресу.

Зазначені автори стверджують, що хоча існує єдність думок учених щодо багатьох аспектів копінг-поведінки, психологи мало прогресують щодо відповіді на фундаментальне питання: чи може подолання зі стресом позитивним чином впливати на особистість? Відповідаючи на нього Р.С. Лазарус [295], висловив думку, що копінг-процеси можуть генерувати й підтримувати позитивні емоції в контексті хронічного стресу. У контексті організаційної поведінки ця проблема вивчалася нами на прикладі менеджерів середньої ланки в умовах кризи на підприємстві [124]. За нашими даними, активне використання менеджерами копінг-стратегії «побудова плану дій», а також готовність до вирішення проблем дозволяє їм ефективно боротися з кризою й опановувати нові навички.

Отже, трансакційна модель копінгу залишає відкритими наступні питання: наскільки ймовірно, що після кризи індивід володітиме новими компетенціями, які підвищать його копінг-потенціал; чи забезпечать набуті навички подолання позитивний емоційний досвід, психічне й фізичне здоров'я і почуття суб'єктивного благополуччя; чи стануть «сильнішими» особистісні й соціальні ресурси після зіткнення індивіда з кризовими ситуаціями й хронічними стресорами. Наведені нижче теорії розвивають уявлення про поведінку подолання й намагатимуться дати відповіді на поставлені питання.

1.2.2. Теорії когнітивно-мотиваційно-міжособистісна та атрибуції мотивації й емоцій. Трансакційна теорія стресу акцентує увагу на психологічному стресі, що визначається як специфічний тип взаємовідносин між індивідом і навколишнім середовищем [292], у свою чергу, когнітивно-

мотиваційно-міжособистісна теорія (Cognitive-Motivational-Relational Theory) наголошує на емоційних станах [289].

Робоча класифікація емоцій, за Р.С. Лазарусом, складається з наступних елементів.

1. Емоції, спричинені первинним оцінюванням, коли мета вважається релевантною, але не конгруентною – класичні негативні емоції, що мають відношення до ситуацій загрози, перешкод, конфлікту між цілями, а саме: гнів, занепокоєння-тривога, провина-сором, сум, заздрість-ревності і відраза.

2. Емоції, спричинені первинним оцінюванням, коли мета вважається і релевантною і конгруентною, - класичні позитивні емоції, пов'язані з досягненням мети або з рухом до неї.

3. Граничні («проблематичні») емоції, статус яких у кожному випадку є досить невизначеним. Вони складаються з надії, жалю й естетичних емоцій [289].

Ця теорія наголошує на трьох формах первинного оцінювання й трьох – вторинного. Компонентами первинного оцінювання є: релевантність мети (наскільки зіткнення із стресором стосується особистих цілей), цільова конгруентність або неконгруентність (наскільки взаємодія узгоджується з тим, чого хоче або не хоче індивід) і тип его-залученості (різні аспекти его-ідентичності або особистих поглядів). Трьома формами вторинного оцінювання є: обвинувачення або довіра (усвідомлення того, хто є відповідним за фрустрацію), потенціал подолання (чи здатний індивід управляти потребами в такій ситуації і як він буде це робити) та майбутні очікування (яким чином схильні протікати події – у бік більшої або меншої відповідності цілям).

Наступний елемент теорії, запроваджений Лазарусом, – це уявлення про емоцію як про процес. Емоція генерується впродовж чотирьох стадій: 1) антиципація, 2) провокація, 3) розгортання і 4) результат. Антиципація пов'язана з попередженням індивіда про майбутню шкоду або користь, та, вочевидь, пов'язана з тривогою і антиципаторним копінгом – могутнім

адаптаційним інструментом. Провокація передбачає будь-які епізоди, що змінюють стосунки «індивід – навколишнє середовище» у бік користі або шкоди. Розгортання – це стадія, що починається після емоційної реакції, яка визначає межі її течії. Даний процес також залежить від інших емоційних реакцій і реакцій подолання, які перебувають з процесом розгортання в реципрокних відносинах. Стадія результату в емоційному процесі – це емоційний стан, що бере початок від когнітивного оцінювання ситуації в термінах нашого благополуччя.

Р.С. Лазарус, відповідаючи на питання, яким чином подолання пов'язане з емоціями [289, с. 112], показав, що, хоча подолання може впливати з емоцій і може бути націлене на зміну емоційного стану, копінг також безпосередньо і непрямо впливає на наступне оцінювання (переоцінювання) і таким чином також може бути причиною подальших емоцій.

Когнітивно-мотиваційно-міжособистісна теорія також, як і транзакційна, розглядає дві основні форми копінг-поведінки – орієнтування на проблему й на емоції. У цій теорії постулюється, що для кожної емоції існує дерево рішень, що складаються до шести компонентів (три форми первинного оцінювання й три – вторинного), пов'язаних з оцінюванням, що створюють багатий і різноманітний когнітивний паттерн, що відрізняє одну емоцію від іншої.

Гнів, наприклад, розглядається Р.С. Лазарусом як одна з найбільш сильних емоцій, оскільки він має визначальний вплив на міжособистісні стосунки. Для цієї емоції достатніми і необхідними складовими є перші чотири компоненти оцінювання. Провідною «темою» емоції гніву є «принизлива образа проти мене й усього, що мене стосується». У термінах паттерна оцінювання можна описати наступне дерево прийняття рішень - за Р.С. Лазарусом [289], ці чотири компоненти для формування емоції гніву подано нижче (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Паттерн оцінювання для емоції гніву

	Компоненти первинного оцінювання
1.	Якщо мета релевантна, то будь-яка емоція можлива, включаючи гнів. Якщо ні – немає емоцій.
2.	Якщо мета трансакційної, то можливі тільки негативні емоції, включаючи гнів.
3.	Якщо при загрозі ідентичності є необхідність підсилити або зберегти самоповагу і повагу з боку оточення, то можливі емоції включають гнів, тривогу або марнославство (чванливість).
	Компонент вторинного оцінювання
4.	Якщо індивід вважає когось відповідальним у діях, які заподіяли шкоду, то виникає гнів. Якщо звинувачення спрямоване на іншого індивіда, гнів є зовнішнім, якщо на себе – внутрішнім.

На наступних двох стадіях вторинного оцінювання індивід оцінює свій копінг-потенціал, а також прогнозує відповідь від навколишнього середовища, що може підсилювати або послабляти емоцію гніву.

У межах когнітивно-мотиваційно-міжособистісної теорії був проведений ряд досліджень. К.Л. Чек і Е.Дж. Киницкі [346], наприклад, досліджували взаємозв'язок первинного оцінювання з емоціями гніву і суму. Негативні емоції опосередковували взаємодію між первинним оцінюванням і копінгом у наступний спосіб. По-перше, первинне оцінювання безпосередньо або побічно (через гнів і сум) негативно впливало на використання таких копінг-стратегій, як конфронтація й побудова плану дій. По-друге, позитивна переоцінка й зниження напруги/самоізоляція випробовували позитивний, але опосередкований вплив первинного оцінювання за допомогою негативних емоцій, які, на думку авторів, можуть підвищувати використання копіngu,

орієнтований на емоції. І нарешті, потреба в соціальній підтримці виступає як істотний модератор як копіngu, орієнтованого на вирішення проблем, так і на емоції.

Теорія атрибуції мотивації й емоцій Б. Вайнера [383,384] припускає, що каузальна атрибуція відіграє ключову роль в емоційних і мотиваційних процесах у людини. Причини успіхів і невдач аналізуються індивідом у трьох вимірах:

1) локус (чи є ці причини зумовленими внутрішньо – наприклад, здібностями або зусиллями, або зумовленими зовні – наприклад, щасливим збігом обставин або впливом інших людей?);

2) стабільність (індивід сприймає причини як тривалі в часі);

3). Підконтрольність (чи перебувають ці причини під вольовим контролем з боку індивіда?).

Каузальна атрибуція впливає на очікування індивіда й на виразність емоцій і тим самим направляє його мотивацію, що і розкривається в поведінці.

На підставі даної теорії М. Перре і С. Зелларс [332] розробили «транзакційно-атрибуційну модель організаційного стресу». Первинне оцінювання вважається предиктором пошуку причин, чому дана ситуація сприймається як стрес (внутрішніх й зовнішніх), ці причини є непрямими предикторами поведінки подолання. Зазначений непрямий вплив пояснюється впливом афективних реакцій (емоцій) на вторинне оцінювання в процесі копіngu.

Отже, вивчення наведених теорій показало, що вони містять усі ключові елементи транзакційної теорії, однак акцент у них робиться не на понятті «стрес», а на понятті «емоційний стан» (когнітивно-мотиваційно-міжособистісна теорія) або на понятті «каузальна атрибуція» (теорія атрибуції мотивації й емоцій). Однак такі модифікації транзакційної теорії не дають відповідь на питання, які особистісні властивості забезпечують

індивіду подолання стресу. Ця проблема перебуває в центрі уваги ресурсних теорій поведінки подолання.

1.2.3. Ресурсні теорії. З кінця 90-х років ХХ століття дослідники, які займаються проблематикою копінг-стратегій, запропонували ресурсний підхід, в якому акцентується увага на процесі «розподілу ресурсів». Цей процес мусить пояснити той факт, що декотрим людям вдається зберігати здоров'я й адаптуватися, незважаючи на різні життєві обставини [260, 261].

Ресурсні теорії припускають, що існує деякий комплекс стрижневих ресурсів, які «скеровують» або направляють загальний фонд ресурсів. Цебто ключовий ресурс - це головний засіб, що контролює й організовує розподіл інших ресурсів [273].

У рамках ресурсного підходу розглядають широкий спектр різних ресурсів, як середовищних (доступність інструментальної, моральної й емоційної допомоги з боку соціального середовища), так і особистісних (навички й здібності індивіда). Так, наприклад, Е. Фрайденберг [260, 261] як головний ресурс у подоланні стресу розглядає оптимізм. Інші дослідники як один з ресурсів, що впливають на вибір копінг-стратегій, пропонують конструкт «життєстійкість» (*hardiness*) [363, 390].

Представники цього підходу виходять з того, що володіння і управління ресурсами і застосовувані копінг-стратегії можуть впливати один на одного. Так, якщо в підлітка немає бажання ефективно взаємодіяти зі своїм соціальним оточенням, у нього буде мало друзів. У цьому випадку можна наголосити, що копінг-стратегія вплинула на ресурси. Навпаки, у випадку, якщо дитина росла в збідненому соціальному середовищі, тобто в дитини були обмежені ресурси, ця обставина може вплинути на прийнятні для неї копінг-стратегії і на частоту використання нею соціальної підтримки як стратегії подолання зі стресом [260].

В останнє десятиліття найбільш гострій критиці підхід Р.С. Лазаруса був підданий у роботі С. Гобфолла [274]. У запропонованій ним теорії зберігання ресурсів наголошується, що втрата ресурсів є головним

компонентом у процесі розвитку стресу, на відміну від когнітивного оцінювання.

Автор вважає, що стрес має місце тоді, коли: 1) ресурсам індивіда загрожує втрата; 2) ресурси індивіда вже втрачені; 3) індивід зіштовхується з невдачею при спробі отримати додаткові ресурси після значного інвестування власних ресурсів. Більше того, він запевняє, що хоча когнітивне оцінювання є одним зі шляхів оцінювання ступеня втрати ресурсів, більшість ресурсів об'єктивно зумовлена і піддається спостереженню. Два принципи лежать в основі теорії зберігання ресурсів, а саме.

1. Принцип примата втрати ресурсів акцентує, що у випадку, коли індивід витратив і одержав однакову кількість ресурсів, втрата ресурсів значно більше впливає на стан здоров'я, емоційний досвід і спричиняє нові стресові реакції, такі як вигоряння.

2. Принцип інвестиції ресурсів припускає, що люди схильні інвестувати в те, щоб захиститися від втрати ресурсів, вони здатні відновлюватися після втрати й знаходити нові ресурси. Стрес відповідно пов'язаний із циклом втрата-придбання ресурсів. Одиначна втрата ресурсів може призводити до наступних втрат, що викликає стан підвищеної уразливості. З іншого боку, придбання ресурсів може породжувати подальші придбання і, отже, сприяти меншій уразливості.

Хронічні й гострі втрати ресурсів розглядаються С. Гобфоллом як причина неуспішної адаптації й відповідно вторинних втрат ресурсів, які за принципом зворотного зв'язку посилюють дезадаптацію. І навпаки, інвестиції ресурсів можуть модерувати успішну адаптацію, збільшуючи можливість вторинних придбань ресурсів.

У зв'язку з процесами подолання вчений підкреслює, що сучасний внесок у проактивну теорію копіngu [269] багато в чому відповідає принципам теорії збереження ресурсів. Хоча ця теорія буде розглянута нижче, варто зазначити найбільш важливі їх аспекти, прийняті до уваги С. Гобфоллом. Згідно з проактивною теорією процес стресу не може бути

обмежений лише реакцією на втрату ресурсів або загрозу як таку, важливо також урахувати зусилля, орієнтовані на придбання і підтримання ресурсних запасів. Зазначені зусилля вмикаються тоді, коли з'являються перші ознаки важких ситуацій - відбувається зіставлення ресурсів і ситуації. Незважаючи на те, що проактивний копінг спрямовано на інвестицію зусиль на особистісне зростання й досягнення цілей, важливо підкреслити, що теорія збереження ресурсів ігнорує роль оцінювання, на відміну від проактивних теорій.

Оскільки когнітивне оцінювання є ключовим принципом трансакційної теорії, С. Гобфолл змушений відмовитися від нього, що пов'язано з пошуком більш релевантної моделі взаємозв'язків між зовнішніми передумовами, процесами медіації і такими критеріями адаптації, як психічне здоров'я, суб'єктивне благополуччя та соціальна гармонія. На думку Р. Шварцера [351], розходження між трансакційною теорією й теорією збереження ресурсів полягає в тому, що С. Гобфолл вважає підхід Р.С. Лазаруса «високо суб'єктивним», зокрема, його теорію оцінювання, і стверджує, що об'єктивна категорія ресурсів більш важлива в поясненні процесів подолання.

Е.М. Фройнд і М. Ридигер[259] вказують однак, що поняття «втрати ресурсів» не може бути застосоване щодо тих ресурсів, які можуть бути використані одночасно для різних цілей або видів діяльності і які не вичерпуються після використання. Серед таких ресурсів автори називають: упевненість у власній ефективності, самоповагу й особистісні чинники, які не вичерпуються по мірі використання, на відміну від матеріальних засобів, наприклад, грошей. Автори розглядають два класи ресурсів: вичерпні, «матеріальні» («commodities» - у термінах Д. Невон [319]) і невичерпні - соціальні або пов'язані з особистісними характеристиками («alterants» - у термінах Д. Невон [319]).

Поняття «вигорання» (burnout) широко використовується в теорії зберігання ресурсів. Оскільки вигорання виникає в тих випадках, коли ресурси людини з подолання стресової ситуації перевищені, заходи щодо

зниження рівня вигоряння, у першу чергу, повинні бути спрямовані на відновлення дефіциту внутрішньої енергії й обмеження їх втрати [273]. На думку С.К. Нартової-Бочавер, розвитку вигоряння можна запобігти, якщо постійно накопичувати ресурси й вчасно відновлювати їх витрати, а також використовувати адекватні ситуаціям копінг-стратегії [100].

У рамках теми нашого дослідження особливе значення мають дві теорії: теорія саморегуляції К.С. Карвера і М.Ф. Шейєра [217] і теорія самоефективності А. Бандури [202], які пов'язані з невичерпними ресурсами [319].

Салютогенна модель А. Антоновського [183], що ґрунтується на концепції «відчуття когеренції» (sense of coherence), є ще однією перспективною теорією, що розвиває підхід С. Гобфолла [274]. Відчуття когеренції визначається як: «всеосяжна орієнтація індивіда, в якій він має стійке почуття упевненості в тому, що:

1) стимули, що походять як із внутрішньої реальності індивіда, так і з зовнішнього світу в процесі його життя, є структурованими, передбаченими і з'ясовними;

2) ресурси для реалізації вимог, спричинених даними стимулами, є доступними;

3) оці вимоги являються складними завданнями, гідними інвестицій і включення» [185, с. 19].

Наведена концепція також пропонує оригінальне розуміння психічного й фізичного здоров'я. Хвороба і здоров'я розуміються не як дві взаємовиключні категорії, а як континуум, в якому індивід може бути оцінений як більш чи менш здоровий або хворий.

Теорія саморегуляції поведінки також належить до ресурсних теорій. Перш ніж назвати основні положення даної теорії, варто визначити поняття «саморегуляція». Концепцію саморегуляторної поведінки висунув А. Бандура в 1997 році [202]. У вітчизняній науці саморегуляція вивчалася зокрема В.І. Моросановою та О.А. Ароною [99]. На відміну від

радикальних біхевіористів, які висунули на перший план парадигму «заохочення-покарання», він вважав, що особистість формується поведінкою людини, її індивідуальними характеристиками (особливо важливу роль тут відіграє мислення) і впливом навколишнього середовища, і що всі ці фактори діють у зв'язці, а навчання не обов'язково зумовлює винагороду.

За А. Бандурою, саморегуляція — це одна з найважливіших характеристик людської особистості, що впливають на поведінку. У рамках реципрокного детермінізму, люди реактивно (reactively) намагаються зменшити розбіжність між своїми досягненнями й своєю метою, і, усунувши цю розбіжність, проактивно (proactively) ставлять перед собою нові більш високі цілі. «Люди спонукають себе до дії й управляють власними діями шляхом проактивного управління (proactive control), визначаючи для себе цілі, які створюють становище нерівноваги, а потім мобілізуючи свої здатності й зусилля на основі попередніх оцінок того, що потрібно для досягнення мети» [198, 199].

Автором були виділені дві групи чинників саморегуляції, що взаємно впливають один на одного — зовнішні й внутрішні. До зовнішніх чинників саморегуляції належать стандарти, за якими індивід може оцінювати свою поведінку. Ці стандарти створюються не лише зовнішніми силами. Явища навколишнього середовища взаємодіють із властивостями особистості, формуючи індивідуальні стандарти оцінки. З наставлянь батьків і вчителів пізнається цінність чесної і доброзичливої поведінки; шляхом безпосереднього досвіду люди вчаться більше цінувати тепло і сухість, ніж холод і вогкість; спостерігаючи за іншими, виробляють стандарти для оцінки власних дій. У всіх цих трьох випадках стандарти залежать не тільки від особистих характеристик, але мають значення також впливи навколишнього середовища.

Крім того, зовнішніми чинниками саморегуляції є підкріплення (reinforcement) людської діяльності. А. Бандура розглядає з цієї точки зору як підкріплення з боку суспільства (коли оточення надає матеріальну підтримку

або схвалює та заохочує), так і маленькі винагороди, які людина створює собі сама після досягнення проміжної мети. Проте якщо людина винагороджує себе за неадекватні дії, це звичайно приводить до санкцій від навколишнього середовища. Внутрішні або особистісні фактори саморегуляції у світлі концепції Системи «Я» дослідник [194] розглядає набагато докладніше, виділяючи три необхідні умови: самоспостереження (self-observation), процес винесення суджень (judgmental process) і активна реакція на себе (active self-reaction).

Самоспостереження, на думку А. Бандури, - це обов'язкова умова поведінки, що припускає контроль над своїми діями, нехай і неповний. Люди вибірково виділяють певні сторони своєї поведінки й ігнорують усі інші. Те, що сприймає індивід, залежить від його інтересів і інших початкових понять про себе. У ситуаціях, коли потрібно щось зробити або чогось домогтися, люди схильні звертати увагу на якість, обсяг, швидкість або оригінальність своєї діяльності; у міжособистісних ситуаціях для них важливі комунікативність і відповідність поведінки суспільній моралі.

Процес винесення суджень допомагає нам регулювати свою поведінку за допомогою мислення. Людина здатна не тільки рефлексивно міркувати, але й виносити судження про цінність своїх дій на основі цілей, які вона перед собою ставить. Процес винесення суджень залежить від особистих стандартів, зразків для порівняння, суб'єктивної цінності даної діяльності й від того, у чому вбачається причина досягнень.

Більшість дій оцінюється людьми, зіставляючи їх зі зразками для порівняння. Особисті стандарти дозволяють оцінювати досягнення, не порівнюючи їх з тим, що роблять інші. Крім особистих стандартів і зразків процес винесення суджень залежить також і від того, яка споконвічна цінність надається діяльності. І нарешті, саморегуляція залежить від того, що індивід вважає причиною своєї поведінки, тобто від суджень про причини своїх досягнень. Якщо ми віримо, що наш успіх залежить від наших власних зусиль, то пишатимемося своїми досягненнями й намагатимемося працювати

краще, щоб досягти наших цілей. Але якщо ми шукаємо причину наших досягнень у зовнішніх умовах, то одержуватимемо менше задоволення від гарного результату і, можливо, не докладатимемо більших зусиль, щоб домогтися своєї мети. З іншого боку, якщо ми вважаємо себе відповідальними за власні невдалі або неправильні дії, то виявимо більшу готовність до саморегуляції, ніж якщо б ми стверджували, що в усіх наших провалах і страхах винні сили, непідвласні нам [194].

Третій, і останній, чинник саморегуляції - активна реакція на себе. Люди випробовують позитивні або негативні емоції залежно від того, наскільки їх поведінка відповідає особистим стандартам. Індивід встановлює стандарти, які (коли його діяльність ним відповідає) можуть регулювати поведінку за допомогою таких самонагород, як гордість і самозадоволення. Коли індивіду не вдається відповідати власним стандартам, його поведінка викликає в нього почуття незадоволеності й змушує засуджувати себе.

«Реакції самооцінки набувають і зберігають критерії заохочення й покарання залежно від реальних наслідків. Люди, як правило, задоволені собою, якщо випробовують гордість від своїх успіхів, але незадоволені собою, коли щось засуджують у собі» [196, с. 133].

Отже, саморегуляція визначає, що люди можуть впливати на свої думки, почуття й дії. Підхід К.С. Карвера і М.Ф. Шейера [217] зробив певний внесок у подальше розуміння того, як люди прагнуть до негативних або позитивних результатів у разі взаємодії з чинниками середовища.

К.С. Карвер і М.Ф. Шейер [217, с. 247] підкреслюють: «люди потребують у тому, щоб ставити цілі й мати здатність переслідувати їх. Визначення мети й слідування їй залежать від двох перемінних. Перша - це цінність мети. Ми не ставимо цілі, які не стосуються нас, але якщо все-таки ми поставили таку мету, то не будемо вперто йти до її досягнення у випадку труднощів. Друга перемінна – це зрозуміла досяжність. Якщо на самому початку мета уявляється недосяжною, то ми відмовляємося переслідувати її.

Якщо ж ми зовсім відмовляємося від досягнення мети, то наше життя втрачає сенс...».

Цілі вбудовані в ієрархічну організацію зворотних зв'язків, що лежать в основі саморегуляції поведінки. Ієрархічна структура (Рис. 1.2) складається з декількох реципрокних систем.

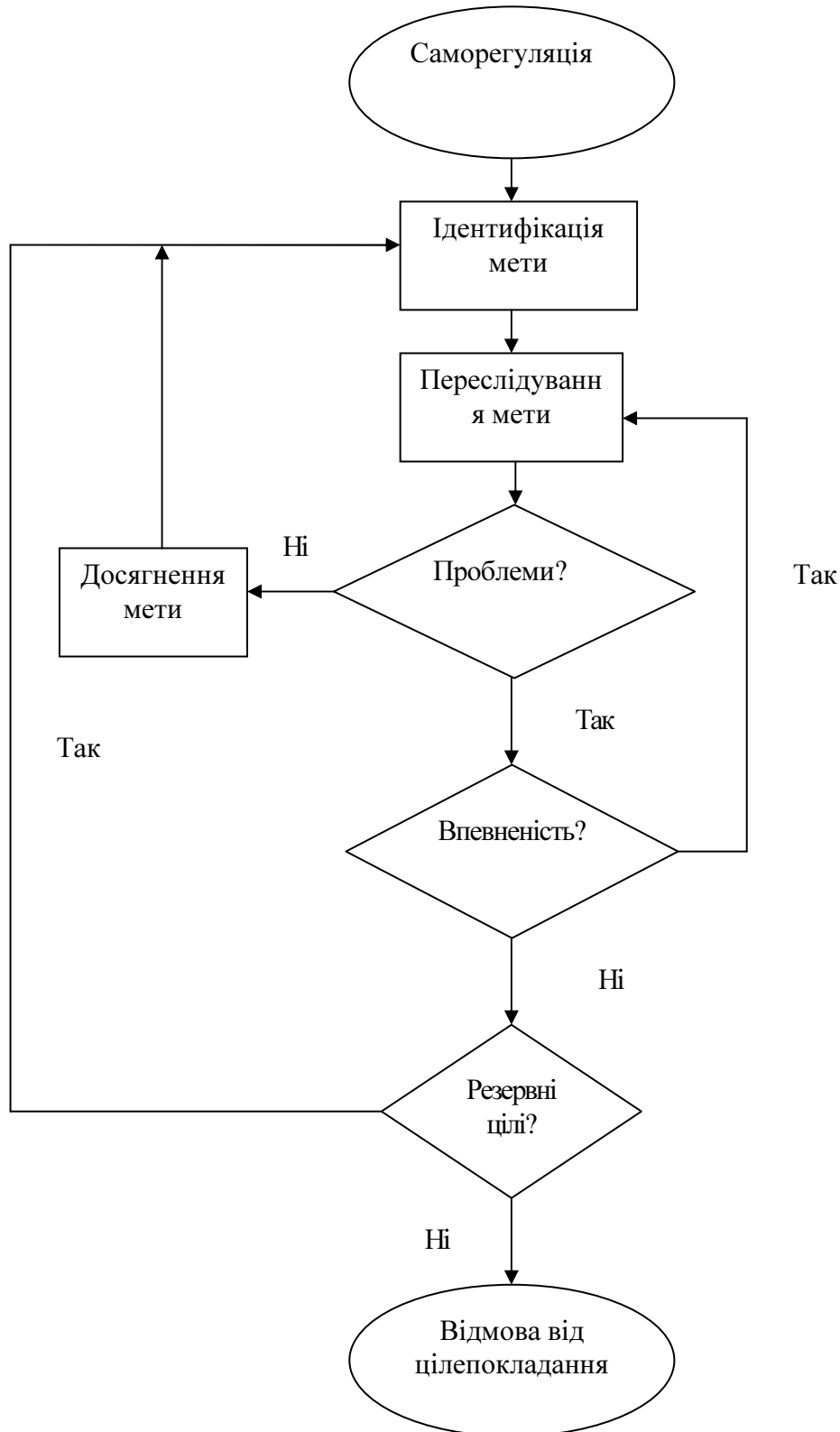

Рис. 1.2. Модель саморегуляції цілепокладання (за К.С. Карвером і М.Ф. Шейєром [217])

Так, «мета бути» (Be-goal) (наприклад, бути гарним студентом) уточнюється на наступному більш низькому рівні або «мета робити» (Do-Goal) (наприклад, написати дипломний проект), які, у свою чергу, уточнюються на ще більш конкретному рівні - визначеному як «мета рухового контролю» (Motor control goals) (наприклад, копіювання документації, пов'язаної з проектом). У даному контексті К.С. Карвер і М.Ф. Шейєр [217, с. 70-73] додають: «Як ви дієте, щоб зменшити невідповідність між високо абстрактними цінностями й своєю поведінкою? Як ви досягаєте свого ідеального «Я»? Це відбувається шляхом перенесення цілей з більш високих рівнів на більш низькі... Ви не виявляєте в чистому вигляді чесність, ощадливість або відповідальність. Точніше, ви виявляєте ці якості у своїй поведінці, здійснюючи відповідні дії». Ця ієрархія зумовлює існування як «цілей бути», так і «цілей робити», причому нижчі рівні перебувають в супідрядності у вищих.

Інакше кажучи невідповідність між «цілями бути» і «цілями робити» регулюється процесом переформулювання цілей більш високого порядку у вигляді більш конкретних цілей. У поняттях емоцій і афекту невідповідності контролюються, зокрема, за допомогою системи зворотних зв'язків, збільшуючи або зменшуючи ступінь виразності тих або інших емоцій.

Ці принципи кореспондують з ідеями Р.С. Лазаруса, який вважає релевантність і конгруентність цілей відповідальними за емоційну відповідь (позитивний або негативний афект), що стимулює процес копінгу подальшої емоційної адаптації або дезадаптації.

Крім того, у сфері дослідження стресу й подолання К.С. Карвер і М.Ф. Шейєр [217, с. 214] визначили копінг як «різноманітні засоби, якими люди відповідають на сприйняття несприятливих умов, а саме оцінювання загрози або втрати. Проте у випадку складного завдання стрес виражений менше, оскільки це включає можливість надбання ресурсів або

самозаохочення. Процес стресу, із цього погляду, вважається вбудованим у структуру процесів саморегуляції, оскільки стрес є чинником, що перешкоджає руху до бажаних цілей (або униканню небажаних цілей).

За К.С. Карвером і М.Ф. Шейером, поведінка подолання, орієнтована на вирішення проблем, вимагає зусиль з підтримання цілей активними. Навпаки, копінг, орієнтований на емоції, має на своїй меті лише зниження рівня стресу. У випадку копінгу, що уникає, К.С. Карвер і М.Ф. Шейер знайшли багато спільного між ним і відмовою від цілепокладання. Проте вони стверджують, що стратегія уникання також може бути адаптивною, якщо вона активізується у прийнятних для цього умовах.

Наведений нижче текст містить у собі основну ідею підходу до стресу й копінгу, запропонованого К.С. Карвером і М.Ф. Шейером [217]:

«... Коли ви думаєте про стрес і копінг у певному контексті, вам також варто подумати про значимість принципів саморегуляції. Два аспекти даних принципів варті вивчення. По-перше, будучи підданим досить серйозному стресору, індивід може реагувати або почуттям упевненості або сумнівом. Деякі люди будуть боротися, щоб перебороти перешкоду, деякі, навпаки, будуть почувати себе розчавленими й прагнутимуть опустити руки [139, 140]. По-друге, якщо індивід настільки сумнівається, що хоче відмовитися від цілей, від яких він не може з якихось причин відмовитися, то він випробовуватиме більший дистрес» [174, с. 215].

Конструкт самоефективності, розроблений А. Бандурою, також можна розглядати як важливий ресурс, що впливає на поведінку подолання. Із самоефективністю пов'язані пізнавальні процеси, які належать до внутрішніх переконань людей про їх власну здатність до подолання. Це переконання в людині підкреслює здатність до «центральної» організації і використання власних ресурсів, а також здатність до надбання ресурсів з навколишнього середовища [261].

Автор визначає самоефективність як «переконання людини щодо її здатності керувати подіями, що впливають на її життя» [197, с.175]. Дії

індивіда в конкретній ситуації залежать від взаємного впливу навколишнього середовища й свідомості, особливо від свідомих процесів, пов'язаних з переконаннями, що він може або не може здійснити певні дії, необхідні для того, щоб змінити ситуацію на краще для себе. Він зазначав, що переконання людини щодо її особистої ефективності впливають на те, який спосіб дії вона обере, як багато докладатиме зусиль, як довго вона витримає, стикаючись з перешкодами й невдачами, наскільки більшу пластичність вона виявить щодо цих труднощів.

На думку вченого, сила, що керує людиною, перебуває не в зовнішньому стосовно неї середовищі, а походить із взаємодії навколишнього середовища, її власної поведінки і її особистості. Самоефективність є важливою особистісною характеристикою, і у поєднанні з конкретними цілями й знанням про те, що треба робити, може істотно впливати на майбутню поведінку [195]. Самоефективність — не те ж саме, що наші очікування щодо результатів або наслідків власних дій [200], самоефективність відрізняється від припущень про результат (outcome expectations). Самоефективність — це впевненість людини в тому, що вона може здійснити деякі конкретні дії, тоді як припущення про результат стосуються того, що вона думає про можливі наслідки своєї діяльності. Самоефективність – це не глобальне поняття. Вона змінюється від ситуації до ситуації залежно від умінь, необхідних для різної діяльності, від присутності або відсутності інших людей, а також від фізичного стану, особливо у випадку втоми, тривоги, апатії або пригніченості. Самоефективність не стосується здатності реалізувати основні рухові функції, такі як ходьба, здатність дотягуватися або хапати. Також ефективність не зумовлює, що індивід дійсно може здійснити зазначені дії без відчуття тривоги, страху або пригніченості, вона - це лише судження, правильне або неправильне, про те, чи може він виконати необхідні дії. І нарешті, судження про ефективність - не те ж саме, що бажання або прагнення [193].

Висока або низька самоефективність у поєднанні зі сприятливими або несприятливими умовами навколишнього середовища дозволяє зробити чотири можливі варіанти прогнозів [193]. Коли самоефективність висока й умови навколишнього середовища сприятливі, найбільш імовірний успішний результат. Коли низька ефективність поєднується зі сприятливими умовами, людина може впасти в депресію, дивлячись, як інші процвітають у справах, які для неї уявляються занадто складними. Коли люди з високою самоефективністю стикаються з несприятливою ситуацією, вони, як правило, множать свої зусилля, намагаючись змінити навколишнє середовище. Вони можуть використати протест, соціальну активність або навіть силу, щоб домогтися необхідних змін, але якщо всі їх спроби зазнають невдачі, тоді, як припускає А. Бандура, вони або відмовляться від свого способу дій і знайдуть інший, або шукатимуть більш сприятливе середовище. І нарешті, коли низька самоефективність поєднується з несприятливим навколишнім середовищем, людина відчуває апатію, вважає себе безпомічною і схильною миритися зі своїм становищем. Наприклад, дрібний службовець з низькою самоефективністю, який знає, як важко стати президентом компанії, відчуватиме нерішучість, не захоче й не зможе здійснювати які-небудь реальні спроби домогтися аналогічних, але менших цілей.

Хоча уявлення про самоефективність впливають на нашу діяльність, не можна проте вважати, що поведінка визначається тільки цими уявленнями. Самоефективність разом з навколишнім середовищем, минулою поведінкою й іншими характеристиками особистості, серед яких особливо важливі її очікування щодо результатів власних дій, визначають нашу поведінку в даний момент.

Самоефективність виникає, збільшується або зменшується залежно від одного з чотирьох факторів або від їх комбінації:

- 1) досвіду безпосередньої діяльності,
- 2) побічного досвіду,
- 3) думки суспільства,

4) фізичного й емоційного стану людини [201].

Інформація про власне себе і про навколишній світ, отримана з перерахованих джерел, обробляється свідомістю й, разом зі спогадами про минулий досвід, впливає на уявлення про самоефективність. Крім того, самоефективність підпадає під вплив внутрішніх стандартів поведінки.

Найбільш сильний вплив на самоефективність здійснює досвід безпосередньої діяльності, тобто спогади про те, що індивіду доводилося робити в минулому [201]. Як правило, успішні дії підвищують самоефективність, тоді як невдачі здатні знизити її. «Ті, хто вважає себе нездатними домогтися успіху, більш схильні до уявлення подумки невдалого сценарію, і зосереджуються на тому, що все буде погано. Упевненість у нездатності домогтися успіху послабляє мотивацію і заважає вибудовувати поведінку» [197, с. 729].

Інша причина, що змінює самоефективність, - побічний досвід, отриманий зі спостереження схожих ситуацій. Коли людина бачить, як інші досягають успіху, її самоефективність підвищується, а коли вона довідається, що хтось, рівний їй за здатностями й підготовкою, зазнав невдачі, її самоефективність знижується. Як правило, спостереження за іншими не так суттєве для підвищення рівня ефективності, як власний досвід, але воно може здійснювати потужний вплив у випадку, якщо самоефективність знижується. Коли людина бачить, що плавцю приблизно рівного з ним рівня не вдалося переплисти бурхливу річку, вона, швидше за все, не намагатиметься здійснювати подібні спроби. Наслідки таких побічних переживань можуть іноді даватись взнаки все життя [203].

Самоефективність також може виникати або слабшати через суспільну думку [201]. Хоча вплив цього джерела обмежений, за певних умов думка, висловлена іншими, може підвищити або знизити самоефективність [222].

Останнє джерело змінювання самоефективності — фізичний і емоційний стан людини [201]. Сильні емоції, як правило, заважають діяльності: коли людина відчуває сильний страх, гостру тривогу або

перебуває в стані стресу, її впевненість у своїй ефективності, як правило, знижується. Актор у шкільній п'єсі знає свою роль і добре грає на репетиції, але розуміє, що через страх, що відчуває перед прем'єрою, цілком може забути всі слова. Іноді, у деяких ситуаціях, стан емоційної напруги, якщо він не є дуже сильним, пов'язаний з підвищенням якості діяльності, тому незначне хвилювання, що відчуває актор перед прем'єрою, може піти на користь його самоефективності. Вплив емоційної напруги залежить від декількох факторів. По-перше, рівень напруги – як правило, чим сильніше хвилювання, тим менша самоефективність. Другий чинник - уявлення людини про те, наскільки її емоції пов'язані з дійсністю. Якщо людина знає, що її побоювання мають під собою реальне підґрунтя, наприклад, якщо вона їде по слизькій гірській дорозі, її особиста ефективність може підвищуватися. Однак якщо людина усвідомить абсурдність своєї фобії, наприклад, остраху відкритих просторів, тоді її хвилювання призводить до зниження самоефективності. І нарешті, природа самої задачі робить свій внесок. Емоційна напруга може допомогти успішно зробити що-небудь просте, але, як правило, заважає виконанню складних завдань.

Як вважає автор теорії [196, с. 193], «очікування особистої ефективності, майстерності відбивається як на ініціативі, так і на наполегливості в поведінці подолання. Сила переконання людини у своїй власній ефективності дає надію на успіх». Переконання в тому, що таких здатностей не вистачає (низька самоефективність), може призвести до такої вторинної оцінки, що визначить подію як таку, що не піддається керуванню й тому як стресову. Якщо на стресор можливо вплинути об'єктивно, то така спроба буде адекватною копінговою реакцією. Якщо з об'єктивних причин індивід не може вплинути на ситуацію й змінити її, то адекватним функціональним способом подолання є уникання. Якщо людина об'єктивно не може ані уникнути ситуації, ані вплинути на неї, то функціонально адекватною копінговою реакцією є когнітивна переоцінка ситуації, надання

їй іншого смислу [333]. На думку авторів, успішна адаптація можлива тоді, коли суб'єкт може об'єктивно й у повному обсязі сприймати стресор.

Самооцінка ефективності особистої поведінки й власних реакцій у відповідь на виникнення тих або інших подій є компонентом вторинної оцінки стресової ситуації й своїх можливостей по її подоланню. Ті, хто має високу впевненість у своїх здатностях перебороти стрес, проявляють, як правило, більшу стресостійкість. Почуття самоефективності в подоланні стресу виступає як когнітивний медіатор тривоги. У дослідженнях, проведених А. Бандурою, відзначено ряд несприятливих наслідків при низькій самоефективності в подоланні стресу, а саме: високий рівень суб'єктивного дистресу, підвищене збудження вегетативної нервової системи, збільшення катехоламінів в плазмі крові. Помилкова оцінка самоефективності в подоланні стресу може привести до тривоги і порушення поведінки, але і правильна оцінка своїх можливостей легко приводить до дистресу, якщо вимоги стресової ситуації до людини дуже високі.

Самоефективність і внутрішній локус-контроль здебільшого проявляються в прагненні вирішити проблему, ніж уникнути її. Р.Х. Моос [315] виявив, що впевнені в собі люди вважають за краще покладатися на вирішення проблеми при подоланні стресу. Цей спосіб подолання як основний використовують також спокійні, доброзичливі люди. Екстраверти схильні більше до протидії як методу подолання стресу й менше - до пасивного прийняття стресогенної події або покірливого відходу від неї. Навпаки, імпульсивні особи орієнтовані, як правило, на відхід, уникання або прийняття ситуації такою, яка вона є. Із самоефективністю певною мірою пов'язана й така особистісна якість як *самоповага*, тобто наявність позитивної думки про себе (свої можливості, здатності, успіхи тощо.). Установлено, що особи, які добре протидіють стресу, мають більш виражене почуття власного достоїнства [374].

Слід також враховувати, що у якості ресурсу копінг-поведінки можуть розглядатися різні особистісні змінні. Наприклад українські дослідники

Е.Л. Носенко і Н.В. Коврига вважають емоційну розумність детермінантою успішності життєдіяльності людини, зокрема і при подоланні стресу [102]. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що ресурсні теорії копіngu пропонують оригінальне й комплексне трактування подолання індивідом виникаючих стресів. Представлені теорії підкреслюють важливість особистісних ресурсів, таких як почуття когерентності, самоефективність, життєстійкість, самоповага й самовпевненість, у детермінації успішного копіngu. Однак залишається відкритим питання про взаємовплив внутрішніх ресурсів і копінг-стратегій, їх ієрархії.

1.2.4. Проактивні теорії копіngu. У літературі, присвяченій подоланню [66, 92, 271, 292], копінг здебільшого розглядається як реакція на середові й інтрапсихічні вимоги, сприймані як потенційна загроза, або на такі, що вже сталися, збиток, шкоду або втрату. Водночас, сучасні теорії проактивного копіngu пропонують нову концепцію поведінки подолання, де копіngu надається більш активна роль у поведінці людини.

Р. Шварцер [351] зазначав, що ряд концепцій позитивно-психологічного змісту, які висловлені дослідниками поведінки подолання, багато в чому подібні з його проактивним підходом до копіngu. Він говорить про такі поняття, як оволодіння, оптимізація [192], складне завдання (виклик) та користь (вигода) [289], придбання ресурсів [274]. У цілому, модель Р. Шварцера ґрунтується на ідеї, що подолання є конструктом, пов'язаним не тільки із часом події, але й з відчуттям визначеності. Копінг включає чотири основні стратегії:

- 1) реактивний копінг – зусилля, спрямовані на те, щоб подолати *втрати чи збитки* або компенсувати їх;
- 2) антиципаторний копінг – зусилля, що здійснюються для того, щоб подолати *загрози, що насуваються*;

3) превентивний копінг – зусилля зі створення *загальних ресурсів опору* для подолання події, що *може відбутися, а може й не відбутися* в найближчому майбутньому;

4) проактивний копінг – зусилля по вибудовуванню *загальних ресурсів*, спрямованих на подолання ситуацій, що являють собою *складні завдання й життєві виклики*. Такі зусилля сприяють *особистісному зростанню*.

Схематично модель Р. Шварцера наведено на рисунку 1.3.

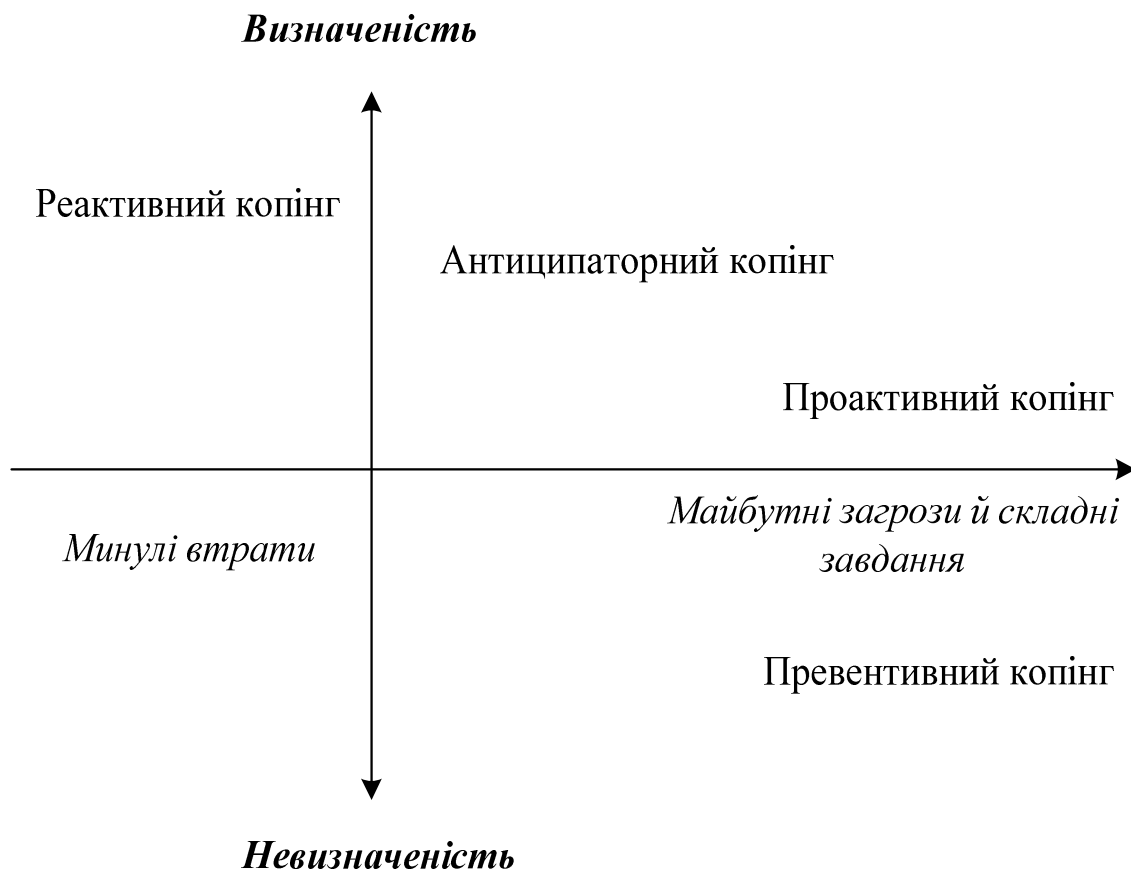

Рис. 1.3. Модель проактивного копіngu (за Р. Шварцером [353])

Реактивний копінг – це зусилля, орієнтовані на подолання стресової події, що мала місце у минулому чи у сьогоденні, або на компенсацію збитку чи втрати. Передумовою реактивного копіngu є визначеність – тобто для індивіда цілком певним є те, що подія відбулася або відбувається. З метою адаптації негативний досвід має бути компенсований або пом'якшений за допомогою реорганізації цілей, за допомогою пошуку нових змістів й

особистих вигод і навіть шляхом переосмислення власного життя. Реактивний копінг реалізується шляхом використання стратегій, орієнтованих як на емоції, так і на вирішення проблем, а також шляхом стратегій, пов'язаних з пошуком підтримки. Адаптивний досвід переживання шкоди і втрати вимагає внутрішньої стійкості, здатності швидко відновлювати здоровий фізичний і душевний стан та оптимістичної віри у власні здібності.

Якщо реактивний копінг стосується зусиль індивіда, що проявляються відносно тих подій, які вже сталися в минулому або тривають у сьогоденні, то антиципаторний, проактивний і превентивний копінг пов'язані із ситуаціями, які стосуються здебільшого майбутнього. Ці різновиди копінгу розрізняються за рівнем невизначеності. Антиципаторний копінг спрямований на взаємодію з критичною подією, яка з високою мірою певності має трапитися в найближчому майбутньому. Індивід може оцінювати ситуацію як загрозову, таку, що несе виклик або дає вигоду (або як комбінацію цих можливостей). Антиципаторний копінг реалізується за допомогою стратегій, орієнтованих на розв'язання проблеми, а також за допомогою стратегій, орієнтованих на уникнення (відволікання; пошук схвалення від інших людей з оточення індивіда). В разі антиципаторного копінгу люди інвестують в ресурси, які знаходяться «під рукою» і дозволяють запобігати або боротися із стресором, максимізувавши вигоди від такої взаємодії.

Превентивний копінг, навпаки, - це довгострокова взаємодія з подіями з високою часткою невизначеності. Превентивний копінг запускається подіями, які можуть відбутися, а можуть і не відбутися у віддаленому майбутньому. Зусилля концентруються на вибудовуванні загальних ресурсів опору, шляхом виведення на передній план сильних сторін особистості й акумуляції та накопичення соціальних ресурсів і навичок «про всяк випадок» [352]. Вважається, що превентивний копінг здебільшого залежить від особистісних рис, ніж від специфіки стресору. Переконавання в

самоефективності є ресурсом для превентивного копіngu, оскільки ситуація, яку необхідно подолати індивіду, має неспецифічний характер.

Проактивний копінг, що дав назву розглянутій теоретичній моделі, не випереджається негативним оцінюванням, пов'язаним зі збитком, втратою або погрозою, - індивід має більш позитивний погляд на вимоги життя. «Вони розглядають ризики, вимоги й можливості у віддаленому майбутньому, але не розцінюють їх як збиток, втрату або загрозу. Більше того, вони сприймають складні ситуації як особисті виклики. Копінг з управління ризиками (risk management) трансформується в управління цілями (goal management). Індивід не реактивний, а проактивний - у тому розумінні, що він ініціює конструктивні способи дій і створює можливості для зростання. Проактивний індивід жадає поліпшення життя й вибудовує ресурси, які роблять можливими прогрес і високу якість функціонування. Стрес інтерпретується як «еустрес», тобто як продуктивне порушення й життєва енергія» [352, с. 27].

Проактивний копінг пов'язаний із «самоефективністю стосовно діяльності», що, на думку авторів, є його ключовою складовою, а також з проактивними установками – конструктом, розробленим Дж.С. Шмітцем і Р. Шварцером. Проактивні установки - це характеристика особистості, що має важливе значення для мотивації й діяльності. Проактивні люди вірять, що вони здатні покращувати умови середовища. Такі проактивні установки можуть сприяти реалізації проактивного копіngu і є, на думку Г. Шмітца і Р. Шварцера [347], ключовими факторами в до-навмисній (pre-intentional) і до-діяльнісній (pre-actional) фазах цілепокладання.

Проактивні люди беруть на себе відповідальність за проблеми, причиною яких стали як вони самі, так і інші люди, вони концентруються не на перешкодах, а на вирішенні проблем. Також проактивні установки можуть бути ресурсом, що посилює прагнення до більш високої якості життя індивіда. Самовдосконалення, акумуляція ресурсів, запобігання виснаженню

ресурсів і активна мобілізація є тими цінностями, які формують проактивний копінг [347].

Розцінюючи проактивний копінг і копінг, орієнтований на уникання, як контрастні механізми, завдяки яким люди можуть почувати себе хворими або здоровими, Р. Шварцер [350] пропонує розглядати поведінку подолання в поняттях мотивації й діяльності. Він зазначає, що здорова поведінка або відмова від шкідливої звички можуть залежати від трьох когнітивних процесів: очікування результатів, сприйняття ризиків, переконання в самоефективності. У своєму соціально-когнітивному підході до здорової поведінки - «health action process approach» (НАРА) автор вводить тимчасову перспективу в концептуальну модель, що розділяє поведінку людини (на прикладі ставлення до свого здоров'я) на фазу мотивації й фазу діяльності (рис. 1.4).

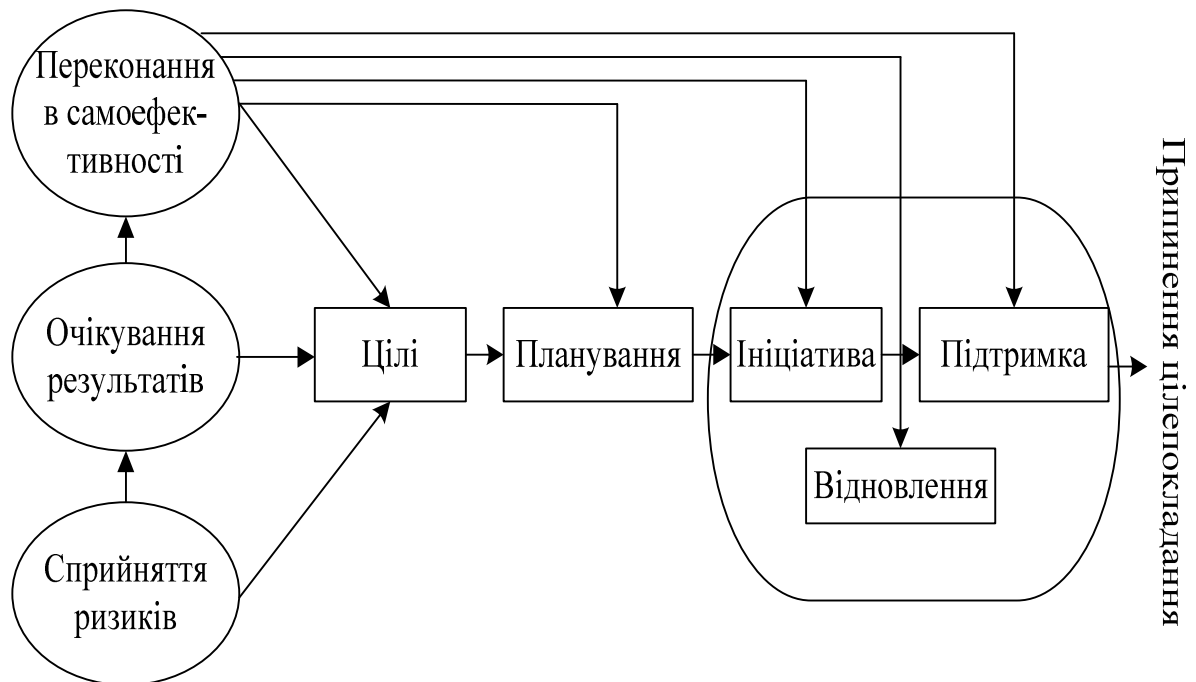

Рис. 1.4. Модель копінгу Р. Шварцера на основі процесно-діяльнісного підходу до здорової поведінки [350].

У фазі мотивації люди формують намір вжити заходів обережності або змінити небезпечну поведінку у бік більш здорової. У фазі діяльності люди

трансформують свої наміри в дії, спрямовані на досягнення конкретних цілей.

Хоча дана модель, у першу чергу, розроблялася для пояснення здорової поведінки, вона також може допомогти в розумінні саморегуляторних процесів, пов'язаних з досягненням цілей, таких як превентивний і проактивний копінг. Модель НАРА припускає, що оптимістичні переконання в самоефективності можуть підкріплювати й забезпечувати безперервні зусилля навіть після пережитих невдач і зривів. Таким чином, очікується, що переконання в самоефективності можуть виступати в ролі проактивного подолання й вибудовувати ресурси для персонального зростання із часом. І навпаки, переконання в самоефективності знижують активність копінгу, орієнтованого на уникання. Важливо відзначити, що переконання в самоефективності впливають як на фазу мотивації, так і на фазу діяльності, збільшуючи здатності індивіда слідувати довгостроковим цілям. У роботі Г. Шмітца й Р. Шварцера [347] наголошується, що проактивні установки відіграють ключову роль у процесі мотивації при цілеспрямованій діяльності.

Проактивні установки можуть розглядатися як ресурсний чинник на початковому етапі поведінки подолання, коли формуються цілепокладання й планування. Ці установки впливають на рівень цілепокладання, визначають наміри й побічно впливають на ініціативу й підтримання цілеспрямованих дій. Тобто проактивні установки можуть також знижувати активність використання копінг-стратегії уникання при труднощах. Модель НАРА знайшла і експериментальне підтвердження: Г. Шмітц і Р. Шварцер [347] виявили, що проактивні установки негативно корелюють з трьома показниками вигоряння. Отримані дані свідчать про те, що проактивні установки можуть виступати протективним фактором при впливі стресу на стан здоров'я людини.

Другий підхід до проактивного копінгу подано у роботах Л. Еспінволл і Ш. Тейлор [187]. Вони визначили проактивний копінг як зусилля, що вживаються перед потенційно стресовою подією з метою запобігання їй або

зміни, перш ніж вона відбулася. Автори виділяють звичайний копінг, антиципаторний копінг і проактивний копінг. Звичайний копінг - це результат переживання негативних життєвих подій, він спрямований на зниження середових або інтрапсихічних впливів, викликаних такими подіями, та на їхнє подолання. Антиципаторний копінг містить підготовку до стресового впливу події, що наближається, імовірність якої досить висока [187, 188].

Проактивний копінг по часовій осі розташований перед звичайним і антиципаторним копінгом і характеризується акумуляцією ресурсів і набуттям навичок, які не призначені для опору якому-небудь певному стресору. Припускаючи, що проактивний копінг вимагає зовсім інших навичок подолання, які використовуються стосовно існуючих стресорів або тих, що наближаються, як у випадку звичайного або антиципаторного копінгу, у теорії Л. Еспінволл і Ш. Тейлор виділяються п'ять послідовних стадій проактивного копінгу (рис. 1.5).

1. Акумуляція ресурсів. На даній стадії індивід створює ресурси й формує навички перед будь-яким можливим стресом. Типова поведінка на цій стадії - це мобілізація тимчасових і матеріальних ресурсів, засвоєння планування й організаційних навичок, формування міжособистісних стосунків з метою знаходження соціальної підтримки.

2. Пізнання потенційних стресів. Тут відбувається відстеження зростаючих загроз і небезпек, що виходять від навколишнього середовища. Цей крок залежить від здатності індивіда здійснювати поточний контроль за середовими й інтрапсихічними сигналами, які можуть вказувати на можливі негативні події.

3. Початкове оцінювання і попередні оцінні процедури. За їхньою допомогою індивід ідентифікує характеристики потенційного стресору (що це? на що це схоже? чи варто турбуватися про це? Чи варто далі стежити за цим?). Оцінювання ситуації може сприяти концентрації уваги і стимулювати наступну стадію проактивного копінгу - початкові зусилля з подолання.

4. Початкові зусилля по подоланню включають таку когнітивну й поведінкову діяльність, як планування, пошук інформаційної підтримки й вживання завчасних заходів.

5. Формування висновків і використання зворотного зв'язку. Індивід оцінює, які попередні зусилля були успішними, а також визначає ступінь, в якому потрібні додаткові зусилля з подолання.

Модель Л. Еспінволл і Ш. Тейлор схематично наведено на рисунку 1.5.

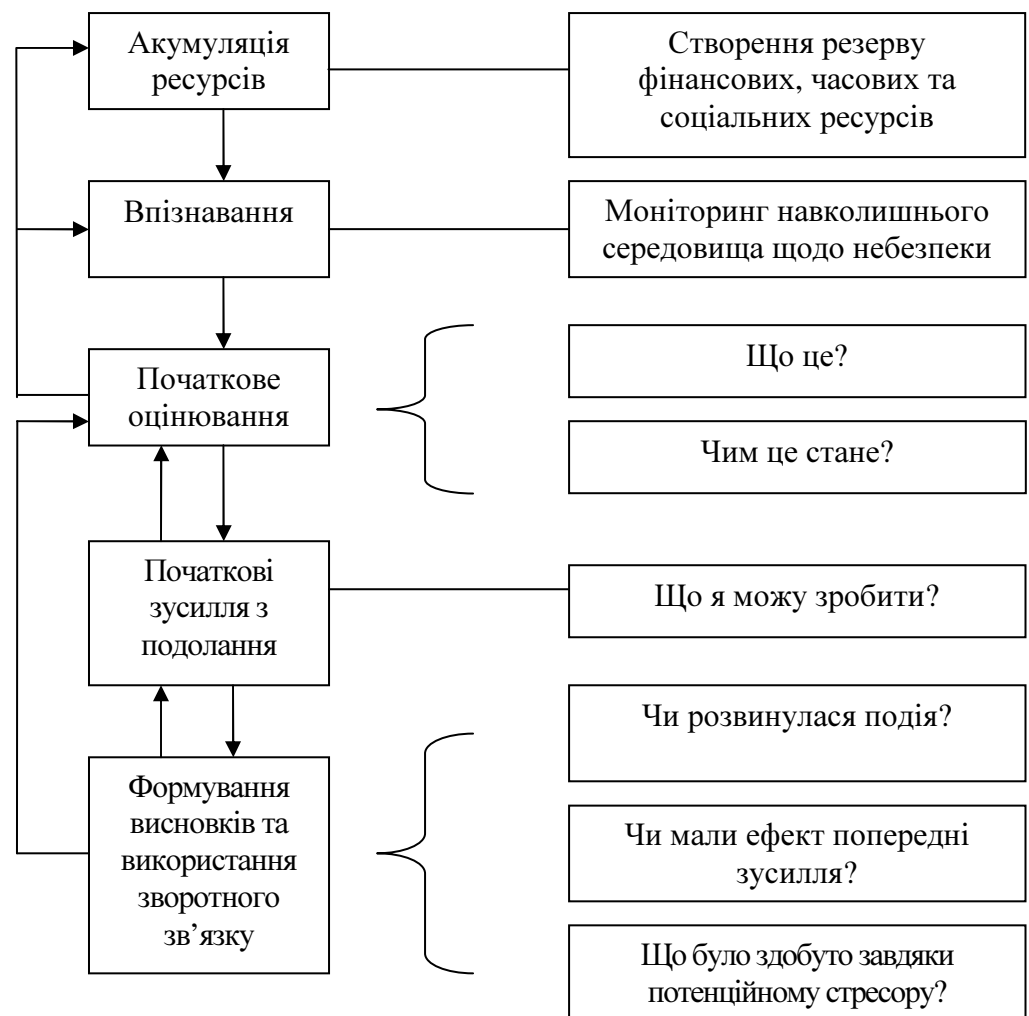

Рис. 1.5. П'ять стадій проактивного копіngu (за Л. Еспінволл і Ш. Тейлор [187])

Цей підхід до копіngu є більше ситуаційним, ніж характерологічним. Автори вважають особистісні ресурси, соціальні ресурси й ситуаційні фактори ключовими компонентами, що визначають взаємодію індивіда й

стресору. Дійсно, на першій стадії, коли відзначається збереження й накопичення ресурсів, важливі зазначені вище аспекти. Разом з тим, на стадії пізнання ціла низка пов'язаних з рисами особистості характеристик, таких як пильність, спостережливість, оптимізм, є значимими у визначенні потенційних стресорів. Міжособистісні стосунки також мають важливе значення у відстеженні негативних сигналів, більше того, важлива їх роль у зниженні або збільшенні сприйманих ризиків. На стадії початкового оцінювання як особистісні фактори (наприклад, самоефективність, витривалість (*hardiness*), тривожність, самоповага, конструктивність мислення) і ситуаційні фактори (наприклад, сприйняття контрольованості ситуації), є тими компонентами, які забезпечують копінг. При переході на стадію попередніх зусиль з подолання такі ситуаційні детермінанти, як оцінка своєї здатності управляти ситуацією, оцінка її змінюваності, оцінка свого копінг-потенціалу визначають поведінку подолання. На останній стадії проактивного копінгу як особистісні риси, так і ситуаційні фактори можуть полегшувати або перешкоджати формуванню зворотного зв'язку. Наприклад, люди із занадто завищеною самооцінкою щодо власних можливостей не усвідомлюють межі своїх можливостей і стикаються зі складними ситуаціями, будучи непідготовленими до них, що призводить до невдач. Цей висновок підтверджується експериментально щодо осіб з хронічними захворюваннями [187].

Аналіз концепцій проактивного копінгу висуває на перший план ту важливу роль, яку відіграють соціальні й індивідуальні ресурси в ефективній саморегуляції. У багатьох теоретичних моделях ресурси вважаються модераторами взаємовідносин між стресом і копінгом. Так менший стрес переживається тими людьми, у кого більше часу, грошей, друзів. Однак акумуляція ресурсів передуює пізнаванню конкретних стресорів і проактивний копінг фактично неможливий за відсутності ресурсів.

Цебто, порівняно з теорією С. Гобфолла [274], ресурсам відводиться не тільки модеруюча функція, а й критична роль у тому, як індивід переживає

стрес у цілому, якої форми набуває взаємодія між стресовим фактором і як протікатиме цей процес у часі. Люди, що мають обмежені ресурси, наприклад, які перебувають на нижчих рівнях соціоекономічної шкали, переживають стреси гостріше. Отже, у даній теорії співвідношення проактивних і реактивних копінг-стратегій регулюється ресурсною складовою [187].

Таким чином, теоретичний аналіз концепцій проактивного копінгу свідчить, що за допомогою даного психологічного конструкта можна пояснити позитивні зміни (особистісне зростання, переоцінка досвіду, здатність дотримуватись довгострокових цілей). Проте проактивні теорії не торкаються питань про передумови соціальних і індивідуальних ресурсів, що сприяють ефективному подоланню.

1.3. Копінг і розуміння

Подолання важких життєвих ситуацій розглядається сьогодні більшістю дослідників як активний, перетворюючий процес. Автори теоретичних концепцій копінг-поведінки широко оперують такими поняттями, як особистісне зростання, самоефективність, життєстійкість та ін. Одне з важливих місць у цьому ряді займає феномен розуміння, що розглядається як спосіб буття людини у світі, хоча ще нещодавно даний феномен у психології вивчався здебільшого в контексті сприйняття і розуміння тексту. Більшість дослідників виділяє розуміння і такі його аспекти, як осмислення і пояснення, як чинники, що формують успішне подолання важких життєвих ситуацій, однак вони по-різному описують механізм цього процесу. Отже, уявляється актуальним узагальнити й систематизувати існуючі погляди на роль розуміння в копінг-поведінці, а також сформулювати методологічні аспекти вивчення даної проблеми.

У сучасній психології поняття «розуміння» використовується у вузькому і широкому значеннях. У вузькому значенні розуміння виділяється

як компонент мислення. У широкому - воно включається в контекст аналізу всіх психологічних аспектів взаємодії людини з предметним світом: сприйняття, пам'яті, мови тощо. Розуміння в такому аспекті розглядається як атрибут будь-якого рівня пізнання, спілкування, всіх психічних процесів, запам'ятовування, сприйняття людини людиною [62].

Одним з головних дійсно людських способів існування В.В. Знаков [52] вважає специфіку розуміння світу суб'єктом, який, перебуваючи всередині буття й маючи психіку, сам творить своє життя у світі й розуміє його. Суб'єкт «розміщує» і значеннєвим чином зв'язує в ході життя діяльність, пізнання, спілкування, що становили раніше самостійні сфери життя або певні послідовності. Автор відзначає перенесення акцентів у психології розуміння, появу тенденції вивчати розуміння не тільки як пізнавальний феномен, а як щось більш універсальне - як спосіб буття людини у світі й розуміння нею цього світу.

Як зазначає А.Б. Коваленко [62], проблема розуміння вивчалася здебільшого в процесі засвоєння текстів і інших об'єктів досить певного формалізованого змісту. Однак у житті суб'єкт діяльності має справу здебільшого з об'єктами, які не піддаються однозначному розумінню, тобто такими, що можна назвати багатосмисловими. Безсумнівно, проблемні ситуації є багатосмисловими. Досліджуючи процес розуміння, Н.В. Чепелева [172] схильна пояснювати його механізм через поняття осмислення. Отже, функція розуміння лежить в осмисленні, аналізі знання, що має для суб'єкта проблемний характер, у розкритті його походження і потенційних можливостей. Відповідно, розуміння проблемних ситуацій відбувається через їхнє осмислення [62].

Розуміння як таке спирається не на розуміння окремо взятого суцього, а пов'язує в єдиному процесі як розуміючого, так і те, що розуміється, як і контекст, у якому відбувається власне розуміння. Б.Г. Соколов говорить про спів-бутійність розуміння, тобто коли всі зазначені три моменти взаємоформується і взаємодіють в єдиному просторі [158]. Розуміння

визначається питанням: що є суть і смисл явища, тим самим відрізняючись від пояснення, яке для прояснення явища звертається до причин, які безпосередньо пов'язані з явищем, але перебувають поза ним. Встановлення справжньої причинності наближається до розуміння, але пояснення є виявлення зовнішньої закономірності, а розуміння - внутрішньої [23].

Концепція О.М. Леонтьєва започаткувала дослідження «зв'язної системи особистісних смислів» [78, с. 218], міжмотиваційних відносин, які характеризують собою будову особистості. Підкреслюючи регулюючу функцію систем особистісних смислів, О.М. Леонтьєв зазначав, що «можна розуміти й володіти значенням, знати значення, але воно буде недостатньо регулювати, управляти життєвими процесами: найсильнішим регулятором є те, що я позначаю терміном «особистісний смисл» [78, с. 239]. У діяльнісно-смиловому підході, що розробляється Д.О. Леонтьєвим, значення реальність людської діяльності виникає не як статична характеристика індивідуальної свідомості, а як системна, багатомірна, динамічна реальність, що трансформується, що має також форми міжособистісного й позаособистісного існування [81].

Ф.Ю. Василюк, підкреслюючи регулюючу роль смислових утворень, виділяє особливу діяльність з вироблення смислу «у критичних ситуаціях неможливості реалізації внутрішніх потреб свого життя» [29, с. 25-27]. Ця особлива діяльність (переживання), виникнувши в критичних життєвих ситуаціях, може стати, на думку автора, самостійним функціональним органом, тобто «одним зі звичних засобів вирішення життєвих проблем і використовуватися суб'єктом навіть за відсутності ситуації неможливості» [29, с. 75]. Отже, переживання як особлива діяльність створення смислу може виконувати регулюючу функцію і в ситуаціях повсякденного життя.

Л.А. Александрова [2] вказує, що в центрі ієрархії психологічних ресурсів особистості перебуває смисл або воля до смислу у різних аспектах його проявлення. Смисл - це центральний ресурс адаптації й психологічної

безпеки особистості. Тільки те, що має сенс (значення) для людини, може мотивувати її поведінку, в том числі й подолання.

Отже, найважливіша роль в адаптації й регуляції діяльності належить особистісному смислу. Однак у зв'язку з активним розвитком в останні десятиліття психології копінг-поведінки вважаємо важливим установити, яким чином концептуалізується роль розуміння й осмислення в сучасних підходах до подолання важких життєвих ситуацій.

Розуміння як оцінювання (appraisal) зустрічається ще в транзакційній теорії Р.С. Лазаруса [290]. Мета оцінювання (як первинного і вторинного) визначити належність ситуації до певної категорії, що по суті являє собою пізнавання-впізнавання. Як указує А.М. Кім [57], будучи найбільш простим видом розуміння, розуміння-впізнавання передбачає швидке завершення системного інтегрування інформації на основі пізнання в ній певного стереотипу, схеми, паттерну. Ширший погляд на розуміння з боку дослідників копінг-поведінки був здійснений у 80-х рр. ХХ ст. У їхніх теоріях розуміння виступає як розуміння-об'єднання, що, навпаки, не є тільки впізнаванням звичних схем, але припускає рефлексію, вимагає певного часу для інтегрування інформації і формування власної нестереотипної відповіді, у зв'язку із чим, відповідає глибшому розумінню [57].

С. Фолкман і Дж.Т. Московітц [247] виділяють два рівні осмислення важких життєвих ситуацій: ситуаційне осмислення (situational meaning) і глобальне осмислення (global meaning). Ситуаційне осмислення розуміється як значиме сприйняття ситуації (тобто інтерпретація окремої події). Глобальне осмислення визначається як «значиме сприйняття людиною свого життя або свого місця у світі» [358, с. 560], як загальні цілі, цінності й уявлення про життя. Взаємозв'язок між цими двома рівнями простежується в обох можливих сценаріях, за якими протікає пошук смислу, викликаний важкою життєвою ситуацією. Якщо відбулося осмислення ситуації, то воно приводиться у відповідність із глобальним осмисленням. В іншому випадку,

якщо спроби переосмислити подію, що відбулася, виявляються безуспішними, змінюється глобальне осмислення [358].

Ситуаційне осмислення, за С. Фолкман і Дж.Т. Московітц [247], не тільки необхідне для оцінювання ситуації й вибору способу подолання, але й відіграє життєво важливу роль у копінг-поведінці саме по собі, особливо в підтриманні позитивного афекту. К.Л. Парк і С. Фолкман [325] розглядають копінг, орієнтований на осмислення (*meaning-focused coping*), як третю форму копіngu, додаючи до виділених Р.С. Лазарусом двох форм [290]: копіngu, орієнтований на вирішення проблеми, і копіngu, орієнтований на емоції. Під зазначеним видом копіngu вони розуміють зусилля індивіда, що активізують його цінності, переконання і цілі для модифікації смислу стресової ситуації, особливо у випадку хронічного стресу, з яким не вдається впоратися за допомогою проблемно-орієнтованого копіngu. Копінг, орієнтований на осмислення, не спрямований на зміну або пом'якшення стресової події. Навпаки, ця форма копіngu - це оцінювання ситуації відповідно до цілей і переконань індивіда, наприклад, сприйняття ситуації як більш сприятливої, зниження рівня значимості події, знаходження можливостей для зростання. Проте авторами К.Л. Парк і С. Фолкман [325] цей вид подолання розглядається здебільшого як адаптивний процес (на відміну від копіngu, орієнтований на емоції), незважаючи на те, що контроль над стресором з боку індивіда є лише уявний.

Ситуаційне осмислення також вивчається в емоційній парадигмі Л.С. Грінберга і Дж. Паскуал-Леоне [267]. Авторами постулюється, що «створення особистісного смислу - це безперервна діалектика між двома тенденціями: свідомим формуванням уявлення про об'єкт, з однієї сторони, і автоматичне, безпосереднє емоційне переживання – з іншої» [267, с. 157]. У даній парадигмі емоція розуміється як система первинного осмислення, що інформує про значимість події для благополуччя індивіда. Однак у даній теорії акцентується на первинному осмисленні емоцій, пережитих при впливі

важкої життєвої ситуації, але не пояснює, чому змінюється емоційний фон із часом.

Однією з недавніх теорій, в якій процес ситуаційного осмислення простежується вже в період, що відбувається за емоційною реакцією, є модель афективної адаптації, запропонована Т.Д. Вільсоном і Д.Т. Джильбертом [392]. У моделі виділяються чотири основні складові: увага, реагування, пояснення та адаптація. Індивід звертає увагу на релевантні непояснені ситуації, емоційно реагує на них, намагається пояснити й зрозуміти їх, і якщо розуміння є успішним, то адаптується до даних ситуацій через те, що він починає приділяти їм менше уваги, а його афективні реакції стають слабшими (Рис. 1.6).

Рис. 1.6. Процес афективної адаптації (за Т.Д. Вільсоном і Д.Т. Джильбертом [392]).

Ключовим для афективної адаптації є успішність пояснення ситуації, що викликала емоційну реакцію. Якщо процес пояснення успішний, тобто індивід ідентифікував ситуацію, знайшов причини її виникнення й визначив, як вона співвідноситься з його Я-концепцією, то він адаптується до неї. Він перестає часто думати про важку життєву ситуацію й тим самим його афективні реакції на неї слабшають. Під «поясненням» автори розуміють не тільки каузальну атрибуцію, але розуміння сутності явища, його причин і наслідків. Пояснення - це осмислення, а осмислення явища знижує його суб'єктивну значимість для індивіда [392].

Глобальне осмислення припускає пошук смислів, пов'язаних з фундаментальними уявленнями, переконаннями, очікуваннями індивіда про світ і свою роль у ньому [395]. Процес продукування смислових значень містить не тільки одиничне оцінювання ізольованої події. Інтерпретація стресових подій – це також оцінювання подій у міжособистісному контексті, що відбиває особистий досвід. Оцінювання стресової події обов'язково включає, як мінімум опосередковано, оцінювання того як індивід переживає стрес. Процеси продукування смислових значень формуються за допомогою безперервних взаємодій між різними соціальними й інституціональними контекстами [381].

Теорія когнітивної адаптації до загрозової події (Theory of cognitive adaptation to threatening events), запропонована Ш.Е. Тейлор в 1983 р. [371], є центральною концептуалізацією глобального осмислення. У ній стверджується, що процес адаптації ґрунтується на трьох когнітивних компонентах:

- пошук смислу в тих подіях, що переживаються індивідом;
- спроби повернути вплив на конкретну подію й на все своє життя в цілому;
- зусилля з відновлення самооцінки.

Згідно Ш.Е. Тейлор, осмислення – це зусилля з розуміння ситуації, покликане відповісти на наступні питання: чому вона сталася, яке її

значення, яким був її вплив на індивіда. Одним зі шляхів, за яким відбувається осмислення, є каузальна атрибуція. Ш.Е. Тейлор припускає, що за допомогою розуміння причини важкої ситуації індивід оцінює її значення (також і символічне), що призводить до її екзистенціального переосмислення.

Роль глобального осмислення в подоланні також визначається в салютогенетичній теорії копінгу А. Антоновського [184]. Серед ресурсів подолання, на думку автора, основне місце займає відчуття когеренції (sense of coherence). Він виділяє наступні ключові компоненти даного конструкта: самозарадність, зрозумілість, і сенсовність, з яких нашої уваги заслуговують два останніх. Зрозумілість – відчуття, що вплив зовнішнього і внутрішнього середовища є пізнаваний, упорядкований, структурований і надається до розуміння, а не хаотичний, випадковий, невпорядкований та непридатний для пояснення. Сенсовність – відчуття, що життя має сенс, а його вимоги та проблеми (принаймні більшість) варті того, щоб гідно відповідати на них; що життя має сенс, а не є тягарем, з яким людина не бажала б мати справу. Саме сенсовність А. Антоновський вважає найважливішим елементом у структурі відчуття когеренції, оскільки в разі браку відчуття сенсу життя ні зрозумілість, ні самозарадність не можуть існувати тривалий час.

Ще одна теорія глобального осмислення пов'язана з концепцією «структури припущень» (assumptive structure). Вважається, що ця структура містить припущення про світ, про себе й цілі в житті, у випадку травматичної події вона піддається значному впливу [282]. У рамках даної теорії смислоутворення розглядається як регулювання структури припущень, що була в особистості до травматичної ситуації. Способи, завдяки яким особистість шукає сенс, вирішує важку життєву ситуацію, розуміються як спроба відновити екзистенціальні переконання й віддалені цілі, що визначають ідентичність індивіда.

Емпірична верифікація розглянутих теорій. Численні дослідження підтвердили, що у важких життєвих ситуаціях активізується їх розуміння й осмислення. Р.А. Німейер вказує, що спроби реконструювати смисл є

центральним процесом у переживанні важких життєвих ситуацій [320]. Опитуючи пацієнток з раком грудей, Ш.Е. Тейлор встановила, що 95 % з них намагалися прийти до пояснення причин виникнення захворювання. При дослідженні людей, які вижили після катастроф, було виявлено, що в них активізується процес смислоутворення, що здійснювався за допомогою процесу розуміння і переоцінювання тих аспектів повсякденного життя, які раніше недооцінювалися [283]. С. Фолкман і Дж.Т. Московітц зазначають, що ті, хто доглядають за хворими на СНІД, прагнуть позитивно осмислювати події, що відбуваються [247].

М.Ш. Магомед-Емінов визначає такого роду реакції як смислоутворення в смислуотратній ситуації. Він описує процес подолання, що відбувається в таких умовах, таким чином: «...смысл, що був дороговказною зіркою в тій ситуації, не веде нікуди в цій ситуації. Втрата смислу призводить не тільки до синдрому смисловтратності, але й пробуджує потужну мотивацію до його пошуку. Парадокс у тому, що мотивація пошуку смислу актуалізується в ситуації втрати смислу. Смысл втрачений і життя втрачає орієнтири, але включається транситуаційна активність пошуку орієнтирів. Існування в смисловтратній ситуації може йти по різноманітних лініях розвитку і це неможливо передбачати з логічних міркувань» [86, с. 59].

Ефективність осмислення в подоланні з важкими життєвими ситуаціями. Ряд досліджень свідчить, що осмислення критичних подій і вбудовування їх у більш широкий контекст смислів малоефективне, може тривати дуже довго або не досягається зовсім. При вивченні людей, які втратили дружину або дитину, було виявлено, що навіть через 4-7 років після смерті близької людини спроби асимілювати негативний досвід були безуспішними: до таких людей повертаються спогади, думки про те, що трапилося, більше того, більшість із них не змогли знайти сенс у тому, що трапилося [297].

З іншого боку, Ш.Е. Тейлор оцінює формування позитивних ілюзій у хворих на рак як фактор, що забезпечує нормальне когнітивне

функціонування й який, врешті-решт, сприяє більш адекватній адаптації [371]. С. Фолкман і Дж.Т. Московітц указують, що люди, які перебувають у стресових умовах (смерть близької людини, догляд за важкохворим) і які використовують позитивне осмислення, мають перепочинок від дистресу і тим самим поповнюють свої ресурси для того, щоб підтримувати подальше подолання [252].

Для пацієнтів з психічними захворюваннями оволодіння процесом створення й управління смислами підвищує їх шанси на ремісію й видужання [338]. Перехід від пасивного реагування на стресор до активного продукування смислових значень подій супроводжується тим, що індивід по-новому сприймає себе у взаємовідносинах зі стресорами й по-новому переживає відчуття загрози або страждання, що вони викликають. Це призводить до того, що негативні життєві події вже не уявляються неконтрольованими.

Тому питання про те, наскільки значна роль розуміння й осмислення в копінг-поведінці, продовжує залишатися відкритим. К. Дейвіс та інші виділяють два компоненти осмислення: «створення смислу» (sense-making) і «знаходження користі» (benefit-finding) і вказують на їх різний вплив на подолання [238]. Перший компонент пов'язаний з пошуком пояснення того, що відбуває, у випадку захворювання - атрибуцією й інтеграцією його в існуючий значеннєвий контекст (наприклад, побудова релігійної, медичної або «життєвої» концепції). Другий - з пошуком позитивного у важкій життєвій події. При цьому компоненти осмислення можуть не корелювати один з одним. Дана концепція розглядає подолання з негативними подіями як поступовий процес. При цьому в процесі адаптації до стресору створення смислу передує знаходженню користі. Якщо створення смислу починається вже з моменту виникнення важкої життєвої ситуації, то знаходження користі є відкладеним у часі осмисленням.

Методологія вивчення ролі розуміння й осмислення в копінг-поведінці.
Для оцінювання процесів розуміння й осмислення важких життєвих ситуацій,

як правило, використовуються малоформалізовані психодіагностичні методи. Такі як інтерв'ю й опитувальники з відкритими питаннями для оцінювання всеосяжного осмислення, прислів'я й приказки, що ранжувались методом Q-сортування [284, 348]. Але методами, що найбільш часто використовуються є складання розповідей, або «нарративні методи». Як зазначають С. Фолкман і Дж.Т. Московітц, складання тими, кого тестували, розповідей або суб'єктивних самозвітів є багатообіцяючою альтернативою опитувальникам [252]. Можна отримати чимало інформації, аналізуючи розповіді про розвиток важкої життєвої ситуації, пережитих емоцій, думках, що виникали тощо і тим самим наблизитися до пояснення того, як саме відбувається процес подолання.

Передбачається, що здоровий індивід здатний скласти когерентну, осмислену та динамічну розповідь про подію [375]. Використання нарративних методів дослідження копінг-поведінки доцільне ще й з наступних причин. Завдяки їм індивід намагається краще зрозуміти важку життєву ситуацію й це розуміння здійснюється за допомогою природного процесу написання розповіді про те, що трапилось. У цьому сенсі нарратив відбиває індивідуальний стиль подолання і може свідчити про його успішність або неефективність. Також нарратив може бути використаний як інструмент терапії. Написання розповіді за допомогою аналізу й відтворення подій допомагає індивіду наділити подію особистим сенсом і тим самим полегшити свій психологічний стан. Р. Тувал-Машіах зі співавторами пропонують використовувати нарративні методи для психологічної корекції осіб, які пережили травму [375].

Таким чином, аналіз розглянутих у даному підрозділі теоретичних підходів підтверджує доцільність концептуалізації копінг-поведінки через процеси розуміння, осмислення, пояснення. Зазначені процеси можуть опосередкувати протікання реакцій, викликаних стресом. Проте вивчення феномена розуміння в контексті подолання вимагає подальшої емпіричної верифікації на ширшому спектрі важких життєвих ситуацій. Також

уявляється перспективним створення нових більш формалізованих методів вивчення ситуаційного й глобального осмислення.

1.4. Несвідоме і копінг

1.4.1. Копінг у психодинамічних концепціях. Р.С. Лазарус [295, с. 671] визнає необхідність формування такого підходу до поведінки подолання, що буде враховувати не тільки усвідомлювані процеси, але й несвідоме особистості: «Я давно вже переконаний у тому, що дослідження стресу, копінгу і емоцій мають зачіпати несвідомі процеси й захисти его. Я дедалі більше переконуюся в тому, що більшість процесів оцінювання в індивіда відбувається без самоусвідомлення чинників, що впливають на емоційні процеси».

Дійсно, дослідження несвідомих аспектів подолання, здійснені в транзакційній теорії, досить рідкі. Зокрема, К. Олдвін [181, 182] вважає, що подолання стресу може розвиватися неусвідомлено, що особливо характерно для початкової стадії деяких стресогенних впливів; надалі воно проявляється як усвідомлений процес формування й реалізації відповідних зусиль людини. Активним і усвідомленим цей процес є також при виникненні загрози, а також при очікуванні впливу стресорів і спогадах про стресові ситуації.

Найбільший внесок у вивчення несвідомого був зроблений на основі психодинамічного підходу, який започаткував З. Фрейд. У психодинамічних теоріях центральною є ідея конфлікту, викликаного неприйняттям тих або інших сторін власної особистості. Саме поняття «динаміка» запозичене З. Фрейдом з фізики XIX століття для передачі уявлення про конфлікт двох сил, результуючою яких є третя сила, спрямована в інший бік.

Розглянемо уявлення про процеси подолання з позиції психодинамічного підходу. Аби уникнути подальших термінологічних незрозумілостей, слід зауважити, що проблема подолання зі складними ситуаціями в психоаналізі й пов'язаних з ним напрямках розглядалася

здебільшого в парадигмі захисних механізмів. Детальніше історія розвитку уявлень про те, у якому ступені поняття «копінг» і «захисні механізми» описують той самий або різні феномени і наскільки вони взаємозалежні, а також сучасний погляд на дане питання будуть подані далі.

У психоаналізі тривога розглядається як ключовий фактор розвитку особистості і копінг-стратегій. З. Фрейд по-різному визначав природу тривоги в ранніх і пізніх роботах. У ранній моделі (1894 р.) наявний більш фізіологічний підхід: З. Фрейд вважав тривогу реакцією на інстинктивні імпульси, що йдуть від Ід. У пізніших роботах [257] він розвинув ідею про дві форми тривоги в Его: тривоги, пов'язаної з реальністю, і невротичної тривоги. Перша є результатом впливу зовнішніх чинників, друга викликана нездатністю Его протистояти інтрапсихічним впливам, таким як сексуальна та агресивна енергія Ід, що сприймаються як небезпека з високим ступенем невизначеності. Часто тривога починає відчуватися індивідом уже у зв'язку з передбаченням небезпеки, до моменту переживання небезпечної ситуації в реальному часі. Цей вид тривоги викликається несвідомим (або передсвідомим) пізнанням характеристик середовища, схожих з попередніми травмуючими ситуаціями. Якщо его здатне адекватно вирішити травматичну ситуацію, то в подоланні роль такого несвідомого пізнання знижується.

Копінг-стратегії - це регуляторні відповіді его на тривогу. На думку Л. Беллака [205], поняття «копінг-стратегії» є більш широким, ніж захисні механізми. В его-психології вся поведінка людини, включаючи сновидіння, невротичні й психотичні симптоми, а також нормальна поведінка розглядаються як спроби редукції тривоги. Розвиток копінг-стратегій пов'язаний з дозріванням его-функцій. Так, наприклад, при дозріванні захисних механізмів вони вбудовуються в несвідомий репертуар особистості. Копінг-стратегії вбудовуються і взаємодіють з характерологічними (особистісними) рисами, феноменом перенесення, захисними механізмами, неврозами тощо.

З позицій психоаналізу копінг, на думку Б.Е. Джейкобса [281], можна розглядати як обширну і здебільшого несвідому відповідь на тривогу і на процеси адаптації, що включає як захисні механізми еґо, так і поведінкові та емоційні паттерни особистісного стилю. Несвідоме відповідальне за виникнення невротичної тривоги - саме це й ускладнює «пряме» (direct) вирішення очікуваних і поточних складних ситуацій з боку індивіда. Звідси у нього з'являється необхідність в «непрямому» вирішенні таких ситуацій, чим і підтверджується, на думку автора, роль несвідомого у формуванні копінг-стратегій. «Індивідуальні копінг-стратегії виникають тоді, коли особистість намагається редукувати тривогу... Особистий стиль (характер) - це видимий «залишковий» результат повторюваних спроб особистості упоратися з конфліктом»[281, с. 31].

У світлі психоаналітичного розуміння копінгу уявляється важливим зупинитися на такому феномені як перенесення (трансфер). Концепція перенесення була розроблена З. Фрейдом [211] для пояснення певних явищ, що виникають між ним і його пацієнтами в процесі психоаналітичної терапії, і означає процес, за допомогою якого несвідомі бажання переходять на ті або інші об'єкти в рамках певного типу стосунків, що встановилися із цими об'єктами (при цьому дитячі прообрази переживаються знову з відчуттям їх особливої актуальності).

Однак, як показали подальші дослідження, виникнення цього феномену пов'язане не тільки з психотерапією. Г.С. Салліван [369] розробив концепцію феномену перенесення в міжособистісних стосунках. Р. Грінсон [270], використовуючи класичну психоаналітичну парадигму, визначає перенесення як переживання почуттів, потягів, установок, фантазій і захистів стосовно якоїсь реальної людини, які однак не відповідають їй, а є повторенням реакцій, що виникали в раннім дитинстві стосовно значущих фігур. Дж. Сендлер [343] пропонує розширене розуміння перенесення: на його думку, перенесення є не тільки відбиттям минулого досвіду, але й

містить у собі фантазію про майбутнє. Б.Е. Джейкобс зазначає, що трансфер також відповідальний і за формування поведінки подолання [281].

К. Хорні підкреслювала роль міжособистісних аспектів у впливі тривоги на невротичні копінг-стратегії. Її внесок важливий у плані розуміння наступних проблем:

- концептуалізації копінг-стратегій як узагальненої відповіді на тривогу;
- пояснення невідповідності між спостережуваною поведінкою індивіда і його інтрапсихічним досвідом;
- ролі міжособистісних фантазій у подоланні тривоги.

Вона описує три невротичні міжособистісні орієнтації.

1. Рух до людей (податливий тип);
2. Рух проти людей (агресивний, експансивний тип);
3. Рух від людей (відособлений тип) [279].

Невротична потреба в любові, як приклад невротичного руху до людей, породжується компульсивною потребою відчувати любов і схвалення з боку всіх оточуючих і, як це не парадоксально, перешкоджає здатності невротичної особистості реально відчувати зрілу любов. Хоча бажання бути любимим універсальне, індивід, який має таку копінг-стратегію, потребує, щоб кожен любив його, навіть ті, хто йому самому не подобається.

Потреби такого індивіда розвиваються як захист від базальної тривоги й супроводжуються фантазією про самого себе як про безпомічну й уразливу людину, яка перебуває у ворожому оточенні. Зневага оточуючих є частиною поведінкового стилю представників першого типу й пояснюється проекцією ворожості. Фантазія при такій орієнтації наступна: «Якщо я зможу домогтись того, що вони полюблять мене, я почуватиму себе в безпеці з ними» [279].

Друга орієнтація (копінг-стратегія), на яку вказує К. Хорні, характеризується прагненням індивіда редукувати базальну тривогу за допомогою невротичної потреби в досягненнях, в отриманні влади, престижу або впливу - тобто руху проти людей. Цей стиль можна коротко

охарактеризувати як відкрито ворожий, хоча така поведінка здебільшого не переходить меж соціально прийнятих норм. При такій орієнтації індивід прагне знайти безпеку в «силі» для того, щоб уникнути почуття слабкості або уразливості, і супроводжує це фантазією: «Якщо я зможу контролювати їх (змушуючи поважати мене й підкоряючи моїй силі), значить я зможу відчувати себе в безпеці».

Третя орієнтація - рух від людей - також породжується базальною тривогою й є результатом потреби в емоційній униканні. Ця потреба ґрунтується на компульсивному бажанні уникати відносин з оточуючими через негативний досвід, пов'язаний з міжособистісними конфліктами. Хоча уникання людей певною мірою характеризує і дві вищезгадані орієнтації, але в цьому випадку така копінг-стратегія є основним паттерном спостережливої поведінки індивіда. Використовуючи цей стиль, він намагається уникнути відчуття небезпеки «ворожого середовища», намагаючись «окреслити навколо себе магічне коло, в яке ніхто не зможе проникнути». Тривога посилюється, якщо середовище проникає в це коло. Уникаючи людей, індивід прагне знайти спокій і цілісність, але гнів виявляється найбільш частим почуттям, що супроводжує його. Фантазія в цьому випадку наступна: «Якщо я віддалюся від людей, то я почуватиму себе в безпеці».

Варто зазначити, що описані потреби, пов'язані з орієнтаціями, виділеними К. Хорні [279], можуть спостерігатися не тільки в невротичних, але й у нормальних особистостей.

За психодинамічною парадигмою особливості характеру і копінг-стратегії формуються в процесі психосексуального і психосоціального розвитку за допомогою неусвідомлюваних процесів, пов'язаних з інтрапсихічними конфліктами. Его формує копінг-стратегії для того, щоб уникати усвідомлення інтрапсихічних конфліктів і адаптуватися до мінливого навколишнього середовища. Досягти суттєвих змін репертуару копінг-стратегій індивіда довільним шляхом – складно, і це можливо лише при певній трансформації несвідомого [281]. У наших попередніх

дослідженнях [134] було показано, що в підлітків несвідомі тенденції особистості в стресових ситуаціях проявляються також у вигляді активізації певних символічних структур, здебільшого архетипового характеру.

Отже, поведінкові реакції на проблемні ситуації визначаються здебільшого тими властивостями особистості, що не виявляють себе у звичайних умовах, а саме - несвідомими тенденціями.

1.4.2. Процеси подолання й захисні механізми. Вирішення проблеми розмежування механізмів захисту й подолання становить значні теоретичні й методологічні труднощі [106]. При аналізі літератури з цієї проблеми привертає увагу розбіжність позицій при зіставленні понять «процеси подолання» і «захисні механізми». По-перше, позиції авторів не співпадають щодо того, в чому полягають відмінності між копінгом і захисними процесами. По-друге, немає єдиної думки про спільні риси долаючої та захисної поведінки. Дійсно, обидва види поведінки схожі, якщо не ідентичні за своїм функціонуванням – як в адаптаційних процесах, так і в реакціях на несприятливі чинники середовища. І захисні механізми, і копінг-процеси включаються в ситуаціях порушення психологічної рівноваги і сприяють швидкому зниженню негативних емоцій до початкового рівня [232]. Для того, щоб мати уявлення про розвиток даної проблеми, необхідно зробити короткий історичний екскурс.

Перше згадування про захист міститься в кінці другої частини «Попереднього повідомлення» Є. Бройера і З. Фрейда [211], що є одним з розділів «Дослідження з істерії». Уперше З. Фрейд самостійно вживає термін «захист» у своїй роботі «Захисні нейропсихози» в 1894 році [257]. Пізніше, в «Етіології істерії» в 1896 році [255, с.51-82], З. Фрейдом вперше докладно описано функціональне призначення захисту або його мета. Вона полягає в ослабленні інтрапсихічного конфлікту (напруги, занепокоєння), зумовленого суперечностями між інстинктивними імпульсами несвідомого і

інтеріоризованими вимогами навколишнього середовища, що виникають у результаті соціальної взаємодії.

Остання думка із цієї проблеми міститься в п'ятій частині статті З. Фрейда «Аналіз кінцевий і нескінченний» 1937 року [256, с. 374–379]. У цій роботі «захист» уперше представлений «як загальне найменування всіх тих механізмів», які, будучи продуктами розвитку і навчання, послабляють діалектично єдиний внутрішньо-зовнішній конфлікт і регулюють індивідуальну поведінку. Тобто явище пов'язується з основними функціями психіки: пристосуванням, урівноважуванням і регуляцією.

Особлива роль у розвитку теорії психологічного захисту належить А. Фрейд [254]. Її заслуга полягає в спробі створення цілісної теоретичної системи захисних механізмів. У своїй фундаментальній монографії, що вийшла в 1936 році, вона вперше докладно описала різні способи захисної поведінки, розглянувши їх онтогенетичну організацію, джерела й адаптивну цінність. Механізми захисту розглядалися нею як перцептивні, інтелектуальні й рухові автоматизми різного ступеня складності, що виникли в процесі мимовільного й довільного навчання; визначальне значення в їх утворенні надавалося травматичним подіям у сфері ранніх міжособистісних відносин. Йдеться, отже, про генезис захисту. А. Фрейд описує дію механізмів захисту, функціями яких є захист «Я» від тривоги, зумовленої зростанням напруги, що виникає в результаті потужних інстинктивних бажань (Ід); проявів реальності, що викликають занепокоєння (Его); тривоги, зумовленої погрозами Супер-Его (почуття провини й пов'язаних із цим фантазій).

Автор розвинула ідею З. Фрейда про зв'язок між окремими способами захисту й відповідними неврозами, визначила роль захисних механізмів у нормі й патології індивідуального розвитку. І, нарешті, А. Фрейд дає першу розгорнуту дефініцію захисних механізмів: «Захисні механізми — це діяльність «Я», що починається, коли «Я» підвладне надмірній активності

потягів або відповідних їм афектів, що становлять для нього небезпеку. Вони функціонують автоматично, не узгоджуючись зі свідомістю» [254, с. 171].

У цьому визначенні міститься ідея про належність захисту до несвідомих і мимовільних явищ, яка започаткувала обговорення питання про співвідношення свідомого й несвідомого, а також довільного й мимовільного в організації захисних процесів. За А. Фрейд, будь-який суб'єктивно неприйнятний будь-який суб'єктивно неприйнятний смисловий зміст, перш ніж піддатися придушенню або трансформації, має бути хоч би на короткий час усвідомлений як такий. Потім проста розумова операція згортається, фіксується і набуває мимовільного, автоматичного характеру. Отже, А. Фрейд підкреслювала несвідомість смислового матеріалу, що піддався дії захисту, і несвідомість захисного процесу.

З розвитком Его-психології характер був переосмислений як сукупність певних механізмів захисту. Згодом А. Фрейд, К. Хорні, Ф. Александер реконструюють теорію механізмів психологічних захистів без звернення до поняття Ід з його інстинктивними потягами. На його місце вони ставлять прагнення, на його місце вони ставлять прагнення до безпеки і задоволення, що борються між собою.

Поняття про захисні механізми зазнало змін з появою так званої «селф-психології», де всередині теорії психоаналізу була сформульована нова теорія власного «Я»: розвитку, можливих порушень і лікування. У селф-психології захист був переосмислений не тільки як засіб проти тривоги, викликаної Ід, Его й Супер-Его, а також як спосіб підтримання несуперечливого, позитивного відчуття власного «Я» - підтримання оптимальної самооцінки [88].

Починаючи з 60-х років ХХ століття з розвитком поняття «копінг», деякі дослідники почали відокремлювати адаптивні захисні механізми від інших видів захисної поведінки і проводити межу між захисними механізмами (у вузькому значенні) і копінг-механізмами [327]. На думку Н. Хаан [272], копінг-поведінка відрізняється від захисної, оскільки остання

по суті є ригідною, вимушеною, що спотворює реальність і недиференційованою, тоді як подолання є гнучким, навмисним, орієнтованим на реальність і диференційованим.

Н. Хаан [271] намагалася більш точно визначити, що ж лежить в основі усвідомленої або неусвідомленої регуляції адаптації, об'єднавши процеси адаптації і захисні механізми подолання в більше психодинамічне утворення. Вона стверджувала, що захисні механізми є патологією, і створила ієрархію механізмів адаптації, ґрунтуючись на ступені усвідомлення або неусвідомлення її стратегій. Автор виділила десять базових особистісних процесів, які можуть проявлятися в трьох видах дій: подолання - свідомі, гнучкі, цілеспрямовані дії, що допускають прояви емоцій, середньої сили; захист - вимушені, негативні, ригідні дії, спрямовані, у першу чергу, на подолання з тривогою, а не з проблемою; уникання - автоматизовані і ритуалізовані ірраціональні дії, що істотно спотворюють міжособистісні відносини. Десять базових особистісних процесів можна диференціювати за чотирма функціями: мислення, рефлексія, зосередження уваги й регуляція афекту.

Окремі процеси можуть проявлятися по-різному й з різним ступенем «патологічності». За Н. Хаан [271], люди використовують подолання, коли можуть діяти, а захисти - коли повинні діяти. Подолання застосовується в тому випадку, коли процеси асиміляції (засвоєння, уподібнення) і акомодатії (приспосовування) цілком узгоджені або їх дисбаланс не впливає на переживання людини (наприклад, коли вона одержує задоволення від фантазування або хоче таким чином здобути нові навички). Захист необхідний у випадку дисбалансу цих процесів. Уникання, як відхід від усіх типів асиміляції, здійснюється у формі пристосовування до стресу або вирішення ситуації й нагадує процеси розвитку, коли потреби асиміляції перевершують можливості людини, порушують структуру особистості й людина йде у власний внутрішній світ.

Інакше кажучи, якщо ситуація не є особливо стресогенною і людина може впоратися з нею, то стратегії подолання характеризуються, як цілеспрямовані, гнучкі, що спираються на внутрішні принципи й які допускають афективні прояви. У стресових же обставинах особистість зберігає цілісність завдяки більшому або меншому перекручуванню реальності. Захисні стратегії поведінки в цьому випадку зумовлені зовнішніми чинниками, ригідні й скоріше відбивають прояви тривоги, ніж сприяють вирішенню проблеми. Ще більше суб'єктивне відбиття реальності спотворюється при використанні стратегії уникання. Вона є автоматизованою, ритуалізованою, ірраціональною, шаблонною і через це підвищує чутливість до стресогенного впливу.

Така позиція зазнала розвитку і в клінічній психології радянського періоду. Так, на думку таких дослідників, як Б.Д. Карвасарський [55], В.А. Ташликов [162], В.С. Роттенберг [150], Ф.Є. Василюк [29] тощо, відмінність механізмів копінг-поведінки від механізмів психологічного захисту полягає в тому, що перші використовуються індивідуумами свідомо й спрямовані на активну зміну ситуації, а другі - неусвідомлювані, пасивні й спрямовані на пом'якшення психічного дискомфорту. Автори вважають, що психологічний захист є непродуктивним, навіть шкідливим способом вирішення ситуації, що фруструється. Вони поділяють думку про те, що психологічний захист обмежує оптимальний розвиток особистості, її так звану «власну активність», «активний пошук», тенденцію до «персоналізації», «вихід на новий рівень регуляції й взаємодії зі світом».

Дж.Є. Вайллант [379], який розглядав захисні механізми як стилі адаптації, припустив, що використання захисних механізмів служить збереженню цілісності особистості у важких обставинах. Автор був одним з перших, хто вивчав процеси подолання у повсякденному житті і вніс зміни в психоаналітичну теорію подолання з урахуванням феноменів процесу адаптації. На відміну від Н. Хаан, він визнавав, що використання захисних механізмів не завжди є свідченням патології. Концепції, висунуті ним, лягли

в основу сучасного розуміння проблеми розмежування копінгу і захисних механізмів. Він зазначав, що високий рівень функціонування захистів може сприяти різним формам психологічної адаптації. Причому найбільш ефективним для адаптації є функціонування зрілих захистів [377].

З іншого боку, як уже зазначалося, за Р.С. Лазарусом і С. Фолкман, [292] копінг-стратегії можуть використовуватися як адаптивно, так і неадаптивно, залежно від вимог ситуації. Наприклад, нерідко копінг, орієнтований на емоції, може призвести до негативного результату і збільшення стресу.

Р. Уайт продовжив лінію Дж.С. Вайланта, розуміючи захисні механізми як передумову загальних процесів адаптації, спрямованих на взаємодію із середовищем. За Р. Уайтом, адаптація до важких обставин включає захист, управління та подолання [386]. Подолання виконує три важливі функції: 1) забезпечення достовірною інформацією про зовнішні умови; 2) підтримання задовільного внутрішнього стану для процесів діяльності і обробки інформації; 3) збереження гомеостазу, цілісності організму й незалежності поведінки, свободи гнучкого використання наявних засобів.

Особливий внесок Р. Уайта полягає у визначенні значимості отримання інформації про зовнішні умови. Під захисними процесами він розуміє вимоги, необхідні для збирання інформації й дій у даних умовах. Люди, які перебувають у полоні власних емоцій, не здатні до адекватного вирішення проблем, водночас захисні процеси, мабуть, сприяють їх вирішенню. Це не є самостійною метою, але сприяє збереженню цілісності й незалежності особистості, її самоствердженню і самоповазі.

Захисні процеси, якщо вони спрямовані на підтримання цілісності особистості, сприяють її розвитку і виступають скоріше як необхідний, ніж як патологічний компонент адаптації. Р. Уайт [386] описує подолання і як процес, спрямований на зовнішні умови, і як захисний механізм, сфокусований на особистості. Він вважає, що адаптація може бути і

усвідомленою, і неусвідомленою, однак у будь-якому випадку вона має розвиваючий характер, оскільки сприяє збагаченню людських ресурсів.

Отже, у розглянутій дискусії викристалізувалося ставлення до критерію, що розмежовує захисні механізми й подолання, - йдеться про конструкт «патологічність-нормальність». Сама ідея використати зазначену дихотомію корінням сягає ранніх версій психоаналізу, однак уже А. Фрейд [170] недвозначно наголосила, що захисні механізми є елементами нормального психологічного функціонування і розвитку. Тільки деякі форми їх надмірної виразності і/або дисбалансу можуть розглядатися як патологія.

З позицій сучасної академічної психології Ф. Крамер [232, с. 932] підкреслює, що «стосовно будь-якої психологічної функції нормальний процес може набувати патологічних властивостей, якщо він використовується понад усякої міри або якщо він не відповідає віку індивіда або наявній ситуації».

Беручи до уваги всі зазначені аргументи, Ф. Крамер наголошує, що поділ між патологічним і нормальним психологічним функціонуванням не може служити критерієм диференціації захисних механізмів від копінг-процесів. Цей критерій [232, с. 932] не може відігравати навіть вторинної ролі - його значення лише історичне.

У статті «Копінг і захисні механізми: у чому відмінність?» Ф. Крамер [232] припустила, що ці два процеси варто розмежовувати не на підставі тих результатів, до яких вони призводять, а на підставі їх взаємозв'язку з тими або іншими психічними процесами. Вона висунула чотири критерії диференціації: два критерії виступають як основні і два - як додаткові.

Основними критеріями, на думку Ф. Крамер [232, 233], виступають свідомість і інтенціональність (довільність). Вона стверджує, що захисні механізми за своєю суттю є несвідомими, і вони позбавлені будь-яких свідомих намірів, волі або раціональних рішень. Копінг-процеси, з іншого боку, розуміються нею як свідомі й містять у собі навмисні зусилля, що робить індивід, аби впоратися з несприятливими ситуаціями.

Прийняття даного критерію призводить до виникнення низки концептуальних суперечностей. Такі процеси, які, як правило, розглядаються як захист, наприклад, придушення, уведе Дж.Є. Вайллант [376], повинні, на думку автора, належати до групи копінг-процесів, оскільки автор указував на його довільність і усвідомленість. І навпаки, ряд класичних феноменів Р.С. Лазаруса, розглянутих як копінг (уникання, відхід), через їх низьку усвідомленість і інтенціональність, повинні належати до захисних механізмів.

Критерії, висунуті Ф. Крамер, зазнали серйозної критики з боку М.Х. Елдерїї [240] і Л. Ньюмена [321]. Перший заперечує проти критерію свідомості, указуючи, що засновник психоаналізу З. Фрейд не розмежовував свідомі й несвідомі захисти, більше того, на відміну від своїх послідовників, він не робив розходжень між витисненням і придушенням, вважаючи їх взаємозамінними. М.Х. Елдерїї [240] наводить цитату, в якій З. Фрейд уживає вперше термін «витиснення» - «те, що пацієнт бажає забути, через що воно свідомо витісняється з його свідомості, інгібується й придушується» [258], а також додає, що в роботі «Дослідження істерії» З. Фрейд вжив термін «свідоме заперечення» [211].

За М.Х. Елдерїї [240], точка зору, якої дотримується Ф. Крамер, стала фактично ортодоксальною для подальших психодинамічних концепцій аж ніяк не з позиції З. Фрейда, а завдячуючи його дочці А. Фрейд [170], яка постулювала, що захисні процеси слід вважати несвідомими.

Аргументація, що виклав Л. Ньюмен [321], багато в чому подібна з критикою, наведеною в попередніх абзацах, однак автор розглянув дану проблему в більш широкому контексті. Він пропонує ортогональну модель, осі якої - це основні критерії поділу захисних механізмів і процесів подолання - свідомість і інтенціональність. Дослідник вважає, що інтенціональність і свідомість є незалежними ознаками психічних процесів. На підтвердження своєї точки зору він наводить дані як теоретичних, так і практичних досліджень, проведених когнітивними й соціальними

психологами за останні два десятиліття у сфері контрольованих і автоматичних психічних процесів.

Виходячи з його моделі, захисні процеси належать до чотирьох квадрантів - логічних груп:

- 1) неусвідомлювані й мимовільні (те, що Ф. Крамер вважає винятковою характеристикою захисних механізмів);
- 2) усвідомлювані й мимовільні;
- 3) неусвідомлювані й довільні;
- 4) усвідомлювані й довільні (виняткова характеристика копінг-процесів, на думку Ф. Крамер).

Л. Ньюмен [321] не виключає можливості того, що індивід намагатиметься усвідомлювати мимовільні процеси або домагатиметься того, щоб деякі навмисні захисні процеси стали неусвідомлюваними. Крім того, він вважає, що при диференціації захисних механізмів і копінг-процесів варто уникати не тільки логічної, а й власне психологічної двозначності. Дійсно, Ф. Крамер [232, с. 921] не вказала, про яке саме несвідоме йдеться при визначенні захисних механізмів і копінг-процесів відповідно як неусвідомлюваних і усвідомлюваних, адже, наприклад, у класичній статті Р.Є. Нісбет і Т.Д. Вільсон [323] наводяться три значення поняття «неусвідомлюване». Відсутність чіткої межі між даними поняттями зумовлена аж ніяк не недостатніми зусиллями вчених, а власне природою досліджуваних феноменів, які «повністю взаємозалежні» [321, с. 761]. Далі Л.С. Ньюмен [321, с. 761] підкреслює, що «зусилля психологів з пошуку меж між копінгом і захистами скоріше ускладнили, ніж полегшили розуміння складної взаємодії процесів, відповідальних за усунення негативного впливу стресу на особистість».

Захисна поведінка, як і будь-який інший об'єкт психологічного аналізу, є багатоякісним, багатомірним явищем [83]. Яким би докладним не був дослідницький проект, однак у ньому не може бути передбачено вивчення об'єкта в усіх його проявах і зв'язках — доводиться керуватися принципом

редукції. Це зауваження Б.Ф. Ломова цілком і повністю застосовне до психологічного захисту. При цьому захисні процеси суто індивідуальні, різноманітні та погано піддаються рефлексії. Спостереження за результатами їх функціонування ускладнюються тим, що реальні стимули й реакції можуть бути віддалені один від одного в часі й просторі. По суті спотворюватися можуть не тільки суб'єктивні відчуття, але й вербальні повідомлення про них, тому інтроспективний аналіз завжди більш-менш приблизний, а висновки гіпотетичні.

Завдячуючи тому, що з боку Ф. Крамер [235] була дана відповідь на сформульовану М.Х. Едерї [240] і Л. Ньюменом [321] критику, дискусія зазнала подальшого розвитку. Прояснюючи свою позицію, Ф. Крамер зазначила, що її погляди не відбивають оригінальних поглядів З. Фрейда, відповідно, при створенні своєї концепції вона більшою мірою ґрунтувалася на роботах А. Фрейд і інших більш пізніх теоретиків неофрейдизму. Проте Ф. Крамер [235] так і не навела жодного вагомого аргументу на користь існування чіткого поділу між свідомим і несвідомим, тобто на користь положення, що виступає наріжним каменем всієї її теорії.

Відповідь Ф. Крамер на заперечення Л. Ньюмена також уявляється недостатньо переконливою: вона знову нагадала, що захисні механізми є одночасно і мимовільними, і несвідомими. Не згадавши про більш складні співвідношення параметрів інтенціональності й усвідомленості, Ф. Крамер лише написала, що неусвідомлюваний характер захисних механізмів може мати кілька розумінь, але це аж ніяк не розуміється як їх усвідомленість.

Новий етап у вивченні проблеми поділу захисних механізмів і копінг-процесів настав завдяки дослідженням М. Мічелі й К. Кастельфранкі [312], які розробили оригінальну концепцію захисної поведінки. Ними був запропонований ще один критерій, висунутий як основний, - «маніпуляція-перегляд». Виходячи з нього, як захисні механізми, так і подолання можуть розглядатися як процеси, що змінюють індивідуальні репрезентації, пов'язані

з психологічними установками. Захисні механізми змінюють установки шляхом маніпуляції, тоді як копінг-процеси - шляхом перегляду.

Маніпуляція, як елемент захисного процесу, розуміється як зміна психологічних установок індивіда, ініційована несвідомою метою до їх відкидання, основною функцією якої є уникання негативних емоцій. Така «несвідома мета» може бути описана як «над-мета», оскільки вона націлена на психічний стан індивіда. У випадку захисних механізмів вона автоматично (мимоволі) активується.

Перегляд, що характеризує процес подолання, може бути визначений як «зміна психологічних установок індивіда, що (а) мотивується свідомою метою їх відкидання й (б) відстежується іншою метою - метою в «епістемічній точності» [312, с. 290]. В останньому випадку мета, що полягає у відкиданні психічних репрезентацій, активується не автоматично, а залежить від причинно-наслідкових уявлень суб'єкта про взаємозв'язок між даними репрезентаціями й відчуттям фізіологічного й психологічного дискомфорту, що може варіювати в широкому діапазоні. Якщо мета активується, але не відстежується, вона усвідомлюється індивідом як «недозволена». Відстеження здійснюється за допомогою внутрішньо представленої і експліцитної мети в «епістемічній точності».

Індивід, який переглядає свої психологічні установки, перебуває в активному пошуку верифікації (або фальсифікації) тверджень, які він зробив або радий би зробити. Образи, що викликають дискомфорт, відкидаються тільки на епістемічній (пізнавальній) підставі [312].

За М. Мічелі й К. Кастельфранкі, розходження між маніпуляцією й переглядом (як і між захисними механізмами й копінг-процесами) у певній мірі відповідає конструкту «самообман – відсутність самообману». На відміну від захисних механізмів, що включають маніпуляцію (тобто самообман - вірити в те, що індивід бажає вважати істинним), копінг-процеси ґрунтуються на перегляді, який може бути охарактеризований як прихильність певній «реальності» - те, у що індивід вірить, те і є фактами.

Така «реальність» за своєю суттю є прийняттям бажаного за дійсне і не обов'язково повинна задовольняти індивіда і приносити йому успіх у подоланні важких ситуацій. Важливою характеристикою копінгу є «прийняття» - ситуація, коли «індивід розуміє, що проблема і викликаний нею стрес існують, і, отже, будучи один раз прийнятою, проблема не може бути відвернена, у такий спосіб індивід її усвідомлює як таку» [312, с. 293]. Питання про те, чи існує спосіб вирішення даної проблеми або не існує, не є визначальною ознакою копінгу (перегляду). Це ж стосується результату захисної поведінки - успішності або неуспішності подолання важких ситуацій.

Однією з переваг розмежування захисних механізмів і процесів подолання, що ґрунтується на концепті «маніпуляція-перегляд», є факт, що воно може бути описане за допомогою використання математичної моделі, в основі якої лежить положення про емоційну когерентність переконань і суб'єктивних цілей [342]. Ця модель не визначає чіткого поділу копінгу й захисних механізмів - потужність стресору може варіюватися й тим самим робити індивіда більш-менш емоційним [342, с. 225]. У зв'язку з рівнем емоційності в системі варіює і прагнення приймати бажане за дійсне (віра в те, що суб'єкт вважає істинним).

Автори підкреслюють, що для захисних механізмів більш виражений самообман, ніж прийняття бажаного за дійсне. «При самообмані ми успішно віримо в деякі (помилкові) твердження, але не в те, у що ми хочемо вірити. Оскільки деякі бажання залишаються невиконаними, тривога й внутрішній конфлікт часто, але не обов'язково, супроводжують самообман, однак рідко супроводжують прийняття бажаного за дійсне» [342, с. 226].

Математична модель самообману, запропонована Б. Сахдра й П. Тагардом [342], заслуговує на увагу ще й тому, що вона дозволяє подивитися на проблему комплексно, на вищих рівнях узагальнення. Автори пропонують розглядати інтенціональність і усвідомленість захисної поведінки в парадигмі цілей і самообману. Існують свідомі цілі, включені в

процес самообману. Однак ці цілі є цілями першого порядку (спрямованими на світ). Власне над-мета, що полягає у відкиданні негативних психічних репрезентацій (механізм емоційної когерентності), є несвідомою і запускається автоматично.

Ще одне важливе питання, пов'язане з використанням даної моделі, – це проблема поділеного «селф» (самості) в особистості, схильної до самообману. Як і у відношенні проблеми інтенціональності, що згадувалася, автори вважають, що в даному питанні зміщені акценти. «Дослідники, як правило, звертали увагу на те, як відбувається обман при самообмані, але, говорячи про обман, вони забували про першу половину складеного терміна, про «само-», - пишуть Б. Сахдра і П. Тагард [342, с. 227]. Хоча «селф» у розумінні авторів характеризується певною цілісністю і єдністю, у цьому випадку «селф» є децентралізованим, розосередженим і множинним феноменом. Вони підкреслюють, що саме, виходячи з такого стану «селф», можливий самообман.

Узагальнюючи зазначене, можна зробити висновок, що критерії, висунуті М. Мічелі і К. Кастельфранкі, [312] і доповнені моделлю Б. Сахдра і П. Тагарда [342] більшою мірою застосовні до проблеми розмежування поведінки подолання й захисних механізмів. Хоча автори оперують досить суперечливим [240] поділом між несвідомим і свідомим, у розумінні Б. Сахдра й П. Тагарда [342] вони не є двома взаємовиключними категоріями. Більше того, поняття маніпуляції й перегляду уявляються більш конкретними і чіткими, ніж досить абстрактні і розмиті терміни, якими оперує Ф. Крамер [232, 233].

Слід зазначити, що Ф. Крамер також запровадила два «додаткові» критерії для диференціації захисних механізмів і процесів подолання. «Додатковими» вони названі тому, що застосовуються не до всіх випадків.

Перший критерій - це ієрархічність. У літературі висунутий цілий ряд гіпотез, де вибудовується ієрархія захисних механізмів, що ґрунтується на рівні зрілості [326], відповідності рівню розвитку [234] або комплексності.

Ще А. Фрейд [170] виділено кілька критеріїв класифікації захисних механізмів, таких як локалізація загрози «Я», час утворення в онтогенезі, ступінь конструктивності. Останній критерій знайшов подальший розвиток у сучасному розподілі механізмів захисту на первинні й вторинні, примітивні й розвинені, менш або більше усвідомлені, адаптивні й не адаптивні.

Наприклад, ієрархічна модель, запропонована Дж.Є. Вайллантом [377], починається з найбільш примітивних захисних механізмів («нарцисичні», такі як заперечення, проекція, перекручування), продовжується незрілими (фантазія, іпохондрія, пасивно-агресивна поведінка, відреагування таким чином на нову ситуацію, яка символічно репрезентує стару ситуацію), далі проміжними захисними механізмами (невротичними, такими як інтелектуалізація, витиснення, заміщення, реактивні утворення або дисоціація) і завершується зрілими захистами (сублімація, альтруїзм, антиципація, гумор, придушення).

Механізми захисту можна поділити за рівнем зрілості також на протективні (витиснення, заперечення, регресія, реактивне утворення тощо) і дефензивні (раціоналізація, інтелектуалізація, ізоляція, ідентифікація, сублімація, проекція, зсунення і ін.). Перші, менш зрілі, не допускають надходження конфліктної інформації й інформації, що травмує особистість, у свідомість. Другі пропускають інформацію, що травмує, але інтерпретують «безболісним» для себе способом [134]. Відповідно, дефензивні захисні механізми працюють ефективніше, оскільки свідомість перетворює конфліктну інформацію й дозволяє накопичувати досвід для більш адаптивної поведінки в наступних стресових ситуаціях.

Такі автори, як Р.Р. Маккрей, П.Т. Коста [308], М.Р. Зоммерфільд [365] стверджують, що не буває «хороших, зрілих» або «поганих, незрілих» копінг-стратегій. На їх думку, стратегії подолання повинні оцінюватися, виходячи з контексту і вимог стресової ситуації. Вік може впливати на оцінку стресу особистістю й вибір копінг-стратегії, але дорослішання не є головною детермінантою адаптивної поведінки й ефективного подолання зі

стресом. Тобто ефективність тієї чи іншої копінг-стратегії залежить від особливостей актуальної ситуації і наявних ресурсів, тому казати про адаптивність/дезадаптивність окремих ресурсів некоректно. Стратегії, що ефективні в одній ситуації, можуть бути неефективними і навіть завдавати шкоди – в іншій [30]. Виходячи із цього, існування аналогічної захисним механізмам ієрархії процесів подолання уявляється проблематичним, хоча Ф. Крамер [232] не виключає її можливості. Наприклад, копінг-стратегії можуть розгортатися у вигляді тимчасових послідовностей, як у випадку ситуації оцінювання, відповідно, часовий параметр може відігравати роль однієї з підстав для створення ієрархії копіngu.

За класифікацією Е. Хайма [389], копінг-стратегії поділяються на продуктивні, відносно продуктивні й непродуктивні (або конструктивні, відносно конструктивні й неконструктивні). Перші допомагають швидко й успішно справлятися зі стресом, другі - у деяких ситуаціях, наприклад, не дуже значимих або при невеликому стресі, треті не усувають стресовий стан, навпаки, сприяють його посиленню.

Другий «додатковий» критерій – диспозиція-ситуація. За Ф. Крамер [232, с. 928], захисні механізми – це яскраво виражений диспозиційний концепт, що означає відносно стабільні, стійкі характеристики. Механізми подолання, з іншого боку, більшою мірою залежать від ситуації, ніж є диспозиціональними феноменами. У трансакційній моделі Р.С. Лазаруса і С. Фолкман [292] копінг сприймається як процес, що змінюється, що необов'язково належить до особистісних властивостей або стійких диспозицій. Генеральною лінією досліджень стресу і копіngu є пошук ситуаційних детермінант реакцій подолання, і багатьма авторами [309] апріорно припускається, що особистісні характеристики незначні у визначенні даних реакцій.

Однак дана дихотомія не є вичерпною, тобто такою, що підтверджується у всіх без винятку випадках. Поки досить рідкими є лонгітюдні дослідження, що підтверджують стійкість у часі захисних

механізмів. Дж.К. Перрі й С.Х. Купер [334] показали, що захисні механізми істотно не змінюються протягом періоду від 3 місяців до 3 років. Подібні дані були отримані і Ф. Крамер [232] на вибірці студентів коледжу. Однак проблематичною є стабільність захисних механізмів протягом більш тривалих періодів, оскільки в цьому випадку більшу роль відіграють аспекти, пов'язані з віковим розвитком особистості.

Проте й подолання не можна вважати винятково ситуативним феноменом. Ф. Крамер [232] вказує на відсутність валідних даних, що підтверджують розвиток однакових копінг-реакцій у всіх без винятку індивідів в умовах схожих важких ситуацій. Беручи до уваги емпіричні дані Е. Фульде зі співавторами [262], який установив, що деякі стратегії подолання і захисні механізми позитивно взаємозалежні, можна припустити, що копінг-стратегії також є відносно стабільними диспозиціями.

Т. Міллон [313], намагаючись знайти відповідь на питання: «Як різняться люди в реакціях на однаковий тип стресу?», об'єднав людей по різних типах адаптації або особистісних стилів подолання. Він стверджував: «Особистісні стилі в більшому або меншому ступені характеризують *повсякденну манеру* підходити до життєвих подій. Це такі типові способи подолання..., які можуть як сприяти хворобі, так і дозволяти справлятися з нею» [313, с. 11]. Орієнтуючись на попередні праці інших авторів, Т. Міллон описав вісім характерних способів ставлення людей до проблеми здоров'я. Отже, як ситуативні, так і особистісні фактори, взаємодіючи між собою, визначають вибір копінг-стратегій.

Раніше нами був уведений ще один додатковий критерій, що умовно можна позначити як «онтогенетичний» [123]. Захисні механізми ми схильні вважати первинними стосовно копінг-стратегій. Захисні механізми є здебільшого несвідомими й формуються в ранньому дитинстві, що дозволяє говорити про їх первинність, тоді як копінг-стратегії здебільшого свідомі і розвиваються по мірі набуття індивідом життєвого досвіду [123].

Ми не вважаємо за можливе ані протиставляти, ані поєднувати терміни «психологічні захисні механізми» та «копінг-процеси». Копінг розглядається нами як структурна «надбудова» особистості, яку індивід здатний тією чи іншою мірою усвідомити. У нашому попередньому дослідженні [123], ґрунтуючись на психодинамічній парадигмі, наголошується, що дана «надбудова» виникає в результаті соціалізації як результат взаємодії несвідомих мотивів особистості й повторюваних несприятливих факторів навколишнього середовища. Кожна форма психологічного подолання специфічна, визначається суб'єктивним значенням пережитої ситуації, але в цілому її дія подібна до дії психологічних захисних механізмів - спрямована на зниження рівня базальної тривоги й відновлення адекватної самооцінки.

Узагальнюючи концепції, що пояснюють взаємовідносини захисних механізмів і копінг-процесів, зазначимо, що обидва ці процеси починають функціонувати в умовах, коли індивід перебуває в стані стресу і/або його самооцінка перебуває під загрозою [321] і характеризуються зміною мислення, емоцій і поведінки [232]. Тобто вони виконують подібні функції - адаптацію до важких життєвих ситуацій - і активізуються в ситуаціях порушення психологічної рівноваги. При цьому більш зрілі психологічні захисні механізми й більш продуктивні копінг-стратегії сприяють ефективній адаптації індивіда в стресових ситуаціях, тоді як адаптивна роль незрілих захисних механізмів і непродуктивних копінг-стратегій певною мірою низька, крім того, вони можуть призводити до дезадаптації [123].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки очевидно, що для того, щоб здійснити поділ між захисними механізмами й копінг-процесами необхідно враховувати такі основні критерії, як свідомість, інтенціональність і маніпулювання-перегляд [232, 235, 312]. Відповідно, захисні феномени можуть розглядатися як несвідоме й ненавмисне маніпулювання індивідом психічними репрезентаціями, тоді як копінг-процеси є свідомим і навмисним переглядом їх. Якщо ж, з огляду на критику М.Х. Едерї [240] і Л. Ньюмен [321], вважати дані критерії недостатніми, то захист і подолання можна

розмежувати на підставі критеріїв ієрархічності й диспозиції-ситуації. Згідно із цими критеріями захисти є ієрархічно організованими диспозиціями. Копінг-процеси, у свою чергу, є ситуаційно-зумовленими й не утворюють якогось істотного ієрархічного паттерна. Також перспективним уявляється онтогенетичний критерій «первинності-вторинності». Критерій норма-патологія втратив своє значення в сучасному уявленні про копінг. Як зазначає Дж. Вайллант [378, с. 48], «захисти - це, насамперед, метафори, це найкоротший шлях до опису різних когнітивних стилів і психічних станів для зміни внутрішньої і зовнішньої реальності».

Таким чином, що на сучасному етапі створення теорії захисної поведінки, що розмежовує захисні механізми й процеси подолання, натрапило на цілу низку суперечностей. Детальне вивчення захисного функціонування на різних рівнях організації особистості і комплексне використання різних теоретичних підходів - все це в перспективі повинне збагатити існуючі уявлення про копінг і зробити їх більш валідними.

Висновки до першого розділу

У результаті теоретичного аналізу існуючих підходів до копінг-поведінки було встановлено, що немає узгодженості в оцінці значення поведінки подолання і механізмів формування копінг-поведінки. Існують методологічні й методичні складності в операціоналізації конструктів, що мають відношення до копінг-поведінки. У першу чергу, це пов'язано з розмаїттям реакцій подолання й ускладненням їх класифікації, недостатньою ясністю в критеріях для диференціації копінг-стратегій і психологічних захисних механізмів, ускладненням виділення ключових категорій копінгу, а також наявністю ряду невирішених проблем, що мають відношення до релевантності способів виміру копінгу.

Сучасні психологічні концепції поведінки подолання представлені широким спектром теорій, що пояснюють як універсальні, так і специфічні

механізми формування відповіді особистості на стресор. Розглянуто основні з них: трансакційна теорія, когнітивно-мотиваційно-міжособистісна теорія, ресурсні теорії поведінки подолання, проактивні теорії копіngu, а також теорія атрибуції мотивації і емоцій. Аналіз цих концепцій свідчить, що в жодній з них формування поведінки подолання не припускає врахування несвідомих процесів. Одиничні дослідження, які не мають достатньої емпіричної верифікації і теоретичної концептуалізації, свідчать про те, що поведінкові реакції можуть визначатися тими властивостями особистості, які не виявляють себе у звичайних умовах, а саме несвідомими тенденціями психіки.

Процеси розуміння, осмислення і пояснення може опосередкувати протікання реакцій, що викликані стресом. Вони впливають на пристосування до важких життєвих ситуацій, однак питання про ступінь, в якому це відбувається, залишається відкритим.

Теоретичний аналіз дозволив виділити найбільш чіткі критерії диференціації психологічних захисних механізмів і копінг-стратегій. Основними критеріями виступають свідомість і інтенціональність, додатковими - ієрархічність і конструкт «диспозиція-ситуація». Найбільш універсальним критерієм є «маніпуляція-перегляд». Критерій патологічності має лише історичне значення. Детальне вивчення матеріалу по даній проблемі показало, що копінг-поведінка і психологічні захисні механізми виконують подібні функції. Вони активізуються в ситуаціях порушення психологічної рівноваги й беруть участь в адаптації до важких життєвих ситуацій. При цьому ефективну адаптацію до стресу забезпечують як більш зрілі психологічні захисні механізми, так і більш продуктивні копінг-стратегії. Тоді як адаптивна роль незрілих захисних механізмів і непродуктивних копінг-стратегій порівняно низька, крім того, вони можуть призводити до дезадаптації.

Таким чином, аналіз існуючих теоретичних підходів до вивчення копінгу, як психологічного феномену засвідчив, що існуючі уявлення про формування поведінки подолання та моделі копінгу потребують подальших досліджень, які мають враховувати роль несвідомих процесів.

Основні положення даного розділу відображені в публікаціях [61, 115, 121, 123, 124, 133, 134, 136, 142, 147].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ І КОНЦЕПЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ- ПОВЕДІНКИ

2.1. Основні методологічні підходи до дослідження копінг-поведінки.

Протягом розвитку психології адаптивна поведінка по-різному пов'язувалася з усвідомлюваними або неусвідомлюваними процесами залежно від тих або інших теоретичних поглядів, яких дотримувалися психологи, які досліджували копінг. Навіть незважаючи на відносно невеликий строк існування поняття «копінг» як терміна психологічної науки, майже в кожному з напрямків психології можна знайти пов'язані з адаптацією концепції й дослідження. Нижче наводиться аналіз методологічних аспектів вивчення ролі свідомих і несвідомих процесів у копінг-поведінці. Слід зазначити, що цей перелік не претендує на універсальність, а лише репрезентує основні ідеї, що дискутуються далі в роботі.

У психоаналізі, з позиції А. Фрейд [170], затвердилася концепція про пріоритет неусвідомлюваних процесів у подоланні тривоги, викликаній погрозою або небезпекою. Вона постулювала, що люди володіють шляхами адаптації до стресу, яким надається перевага, і цими специфічними стилями тісно пов'язані зі психопатологічними радикалами в особистості. Згодом дослідження копінг-поведінки й індивідуального несвідомого зазнали подальшого розвитку. Більш докладно зазначені взаємовідносини розглядаються в підрозділі «Несвідоме й копінг».

В аналітичній психології, основоположником якої є К.Г. Юнг, адаптація до важких життєвих ситуацій розуміється крізь призму колективного несвідомого. Архетипи, сформовані в колективному несвідомому, характеризуються тим, що є універсальними диспозиціями

психіки, які не ґрунтуються на досвіді. За аналогією до платонівських ідей архетипи не породжуються у світі почуттів, а існують незалежно від цього світу й пізнаються безпосередньо розумом. Однак, на відміну від Платона, К.Г. Юнг вважав, що архетипи спонтанно з'являються в пам'яті, особливо на кризових етапах життєдіяльності індивіда. Отже, криза «відкриває двері» у колективне несвідоме й дозволяє архетипам виразити ті глибинні аспекти особистості, які у звичайних умовах ховаються за свідомими процесами [190].

Сучасні автори підкреслюють важливу роль архетипових структур у копінг-реакціях. Так, зокрема, на думку Р.М. Грановської [46], цілісна система захисту включає три психологічні підсистеми: колективне несвідоме, підсвідомий захист і усвідомлювані стереотипи, що формують копінг-поведінку. По мірі просування від першої підсистеми до третьої знижується потужність реакцій, проте збільшується довільність управління поведінкою. Оскільки колективне несвідоме (архетипи) спирається на потужні інстинкти, воно має некерований характер. Відповідно, воно формує стратегії подолання екстремальних ситуацій, що виникають не стільки в житті особистості, скільки суспільства в цілому, але реалізується через окрему особистість. Особливості цього захисту: позачасова цінність стратегій, невідворотність вторгнення і специфічна гнучкість прояву. Істотним є те, що, як вказує дослідниця, вторгнення архетипів у мінімальному ступені реалізує індивідуальні інтереси і може суперечити їм, забезпечуючи рішення не на користь особистості, а на користь суспільства. Оскільки в сучасному житті у вихідному вигляді використовувати давні форми архетипу, що оживлюється, неможливо, це спричиняє розвиток особливої гнучкості, коли давні стратегії реалізуються через оновлені форми.

У біхевіористських і позитивістських підходах до особистості копінг розглядається як поведінкова відповідь, пов'язана з відхиленням і униканням стимулів навколишнього середовища [298]. Через те, роль як свідомих, так і

несвідомих регулюючих механізмів у забезпеченні подолання важких життєвих ситуацій нівелюється.

В екзистенціальній психології особистість розглядається здебільшого в граничних ситуаціях. Вона немов відгороджена від повсякденної реальності, перебуває поза контекстом повсякденності усередині напружених, драматичних життєвих колізій [112]. Один з основоположників екзистенціальної психології В. Франкл підкреслював, що життя має сенс у будь-яких умовах і обставинах і кожна людина здатна знайти сенс життя навіть у період стресу або кризи [253]. Поняття сенсу життя вплинуло на психологічні моделі стресу і копіngu Р.С. Лазаруса, де висувається положення про те, що людина, яка намагається осмислювати життя, легше переносить стрес і ефективніше долає важкі життєві ситуації [295].

У рамках екзистенціальної парадигми також розвивається уявлення про життєстійкість. Маючи позитивний ресурс концептуального апарату екзистенціальної психології, категорія життєстійкості дозволяє співвіднести дослідження у сфері психології стресу з екзистенціальними уявленнями про онтологічну тривогу і способи її подолання. Поняття «життєстійкість» відбиває, на думку С. Мадді й Д. Кхошаби [304], психологічну живучість і розширену ефективність людини, а також є показником психічного здоров'я людини. Особистісна якість життєстійкості підкреслює атитюди, які мотивують людину змінювати стресогенні життєві події. Ставлення людини до змін, як і її можливості скористатися наявними внутрішніми ресурсами, які допомагають ефективно управляти цими змінами, визначають, наскільки особистість здатна перебороти зміни й труднощі, з якими вона зіштовхується щодня і які мають біляекстремальний або екстремальний характер.

Когнітивна психологія в більшості своїх підходів наголошує на свідомій стороні копінг-поведінки. Так ще Л. Мерфі [318] розуміла під ним активні зусилля особистості, спрямовані на подолання важкої ситуації або проблеми, як прагнення індивіда вирішити певну проблему. Пріоритетна роль свідомих процесів підкреслюється як у трансакційній когнітивній теорії

стресу такопінг-поведінки Р.С. Лазаруса [290], так і в інших моделях, що містять когнітивні процеси.

Серед них особливе місце займає когнітивно-експериментальна теорія. Відповідно до зазначеної теорії більшу роль у переживанні людиною життєвих ситуацій відіграють предсвідомі процеси. Свідомість і несвідоме набагато менше задіяні в обробленні інформації, що надходить. Автор підходу С. Епштейн [242] поклав в основу своєї теорії постулат про те, що люди осягають реальність двома основними способами: емпіричним і раціональним. Відмінність інформації, засвоєної емпірично, полягає в тому, що вона має певний емоційний заряд і фіксується набагато міцніше, ніж інформація, отримана в результаті інтелектуальних дій.

За С. Епштейном, особистість має дві адаптивні системи: емпіричну і раціональну [242]. Автор вважає, що конструкти, які будуються за допомогою раціональної системи, називаються переконаннями, а конструкти, які формуються в експериментальній системі, називаються імпліцитними переконаннями або схемами. Схеми лежать в основі теорії реальності, становлять її фундамент. Вони формуються в результаті процесу генералізації особистістю емоційно значимого досвіду при взаємодії з навколишнім світом і виявляють себе в поведінці людини автоматично, передуючи за часом довільним раціональним процесам.

Робота емпіричної системи експлікується в метафорах і наративах. Наративи є найбільш яскравим вираженням роботи емпіричної системи, оскільки вони репрезентують переживання особистістю себе і світу, яке максимально наближене до реального емоційного досвіду.

На основі когнітивно-експериментальної теорії С. Епштейна його колегою Р. Янофф-Бульман [283] була створена концепція базисних переконань. Вона вважає, що у випадку успішного подолання з травмою базисні переконання якісно відрізняються від «дотравматичних». Їх відновлення відбувається не повністю, а тільки до певного рівня, на якому людина вільна від ілюзії невразливості.

Так Л.І. Анциферова вважає позитивною методологічною тенденцією прагнення вчених когнітивно-феноменологічної орієнтації враховувати «приватний досвід» суб'єкта й «розглядати важкі ситуації очами самого суб'єкта, з погляду його «внутрішньої ситуації» [7, с. 6]. Дійсно, суб'єктний підхід, будучи закономірним етапом розвитку діяльнісного підходу, пропонує концептуально нові й потенційно перспективні парадигми, що пояснюють поведінку подолання.

У даних парадигмах постулюється, що поведінка подолання особистості реалізується за допомогою діяльнісних механізмів. О.М. Леонтьєв під діяльністю розуміє процес, в якому здійснюються взаємопереходи між полюсами «суб'єкт – об'єкт» [79]. У діяльності і відбувається перехід об'єкта в його суб'єктивну форму, в образ; разом із тим, у діяльності відбувається також перехід діяльності в її об'єктивні результати, в її продукти. Діяльнісний підхід у психології, отже, припускає зовсім інший погляд на походження образу світу людини, що завжди цікавив психологію як науку. Образ світу суб'єкта не визначається автоматично умовами навколишнього середовища й заданих генетичних програм, а зумовлений життям суб'єкта в середовищі, його діяльністю в ньому.

Інший з теоретиків діяльнісного підходу Б.Г. Ананьєв вважав особистість суспільним індивідом, об'єктом і суб'єктом історичного процесу. Він пропонував вивчати зв'язок між інтеріндивідуальною структурою того соціального цілого, до якого належить особистість, і інтраіндивідуальною структурою власне особистості. Багатство і розмаїття зв'язків із соціальним оточенням визначає внутрішню (інтраіндивідуальну) структуру особистості, специфіку психічного світу людини. А ця специфіка, у свою чергу, визначає характер і зміст взаємовідносин особистості із соціальним оточенням. На думку Б.Г. Ананьєва, поведінку людини в суспільстві можна вважати родовою характеристикою, щодо якої всі види діяльності мають приватне значення. При цьому поведінка виступає як складний комплекс діяльностей людини, за допомогою яких опредмечується навколишня природа [5].

У контексті взаємозв'язку організму із середовищем С.Л. Рубінштейн [151] розуміє під поведінкою певним чином організовану діяльність. Він визнає суб'єкта центром реорганізації буття, що, власне, характеризує й позицію людини у світі, утверджує онтологічну специфіку буття суб'єкта, доповнює розуміння суб'єкт-об'єктних відносин розглядом суб'єкт-суб'єктних. У діяльності суб'єкт виявляє себе й розвивається, зазначав С.Л. Рубінштейн, розуміючи під розвитком вихід за власні межі, актуалізацію потенційних можливостей, удосконалювання як рух по висхідній спіралі.

Описуючи регуляторну функцію психічного як принципово не кільцеву, не фіксовану, не однозначно задану, а нескінченно мінливу відповідно до зміни зовнішніх і внутрішніх умов, С.Л. Рубінштейн розкриває її в термінах «людина» і «світ»: «Будь-який психічний процес,- пише він, - включений у взаємодію людини зі світом і служить регуляції його діяльності й поведінки» [151, с. 264]. А визначаючи основну функцію свідомості, він говорить про усвідомлення людиною світу. Заперечуючи проти відриву і протиставлення людини світу об'єктів, С.Л. Рубінштейн зазначає: «...дотримуючись лінії, що окреслена вище, при розгляді питання про суб'єктивне і об'єктивне, треба перебороти зовнішнє протиставлення суб'єктивного об'єктивному, протиставлення людини як суб'єкта свідомих дій об'єктивним умовам її діяльності... Ефект будь-якого впливу на людину - це ефект взаємодії суб'єкта з навколишнім світом» [151, с. 283-284]. Отже, модель взаємодії «людина - світ» (у застосуванні до суб'єкта: «суб'єкт - ситуація») вважається багатообіцяючою «системою координат» і для розуміння подолання як поведінки і діяльності.

У межах психології суб'єкта запропонований Т.Л. Крюковою [67] підхід до копінгу здійснено за допомогою аналізу поведінки подолання як поведінки суб'єкта, що детермінована низкою чинників: диспозиційним (особистісним), динамічним (ситуаційним), соціокультурним (екологічним) і регулятивним. На думку автора, механізми подолання використовуються людиною свідомо й цілеспрямовано, тим самим визначаючи належність

поведінки подолання до чинників активності людини, називаючи його дескриптором і поведінкою суб'єкта. Автор підкреслює, що суб'єктний підхід полягає у визнанні людини активним суб'єктом різноманітних форм довільної людської активності й розглядається як концептуальна опозиція «постулату безпосередності», відповідно до якого внутрішня й зовнішня активність людини безпосередньо детермінується впливами навколишнього середовища або окремих психічних функцій. Водночас, психологія суб'єкта переборює обмеженість даного положення і розкриває здатність людини до самодетермінації, самовизначення, саморозвитку. Слід зазначити, що сьогодні основою самодетермінації вважається особистісний потенціал [80].

Т.Л. Крюковою [67] поведінка подолання розглядається з погляду особистісного розвитку, благополуччя, ресурсів, адаптації. Поведінка подолання визначається нею як поведінка, що дозволяє суб'єкту за допомогою усвідомлених дій способами, відповідними особистісним особливостям і ситуації, перебороти стрес або вирішити важку життєву ситуацію. Це свідома поведінка, спрямована на активну взаємодію із ситуацією - зміна ситуації (що піддається контролю) або пристосування до неї (якщо ситуація не піддається контролю). Якщо суб'єкт не володіє цим видом поведінки, можливі несприятливі наслідки для його продуктивності, здоров'я і благополуччя.

Головною відмітною ознакою поведінки подолання є її суб'єктні характеристики. До критеріїв подолання як поведінки суб'єкта, на думку авторки [67], належить, насамперед, його усвідомленість. Поняття вибору людиною способу дій у ситуації стресу є критеріальним для специфіки цього виду поведінки і ключовим для розуміння усвідомленості поведінки подолання. До інших критеріїв належать: цілеспрямованість; контрольованість (ті, що сприяють усуненню, перетворенню або пристосуванню до важкої ситуації); нерозривна зв'язаність і спрямованість на важку (стресову) ситуацію - адекватність ситуації, моменту часу (своєчасність); регуляція рівня стресу; значимість наслідків вибору даної

поведінки для психологічного благополуччя суб'єкта; соціально-психологічна зумовленість подолання (належність як індивідуальному, так і груповому суб'єкту); можливість навчання цьому виду поведінки, підготовка, «загартовування» перед життєвими труднощами.

Однак на сучасному етапі формування психологічного знання, що розвиває суб'єктно-діяльнісний підхід до поведінки подолання, не обмежується критерієм усвідомленості копінгу, також спирається на тезу А.А. Волочкова, відповідно до якої копінг-поведінка є відповіддю на зовнішній або внутрішній виклик суб'єктності. Відповідно подолання є складним комплексом активності суб'єкта в поєднанні з його індивідуальними особливостями і досвідом. Автор акцентує увагу на тому, що в протидії стресу бере участь не тільки особистість - активна вся індивідуальність [40]. Отже, виразно фіксується необхідність враховувати роль усіх процесів: свідомих, передсвідомих і несвідомих у забезпеченні подолання важких життєвих ситуацій.

Генетичний підхід С.Д. Максименка [91] дав можливість по-новому підійти до вивчення різних форм суб'єктності. Його основою виступає реалізація провідних принципів, а саме:

- 1) принципу аналізу по одиницях (визначення вихідного суперечливого відношення, що породжує клас явищ як ціле);
- 2) принцип історизму (принцип єдності генетичної й експериментальної ліній дослідження);
- 3) принцип системності (принцип цілісного розгляду психічних утворень);
- 4) принцип проектування (принцип активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах).

Ідеї вченого є продовженням і сучасним розвитком ідей класика української психології Г.С. Костюка, який вважав, що невід'ємною частиною суб'єкта є його саморух, самоактивність, саморозгортання [64].

У генетичному підході акцентується на свідомих аспектах копінгу. С.Д. Максименко розглядає подолання з негативними подіями через концепцію взаємозв'язку психічних станів і переживань. Для виникнення психічного стану необхідне переривання поточної життєдіяльності якимось дискретним актом, основна відмінність якого полягає в його особливому проникаючому характері щодо особистості. «Такий дискретний проникаючий акт (що має виражену природу події) знаменує тимчасова зміна позиції людини у світі... Людині надається можливість зберегти структурну цілісність і ціннісну єдність Я, однак це досягається через зміну відбиття світу» [90, с. 207]. Головне ж автор вбачає в наступному: «стан, що виник унаслідок «проникаючої» акції, дозволяє перевести ситуацію впливу (неважливо, або людини на світ, або світу на людину) у ситуацію взаємодії (діалогу) зі світом. Цим досягається найважливіше - людина продовжує своє існування як цілісна особистість» [90, с. 207]. З іншої сторони, С.Д. Максименко говорить про функцію, що специфічно сигналізує, коли виниклі стани начебто «говорять» особистості й оточенню, що подальша взаємодія неможлива, а отже, існує реальна загроза цілісності або особистості, навіть життю людини.

Тобто негативна життєва подія описується в наступній динаміці. У деякий момент часу життєдіяльність переривається дискретним «проникаючим» актом впливу. Відбиття цього акту породжує переживання особистості, що усвідомлюється. Це на думку автора, принципове, оскільки саме усвідомлення переживання, мабуть, повинне визначити, чи «запустити» механізм виникнення нового стану. Якщо інтенсивність переживання буде такою, що людина не зможе продовжити взаємодію зі світом у наявному стані, виникає новий стан, що незначно змінить ситуацію внутрішнього світу, не руйнуючи її, і дозволить будувати нову взаємодію. У цій схемі найбільш складним є взаємозв'язок між переживанням і станом [90].

Проте, на думку В.О. Татенка, генетичний підхід не обмежується вивченням усвідомлюваних процесів психіки. Зокрема, він вважає, що цей

підхід дає можливість вирішити найважливішу методологічну проблему внутрішньої детермінації розвитку на неусвідомлюваній його фазі і на рівні несвідомого взагалі, а також щодо інстанції, що цей розвиток регулює [160]. В.О. Татенко стверджує, що основною суперечністю, що провокує процес саморозвитку суб'єкта психічної активності як інстанції, що відповідає перед собою за самореалізацію, є позиція суб'єкта, який протистоїть своєму існуванню як об'єкту [160].

Отже, проведений методологічний аналіз вивчення ролі свідомих і несвідомих процесів у копінг-поведінці свідчить, що при вивченні копінг-поведінки необхідно розглядати свідомі, передсвідомі й несвідомі психічні процеси. Саме такий комплексний підхід і буде покладений в основу нашої концептуальної моделі дослідження.

2.2. Теоретичне обґрунтування концепції та її основні положення

Широкий інтерес з боку психології до вивчення стресу й подолання з ним призвів до створення численних теорій копінг-поведінки. Незважаючи на те, що сьогодні поняття «копінг» зазнало значного поширення, в авторів цих теорій немає єдиної думки про характер структурно-функціональних взаємовідносин між особистістю й копінг-поведінкою. Також більшість існуючих підходів розглядає подолання стресу як результат активності лише одного з трьох рівнів психіки: свідомого, передсвідомого або несвідомого. Тому уявляється важливим створення комплексної концепції, в якій копінг був би поданий як результат ієрархічної міжрівневої взаємодії.

Базисом для такої концепції повинна, на нашу думку, служити психодинамічна теорія особистості, оскільки саме в її рамках розвинулась топографічна модель психіки. Методологічно саме системний аналіз дозволяє здійснити найбільш повний опис копінг-поведінки як взаємодії підсистем, що самоорганізуються, що перебувають один з одним як в асоціативно доповнюючих, так і взаємоконкуруючих відносинах. Ці

підсистеми мають неоднакове значення в загальній ієрархії підсистем, відрізняються різним ступенем складності своєї структурної будови, різними можливостями автономної активності, своєрідністю взаємозалежності і взаємозумовленості.

Ідеї системного підходу, тобто ідеї аналізу всіх утворень, які можна вважати системами, обговорюються вже більше півстоліття, починаючи з робіт Л. фон Берталанфі [16]. З 60-х років ХХ століття почалися спроби описувати психіку в цілому із використанням кібернетичних і математичних понять, а потім і з використанням теорії систем. Уперше використання системного підходу в психології став обговорювати Б.Ф. Ломов [83, 84]. Надалі його ідеї отримали розвиток у працях його прихильників і послідовників: Д.М. Завалішиної [51], В.О. Барабанщикова [9] та ін. З погляду Б.Ф. Ломова, застосовність системного аналізу припускає: 1) багатомірність утворення, 2) його багаторівневості і ієрархічності, 3) багатомірну класифікацію його властивостей, 4) визнання його полідетермінованості та 5) вивчення окремого взятого утворення в його розвитку. Всім цим критеріям відповідає копінг-поведінка – поведінка подолання індивідом стресів, що виникають в процесі його взаємодії з оточуючим середовищем.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки системний підхід стає загально визнаною методологічною платформою, на основі якої здійснюється значна кількість різнопланових досліджень різних феноменів, таких як базові категорійні параметри цілісної психологічної структури особистості [152], творчий потенціал [59], ціннісні орієнтації [25], психічні стани [111], емоційна пам'ять [70], професійний розвиток особистості [50], відхилення у психічному розвитку дітей [39] тощо.

Одним з найбільш активно досліджуваних в останнє десятиліття психологічних феноменів є подолання стресу. Вивчення копінгу за допомогою системного підходу здійснювалося цілим рядом авторів: Р.С. Лазарусом [289], М.Р. Зомерфільдом [364], а в останні роки

М. Маковським [306], Р. Нево з колегами [322]. Усі вони погоджуються, що подолання вимагає системних досліджень, однак у своїх моделях вони спиралися на положення різних теорій особистості. Разом з тим, системні дослідження копіngu поки ще рідкісні. Більш того, серед них відсутні ті, які були б реалізовані в парадигмі психоаналітично орієнтованих теорій. Хоч спочатку в глибинній психології як основний спосіб подолання психологічних стресів розглядалися саме захисні механізми, але, починаючи ще з К. Хорні [279], а потім і Дж.Е. Вайланта [376] термін «копінг» починає займати особливе місце в теоріях психоаналітичного напрямку. Ми слідом за Ф. Крамер [235], М. Мічелі і К. Кастельфранкі [312] диференціюємо психологічні захисні механізми і копінг, спираючись на такі критерії, як свідомість, інтенціональність і маніпулювання-перегляд. Відповідно, захисні феномени розглядаються як несвідоме і ненавмисне маніпулювання індивідом психічними репрезентаціями, тоді як копінг-процеси є свідомим і навмисним їх переглядом.

Наше дослідження має на меті побудову системної моделі копінг-поведінки. Для здійснення такого дослідження повинна бути сформульована і теоретично обґрунтована концепція, якій потім слід пройти емпіричну верифікацію. Емпірична верифікація буде виступати логічним продовженням дослідження, оскільки ясність, строгість, достовірність, обґрунтованість, доказовість визначають фундаментальні дослідження, що присвячені пошуку закономірностей у системі усталених наукових уявлень [109].

Як відомо, системний аналіз дозволяє знаходити нові шляхи до пізнання, переборюючи його однобічність [107]. Система, що забезпечує копінг, як і будь-яка інша функціональна система, є певною сукупністю підсистем, поєднаних відносно твердими зв'язками. Кількість властивостей кожної складної системи необмежено велика. Як зазначають Р. Акофф і Ф. Емері [1], для кожного конкретного дослідження істотні лише деякі з них; при цьому істотність тих або інших властивостей може змінюватися зі зміною мети дослідження. Сукупність значень істотних властивостей

утворить стан системи. Й. Лінгарт указує, що психічною системою варто вважати «інтеграцію впорядкованих одиниць психічної діяльності, що виникають на основі взаємодії індивіда з його середовищем» [82].

Використання уявлень про функціональні системи у дослідженні психічної діяльності людини і її порушень дозволяє об'єднати окремі факти й вичленувати загальні закономірності. Копінг-поведінку можна представити як результат діяльності цілісної самокерованої системи, активність якої забезпечується не просто сукупністю окремих компонентів (підсистем), а їх взаємодією й «сприянням», що породжує нові інтегративні якості, не властиві окремим підсистемам, що утворюються [6].

У психоаналізі психіка описується як система, що складається з трьох взаємозалежних підсистем - трьох рівнів психічного життя: свідомості, передсвідомості й підсвідомості. Підсвідоме життя онто- і філогенетично передує свідомому. Виникнення свідомого життя пов'язане з впливом зовнішнього середовища й відбувається поступово [10]. На думку О.Ф. Бондаренка [21] концепція З. Фрейда детерміністична, походить у своїх основах від змішаної пояснювальної моделі в теорії пізнання, а саме:

- а) принципу ієрархічності та прямій залежності «вищих» змінних від «нижчих»;
- б) принципу, відповідно до якого найбільш складні речі (значення) найбільш абстрактні, а найбільш прості речі, що перебувають у їхній підставі (значення) найменш абстрактні (принцип лінійної залежності).

Також О.Ф. Бондаренко [22] слушно зауважує, що З. Фрейд виокремлював свою психодинамічну парадигму від сучасних йому емпіричних і теоретичних побудов (асоціатізм, функціоналізм, інтенціоналізм, соціологічна психологія, тощо), в яких предмет дослідження або пояснювальні моделі були дані або малися на увазі в якості величин, які на відміну психоаналітичних конструктів відносно легко виявляються.

Стресова ситуація, будучи критичним впливом середовища, апелює, у першу чергу, до неусвідомлюваного рівня особистості. Вплив несвідомого на

свідомий рівень психіки модерується різними вимогами соціального середовища. Свідомість, у свою чергу, виступає як фільтр, селективно пропускаючи крізь себе актуальні несвідомі потреби, які створюють різноманітні варіанти подолання зі стресом. Здійснювана копінг-поведінка може більш-менш успішно сприяти вирішенню стресової ситуації, тим самим приводячи суб'єкта подолання до необхідного результату. З позицій психоаналітично орієнтованої теорії об'єктних відносин [305], соціальне середовище, в якому відбувається розвиток індивіда, впливає на формування актуальних несвідомих тенденцій.

Отже, модифікується схема, представлена в нашій більш ранній роботі [118]. Описану модель копінг-поведінки можна графічно проілюструвати у такій спосіб (рис 2.7). Передсвідоме в даній схемі не наводиться через важку емпіричну верифікацію даного рівня особистості, більш того, на думку представників неортодоксальних психоаналітичних шкіл [279], феномен передсвідомого є багато в чому умовним і його редукція не порушує структуру основних міжрівневих взаємозв'язків між несвідомим і свідомістю.

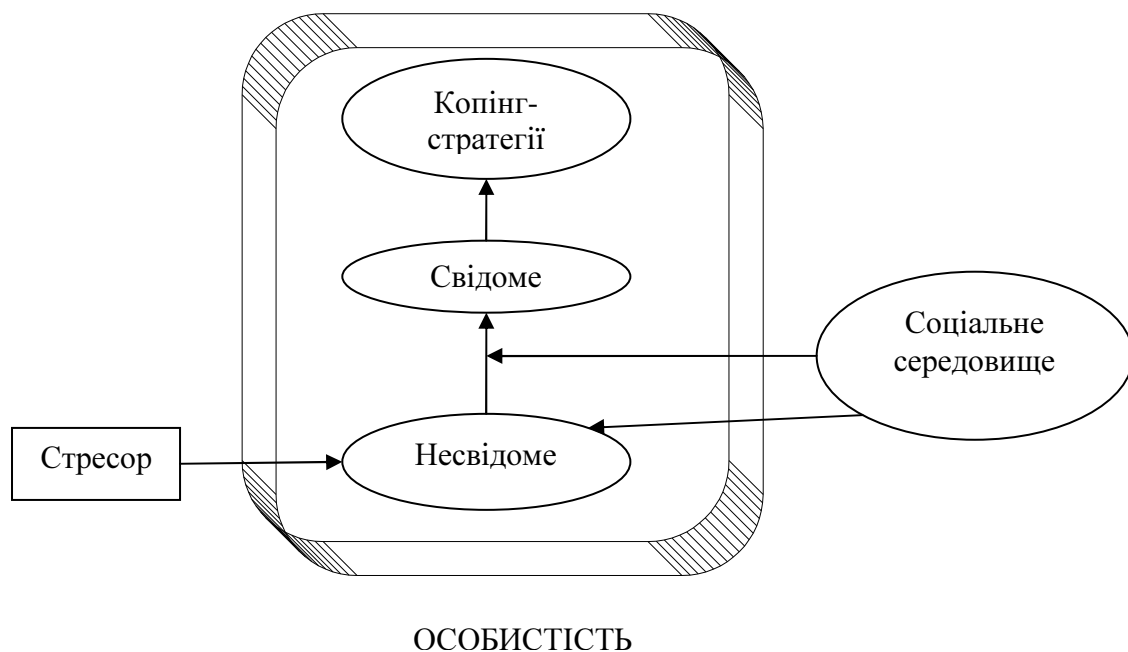

Рис. 2.7. Системна модель формування копінг-поведінки, реалізована в парадигмі психодинамічного підходу

У нашій роботі використовується лише одна з моделей психіки, яка була розроблена у психодинамічній парадигмі. Це відома топографічна модель психіки З. Фрейда. Вона виділяє декілька рівнів психіки (несвідоме, передсвідоме, свідоме) та акцентує увагу на взаємозалежності між усвідомлюваними та неусвідомлюваними процесами. При використанні топографічної моделі копінг зображується як результат ієрархічної міжрівневої взаємодії. Окрім топографічної моделі на менш відомою моделлю є структурна – вона зображує психіку, як таку, що складається з трьох компонентів: Ід (Воно), Его (Я), Супер-Его (Понад-Я). Ця модель, на наш погляд, має не менший потенціал для системного аналізу копінг-поведінки.

З даної моделі зрозуміло, що взаємодія і наступна оцінка стресору з особистістю відбувається спершу на більш глибоких рівнях, а потім, перетворюючись через усвідомлювані рівні, особистість у відповідь на стресор формує поведінку подолання. У нашій концепції ми акцентуємо на такому типі стресових ситуацій як кризи. Кризи нами розуміються як «поворотні пункти» у долі особистості й через це викликають підвищену увагу. «До кризи призводить неможливість реалізації найбільш значимого в цей момент життя плану, задуму. Результатом переживання (під переживанням тут розуміється особлива психічна діяльність людини з подолання критичного стану) є метаморфоза особистості, її переродження, прийняття нового задуму життя, нових цінностей, нової життєвої стратегії, нового образу Я» [48, с. 30-31].

Надзвичайно складним через свою трудомісткість завданням є аналіз усіх можливих криз, які може переживати індивід протягом свого життєвого шляху. Ми обмежилися аналізом основних типів кризових ситуацій. Для створення їх типології ми спиралися на теорію особистості А. Маслоу [307], а саме на висунуту ним концепцію ієрархії мотивів, зображувану у вигляді піраміди. Автор вибудував ієрархію мотивів за ступенем їх близькості до задоволення вітальних потреб. В основі ієрархії лежить необхідність

підтримувати фізіологічний гомеостаз; вище - потреба в безпеці; далі - потреби в любові, у приналежності до групи; ще вище - потреби в повазі, у схваленні, подяці, визнанні, компетентності. На вершині ієрархії - пізнавальні й естетичні мотиви, потреби, що ведуть до розвитку здібностей і самоактуалізації особистості.

Кризи можна типологізувати на основі даної моделі, інвертувавши її. Відповідно, чим нижчий рівень потреб індивіда, які зачіпають кризові ситуації, тим інтенсивніший їх вплив на особистість і тим більш істотні зміни вони в ній викликають. Образно кажучи, ми одержуємо «перевернену піраміду», на вершині якої перебувають найбільш гострі кризи, що загрожують власне існуванню індивіда, а в основі найменш гострі, що перешкоджають самоактуалізації і розвитку здібностей. Дані кризи планується досліджувати на прикладі таких стресових ситуацій, як професійна діяльність пожежного і складання абітурієнтом вступних іспитів у ВНЗ.

Як вважають Е.Л. Носенко зі співавт. [103], дослідники, які працюють у галузі вивчення стратегій подолання, отримали б значні нові дані, якби проаналізували деякі уроки досліджень особистості, почерпнуті з дискусії відносно зв'язку поведінки людини з ситуацією. Автори зазначають, що замість того, щоб фокусувати увагу винятково на вивченні або особистісних, або ситуаційних змінних дослідники у галузі вивчення особистості почали підкреслювати роль двох типів змінних одночасно. І.Ф. Аршава та Е.Л. Носенко, роблять висновок, що стратегії стресоподолання обираються індивідом відповідно до особливостей ситуації, проте вони відбивають певні усталені погляди суб'єкта на те, як доцільно поводитись у цій чи іншій ситуації. При чому ці погляди пов'язані з особистісними властивостями [8].

З позицій системного аналізу особистість, що долає, можна охарактеризувати, як підсистему системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає». Цю особистість характеризує специфічний вид

поведінки – поведінка подолання, або копінг. Субстратом цієї підсистеми є індивід. Структура цієї підсистеми, складається з трьох елементів:

1. Несвідоме.
2. Свідомість.
3. Копінг-стратегії.

Ця підсистема знаходиться у складних взаємовідносинах з іншою підсистемою «зовнішнє середовище». Ми розглядаємо взаємодію особистості і середовища, яке здійснює стресовий, кризовий вплив. Результатом взаємодії між цими підсистемами є поведінка подолання. Згідно Р. Лазарусу і С. Фолкман [293] копінг вступає в дію, коли складність завдань перевищує енергетичну потужність звичних реакцій, і потрібні нові витрати, а стандартного пристосування недостатньо. На наш погляд, відповідь особистості, що долає, на стресову чи кризову ситуацію не може бути нічим іншим як подоланням. Будь-яка відповідь на пережитий, сьогочасний, або потенціальний у майбутньому стресор, або відсутність такої відповіді, в умовах взаємодії між зазначеними підсистемами є своєрідною копінг-поведінкою. Особистість, що долає, за допомогою копінг-стратегій, які складаються з окремих поведінкових актів, намагається опанувати наслідки стресору після його дії, під час його дії, або завчасно – до того, як почалася дія стресора.

Якщо особистість не долає, то вона вже не є елементом системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає». Це проблема іншого плану, яка пов'язана з феноменом неподолання (нон-копінгу). Він характеризується індивідуальною нездатністю опанувати зовнішні та внутрішні труднощі, що має наслідки щодо подальших стресів [225].

Слід зазначити, що ми навмисно не деталізували опис підсистеми «зовнішнє середовище», як «зовнішнє середовище, що здійснює стресовий (кризовий) вплив» або як «зовнішнє середовище, що здійснило стресовий (кризовий) вплив» Ця вимога є не облігатною, а факультативною. У випадку «копінгу, що орієнтований на майбутнє» [263]. ми маємо справу зі стресовим

чи кризовим впливом, що може відбутися (а може і не відбутися у майбутньому). До цього концепту відноситься як превентивний, так і як проактивний копінг. Ці два типи копінгу мають різне мотиваційне підґрунтя: у разі превентивного копінгу оточуюче середовище оцінюється як те, що може задати шкоди, у разі проактивного – як те, ставить перед людиною виклики. Але вони обидва, спрямовані у майбутнє і можуть бути концептуалізовані за допомогою представленої системної моделі (на відміну, наприклад, від моделі Р.С. Лазаруса).

Це значить, що зміни відношень визначаються лише змінами в об'єктах, що співвідносяться, тобто відношення є для них внутрішнім. Це визначає універсальний характер системних моделей, наведених у дисертаційному дослідженні.

2.3. Підходи до побудови цілісних моделей формування копінг-поведінки засобами «твердої» та «м'якої» системних методологій.

У використанні теорії систем до соціальних наук, як окремо, так і паралельно, можуть використовуватися два методологічних підходи, що дозволяє адекватно вивчати будь-які явища й процеси. Перший з них – Hard Systems Methodology («тверда» системна методологія) – включає кількісні методи, другий – Soft Systems Methodology («м'яка» системна методологія) [224, 391] – включає якісні методи.

Емпіричну верифікацію моделі формування копінг-поведінки, що збудовано на основі «твердої» методології, передбачається здійснити за допомогою спеціально підібраних для вивчення кожної з підсистем психодіагностичних методик: для неусвідомлюваного рівня – рисунковий тест Е. Вартегга [28], метод портретних виборів Л. Сонді [159], метод кольорних виборів М. Люшера [85], для усвідомлюваного - опитувальник ММИЛ [14], для копінг-поведінки – WOCQ [250]. Аналогічну батарею методик, яка включає опитувальник «Стандартизований метод дослідження

особистості» (СМИЛ), проєктивні техніки МПВ Сонді таМКВ Люшера, а також рисункову методику запропоновано О.Ф. Бондаренком з колегами для дослідження осіб, що звертаються за психологічною допомогою у кризових ситуаціях [20].

Для вивчення впливу соціального середовища планується використати спеціально створену анкету. Л.Ф. Бурлачук, говорячи про суперечку між прихильниками проєктивних методик і прихильниками «об'єктивної діагностики», висунув тезу про те, що необхідно визнати співіснування різних описів особистості і їх узгодження на певному метарівні може виявитися досить продуктивним у справі вивчення особистості [26, 27]. Виходячи з описаної типології стресорів, у нашому дослідженні буде вивчено дві кризові ситуації з різним рівнем стресогенності: вступні іспити у ВНЗ (абітурієнти) і діяльність у надзвичайних ситуаціях (пожежні).

Математичний аналіз, необхідний для числової оцінки елементів моделі формування копінг-поведінки, також повинен відповідати принципам системного підходу. Найбільш адекватним методом уявляється моделювання на підставі структурних рівнянь, яке є всеосяжною й надзвичайно потужною технікою багатовимірного аналізу, що включає велику кількість методів з різних сфер статистики. Коротко можна зазначити, що структурне моделювання є розвитком багатьох методів багатовимірного аналізу, а саме множинної лінійної регресії, дисперсійного аналізу, факторного аналізу, які зазнали тут природного розвитку й об'єднання [96].

Модель, побудовану на основі структурних рівнянь, можна задати графічно, за допомогою шляхової діаграми. Приклад такої моделі у вигляді шляхової діаграми представлений на рисунку 2.8.

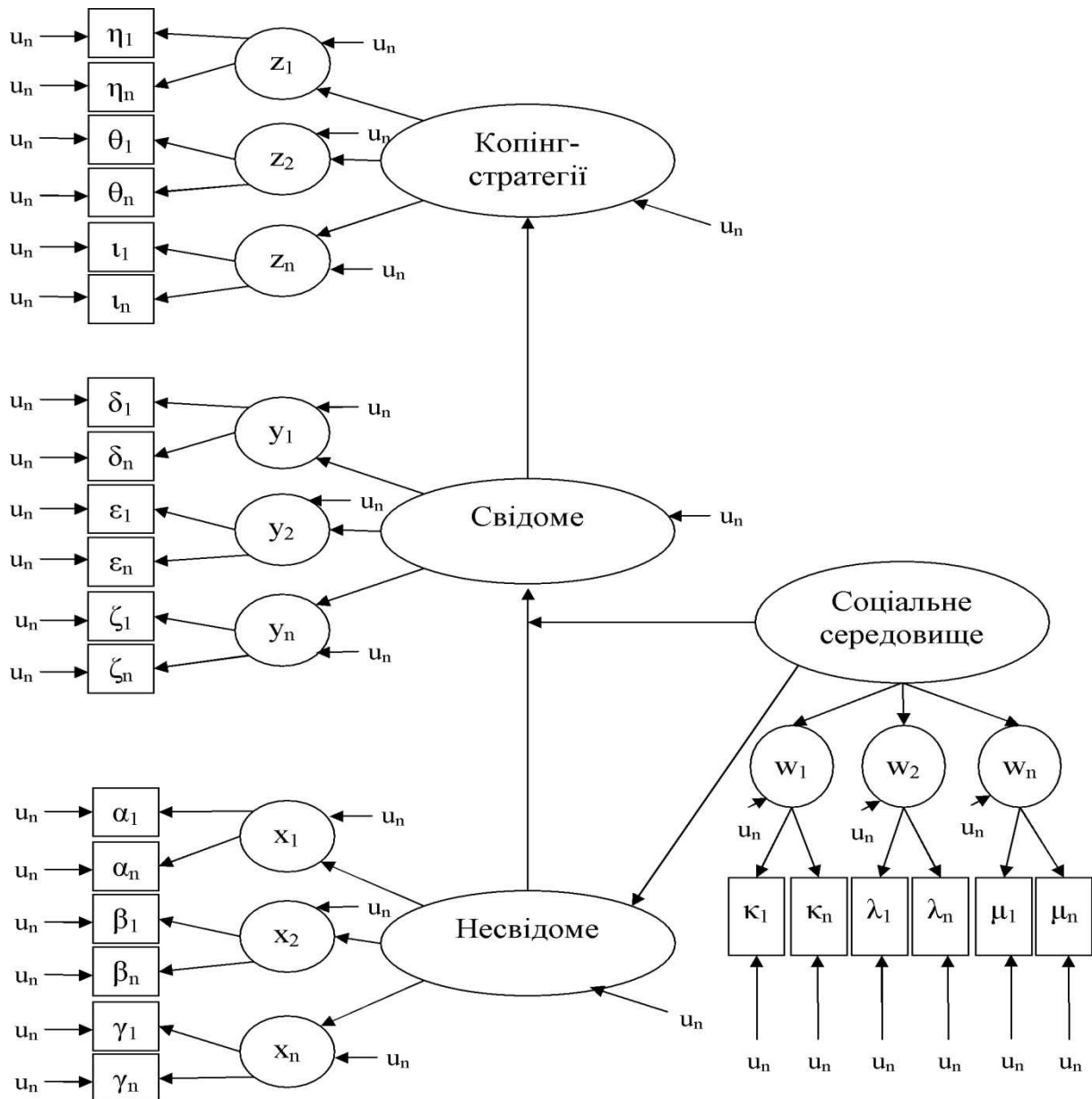

Рис. 2.8. Модель формування копінг-поведінки, представлена у вигляді шляхової діаграми (будується окремо для кожної кризової ситуації)

Примітка: α , β , γ , δ , ε , ζ , η , θ , ι , κ , λ , μ – спостережувані змінні (показники методик або анкети);

w , x , y , z – латентні змінні першого порядку, отримані в результаті зниження розмірності спостережуваних змінних;

u – залишкові компоненти, які в моделі не обчислюються, зумовлені впливом інших (неврахованих) факторів.

На таких діаграмах латентні (що безпосередньо не спостерігаються) змінні позначаються овалами, а ті, що спостерігаються – прямокутниками,

причинно-наслідкова пара з'єднується однобічною стрілкою, що виходить із незалежної й закінчується на залежній змінній. Коваріаційні зв'язки позначаються двосторонніми стрілками. Для кожної з кризових ситуацій необхідно побудувати окрему модель формування копінг-поведінки. До речі латентні змінні першого порядку, отримані в результаті зниження розмірності спостережуваних змінних відбивають основні конструктивні характеристики латентних змінних другого порядку – вони мають відповідні назви на рисунку. Тобто модель описує ієрархію латентних змінних.

Отже, запропонована концепція, що зображує особистість як систему, в якій стресовий вплив формує копінг-поведінку опосередковано, через підсистеми несвідомого й свідомого рівнів. При цьому вимоги соціального середовища є передумовою формування підсистеми несвідомого рівня і модерують її вплив на підсистеми свідомого рівня. Наводиться типологія кризових ситуацій, що ґрунтується на ієрархічній моделі потреб. У якості стресорів розглядаються дві основні кризові ситуації: загроза вітальним потребам і загроза самоактуалізації. Вказуються критерії ефективності копінг-поведінки для кожної із кризових ситуацій, психодіагностичні методики для вивчення основних підсистем особистості, яка долає стрес.

Ми вважаємо необхідним використати для формування якісної моделі, збудованої на основі «м'якої методології» і повинної концептуалізувати основні закономірності формування копінг-поведінки, одну з найбільш всеосяжних парадигм серед загальних теорій систем – параметричну загальну теорію систем А.І. Уйомов [169]. Вона привернула увагу дослідників з багатьох сфер науки, тоді як багато інших системних парадигм користають однобічною популярністю в певних галузях.

Отже подібна універсальність є запорукою високої наукової ефективності методологічного апарату параметричної загальної теорії систем. Так, ця теорія використовувалась для рішення загальнонаукових проблем: Л.М. Терентьєвою для аналізу співвідношення науки та антинауки [163], Готинян В.В. для виявлення системних аспектів проблеми

безеталонного вимірювання [45], Д.С. Делі-Славовим для аналізу теорії наукових революцій Т. Куна [47]. Також Параметрична загальна теорія систем використовувалась в окремих науках. В політології аналіз політичного процесу за допомогою методологічного апарату Параметричної загальної теорії систем здійснювався А.М. Польовим [110], а аналіз типології політичних устроїв – А.С. Галиновським [43]. В історіософії А.М. Чорна за допомогою системних дескрипторів вивчала взаємозв'язок раціонального та ірраціонального в концепції А. Тойнбі [173], в юриспруденції С.В. Чубраков досліджував зміст категорії «принцип» у кримінально-виконавчому праві в аспекті системного підходу [175].

Творець параметричної загальної теорії систем А.І. Уйомов [169] не ставив за мету дати нове визначення поняття «система», а спробував сформулювати метапоняття, тобто вивести з наявних понять їх спільні ознаки. Використовуючи для уточнення даних іншими авторами визначень терміна «система» методи заперечення й узагальнення, він дійшов висновку про наявність декількох основних груп, звівши їх до двох базових (давши не тільки їх словесне визначення, але й зобразивши їх у вигляді формул), в які можна об'єднати всі існуючі в літературі дефініції цієї категорії [169, с. 98-119].

За першим типом він визначив систему як будь-який об'єкт, в якому має місце якесь відношення, що задовольняє властивості визначеності (що володіє деякою заздалегідь визначеною властивістю), а за другим – як будь-який об'єкт, в якому мають місце якісь властивості, що перебувають у деякому заздалегідь заданому відношенні [169, с. 120–121]. Відзначаючи можливість одержання одного поняття з іншого шляхом заміни слова «властивість» на «відношення», А.І. Уйомов пропонує таке подвійне визначення поняття системи використати як загальносистемне.

Таким чином, системне визначення об'єкта має сенс тільки в тому випадку, якщо на підставі такого визначення можлива характеристика об'єкта, що визначає його системну специфіку. Така характеристика може

бути здійснена за допомогою системних дескрипторів і параметрів. Розгляд копінг-поведінки у відповідь на стресор або кризову ситуацію припускає побудову системної моделі з виділенням таких системних дескрипторів, як концепт, структура й субстрат. А на наступному етапі - виділення реляційних і атрибутивних системних параметрів.

2.4. Організація дослідження формування копінг-поведінки в рамках «твердої» системної методології.

Загальна вибірка дослідження склала 1113 осіб (табл. 2.2). На попередньому етапі нами було вивчені деякі психометричні властивості психодіагностичних методик, що потім використовувались у дисертаційному дослідженні, серед яких досить нові для українського дослідника: тест Вартегга і WOCQ. Також вони стали обґрунтуванням необхідності розглядати у якості детермінант копінг-поведінки не тільки свідомий рівень особистості, але і несвідомий. При цьому обиралися контингенти, представники яких знаходяться у різноманітних стресових умовах.

Таблиця 2.2

Структура вибірки дослідження

Досліджувані контингенти	n
Загальне число досліджених	1113
менеджери середньої ланки у ситуації атестації	101
менеджери середньої ланки у ситуації реструктуризації організації	84
студенти у ситуації екзаменаційного стресу	108
студенти у ситуації професійного самовизначення	117
підлітки у ситуації екзаменаційного стресу	63
абітурієнти у ситуації загрози самоактуалізації	320
співробітники МНС у ситуації загрози життю	320

Примітка: n - число досліджених

Так, досліджуючи менеджерів середньої ланки у ситуації атестації (n = 101), нами були виявлені взаємозв'язки між вибором копінг-стратегій і глибинно-психологічними особливостями їхньої особистості, а також визначені захисні механізми, що детермінують копінг-поведінку менеджерів [124]. Вивчаючи фактори, що визначають кар'єрну успішність менеджерів у ситуаціях реструктуризації компаній (n = 84) [117] були визначені свідомі і несвідомі характеристики особистості, які забезпечують ефективність в цих ситуаціях. При дослідженні старшокласників в ситуації стресу, пов'язаного з очікуванням іспитів (n = 63) була виявлена роль архетипів та символів в формуванні копінг-поведінки [134]. Роль факторів соціального середовища і їх вплив на структуру копінг-поведінки досліджувались при вивченні студентів у ситуації професійного самовизначення (n=117) [135]. Дослідження у якому, виявлено значимі взаємозв'язки між вибором копінг-стратегій і глибинно-психологічними особливостями особистості у студентів в ситуації передекзаменаційного стресу (n=108) [121], було покладено в основу подальших розвідок для розробки системної моделі поведінки подолання, яка була втілена у дисертаційній роботі.

Для основного етапу дослідження було запропоновано батарею, що складалася з наступних психодіагностичних методик: рисункового тесту Е. Вартегга [28], методу портретних виборів Л. Сонді [159], методу колірних виборів М. Люшера [85], опитувальника ММИЛ [14], WOCQ [250]. а також спеціально створеної анкети.

На цьому етапі дослідження обсяг вибірки для кількісного системного моделювання (в рамках «твердої» методології) у 640 осіб є достатнім, оскільки основними статистичними методами в роботі виступають: регресійний аналіз, факторний аналіз, моделювання структурними рівняннями. С.Б. Грін [266] вважає що для оцінки відношень регресійної залежності між змінними, обсяг вибірки повинен бути як мінімум на 104 одиниці більшим, ніж кількість досліджуваних змінних. Оскільки ми досліджували приблизно 200 змінних для кожної стресової ситуації, то обсяг

вибірки у 640 респондентів, що підрозділяється на 2 підвибірки по 320 осіб, можна вважати достатнім. Для факторного аналізу вибірка у 300 піддослідних за даними Е.Л. Комрі і Х.Б. Лі [229] є «доброю», а вибірка у 500 осіб – «дуже доброю». Тому виділені згідно стресовим ситуаціям підвибірки по 320 чоловік кожна, в яких проводився даний вид аналізу, є такими, що задовольняють цьому критерію. Стосовно моделювання структурними рівняннями деякими авторами [264, 275] запропоновано поняття про «критичний обсяг вибірки» для цього виду аналізу, який вони вважають рівним 200 об'єктам. Іншою мовою, будь яка вибірка, більша ніж 200 осіб, є достатньою для забезпечення необхідної статистичної потужності для структурного моделювання.

Таким чином, розроблено і обґрунтовано схему організація дослідження формування копінг-поведінки в рамках «твердої» системної методології та його методичний апарат.

Висновки до другого розділу

Здійснено теоретичний аналіз основних методологічних підходів до дослідження копінг-поведінки. Подолання розглянуто з точки зору психоаналізу, аналітичної психології, біхевіоризму, позитивізму, когнітивної психології, суб'єктного, діяльнісного та генетичного підходів. Встановлено, що при вивченні копінг-поведінки необхідно розглядати весь спектр психічних процесів: свідомих, передсвідомих і несвідомих.

Запропоновано концепцію, що зображує особистість як систему, в якій стресовий вплив формує копінг-поведінку опосередковано через підсистеми несвідомого й свідомого рівнів. При цьому вимоги соціального середовища є передумовою формування підсистеми несвідомого рівня і модерують її вплив на підсистеми свідомого рівня. Наводиться типологія кризових ситуацій, що ґрунтується на ієрархічній моделі потреб. Як стресори розглядаються дві основні кризові ситуації: загроза вітальним потребам і загроза

самоактуалізації. Отже, формування подолання розглядається як система, що складається з наступних підсистем: «Стресор», «Соціальне середовище», «Несвідоме», «Свідомість» і «Копінг».

Зазначено необхідність використання двох методологічних підходів, що дозволяють адекватно вивчати будь-які явища й процеси: «твердої» системної методології та «м'якої» системної методології. В рамках «твердої» моделі у якості основного математичного методу емпіричної верифікації моделі обрано моделювання структурними рівняннями. Наводиться зображення запропонованої концепції у вигляді шляхової діаграми. Запропоновано набір психодіагностичних методів для емпіричної верифікації підсистем, що характеризують рівні особистості. Як засіб «м'якого моделювання» обрано параметричну загальну теорію систем.

Отже, у рамках психодинамічної парадигми була розроблена концепція дослідження копінг-поведінки як системного феномену. Запропоновані моделі мають значний потенціал для вивчення інших психологічних феноменів.

Основні положення даного розділу відображені в публікаціях [117, 121, 124, 134, 135, 144, 145, 146].

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА І СТАНДАРТИЗАЦІЯ НОВИХ ВЕРСІЙ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ

3.1. Застосування опитувальника WOCQ у вивченні копінг-поведінки

Широкий інтерес до вивчення стресу та його подолання, що виник в 70-80-х роках минулого століття, призвів до розробки нових інструментів для виміру копіngu в специфічних стресових ситуаціях [252]. Однією з груп методів вивчення копіngu є інтеріндивідуальні вимірювання: вони спрямовані на оцінювання основних копінг-стратегій як відповідей на певну напружену ситуацію. Пункти, використовувані в цих методиках, описують конкретні дії, доречні в тій або іншій ситуації. Як указують Т.Л. Крюкова і Є.В. Куфтяк [68], на вимірювання інтеріндивідуального копіngu найбільше вплинув опитувальник способів подолання Ways of Coping Questionnaire, який позначається аббревіатурами WCQ, WOC, WOCQ (Далі в роботі використовуватиметься скорочення WOCQ).

На сьогодні опитувальник WOCQ є однією з найбільш відомих і популярних методик вивчення поведінки подолання. Перша версія опитувальника запропонована С. Фолкман і Р.С. Лазарусом в 1980 році і називалася Ways of Coping Checklist [248], а після низки змін він був опублікований у відредагованій формі в 1988 р. [250]. Опитувальник переведений на більше ніж два десятки мов і адаптований для вивчення процесів подолання в різних культурах і специфічних ситуаціях.

Після виходу в 2003 році статті С.І. Хаїрової [171] опитувальник WOCQ широко застосовується українськими дослідниками для вивчення поведінки подолання. Автор здійснила величезну роботу з адаптації методики не тільки до української культури, а й до підлітково-юнацької

групи. Вона включила в опитувальник 6 нових тверджень, виключила 2 і довела загальну кількість пунктів до 70, для того щоб потім відібрати кращі з них. На підставі даних факторного аналізу С.І. Хаїровою був сформований опитувальник, що складається, як і оригінальна англомова версія, з 66 пунктів. Версія WOCQ одержала назву «Опитувальник адаптивної поведінки».

На жаль, автор у своїй статті не зазначила обсяг вибірки, на якій проводилося дослідження. Також нею не наводиться ряд числових параметрів факторного аналізу, що дозволяють оцінити адекватність застосування обраної факторної моделі. Підходи, якими керувалася С.І. Хаїрова при створенні версії опитувальника WOCQ, є досить суперечливими. Наприклад, з опитувальника практично повністю був виключений релігійний вимір, що відповідно до концепції Р.С. Лазаруса та С. Фолкман [251] є невід'ємною частиною шкали «Позитивна переоцінка». Автор переформулювала твердження «Я молився» і «Я знайшов нову віру», керуючись тим, що для пострадянської молоді в меншому ступені прийнято звертатися до церкви при вирішенні проблем, хоча соціологічні дані свідчать про зворотні тенденції. Так згідно з даними соціологів Центру Разумкова, які проводили дослідження релігійності жителів України, серед респондентів 18-28 років 53 % вважають себе віруючими, а 18 % коливаються між вірою й невір'ям [176], 65,3 % молоді знають, як мінімум, одну молитву [17]. Отже, цей досить важливий аспект поведінки подолання в опитувальнику С.І. Хаїрової не представлений. До того ж з опитувальника були виключені пункти, що описують прагнення зняти напругу, викликану стресом, за допомогою відпочинку й фізичних вправ.

Також С.І. Хаїровою була обрана структура шкал, яку С. Фолкман одержала шляхом вивчення подружніх пар середнього віку [251]. Але оскільки адаптація української російськомовної версії здійснювалася на вибірці студентів у період іспитів, то доцільніше було використати другий варіант набору шкал, дотримуючись рекомендацій творців опитувальника,

які відпрацювали цей варіант на студентах коледжу [249]. Більше того, виявилось, що при уважному вивченні в статті С.І. Хаїрової було виявлено ряд помилок у фінальній таблиці, де представлений ключ до авторського варіанта опитувальника.

У таблиці 3.3. наводиться порівняльний аналіз психометричних характеристик оригінальної англомовної [251], португаломовної для Португалії [324], російськомовних для Росії [68] і України [171] версій WOCQ.

Таблиця 3.3

Порівняння узгодженості шкал і кількості пунктів-тверджень у ряді версій WOCQ

Назва шкали (за С.І. Хаїровою)	Версії опитувальника WOCQ							
	С. Фолкман з колегами [205]		Ж. Паїш- Рібейру та К. Сантуш [272]		Т.Л. Крюкова Є.В. Куфтяк [51]		С.І. Хаїрова [131]	
	Ni	α	Ni	α	Ni	α	Ni	α
К	6	0,70	6	0,52	6	0,39	6	0,60
Д	6	0,61	5	0,75	6	0,57	6	0,61
СК	7	0,70	7	0,67	7	0,52	7	0,63
ПСП	6	0,76	6	0,79	6	0,56	7	0,82
ПВ	4	0,66	3	0,57	4	0,47	5	0,62
УВ	8	0,72	7	0,67	8	0,52	8	0,81
ПІД	6	0,68	6	0,76	6	0,62	8	0,78
ПІ	7	0,79	7	0,83	7	0,59	7	0,81

Так українська російськомовна версія характеризується тим, що заявлена узгодженість шкал є порівняно високою. Кількість тверджень у шкалах істотно варіювалась. Це стосується й загальної кількості тверджень. Слід зазначити, що в оригінальній версії WOCQ [251] збереглися нейтральні

пункти, які не входять у жодну зі шкал (у кількості 16 тверджень). С.І. Хаїрова також зберегла в списку тверджень 12 нейтральних пунктів, тоді як такі автори, як Ж. Паїш-Рібейру та К. Сантуш [324], Т.Л. Крюкова та Є.В. Куфтяк [68], відмовилися від них, зробивши опитувальники більше ємними.

У даній таблиці наводяться відомості про восьмифакторні моделі, що ґрунтуються на системі шкал, запропонованій С. Фолкман з колегами [251]. Дж. Едвардс і Р. О'Ніл [241] називають безліч досліджень, присвячених вивченню факторної структури WOCQ, і зазначають, що розходження стосуються не тільки кількості пунктів, з яких складені шкали, але й кількості власне шкал. Тобто залишається відкритим питання, яка саме факторна структура адекватно відбиває конструкти опитувальника. Як вказують Дж. Едвардс і Р.О'Ніл [241], тим, хто використовує WOCQ, варто розробляти власні шкали відповідно до конкретних ситуацій подолання. Відповідно, для вивчення поведінки подолання в ситуаціях оцінювання й екстремальних ситуаціях необхідна нова структура шкал.

Після публікації WOCQ [250] з'явилися спеціальні версії даного опитувальника для різних клінічних і професійних груп. Н.М. Вайнман, Е.Дж. Дуранд і Б.Дж. Мак-Каллох [393] провели валідизацію оригінальної 8-факторної моделі за допомогою конфірматорного факторного аналізу і виділили 3 загальні фактори, які найбільш точно описували копінг-стратегії пацієнтів із хронічними захворюваннями спинного мозку: когнітивна перебудова, емоційний перепочинок і безпосереднє сприяння. На підставі опитувальників WOCQ і Coping Strategies Inventory (CSI) був створений новий тест [204], що складається з 32 пунктів і призначений для оцінки подолання зі стресом в осіб, зайнятих на позмінній роботі. Первинними шкалами були вирішення проблем, когнітивна реструктуризація, соціальна підтримка, виявлення емоцій, уникання проблем, прийняття бажаного за дійсне, відхід від контактів і самокритика.

П.Х. Лайсекер з колегами [303] провів дослідження пацієнтів, хворих на шизофренію, по WOCQ і сформував 6 шкал на підставі 65 тверджень. Автори припустили, що альтернативна факторна структура: дія, обмірковування, ігнорування, відмова від дій, позитивна переоцінка й самозаспокоєння - щонайкраще відбиває особливості поведінки подолання таких пацієнтів. Близький до досліджуваної методики опитувальник Ways of Coping Checklist (WCCL) адаптувався на азіатській вибірці для вивчення стратегій подолання стресу на робочому місці [344]. 38 пунктів опитувальника були згруповані в 5 факторів: копінг, орієнтований на проблему, пошук соціальної підтримки, обвинувачення себе, прийняття бажаного за дійсне, уникання – для цих шкал була підтверджена більш висока внутрішня узгодженість і конструктна валідність.

Таким чином, активний перегляд опитувальника WOCQ вказаними авторами дає підстави припустити, що для вивчення копінг-поведінки в ситуаціях оцінювання й екстремальних ситуаціях необхідна нова структура шкал, що ґрунтується на результатах факторного аналізу тверджень.

3.2. Версія опитувальника для кризових ситуацій загрози самоактуалізації та її психометричний аналіз

Як указує М. Цайднер [397], адаптивне подолання з ситуаціями іспиту й оцінювання в цілому відіграє важливу роль у відчутті особистісного благополуччя тих, хто екзаменуються, і досягненні ними академічних цілей. Склалася традиція, що автори, які вивчали стрес, більшою мірою цікавилися впливом стресу, що викликаний оцінюванням, на тривожність і успішність проходження іспиту, ніж впливом копінгу на адаптацію. Проте ситуації оцінювання розглядаються авторами: Н. Болджером [208], К.С. Карвером і М.Ф. Шейєром [218], С. Фолкман і Р.С. Лазарусом [249], М. Цайднером [396] - як багатообіцяюче поле для досліджень подолання індивіда соціальних чинників, що становлять загрозу для нього.

Отже, на думку зазначених дослідників, ситуації оцінювання можуть розглядатися як ідеальні моделі для вивчення процесів подолання різних стресових подій. Насамперед, процес іспиту відповідає всім етапам, якими описується процес розвитку масштабного середовищного стресору - підготування до загрози, що наближається, або події, зіткнення зі стресором, невизначеність щодо результату і подолання наслідків [218], [249].

Сучасні психологія, фізіологія, медицина розглядають іспит як потужний стресогенний чинник [177]. Дані, отримані Т.Л. Крюковою [66], свідчать, що, наприклад, сучасні студенти молодших курсів університету успішно долають труднощі щоденного життя, у них переважає раціональна поведінка в стресових ситуаціях. Як указує дослідниця, тенденції копінг-поведінки у студентів, в цілому, збігаються з такими у дорослих, однак відрізняються менш різноманітним набором стратегій подолання. Проте в період екзаменаційних сесій подолання значно ускладнюється.

На думку А.Ю. Маленової [92], «ситуації оцінювання» мають високу суб'єктивну й соціальну значимість, опосередковану процесом самопрезентації для оцінки іншою особою. Основними ознаками ситуацій оцінювання є об'єктивна заданість і нормативність, підвищена стресогенність, включення у суспільно важливу діяльність, нерівність психологічних позицій суб'єктів взаємодії, актуалізація певних особистісних особливостей і форм поведінки учасників.

Основні стадії екзаменаційного стресу характеризуються наступними особливостями. На стадії антиципації, підготовчої стадії, що передує іспиту, індивіду стає відомо про майбутній іспит. Дослідження, проведені С. Фолкман і Р.С. Лазарусом [249], підтверджують, що на цій стадії ті, хто екзаменуються, як правило, стурбовані тим, як краще підготуватися до іспиту, а також як краще врегулювати неприємні емоції, пов'язані з ним. Тобто найбільш вираженим відчуттям на даному етапі є невизначеність, оскільки ті, хто екзаменуються, не знають точно, що буде на іспиті і який буде результат, отже, ними розглядаються перспективи як позитивного, так і

негативного результату. Це означає, що ті, хто екзаменуються, сприймають іспит і як загрозу, і як складне завдання. За А.Ю. Маленовою [92], вихідним механізмом для «запуску» копінг-поведінки в ситуації оцінювання виступає оцінка ступеня її значимості для індивіда. При цьому оцінка гіпотетичної й реальної ситуації оцінювання змушує суб'єкта звертатися до різних видів копінг-стратегій, адекватних, на його погляд, заданим умовам.

На стадії зіткнення зі стресором відбувається сам процес складання іспиту. М. Цайднер [397] зазначає, що порівняно мала кількість досліджень, проведених в умовах оцінювання «in vivo», дає об'єктивну інформацію про думки й почуття тих, хто екзаменується, на цій критичній стадії. Передбачається, що ті, хто екзаменуються, повинні використати різноманітні копінг-стратегії на даній стадії, включаючи орієнтовані на завдання й паліативний копінг. На стадії очікування невизначеність щодо власне ситуації оцінювання, її особливостей, атмосфери, характеристик екзаменаційного завдання значно знижується або повністю зникає. Зворотний зв'язок, що отримується тими, хто екзаменуються, у процесі ситуації оцінювання, дозволяє прогнозувати успішність проходження іспитів.

Специфічні способи подолання ситуації іспиту були досліджені С. Фолкман і Р.С. Лазарусом [249] на вибірці з 108 студентів на 3-х стадіях екзаменаційного стресу, а також на стадії результату. Протягом всіх етапів дослідження студенти вважали за краще використовувати як проблемно-орієнтований, так і емоційно-орієнтований копінг (останній – як мінімум у вигляді однієї стратегії). Проблемно-орієнтований копінг досягав свого піку на стадії антиципації, особливо в умовах підготовки до іспиту. Дві форми емоційно-орієнтованого копінгу – позитивна переоцінка й пошук соціальної підтримки – також були максимально активними на цій стадії, згодом використання цих копінг-стратегій поступово знижувалося. Дистанціювання виявилось найбільш часто використовуваною стратегією на стадії очікування, оскільки, як вважають автори, дана стратегія максимально ефективна в тих ситуаціях, коли немає можливості вплинути на результат

події, а залишається тільки чекати її розвитку. При переході із стадії антиципації до стадії очікування знижується потреба в інформаційній соціальній підтримці і зростає потреба в емоційній соціальній підтримці – экзаменовані чекають підбадьорювання і комфортних міжособистісних стосунків.

У дослідженні К.С. Карвер і М.Ф. Шейер [218] також показано, що спектр реакцій подолання варіює протягом етапів подолання стресу. Копінг, орієнтований на рішення задачі (наприклад, активний копінг, планування, використання інструментальної підтримки, прийняття відповідальності) переважав на передекзаменаційній стадії з тенденцією до зниження після неї. Частота деяких паліативних реакцій (використання емоційної підтримки і розумове відключення від проблеми) знижувалася після того, як экзаменовані дізнавалися своїх оцінок. Цікаво, що заперечення виявилось єдиною копінг-стратегією, використання якої, за даними авторів, мало тенденцію до зростання впродовж усіх стадій экзаменаційного стресу.

Р. Абелла й Р. Хеслін [179] вивчали аспекти когнітивних оцінок, емоційний стан і процеси подолання в 174 студентів, які готуються до екзаменів по закінченні семестру. Автори підтвердили висновок, зроблений раніше С. Фолкман і Р.С. Лазарусом [249]: когнітивна оцінка стресової події визначає зміст емоцій, пережитих безпосередньо перед подією. На додаток Р. Абелла й Р. Хеслін [179] виявили факти на користь категоризації копінг-реакцій відповідно до принципів Р.С. Лазаруса. І, нарешті, автори виявили, що студенти, які використовують копінг-механізми, комплементарні до їхніх очікувань, випробовували менше негативних і більше позитивних емоцій після іспиту, ніж ті студенти, чиї копінг-реакції не були комплементарні їх очікуванням. Дослідники робили висновок, що використання стилю поведінки подолання, що відповідає ситуаційним вимогам і обмеженням, є найбільш адаптивним.

С.І. Хаїрова [171], ґрунтуючись на даних застосування опитувальника WOCQ, вказує, що поведінка студентів у період здачі іспитів змінюється зі

зміною значимості ситуації. У ситуаціях менш значимих вони частіше демонстрували конструктивні, спрямовані на вирішення проблеми стратегії. Зі зростанням значимості ситуації зростало використання емоційно орієнтованих стратегій: дистанціювання, відхід від проблеми, конфронтація. Автор зазначає, що перед іспитом використовувалися проблемо орієнтовані способи поведінки.

Крім ситуаційного чинника, поведінка суб'єкта в ситуаціях оцінювання, безумовно, детермінована його особистісними особливостями. Копінг не є безпосереднім відбиттям об'єктивної оцінки ситуації, він багато в чому визначається особистісними конструктами індивіда, який переживає дану подію. Відчуття загрози, що викликає тривогу в ситуації оцінювання, частково пов'язане з особистісної сензитивністю, що варіює від одного індивіда до іншого, на думку М. Цайднера [397].

Як самостійні особистісні детермінанти копінг-поведінки в ситуаціях оцінювання А.Ю. Маленовою виділяються екстраверсія й нейротизм, тривожність, самооцінка, мотивація досягнення й афіліації, локус контролю, при цьому остання характеристика виступає центральною детермінантою поведінки суб'єкта в даному класі ситуацій [92]. М.А. Кузнецов досліджував студентів, які переживають передекзаменаційний стрес, і встановив значимі взаємозв'язки між вибором копінг-стратегій і рівнем тривожності, а також схильністю до ірраціональності мислення [71, 72].

К.С. Карвер і М.Ф. Шейєр [218] вивчали співвідношення диспозиційних і ситуаційних стилів подолання в ситуаціях екзаменаційного стресу. Повторюючи дослідження С. Фолкман і Р.С. Лазаруса [249], вони просили 125 абітурієнтів обох статей три рази заповнювати опитувальники копінг-поведінки й емоційного стану: перед іспитом, після іспиту (до оголошення оцінок і після оголошення оцінок). Отримані дані були подібні даним з оригінального дослідження. Однак К.С. Карвер і М.Ф. Шейєр [218], виявили, що в студентів одночасно виникає відчуття загрози й виклику - поодиночі дані феномени виникають досить рідко. Також було встановлено,

що неможливо вірогідно прогнозувати на підставі копінг-реакцій рівень зниження негативних емоцій або рівень дистресу, пережитого студентами. Фактично активність у використанні копінгу, орієнтованого на вирішення проблеми, у період після іспиту була значимо взаємопов'язана зі зниженням тривоги після оголошення оцінок. Автори стверджують, що розходження між результатами досліджень підтверджує гіпотезу, що активний копінг по-різному впливає на емоційний стан у різних ситуаціях. М. Цайднер [396], узагальнюючи дані різноманітних досліджень у цій сфері, вказує, що паттерни подолання в умовах оцінювання повинні бути адекватні як ситуаційному контексту, так і індивідуально-особистісним особливостям.

Залишається відкритим питання про вплив копінгу на успішність проходження ситуацій оцінювання. Н. Болджер [208] заявив про незначний взаємозв'язок між відповідями студентів коледжу за опитувальником копінг-стратегій (що було проведено за 10 днів до іспиту) і результатами екзамену з медицини. К.С. Карвер і М.Ф. Шейер [218] виявили, що відповіді за опитувальником в абітурієнтів перед іспитом у цілому не могли пророкувати їхні оцінки на іспиті, за винятком шкали «розумове відключення від проблеми», що була обернено пропорційна отриманій на іспиті оцінці.

М. Цайднер [396] стверджує, що копінг-стратегії впливають на успішність іспитів, зокрема, на ті результати, які залежать від емоційного стану. На результати, пов'язані з когнітивними зусиллями, копінг-стратегії ще менше (однак значимо) впливають. Проте, на думку автора, ще не до кінця зрозуміло, яка саме тактика подолання призводить до найбільш ефективного результату на іспитах.

У нашому дослідженні взяли участь 320 абітурієнтів, які проходили тестування в період складання вступних іспитів у ВНЗ. Більшість учасників дослідження вважала запропоновану версію опитувальника досить нескладною для заповнення й релевантною їх досвіду подолання з важкими життєвими ситуаціями. На всі без винятку пункти опитувальника були дані

відповіді їй, отже, у матриці первинних даних були відсутні пропущені значення.

За базову була взята версія, що ґрунтувалася на моделі С. Фолкман і Р.С. Лазаруса [249]. Автори виділили 8 шкал (наводяться їх англійські назви, російський переклад, зроблений Т.Л. Крюковою і Є.В. Куфтяк [68], і скорочене позначення): «Problem focused coping» (Решение проблеми, PFC), «Wishful thinking» (Фантазирование, WT), «Detachment» (Дистанционирование, D), «Seeking social support» (Поиск социальной поддержки, SSS), «Focusing on the positive» (Фокусирование на позитиве, FP), «Self blame» (Самообвинение, SB), «Tension reduction» (Разрядка, TR), «Keep to self» (Избегание).

Перед проведенням дослідження, слідкуючи за логікою міркувань автора, помилки в тексті С.І. Хаїрової [171] були усунуті й надалі розрахунки проводилися за допомогою виправленого ключа, що наводиться в таблиці 3.4. (Зазначені повні й скорочені назви шкал).

Таблиця 3.4.

Виправлений ключ Опитувальника адаптивної поведінки С.І. Хаїрової

Номера пунктів у шкалі	Назви шкал
6, 17, 28, 34, 37, 63	Конфронтація
3, 13, 14, 32, 41, 44	Дистанціювання
15, 35, 48, 54, 62, 64, 65	Самоконтроль
7, 8, 18, 22, 31 42, 45	Пошук соціальної підтримки
9, 25, 29, 51, 61	Прийняття відповідальності
11, 12, 16, 50, 57, 58, 59, 60	Уникання – відхід
24, 26, 27, 39, 43, 46, 49, 52	Побудова плану дій
20, 23, 30, 36, 38, 56, 66	Позитивна переоцінка

Для перевірки того, наскільки восьмифакторна модель, запропонована С.І. Хаїровою [171], застосовна до досліджуваної вибірки, для кожної шкали

були визначені: середнє значення (M), стандартне відхилення (SD), асиметрія (A), а також коефіцієнт α Кронбаха (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Психометричний аналіз восьмифакторної моделі С.І. Хаїрової при вивченні абітурієнтів і вибірки, на якій будувався опитувальник

Шкали	Ni	Абітурієнти				Студенти (С.І. Хаїрова, 2003)			
		M	SD	A	α	M	SD	A	α
К	6	7,981	3,334	0,482	0,466	7,32	3,22	-0,28	0,60
Д	6	7,275	3,261	0,191	0,478	7,31	3,87	0,08	0,61
СК	7	13,081	4,158	-0,227	0,674	10,90	4,26	0,26	0,63
ПСП	7	9,069	4,907	0,256	0,760	9,36	5,99	0,23	0,82
ПВ	5	6,728	3,290	0,085	0,563	6,74	3,75	-0,25	0,62
УВ	8	8,503	5,096	0,252	0,738	9,00	6,25	0,38	0,81
ПІД	8	14,725	4,286	-0,125	0,642	13,10	5,56	0,01	0,78
ПІ	7	12,644	5,045	-0,245	0,796	10,00	5,48	0,06	0,81

На вибірці осіб в ситуації оцінювання найменш внутрішньо узгодженою показала себе шкала «Конфронтація», до того ж вона мала максимальну асиметрію з усіх вивчених шкал. Також відносно низькою є внутрішня узгодженість шкали «Дистанціювання». В цілому середній рівень внутрішньої узгодженості за моделлю С.І. Хаїрової на вибірці студентів склав $\alpha = 0,710$, але для вибірки абітурієнтів, що знаходяться у ситуації загрози самоактуалізації він був значно меншим і склав $\alpha = 0,630$.

Отже, можна припустити, що на даній вибірці висновки, що ґрунтуються на аналізі конструктів, вимірюваних вказаними шкалами, будуть досить сумнівними.

В таблиці 3.6 наведено паттерн відповідей за кожним пунктом-твердженням опитувальника WOCQ.

Таблиця 3.6

Паттерн відповідей за кожним пунктом-твердженням опитувальника

Пункт №	Частка варіантів «0» (%)	Частка варіантів «3» (%)	Пункт №	Частка варіантів «0» (%)	Частка варіантів «3» (%)	Пункт №	Частка варіантів «0» (%)	Частка варіантів «3» (%)
1	7,813	31,875	23	16,563	33,125	45	20,000	27,813
2	6,250	41,875	24	15,313	29,375	46	10,000	35,313
3	35,000	14,063	25	17,188	31,250	47	62,813	7,188
4	32,813	21,875	26	28,125	24,375	48	15,625	35,313
5	29,688	20,313	27	3,750	59,375	49	12,813	30,625
6	19,375	30,625	28	34,688	16,875	50	32,500	16,875
7	57,188	10,000	29	21,250	22,813	51	24,063	28,438
8	15,000	37,500	30	9,688	39,063	52	13,750	24,688
9	42,188	13,125	31	36,875	20,313	53	31,250	22,813
10	41,250	14,063	32	17,188	46,250	54	7,500	42,813
11	48,438	13,438	33	72,500	6,250	55	17,813	35,938
12	75,313	5,000	34	37,188	12,813	56	12,188	38,750
13	37,188	12,813	35	20,000	20,938	57	35,313	27,813
14	21,250	22,500	36	19,063	36,563	58	23,750	26,563
15	15,625	29,688	37	10,938	30,000	59	30,313	28,438
16	74,688	4,063	38	12,500	35,313	60	36,875	26,875
17	35,313	17,813	39	6,875	31,875	61	42,813	16,875
18	39,688	11,875	40	27,188	20,938	62	7,188	42,188
19	20,625	20,000	41	46,563	8,438	63	39,063	14,063
20	25,000	25,000	42	24,688	28,125	64	10,313	38,125
21	35,625	16,250	43	11,563	38,125	65	10,000	42,500

22	38,750	20,938	44	46,250	7,188	66	15,625	38,438
-----------	--------	--------	-----------	--------	-------	-----------	--------	--------

Середнє значення кожного пункту опитувальника варіювало від 0,378 до 2,388 (можливий інтервал 0-3). Частка респондентів, що вибрали мінімальне значення пункту «0 - у даній ситуації ніколи так не поведився» (т. зв. «ефект підлоги») змінювався в діапазоні від 3,750 до 75,313 залежно від твердження, у той же час відсоток респондентів, що вибрали максимальні значення «3 - поведився здебільшого так» (т. зв. «ефект стелі»), характеризувався інтервалом від 4,063 до 59,375 (табл. 3.4.).

Твердження, що виявили максимальний «ефект підлоги» (частка варіантів відповіді «0» > 50 %), наводяться нижче.

- 7. Коли виникла проблема з... (кимось), я спробував знайти людину, яка могла вплинути на нього (неї).
- 12. Я упокорився долі, мені однаково ніколи не везе.
- 16. У мене було відчуття, що все це відбувається не зі мною.
- 33. Щоб заспокоїтися, я почав курити (їсти, приймати ліки, пити).
- 47. Я плюнув на все, нехай роблять, що хочуть.

Отже, представникам досліджуваної вибірки мало властиві перераховані екстремальні пасивні й уникаючі копінг-реакції, як і прагнення звертатися по допомогу до людини, здатної вирішити проблему з іншою особою.

Максимальний «ефект стелі» виявило одне твердження (частка варіантів відповіді «3» > 50 %).

- 27. Я хотів чогось кращого.

Відповідно, більшості досліджених абітурієнтів властиве недиференційоване прагнення до позитивної зміни важкої ситуації. Ці пункти характеризувалися високими значеннями асиметрії ($A > 1,000$) і були виключені з подальшого аналізу.

Інші 60 пунктів з опитувальника WOCQ (версія С.І. Хаїрової) були включені до факторного аналізу, що здійснювався за допомогою методу головних компонент. Кореляційна матриця виявила існування коефіцієнтів кореляцій, що за своїм модулем переважають значення 0,3. Це вказує на те, що матриця взаємозв'язків допускає виділення факторів і є такою, що факторизується [98]. Тест сферичності Бартлетта також свідчив про здатність даних до факторизації ($p < 0,001$).

Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна, що характеризує ступінь застосовності факторного аналізу до даної вибірки, розрахований для всієї матриці, дорівнював 0,782, що вказує на досить високий рівень адекватності моделі. Усі змінні характеризувалися значеннями даного критерію більшими, ніж 0,5, тим самим підтверджуючи правомірність їх включення до аналізу. Також була проведена перевірка негативних часткових кореляцій - більшість із них мала малі значення, що допускає здійснення факторного аналізу [98].

Аналіз методом головних компонент показав, що перші 18 факторів (до обертання) характеризуються власними значеннями в діапазоні від 7,537 до 1,024. Зміни в послідовному ряді власних значень досить малі після 8-го фактора. Восьмифакторна модель пояснювала 40,814 % дисперсії. Метод головних компонентів з косокутним обертанням використовувався на наступному етапі з метою оцінити матрицю паттернів, що включає факторні навантаження 60 пунктів, що залишилися (додаток А.1). Кожний з факторів отримав назву (наводяться його повна й скорочена назви), виходячи з психологічного змісту пунктів опитувальника, що виявили максимальні факторні навантаження. За основу були взяті назви шкал С. Фолкман і Р.С. Лазаруса [249]. Всі твердження (наводяться в українському перекладі), що ввійшли в той або інший фактор, сформували відповідні шкали. Виняток склали пункти 3 і 65, включення яких до шкали «Відстороненість» істотно погіршувало її внутрішню узгодженість. (Ці твердження позначені в додатку А.1 курсивом і не були використані для створення ключа).

Запропонована структура збігалася з оригінальною, за винятком однієї шкали – «Keep to self». В отриманій факторній моделі пункти, що описують подолання шляхом самоізоляції, не формували окрему шкалу. Проте сукупність пунктів, що характеризують попередній аналіз важкої ситуації без розпочатих дій щодо її вирішення, дозволила сформувати шкалу «Аналіз проблеми». Значення відмінності даної шкали від шкали «Вирішення проблеми» полягає в тому, що друга описує здебільшого практичні дії, спрямовані на зміну ситуації. Але, як видно з матриці інтеркореляцій (табл. 3.7), ці шкали досить сильно пов'язані одна з одною – коефіцієнт кореляції склав $r = 0,516$.

Таблиця 3.7

Інтеркореляції (за Пірсоном) між шкалами запропонованої моделі

	ФП	ПБД	ПСП	СЗ	ВП	ПР	В	АП
ФП	1,000	0,167	0,283	0,160	0,458	0,345	0,130	0,391
ПБД	0,167	1,000	0,255	0,480	0,113	0,044	0,318	0,159
ПСП	0,283	0,255	1,000	0,200	0,398	0,089	0,076	0,220
СЗ	0,160	0,480	0,200	1,000	0,194	0,082	0,234	0,058
ВП	0,458	0,113	0,398	0,194	1,000	0,322	0,127	0,516
ПР	0,345	0,044	0,089	0,082	0,322	1,000	0,110	0,280
В	0,130	0,318	0,076	0,234	0,127	0,110	1,000	0,239
АП	0,391	0,159	0,220	0,058	0,516	0,280	0,239	1,000

Що ж стосується шкали «Tension reduction», то тут вона зіставляється зі шкалою «Поведінкова розрядка», основу якої склали твердження, що описують процеси поведінкового відреагування напруги, викликані стресовою ситуацією.

Аналіз психометричних параметрів отриманих шкал свідчить, що найменш узгодженими є шкали «Відстороненість» і «Аналіз проблеми» (табл. 3.8). При цьому перша характеризується також великою величиною асиметрії. Зазначені шкали погано, але значимо корелюють одна з одною ($r =$

0,239; $p < 0,001$). При їх об'єднанні зростає внутрішня узгодженість інтегральної шкали ($\alpha = 0,616$), але сумнівною виявляється її змістовна валідність.

Таблиця 3.8

**Порівняльна характеристика психометричних параметрів
запропонованої та оригінальної моделей**

Запропонована 8-факторна модель						Модель S. Folkman, R.S. Lazarus (1985)		
Шкала	Ni	M	SD	A	α	Шкала	n	α
ФП	9	16,313	5,984	-0,300	0,796	FP	5	0,70
ПБД	10	12,741	6,295	0,144	0,754	WT	4	0,86
ПСП	7	9,394	4,994	0,197	0,768	SSS	7	0,82
СЗ	6	8,084	3,875	0,038	0,626	SB	3	0,76
ВП	9	15,697	5,155	-0,213	0,720	PFC	11	0,88
ПР	7	10,738	3,987	0,152	0,601	TR	3	0,59
В	5	5,334	3,001	0,460	0,540	D	6	0,74
АП	5	9,200	3,024	-0,204	0,580	-		-
-	-	-	-	-	-	KS	3	0,65

Не виключено, що необхідно переформулювати твердження, що становлять дані шкали, і тим самим підвищити їх внутрішню узгодженість. Або, додавши пункти для нової шкали «Самоізоляція», об'єднати шкали «Вирішення проблеми» і «Аналіз проблеми». У цілому, запропонована альтернативна структура опитувальника WOCQ виявляє більшу теоретичну і психометричну адекватність для вивчення поведінки подолання в ситуаціях оцінювання, ніж версія С.І. Хаїрової.

У таблиці 3.9 наводиться ключ для підрахунку показників шкал опитувальника WOCQ у запропонованій альтернативній моделі для вивчення копінг-поведінки в ситуаціях життєвих криз, пов'язаних із загрозою потреби у самоактуалізації.

Таблиця 3.9

Ключ опитувальника адаптивної поведінки (альтернативна модель)

Номери пунктів у шкалі	Назви шкал
15, 20, 23, 30, 32, 36, 38, 56, 66	Фокусування на позитиві
4, 10, 11, 19, 50, 53, 57, 58, 59, 60	Прийняття бажаного за дійсне
8, 18, 22, 31, 42, 45, 63	Пошук соціальної підтримки
9, 29, 40, 51, 55, 61	Самозвинувачення
5, 25, 26, 39, 48, 49, 52, 62, 64	Вирішення проблеми
6, 17, 28, 34, 37, 43, 46	Поведінкова розрядка
13, 14, 21, 41, 44	Відстороненість
1, 2, 24, 35, 54	Аналіз проблеми

Дослідники й практичні психологи, які застосовують опитувальник WOCQ, зіштовхуються з необхідністю вибору оптимального методу підрахунку балів за його шкалами, а також з відсутністю у даного психодіагностичного інструмента стандартизованих шкал. У своїх роботах автори методики Р.С. Лазарус і С. Фолкман [249, 251] пропонують метод «прямого» підрахунку: загальний бал по шкалі підраховується шляхом підсумовування балів відповідей випробуваних на пункти, які включає дана шкала. Цей метод демонструє ступінь, в якому використався кожний тип подолання.

В іншій роботі [171] пропонується використати «відносний» метод підрахунку. Він характеризується тим, що оцінюється внесок кожної шкали в

загальну стратегію поведінки. Відносне значення для кожної шкали підраховується таким чином:

- а) виводиться середній бал для кожної шкали;
- б) підраховується сума середніх значень по всіх восьми шкалах;
- в) середнє значення по кожній шкалі ділиться на суму середніх значень по всіх шкалах.

Проте, і перший і другий методи підрахунку не позбавлені недоліків. При «прямому» методі не згладжується нерівна кількість пунктів усередині кожної шкали й, отже, не можна судити про ступінь переваги того або іншого способу подолання, однак можна зробити висновок про те, наскільки відрізняються індивіди між собою за виразністю копінг-процесів. При «відносному» підрахунку можна оцінити співвідношення між копінг-стратегіями, однак не можна нічого сказати про індивідуальні розходження за ступенем їх використання. Більше того, «відносний» підрахунок не дозволяє вивчати детермінацію копінг-поведінки іншими незалежними змінними.

У даному дослідженні була обрана система підрахунку балів по шкалах, запропонована Н. Болджером [208], і яка характеризується більшою універсальністю. Бали за кожною шкалою копінгу виражалися у вигляді відсотків від максимально можливої кількості набраних балів. Наприклад, значення 40 означало, що випробуваний набрав 40 % можливих балів по певній шкалі. Відсоткові значення легко дозволяють робити різні порівняння, як між випробуваними, так і між шкалами копінгу.

Далі розглядаються описові статистики для відсоткових значень показників копінгу, розраховані для набору шкал, використовуваного в нашому дослідженні (табл. 3.10.). Перевірка на відповідність розподілу здійснювалася шляхом розрахунку показників асиметрії та ексцесу та зіставлення їх з критичними значеннями за методом, запропонованим Є.І. Пустильником [113]. За значеннями показників асиметрії і ексцесу розподілу можна судити про близькість розподілу до нормального, що буває

суттєво важливо для оцінки результатів параметричних методів математичного аналізу. Розподіл можна вважати нормальним, а точніше кажучи - не відкидати гіпотезу про подібність фактичного розподілу з нормальним, якщо показники асиметрії і ексцесу не перевищують своїх критичних значень.

Таблиця 3.10

Описові статистики показників WOCQ.

Показ- ник	M	SD	A	E	Процентилі		
					25	50	75
ФП	60,417	22,163	-0,300	-0,623	44,444	61,111	77,778
ПБД	42,469	20,982	0,144	-0,672	26,667	43,333	60,000
ПСП	44,732	23,782	0,197	-0,747	28,571	42,857	61,905
СЗ	44,913	21,529	0,038	-0,548	27,778	44,444	61,111
ВП	58,137	19,093	-0,213	-0,410	44,444	59,259	74,074
ПР	51,131	18,984	0,152	-0,181	38,095	52,381	61,905
В	35,563	20,008	0,460	-0,018	20,000	33,333	46,667
АП	61,333	20,160	-0,204	-0,551	46,667	60,000	78,333

У цьому випадку критичне значення величини асиметрії дорівнювало 0,408, а критичне значення величини ексцесу – 1,338. Виходячи з таблиці 3.8, видно, що в отриманих групах значення асиметрії та ексцесу за всіма показниками не перевищують за модулем критичні. Виключення становить шкала «Відстороненість», розподіл значень якої, як можна вважати, відрізняється від нормального. У разі, якщо законрозподілу суттєво відрізняється від нормального чи експоненціального, виникає проблема знаходження відповідних інтервальних оцінок, але в даному випадку це відхилення не є суттєвим, тому в подальшому аналізі є доречним використання параметричних методів математичної статистики.

Графічно у вигляді «коробкового» графіка описові статистики представлені на рисунку 3.9. Графіки цього типу являють собою спосіб представлення розподілу неперервних кількісних даних. Вони наочно демонструють одразу декілька параметрів розподілу: центральні тенденції (середнє арифметичне, медіана) та характеристики дисперсії спостережень (мінімум та максимум, 25-й і 75-й, а також 10-й і 90-й процентілі, крайні точки даних).

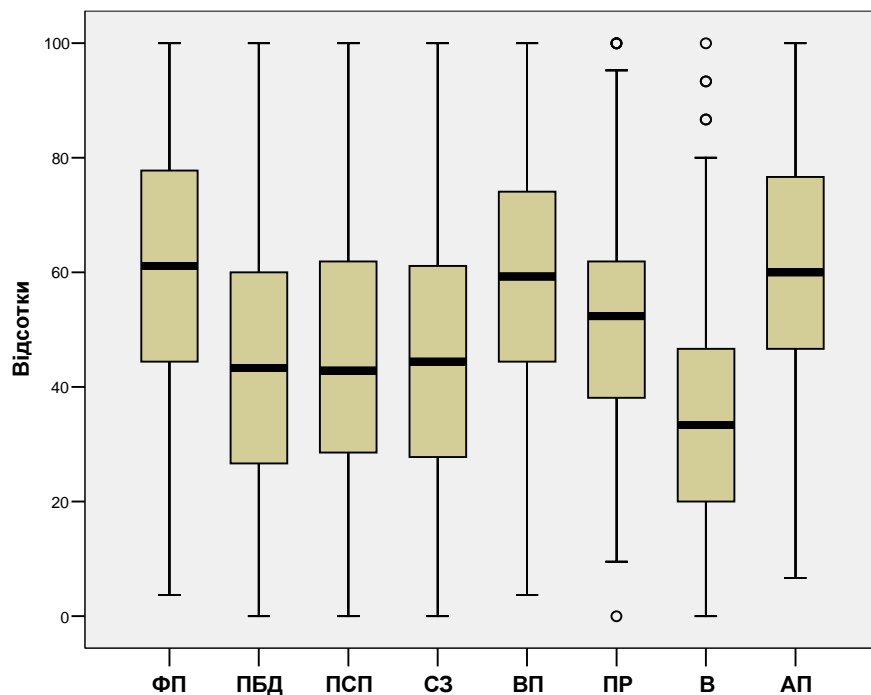

Рис. 3.9. Розподіл значень показників WOCQ («коробковий» графік)

Аналіз рисунку 3.9 показує, що найбільш переважаючими копінг-стратегіями в ситуації очікування іспитів у досліджених абітурієнтів виступають: фокусування на позитиві, аналіз проблеми й вирішення проблеми. Дані стратегії відбивають найбільш ефективні сторони проблемно-орієнтованого й емоціонально-орієнтованого копіngu. Найменш вираженими способами подолання є відстороненість і прийняття бажаного за дійсне. Шкала «Пошук соціальної підтримки» має максимальний розкид балів, тоді як шкала «Поведінкова розрядка» характеризується мінімальним розкидом балів. Отже, досліджена група найбільш гетерогенна щодо спроб знайти

інформаційну, матеріальну або емоційну підтримку в оточуючих. Тоді як у прагненні зняти напругу шляхом поведінкового відреагування опитані абітурієнти найбільш одностайні.

При «відносному» методі підрахунку значень шкал рейтинг способів подолання, яким надається перевага, зберігається, однак три максимальні показники мають виражений ексцес, що свідчить про те, що «відносний метод» сприяє переважній появі середніх або близьких до середніх значень за шкалами, яким надається більше переваги, тоді як способи подолання, на яких випробовувані менше зупиняють свій вибір, характеризуються перевагою крайніх і близьких до крайніх значень. Отже, відносний метод підрахунку істотно порушує розподіл значень ознак.

Роль зазначених способів подолання в ситуаціях оцінювання підкреслюється рядом авторів. У студентів, досліджених Н. Болджером за опитувальником WOCQ, на стадії очікування іспиту провідними способами подолання були: вирішення проблеми, пошук соціальної підтримки і прийняття бажаного за дійсне. При дослідженні сінгапурських студентів за методикою ACS (Adolescent Coping Styles) [239] фокусування на позитиві й вирішення проблеми також були серед найбільш використовуваних паттернів копінг-поведінки. У праці С.І. Хаїрової [171] з вивчення українських студентів як найбільш активних були відзначені стратегії побудови плану дій, самоконтролю й позитивної переоцінки.

Перевірка стійкості розподілу значень шкал здійснювалася шляхом вивчення конфігурації половинних розподілів – тобто отриманих на половині вибірці. Під «половиною вибірки» розуміється випадкова половина, в яку випробовувані зараховуються випадково – за допомогою подвійної випадкової послідовності [18]. Перевірка стійкості отриманого розподілу тестових балів до розщеплення вибірки ($n=160$) із застосуванням методу С.І. Пустильника показала, що невелике перевищення критичного значення величини асиметрії, рівного 0,572, і критичного значення величини ексцесу, рівного 1,848, характерне для шкали «Відстороненість» відносно асиметрії (А

= 0,579). Отже, конфігурація половинного розподілу значень показників WOCQ добре моделює конфігурацію цілого розподілу. Можна зробити припущення, що цей цілий розподіл буде також добре моделювати розподіл генеральної сукупності.

Крім того, при використанні U-критерію Манна-Вітні для цілої вибірки і її половини не було відзначено статистично значимих розходжень у показниках способів подолання по шкалах WOCQ. Усі отримані значення U-критерію перебували в межах $24216,000 \leq U \leq 25567,000$ (при $0,284 \leq p \leq 0,894$).

Отже, дана група абітурієнтів може служити вибіркою для стандартизації опитувальника, і розраховані для неї норми є репрезентативними для осіб відповідного віку і соціального статусу, які перебувають у ситуаціях оцінювання. У таблиці 3.11. наводиться відмежування стандартизованих балів у відсоткових частках від гранично припустимого рівня шкал копінг-поведінки.

Таблиця 3.11

Значення стандартних балів для показників WOCQ

Стени	Показник							
	ФП	ПБД	ПСП	СЗ	ВП	ПР	В	АП
1	<14,815	<3,333	<4,762	<5,556	<18,519	<14,286	0	<20,000
2	<25,926	<10,000	<9,524	<11,111	<27,566	<23,810	<6,667	<26,667
3	<37,037	<20,000	<19,048	<22,222	<37,037	<33,060	<13,333	<40,000
4	<51,852	<30,000	<28,571	<33,333	<48,148	<42,857	<26,667	<53,333
5	<61,111	<43,333	<42,857	<44,444	<59,259	<52,381	<33,333	<60,000
6	<74,074	<53,333	<57,143	<55,556	<70,370	<61,769	<46,667	<73,333
7	<85,185	<66,667	<71,429	<66,667	<77,778	<71,429	<53,333	<80,000
8	<90,953	<73,333	<83,606	<77,778	<85,185	<83,606	<66,667	<93,333
9	<96,296	<83,333	<90,476	<88,889	<92,593	<90,476	<80,000	<100,000
10	≥96,296	≥83,333	≥90,476	≥88,889	≥92,593	≥90,476	≥80,000	100

Умовно вважаючи досліджувану вибірку вибіркою стандартизації, можна ввести відповідні тестові норми. Спосіб приведення нормованих оцінок до форми, зручної для практичного використання, запропонований Р.Б. Кеттеллом. Він є переведенням вихідних тестових оцінок у стенову шкалу [219].

3.3. Версія опитувальника для кризових ситуацій загрози життю та її психометричний аналіз.

Професійна діяльність працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України відрізняється підвищеним рівнем складності й ризиконебезпечності. Майже постійно фахівці перебувають у стані напруги через необхідність бути завжди готовими до виконання завдань у непередбачених умовах [154]. Крім того, під час виконання професійних обов'язків пожежні відчувають вплив стресових факторів, що супроводжують їх професійну діяльність: спеки, диму, вибухів, кисневої недостатності, новизни обстановки, високих фізичних навантажень, загрози життю тощо. Відповідно до критеріїв, визначених В.І. Лебедевим [76], усі вказані чинники зумовлюють екстремальність умов, в яких пожежним доводиться долати психоемоційний стрес. Саме в адаптації до таких екстремальних умов найбільш значима роль особистісного потенціалу, його мобілізації в діяльності [89].

Екстремальний характер професійної діяльності працівників МНС України є причиною високого рівня професійного стресу, що, у свою чергу, призводить до зниження ефективності професійної діяльності персоналу МНС і визначає необхідність оцінювання й формування адаптивних поведінкових стратегій подолання стресу. Проблема успішного подолання зі стресом у пожежних є досить актуальною: від її вирішення залежить не тільки ефективність діяльності пожежних, але й порятунок потерпілих. Відповідно, одними з пріоритетних завдань психологічного супроводження

діяльності персоналу МНС України є оцінювання й формування ефективних копінг-стратегій.

Екстремальні умови діяльності, в яких часто перебувають працівники МНС і, зокрема, пожежні, можна охарактеризувати з психологічної точки зору як події із сильним стресовим впливом на психіку співробітника. Ефективність професійної діяльності пожежних у таких ситуаціях визначається сформованістю в них необхідних стратегій копінг-поведінки. Встановлено, що в працівників МНС різної статі [153], з різним досвідом роботи [154], у різних за інтенсивністю стресових ситуаціях [278] тощо. копінг-стратегії мають свої особливості прояву. Тобто пожежні поділялися на субгрупи за критеріями, не пов'язаним або побічно пов'язаним з копінгом, з подальшим вивченням властивих їм особливостей подолання.

У стресовій ситуації, а також у діяльності в особливих умовах виникають так звані «важкі стани». При цьому а) звичний хід діяльності порушується, виникає необхідність істотно модифікувати її схеми й програми, і б) актуалізуються різні образи, думки, переживання, зміст, знак, інтенсивність і глибина яких обумовлені безліччю факторів (завданнями діяльності, особливостями ситуації, якостями характеру й особливостями минулого досвіду суб'єкта). Ефективна саморегуляція негативних емоційних станів може бути спрямована саме на цей психічний «матеріал», що актуалізується[73].

Аналіз літератури показав відсутність емпіричних досліджень, в яких працівники МНС і, зокрема, пожежні, класифікуються на підставі особливостей своєї копінг-поведінки.

У професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України А.І. Склень[154] виділяє 4 основні типи стресових ситуацій. Перший тип ситуацій пов'язаний з постійною повсякденною діяльністю пожежних і характеризується умовами діяльності, до яких працівник звик, тобто він знає, як, коли й що необхідно зробити, у нього є набір звичайних способів поведінки в даних ситуаціях. Ці ситуації не

становлять загрозу для пожежного, принаймні, вони так оцінюються ним. Ситуації другого типу характеризуються порушенням параметрів звичності, стандартності поведінки в цілому або в якійсь конкретній дії. Ці ситуації, як і перші, не несуть у собі загрозу життю й здоров'я працівника. Ситуації третього типу відрізняються від ситуацій першого й другого типу наявністю елементів небезпеки й ризику, проте діяльність в умовах цих ситуацій здійснюється за відомими працівнику канонами і стандартами. Ситуації четвертого типу виникають в умовах небезпеки й ризику, а також повної або майже повної невідомості відносно алгоритмів своєї діяльності для досягнення поставленої мети.

Ситуації зумовлюють появу відповідних стресових факторів, серед яких найбільше впливають на особистість непоправні трагічні події: загибель потерпілих або неможливість їх врятувати, поранення населення, колег, зовнішній вигляд потерпілих [95]. Пожежні називають також наступні стресові чинники: більша відповідальність; небезпека для здоров'я, життя; дефіцит часу, необхідність діяти швидко; несподіванка, раптовість; тяжкі умови (вогонь, дим, шкідливі домішки, шум, гуркіт). Ці чинники належать до звичних умов діяльності працівників МНС України, тому вони належать до менш значимих професійних стресових факторів.

За А.І. Скленим [154], у відповідь на вплив стресової ситуації поведінка пожежних може бути: адаптивною (тобто адекватною ситуації й націленою на вирішення проблем, викликаних цією ситуацією); псевдоадаптивною (імітація діяльності без досягнення мети або із частковим її досягненням) або дезадаптивною (уникнення вирішення проблеми).

На сучасному етапі для вивчення поведінки подолання пожежних в умовах екстремального стресу українські дослідники застосовують різноманітні психодіагностичні інструменти, серед яких одне з найважливіших місць займає опитувальник WOCQ [153, 154]. Проте немає даних про застосування в Україні спеціально розроблених методик або версій

уже відомих тестів, спрямованих на вивчення поведінки подолання в даного контингенту.

Ми зупинилися на WOCQ як базовому інструменті для вивчення феномену подолання з екстремальними ситуаціями, відмовившись від спроб створення нового опитувальника. Методика містить твердження, що володіють очевидною валідністю відносно подолання стресових факторів, що викликають граничне або близьке до граничного внутрішнє напруження.

Оскільки даний інструмент створювався шляхом вивчення подружніх пар середнього віку [251], студентів коледжу [249], то залишається відкритим питання, наскільки точно наявна факторна структура відбиває специфіку копінгу в умовах екстремального стресу. Також не встановлено, чи можливе створення альтернативної системи шкал, що відбиває унікальні особливості поведінки подолання з такими ситуаціями, і як групуватимуться твердження, які формують ці шкали.

У дослідженні взяли участь 320 пожежних - співробітників МНС України, які проходили регулярне психодіагностичне обстеження. Усі вони були особами чоловічої статі, середній вік групи досліджених склав 30,9 років.

Для перевірки того, наскільки раніше запропоновані восьмифакторні моделі застосовні до досліджуваної вибірки, для кожної шкали були визначені: середнє значення, стандартне відхилення, асиметрія, а також коефіцієнт α Кронбаха (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Психометричний аналіз опитувальника WOCQ на виборці пожежних за моделями С.І. Хаїрової і Н.В. Родіної

	Показники	Ni	M	SD	A	α
Модель	Конфронтація (К)	6	8,050	3,099	0,163	0,476
	Дистанціювання (Д)	6	7,944	3,158	0,166	0,504
	Самоконтроль (СК)	7	12,750	3,906	-0,003	0,705

	Пошук соціальної підтримки (ПСП)	7	9,963	4,151	-0,016	0,680
	Прийняття відповідальності (ПВ)	5	6,459	2,791	0,115	0,500
	Уникнення – відхід (УВ)	8	7,394	4,503	0,295	0,745
	Побудова плану дій (ППД)	8	14,563	4,203	-0,150	0,660
	Позитивна переоцінка (ПП)	7	11,775	4,301	-0,130	0,753

Продовження таблиці 3.12

	Показники	Ni	M	SD	A	α
Модель Н.В. Родіної	Фокусування на позитиві	9	15,269	5,296	-0,113	0,782
	Прийняття бажаного за дійсне	10	11,075	5,649	0,077	0,766
	Пошук соціальної підтримки	7	10,288	4,071	0,037	0,675
	Самозвинувачення	6	7,241	3,357	0,304	0,616
	Вирішення проблеми	9	16,088	4,921	-0,241	0,725
	Поведінкова розрядка	7	10,256	3,605	-0,012	0,589
	Відстороненість	5	6,013	2,727	0,093	0,484
	Аналіз проблеми	5	8,925	2,845	-0,022	0,492

Найменш узгодженими є шкали: «Конфронтація», «Дистанціювання» і «Взяття на себе відповідальності» у моделі С.І. Хаїрової і «Поведінкова розрядка», «Відстороненість» і «Аналіз проблеми» в авторській моделі. Отже, в умовах екстремального стресу вимірювання зазначених конструктів за допомогою наявних версій опитувальника не повною мірою відбиватиме їх психологічний зміст. До того ж середній рівень внутрішньої узгодженості за моделлю С.І. Хаїрової на вибірці осіб, що знаходяться в ситуації загрози життя склав $\alpha = 0,628$, а за авторською моделлю, призначеною для оцінки осіб, що знаходяться у ситуації загрози самоактуалізації він був трохи більшим і склав $\alpha = 0,641$. Тому ці данні підкреслюють необхідність

створення нової версії ключу для опитувальника, призначеного для вимірювання копінг-стратегій у ситуаціях загрози вітальним потребам індивіда.

Аналіз паттерну відповідей групи пожежених за кожним твердженням опитувальника наводиться в таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Паттерн відповідей по кожному пункту-твердженню опитувальника

Пункт №	Частка варіанті в «0» (%)	Частка варіанті в «3» (%)	Пункт №	Частка варіанті в «0» (%)	Частка варіанті в «3» (%)	Пункт №	Частка варіанті в «0» (%)	Частка варіанті в «3» (%)
1	15,313	37,500	23	14,688	21,875	45	17,500	15,938
2	9,375	37,813	24	15,000	23,438	46	10,938	28,125
3	26,250	22,500	25	13,750	31,563	47	60,313	4,063
4	39,688	14,375	26	23,125	26,875	48	8,750	36,250
5	20,313	15,938	27	2,813	50,313	49	7,813	40,000
6	17,188	24,688	28	44,375	6,250	50	27,813	6,875
7	38,750	15,625	29	21,875	11,250	51	15,625	18,125
8	11,250	33,125	30	12,188	21,250	52	16,875	18,438
9	35,625	9,063	31	22,813	15,313	53	23,750	18,125
10	38,125	16,250	32	12,500	29,063	54	9,375	30,000
11	54,063	6,875	33	63,750	9,375	55	12,500	20,938
12	71,250	6,563	34	36,250	13,125	56	13,750	22,500
13	32,500	10,625	35	10,313	21,250	57	40,313	10,625
14	19,688	12,813	36	8,750	24,375	58	32,813	10,000
15	10,000	28,438	37	8,125	28,750	59	30,000	7,188
16	50,625	8,125	38	9,688	30,313	60	30,313	11,563

17	26,250	16,875	39	8,750	36,563	61	43,125	9,688
18	36,563	8,750	40	44,375	10,313	62	10,000	20,000
19	24,375	18,125	41	24,063	10,938	63	19,063	18,750
20	21,250	20,938	42	18,750	25,625	64	7,188	34,688
21	24,688	15,625	43	4,688	24,688	65	7,500	25,000
22	18,125	21,563	44	25,625	11,563	66	13,125	24,375

Середнє значення кожного пункту опитувальника варіювало від 0,475 до 2,144 (можливий інтервал 0-3). Частка респондентів, які вибрали мінімальне значення пункту «0 - у даній ситуації ніколи так не поведився» (т.зв. «ефект підлоги»), змінювалася в діапазоні від 3,750 до 75,313 залежно від твердження, водночас, відсоток респондентів, які вибрали максимальне значення «3 - поведився здебільшого так» (т.зв. «ефект стелі»), характеризувався інтервалом 4,063 від 59,375 (табл. 3.12).

Твердження, що виявили максимальний «ефект підлоги» (частка варіантів відповіді «0» > 50 %) і виключені з подальшого аналізу, наводяться нижче.

- 11. Я сподівався на чудо.
- 12. Я упокорився долі, мені однаково ніколи не везе.
- 16. У мене було відчуття, що все це відбувається не зі мною.
- 33. Щоб заспокоїтися, я почав курити (їсти, приймати ліки, пити).
- 47. Я плюнув на все, нехай роблять, що хочуть.

Максимальний «ефект стелі» виявило одне твердження (частка варіантів відповіді «3» > 50 %), також виключене з подальшого аналізу.

- 27. Я хотів чогось кращого.

60 пунктів були включені у факторний аналіз, що здійснювався за допомогою методу головних компонент. Факторизуємість даних підтверджувалася наявністю коефіцієнтів кореляцій, які по своєму модулю переважають значення 0,3, і статистично значимим тестом сферичності

Бартлетта ($p < 0,001$). Критерій Кайзера-Мейєра-Олкіна розрахований як для всієї матриці (0,715), так і для всіх змінних ($> 0,500$), а також переважно низькі значення негативних приватних кореляцій свідчили про допустимість факторизації [98].

Власні значення перших 19 факторів перебували в діапазоні від 10,316 до 1,002. Восьмифакторна модель, що пояснювала 45,464 % дисперсії, була обрана як базова на підставі графіку кам'янистого осипу. Після косокутного обертання оцінювалася матриця факторного відбиття (додаток А.2). Загальний контекст тверджень, що увійшли у фактор з найбільшими факторними навантаженнями, визначив його назву й назву відповідної шкали. Пункт 29 був виключений з фактора «Вирішення проблеми», оскільки він істотно погіршував його внутрішню узгодженість. У 8-й фактор «Конфронтація» тільки пункт 17 увійшов з позитивним навантаженням, інші пункти були розподілені по інших шкалах. Відповідно, шкали опитувальника будувалися на підставі перших 7 факторів, а твердження 17 і 29, виділені в додатку А.2 курсивом, не були використані для створення ключа.

Описана факторна структура займала проміжне становище між моделями С. Фолкман з колегами [251] (мають місце стратегії самоконтролю й конфронтації) і авторською моделлю [131] для ситуації оцінювання (стратегії аналізу проблеми й вирішення проблеми). Те, що врешті з набору шкал по психометричним міркуванням була виключена шкала «Конфронтація» свідчить про широке включення способів агресивного копінгу в паттерн інших стратегій. Це вказує на високий ступінь соціалізації агресивних тенденцій в діяльності пожежних і, зокрема, в подоланні стресу. Нова сформована шкала «Відхід до суб'єктивного світу» відбивала стратегію фантазування, самоаналізу, занурення в себе як спосіб подолання стресу в екстремальних ситуаціях. Шкала «Ігнорування проблеми» характеризує свідоме (можливо, і несвідоме) неприйняття реальної ситуації, небажання визнати її існування або зниження її значимості. Для шкали «Прийняття проблеми – Відмовлення від рішень» ключовим є визнання важливості

ситуації, але відмова від будь-яких дій по її вирішенню. Шкала «Очікування допомоги» містила в собі здебільшого пункти, характерні для класичної шкали «Пошук соціальної підтримки», однак відбивала ширший контекст.

Виходячи з матриці інтеркореляцій (табл. 3.14.), найбільш сильний взаємозв'язок виявлений між шкалами «Аналіз проблеми» і «Самоконтроль». Отже, для ефективного прийняття рішень в екстремальній ситуації пожежний має необхідність упоратися зі своїми емоційними переживаннями. Стратегія аналізу проблеми, у свою чергу, сильно корелює зі стратегією її вирішення, а стратегія відмови від рішення - зі стратегією відходу в суб'єктивний світ.

Таблиця 3.14

Інтеркореляції (за Пірсоном) між шкалами 7-факторної моделі

	ВП	ВСС	АП	СК	ПСП	ІП	ППВР
ВП	1,000	0,315	0,558	0,503	0,477	0,351	0,182
ВСС	0,315	1,000	0,284	0,336	0,407	0,412	0,529
АП	0,558	0,284	1,000	0,628	0,512	0,376	0,259
СК	0,503	0,336	0,628	1,000	0,446	0,399	0,306
ОД	0,477	0,407	0,512	0,446	1,000	0,338	0,328
ІП	0,351	0,412	0,376	0,399	0,338	1,000	0,368
ППВР	0,182	0,529	0,259	0,306	0,328	0,368	1,000

Запропонована версія опитувальника WOCQ виявляє високу психометричну адекватність відносно вивчення поведінки подолання з екстремальними ситуаціями (табл. 3.15.), про що свідчить висока внутрішня узгодженість усіх шкал розглянутої версії опитувальника ($\alpha > 0,600$).

Таблиця 3.15

Психометричні параметри 7-факторної моделі

ВП	Ni	M	SD	A	α
ВСС	9	16,931	5,397	-0,402	0,814
АП	8	9,400	4,470	0,099	0,726

СК	12	19,700	6,468	0,210	0,778
ОД	6	9,631	3,411	-0,010	0,646
ІІ	9	12,650	5,166	-0,022	0,739
ІІІВР	8	10,769	4,095	0,404	0,609
ВІ	6	7,178	3,549	0,355	0,613

Аналіз за таблицею 3.15 показує, що найбільш узгодженою є шкала «Вирішення проблеми», незважаючи на те, що вона складається з відносно невеликої кількості пунктів, найменш узгодженою - шкала «Прийняття проблеми - Відмова від вирішення», на нашу думку, через те, що вона описує досить широкий за змістом психологічний конструкт. В цілому середній рівень внутрішньої узгодженості за моделлю для осіб, що знаходяться у ситуаціях загрози життю склав $\alpha = 0,704$, що є досить прийнятним значенням для того, щоб вважати дану версію психометрично адекватною.

У таблиці 3.16 наводиться ключ для розрахунку показників шкал опитувальника WOCQ у пропонованій альтернативній моделі. Сумарне значення по шкалах підраховувалося у відсотках за системою, запропонованою Н. Болджером [208]. Наведений ключ можна використовувати для підрахунку результатів за шкалами опитувальника WOCQ при дослідженні різних контингентів осіб, що знаходяться у ситуаціях загрози життю. Перспективи використання цього ключа на вибірці онкологічних хворих обговорюються в одній з наших робіт [130]

Таблиця 3.16

Ключ WOCQ (модель кризових ситуацій загрози життю)

Номера пунктів у шкалі	Назви шкал
37, 38, 39, 46, 48, 49, 56, 63, 64.	ВІ
9, 40, 50, 51, 55, 57, 58, 59.	ВСС
1, 2, 8, 15, 20, 26, 30, 34, 36, 52, 62, 66.	АІ
5, 14, 19, 43, 54, 65.	СК

7, 18, 22, 23, 25, 31, 42, 45, 60.	ОД
6, 10, 13, 21, 32, 35, 41, 44.	ІІ
3, 4, 24, 28, 53, 61.	ІІІВР

Описові статистики для шкал, використовуваних у дослідженні, розглядаються нижче. Перевірка на нормальність розподілу здійснювалася шляхом розрахунку показників асиметрії (А) і ексцесу (Е) і зіставлення їх з критичними значеннями за методом, запропонованим Є.І. Пустильником [113].

Таблиця 3.17

Описові статистики показників WOCQ

Показник	М	SD	А	Е	Процентилі		
					25	50	75
ВП	62,708	19,990	-0,402	-0,160	48,148	66,667	77,778
ВСС	39,167	18,623	0,099	-0,102	29,167	41,667	50,000
АП	54,722	17,968	0,210	-0,279	41,667	55,556	66,667
СК	53,507	18,947	-0,010	-0,353	44,444	50,000	66,667
ОД	46,852	19,133	-0,022	-0,487	33,333	48,148	62,963
ІІ	44,870	17,062	0,404	-0,080	33,333	45,833	54,167
ІІІВР	39,878	19,719	0,355	-0,548	27,778	38,889	55,556

Таблиця 3.17 свідчить, що показники, значення величини асиметрії яких перевищували б по модулю 0,408, а значення величини ексцесу - 1,338, відсутні. Відповідно їх розподіл можна вважати таким, що істотно не відрізняється від нормального.

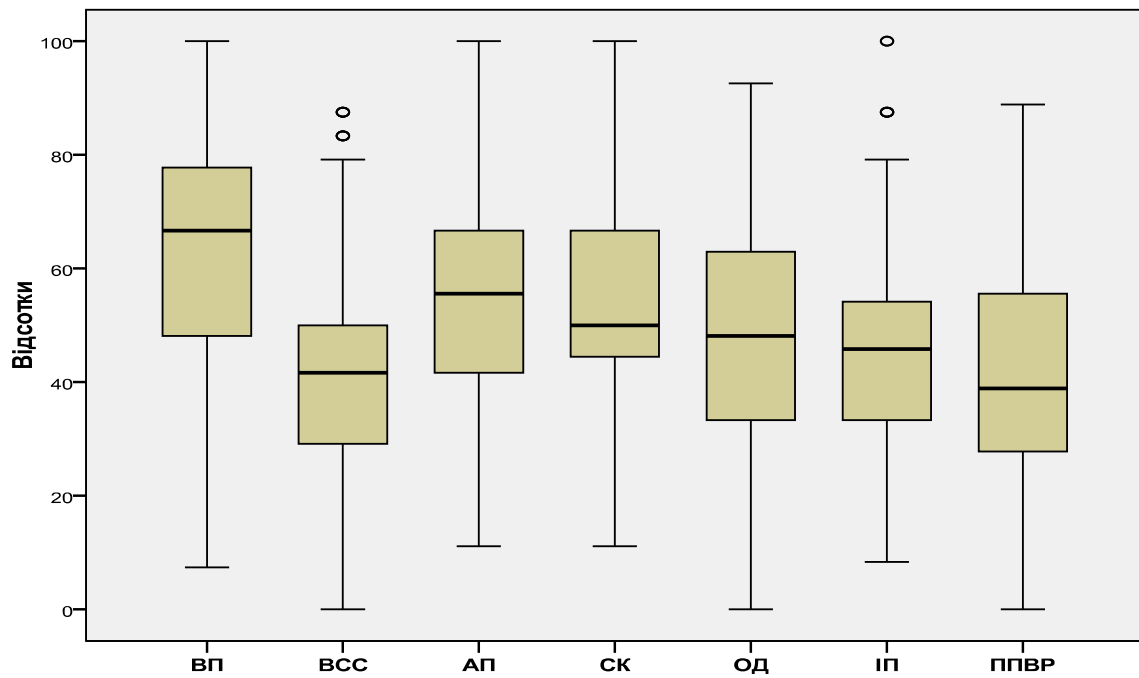

Рис. 3.10. Розподіл значень показників WOCQ («коробковий» графік)

Описові статистики наведені на рисунку 3.10 у вигляді «коробкового» графіка. В кризових ситуаціях загрози життю пожежних переважаючою є копінг-стратегія вирішення проблеми. Також вираженими є стратегії аналізу проблеми та самоконтролю. Таким чином, в подоланні зі стресом, що виникає в екстремальних ситуаціях, пожежні задіюють найбільш ефективні сторони проблемно-орієнтованого й емоційно-орієнтованого копіngu. Найменш вираженими стратегіями є відхід до суб'єктивного світу і прийняття проблеми з відмовою від рішень. Шкали «Вирішення проблеми» і «Прийняття проблеми - Відмовлення від рішень» мають максимальний розкид балів, водночас, шкала «Ігнорування проблеми» характеризується мінімальним розкидом. Отже, досліджена група найбільш гетерогенна у відношенні того, потребує чи не потребує актуальна стресова ситуація вирішення. Водночас, щодо неприйняття й заперечення реальності екстремальної ситуації опитані пожежні найбільш однотайні.

Роль зазначених способів подолання екстремальних ситуацій описується рядом авторів, які досліджували копінг-поведінку пожежних і

інших фахівців з вирішення надзвичайних ситуацій. Так Дж. Браун, Дж. Малхерн і С. Джозеф [212], досліджуючи північноірландських пожежних, установили, що вони використовують як основні копінг-стратегії придушення негативних емоцій, позитивну переоцінку, пошук інформації, планування й вирішення проблеми. У тайванських рятувальників, досліджених за WOCQ [223], найбільш активною копінг-стратегією є самоконтроль, також у них виражені: уникання-відхід, позитивна переоцінка й побудова плану дій. Найменше використовується в даного контингенту стратегія взяття на себе відповідальності. У співробітників МНС України найбільш вираженою копінг-стратегією, за результатами дослідження за опитувальником WOCQ [153], було планування вирішення проблеми.

Таблиця 3.18

Значення стандартних балів для показників WOCQ

Стені	Показник							
	ВП	ВСС	АП	СК	ОД	ІП	ППВР	ВП
1	<11,111	<1,750	<20,611	<13,444	<8,963	<16,667	<5,556	<11,111
2	<29,630	<8,333	<29,083	<22,222	<18,519	<20,833	<11,111	<29,630
3	<44,444	<16,667	<36,111	<33,333	<29,630	<25,000	<22,222	<44,444
4	<51,852	<33,333	<44,444	<44,444	<37,037	<33,333	<27,778	<51,852
5	<66,667	<41,667	<55,556	<50,000	<48,148	<45,833	<38,889	<66,667
6	<74,074	<50,000	<63,889	<61,111	<55,556	<54,167	<50,000	<74,074
7	<81,481	<58,333	<72,222	<72,222	<66,667	<62,500	<61,111	<81,481
8	<88,889	<66,667	<83,333	<83,333	<76,037	<75,000	<72,222	<88,889
9	<98,444	<83,333	<96,056	<88,889	<83,630	<84,000	<83,333	<98,444
10	≥98,444	≥83,333	≥96,056	≥88,889	≥83,630	≥84,000	≥83,333	≥98,444

Аналіз конфігурації половинних розподілів, отриманих шляхом рандомізації, свідчить, що ця група пожежних може служити вибіркою для стандартизації опитувальника. Розраховані для неї норми є репрезентативними для осіб чоловічої статі відповідного віку, які перебувають в екстремальних ситуаціях. Нормовані оцінки у вигляді стенової шкали для даної версії опитувальника наводяться в таблиці 3.18 і формулюються нами як тестові норми, які можуть надалі використовуватися для порівняльного аналізу.

Висновки до третього розділу

Аналіз літературних даних свідчить, що опитувальник способів подолання є найбільш використовуваною методикою у вивченні поведінки подолання. Найбільш коректний спосіб застосування даної методики вимагає розробки власних шкал для кожної конкретної ситуації подолання.

Розроблені на підставі 8-факторної (кризові ситуації загрози самоактуалізації) і 7-факторної (кризові ситуації загрози життю) моделей нові версії опитувальника WOCQ є адекватним інструментом для визначення поведінки подолання у відповідних ситуаціях. Набір, сформований для першої версії, складався з таких шкал: «Фокусування на позитиві», «Прийняття бажаного за дійсне», «Пошук соціальної підтримки», «Самозвинувачення», «Вирішення проблеми», «Поведінкова розрядка», «Відстороненість» і «Аналіз проблеми». Для другої версії набір складався з наступних шкал: «Вирішення проблеми», «Відхід до суб'єктивного світу», «Аналіз проблеми», «Самоконтроль», «Очікування допомоги», «Ігнорування проблеми» і «Прийняття проблеми - Відмовлення від рішень».

Установлений найбільш оптимальний метод підрахунку значень шкал, що розраховується як відсоток від максимально можливої кількості набраних балів. Виявлені способи подолання, яким надається перевага, характерні для абітурієнтів у кризових ситуаціях загрози самоактуалізації: фокусування на

позитиві, аналіз проблеми й вирішення проблеми, і для пожежних в кризових ситуаціях загрози життю - вирішення проблеми.

З огляду на репрезентативність вибірки, були створені тестові норми, виражені в стеновій шкалі. Застосування стандартних шкал WOCQ дозволить співвідносити результати наступних досліджень з результатами даної роботи. Включення стандартизованого опитувальника в перелік тестів допоможе формувати комплексні діагностичні профілі, що буде мати широке застосування в роботі практичних психологів. Отже, зроблений ще один внесок у створення психодіагностичного інструментарію для копінг-поведінки в різних умовах. Розраховані тестові норми дозволяють широко використовувати дані версії опитувальників як у дослідницькій, так і в консультаційній роботі.

Основні положення даного розділу відображені в публікаціях [131, 141, 130].

РОЗДІЛ 4

СТВОРЕННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ОСІБ, ЩО ДОЛАЮТЬ КРИЗОВІ СИТУАЦІЇ

4.1. Теоретичні аспекти побудови класифікації і аналіз емпіричних досліджень

У роботах, присвячених вивченню індивідуальних особливостей поведінки у важких життєвих ситуаціях, об'єктами класифікації здебільшого виступають окремі копінг-процеси, копінг-стратегії або стилі, при цьому дослідження, в яких самі індивіди поділялися б на субгрупи на підставі особливостей своєї копінг-поведінки, украй нечисленні. У літературі немає експериментальних даних про те, як класифікуються за способами подолання сучасні українці юнацького віку, які перебувають у ситуаціях оцінювання, і працівники пожежних служб МНС України, які перебувають в екстремальних ситуаціях. Такі дані можуть бути застосовані як у теорії, так і в практиці психології копінг-поведінки. За умови репрезентативності вибірки модель класифікації відіб'є характеристики, властиві відповідній популяції, яка перебуває в умовах специфічного подолання, а саме порядок розподілу на гомогенні субгрупи, які володіють певними якісними параметрами, і кількісні співвідношення між ними. Класифікаційна модель може стати основою для диференційованого підходу в здійсненні психолого-педагогічного впливу, спрямованого на розвиток в абітурієнтів і пожежних здібностей до подолання важких життєвих ситуацій.

Первинне знання про певний об'єкт, принаймні, про його складові забезпечується завдяки такому елементарному прийому пізнання як аналіз, що є уявним розчленовування цього об'єкта на частині. А.І. Уйомов, розглядаючи прийоми, методи наукового дослідження, користується категоріями «речі», «властивості» та «відносини» і відповідно розрізняє три типи аналізу: реїстичний, атрибутивний, реляційний [168]. Будь-яка

класифікація об'єктів ґрунтується на атрибутивному аналізі. Класифікація є розподілом безлічі об'єктів за групами (класами) залежно від їх загальних ознак. Класи будуються шляхом визначення меж підмножин і включення в ці межі тих або інших елементів. Елементи з характеристиками, що виходять за межі даного класу, містяться в інших класах або випадають з класифікації [74].

У вивченні подолання об'єктами класифікації, як правило, виступають окремі копінг-процеси, копінг-стратегії або стилі подолання. Існує безліч такого роду класифікацій, наприклад, створені Р.С. Лазарусом зі співавторами [248, 292], Р.Х. Моосом і Дж.Е. Шефером [317], Р. Шварцером [353] тощо. Пропонуються класифікації способів поведінки подолання для специфічних вибірок і ситуацій. Зокрема, для вибірки студентів С. Фолкман і Р.С. Лазарус [249] запропонували свою класифікацію стратегій студентів, в якій вони об'єднуються в три основні групи: проблемно-орієнтований копінг, емоціонально-орієнтований копінг і уникання проблеми. У свою чергу О.Г. Берестнева, Є.А. Муратова [15], провівши аналіз структури копінг-стратегій студентів молодших курсів на основі кластерних і факторних моделей, показали необхідність виділення як мінімум чотирьох стилів копінг-поведінки.

Також у різноманітних дослідженнях поведінки подолання випробувані поділяються на субгрупи за соціально-демографічними і психологічними параметрами, не пов'язаними або побічно пов'язаними з копінгом (стать, вік, нейротизм тощо), з метою оцінки особливостей способів подолання, що властиві представникам субгруп. Однак роботи, в яких індивіди класифікуються на підставі особливостей своєї копінг-поведінки, одиничні, а класифікаційні моделі, представлені в них, не розкривають специфіку ситуацій оцінювання і копінг-процеси, характерні для української популяції в період юнацтва. Створення таких моделей наблизить відповідь на ключове для більшості досліджень поведінки особистості у важких життєвих

ситуаціях питання, поставлене Л.І. Анцифоровою [7]: чому різні люди по-різному сприймають однакові ситуації, чому реалізують різні стратегії.

Дослідження, в яких індивіди класифікуються на підставі особливостей своєї копінг-поведінки, показали розмаїтість класифікаційних моделей. М. Віллебранд [388] вивчала паттерни копінг-поведінки в дорослих пацієнтів, які перебувають в опіковому центрі, і виділила ряд субгруп, що характеризуються певними особливостями подолання: ті, що уникають, адаптивні й ті, що екстенсивно долають. Кластери не виявили значимих розходжень ані за віком випробуваних, ані за ступенем важкості опікового ураження.

Шкали опитувальника Coping Strategy Questionnaire (CSQ) були використані для кластеризації пацієнтів з травмами хребта, у результаті якої було сформовано 3 субгрупи [331]. Перша субгрупа, в яку увійшло 38 % випробуваних, характеризувалася зниженням активних копінг-стратегій і відносно високим рівнем «катастрофізації проблем», а також зниженою здатністю регулювати рівень болю. Пацієнти другої субгрупи (35 % випробуваних) виявили низький рівень «катастрофізації проблем» і значимо краще за інших могли тримати під контролем свої больові відчуття. Усі шкали копінгу в цій субгрупі були на середньому рівні. Значення всіх шкал копінгу (також і «катастрофізації проблем») були найбільш високими в третьої субгрупи (27 % випробуваних), однак її представники характеризувалися середньою здатністю контролювати больочі відчуття.

А. Лушинська [302] з колегами опитала за методикою Brief COPE хворих на рак, які перенесли нещодавно (протягом останнього тижня) хірургічне втручання. Нею виділені три основні субгрупи пацієнтів, використовуючи ієрархічні й неієрархічні методи кластеризації. Перший кластер (31 % досліджених пацієнтів) був позначений як «Акомодативний копінг», його представники відрізнялися порівняно низьким рівнем сукупного подолання (у першу чергу, проблемно-орієнтованого копінгу) і високим по шкалах «Гумор» і «Прийняття». Очевидно, такі пацієнти

змирилися зі своєю хворобою й особливо не потребували підтримки. Другий кластер - «Роз'єднувальний копінг», утворений 25 % пацієнтів, характеризувався перевагою таких стратегій, як заперечення, відстороненість, самозвинувачення й прагнення дати вихід своїм почуттям. Ці випробувані виявили більш високий рівень нейротизму й більш низький - життєвого благополуччя. Вони були високо тривожними особистостями, що долають, які коливалися між копінг-стратегіями уникання (заперечення, відстороненість), і вігільними копінг-стратегіями (у цьому випадку - самозвинувачення).

Найбільша кількість випробуваних увійшла в кластер 3 (44 % пацієнтів), позначений як «Асимілюючий копінг». Він був багато в чому протилежним першому кластеру. Пацієнти останньої субгрупи характеризувалися широким спектром копінг-стратегій, а саме активним копінгом, позитивною переоцінкою і пошуком соціальної підтримки. На думку авторів, асимілятивні стратегії свідчать про те, що індивід намагається змінити стресову ситуацію шляхом активних дій подолання, що являють собою інструментальний копінг або мобілізацію підтримки. Виділені субгрупи значимо не диференціювалися за сімейним станом, стадією захворювання і локалізацією пухлини, але відрізнялися за статтю і віком. Рівень депресії був нижчий в тих, хто акомодативно долає.

У роботі К. Ріда, М. Пілсона [336] була створена класифікація студентів, при цьому параметрами кластеризації були показники опитувальника CISS:SSC. При порівнянні трьох кластерів перша субгрупа відрізнялася найбільшими значеннями за шкалою копіngu, орієнтованого на вирішення завдань, другим за значимістю був копінг, орієнтований на уникання, і далі йшов емоціонально-орієнтований копінг. Ця група одержала умовну назву «ті, у кого домінує орієнтація на вирішення завдань». 2-я група була позначена як «ті, що не домінують», у них відзначалося сукупне зниження усіх способів подолання. 3-я група характеризувалася перевагою

емоціонально-орієнтованого копінгу, а також виразністю стратегії уникнення і була названа «ті, що емоційно уникають».

Усі розглянуті класифікації характеризувалися тим, що субгрупи відрізнялися як кількісно, так і якісно. Більш того, між кластерами були встановлені значимі розходження за психологічними і іншими параметрами. Проте, жодну з класифікаційних моделей не можна переносити на осіб юнацького віку, що знаходяться в ситуації оцінювання.

4.2. Ієрархічна модель для кризових ситуацій загрози самоактуалізації

У даному підрозділі здійснюється побудова ієрархічної моделі, що відбиває класифікацію абітурієнтів, що долають ситуацію оцінювання на передекзаменаційному етапі, а також установа психологічних параметрів, по яких значимо диференціюються елементи даної класифікації на різних рівнях ієрархії.

З метою побудови класифікації досліджених абітурієнтів застосовувався ієрархічний кластерний аналіз. Кластерний аналіз призначений для розбивки безлічі об'єктів на якусь (задану або невідому) кількість кластерів таким чином, щоб всі об'єкти, що належать одному кластеру, були більш подібні один до одного, ніж до об'єктів інших кластерів. Крім того, вузловим моментом у кластерному аналізі вважається вибір метрики (або ступеня подібності об'єктів), від якого вирішальним чином залежить остаточний варіант розбивки об'єктів на групи при заданому алгоритмі розбивки. У кожному конкретному завданні цей вибір здійснюється по-своєму, з урахуванням головних цілей дослідження, фізичної й статистичної природи використовуваної інформації тощо [49].

Беручи до уваги підвищені значення стандартного відхилення, асиметрії й ексцесу за деякими шкалами WOCQ, можна припустити, що досліджувана вибірка є досить гетерогенною. Отже, уявляється можливим

емпірично виявити й охарактеризувати класифікацію осіб, які долають важкі життєві ситуації, шляхом виділення однорідних субгруп абітурієнтів, які характеризуються подібними паттернами копінг-поведінки. Репрезентативність вибірки була підтверджена в попередньому дослідженні, а на відсутність мультиколінеарності вказував низький рівень кореляцій між величинами, що кластеризуються ($r = -0,132-0,276$). Значення експериментальних величин, що різко виділяються, були відсутні. Аналіз розходжень між субгрупами за показниками опитувальника WOCQ дозволить встановити значимі критерії класифікації. Психологічні особливості представників виділених класів вивчалися за допомогою методик свідомого (опитувальник ММИЛ) і несвідомого рівнів (рисунковий тест Е. Вартегга, метод портретних виборів Л. Сонді, метод колірних виборів М. Люшера).

На відміну від оптимізаційних кластерних алгоритмів, що надають досліднику кінцевий результат групування об'єктів, ієрархічні процедури дозволяють простежити процес створення угруповань і ілюструють співвідпорядкованість кластерів. На першому етапі всі об'єкти вважаються окремими кластерами. Потім на кожному наступному кроці алгоритму два найближчих кластери поєднуються в один. Кожне об'єднання зменшує кількість кластерів на один таким чином, що на заключному етапі всі об'єкти поєднуються в один кластер. Дерево кластерного аналізу або дендрограма відображає результати угруповання об'єктів на всіх кроках алгоритму [167]. Вибір метрики для вимірювання відстані між елементами кластерів у фазовому просторі параметрів кластеризації визначає алгоритми формування кластерів.

Основним методом кластерного аналізу в роботі був ієрархічний аналіз за методом Варда, як міра подібності використалася квадратична евклідова відстань. Об'єктами кластеризації виступали всі випробувані, які взяли участь у дослідженні. Параметрами кластеризації були показники опитувальника WOCQ. Значимий стрибок коефіцієнта агломерації відбувається при

утворенні моделі, що складається із семи кластерів. Далі детально розглядається дерево кластерного аналізу (рис. 4.11), описуються характеристики сформованих груп різного порядку.

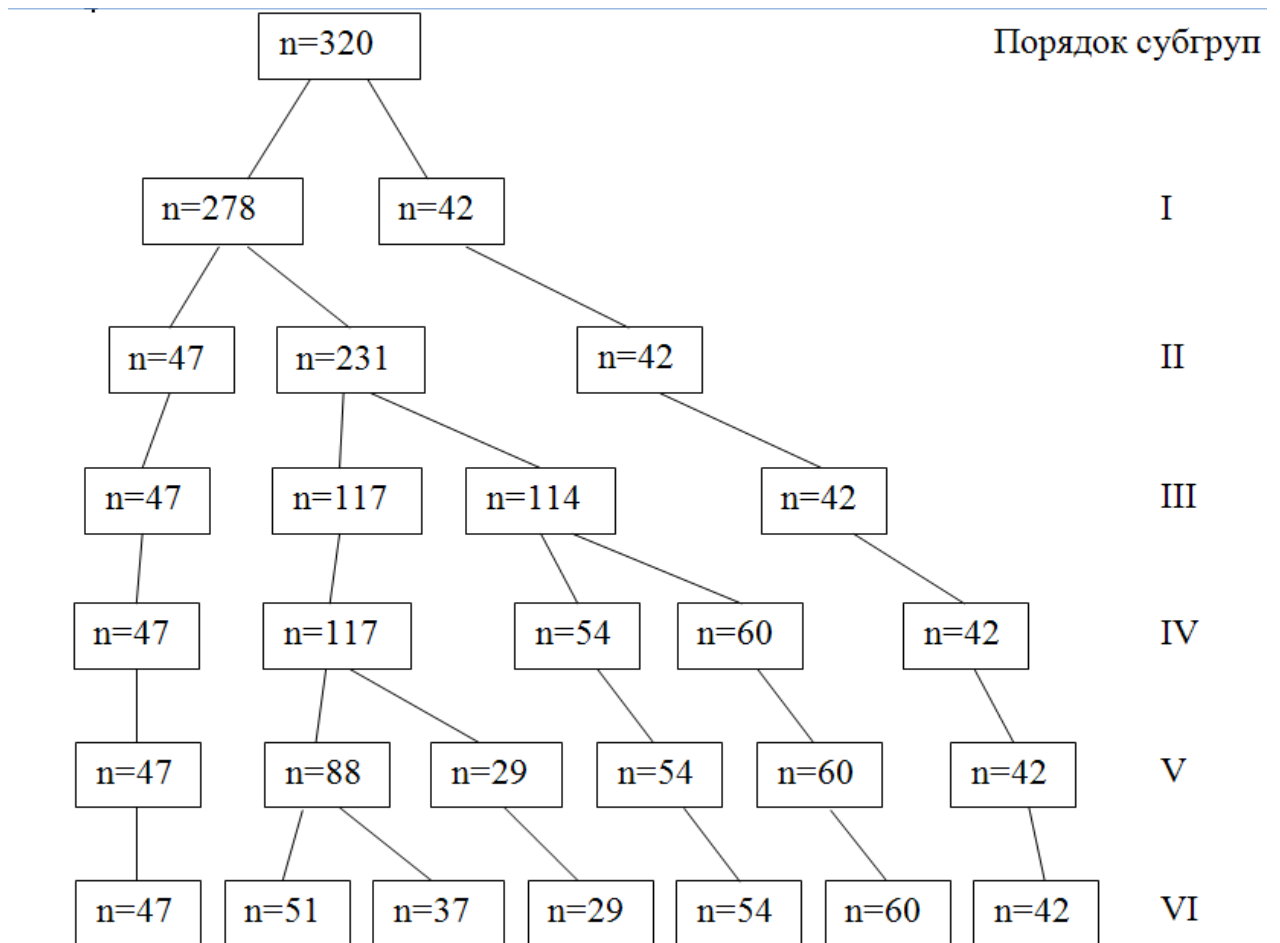

Рис. 4.11. Дендрограма ієрархічного кластерного аналізу

Ієрархічний кластерний аналіз групи абітурієнтів показав, що з масиву об'єктів можна виділити дві великі субгрупи, нерівнозначні за кількістю випробуваних, які складаються з 278 (86,9 %) і 42 (13,1 %) осіб відповідно.

У таблиці 4.19 наводяться середні значення показників подолання для даних груп і розходження між ними за непараметричним критерієм U Манна-Вітні. Незважаючи на те, що була встановлена близькість розподілу значень показників WOCQ до нормального, субгрупи, які виявляють шляхом ієрархічного кластерного аналізу, порівнюватимуться за допомогою непараметричних критеріїв. Це зумовлено тим, що з метою стислого викладу

матеріалу розподіл значень параметрів порівняння всередині субгруп не вивчався.

Таблиця 4.19

Значимість розходжень між субгрупами першого порядку

Показник	Ті, що долають		Ті, що не долають		U	P
	M	MR	M	MR		
ФП	65,001	178,428	30,071	41,833	854,000	0,000
ПБД	45,288	173,103	23,810	77,083	2334,500	0,000
ПСП	48,236	174,586	21,542	67,262	1922,000	0,000
СЗ	48,441	175,574	21,561	60,726	1647,500	0,000
ВП	60,871	173,169	40,035	76,643	2316,000	0,000
ПР	52,929	169,453	39,229	101,238	3349,000	0,000
В	37,026	167,534	25,873	113,940	3882,500	0,000
АП	65,001	171,329	30,071	88,821	2827,500	0,000

Аналізуючи дану таблицю, можна відзначити, що дані субгрупи (1-го порядку) відрізняються за ступенем виразності способів подолання. Перший кластер характеризується певним підвищенням усіх досліджених копінг-стратегій, тоді як у представників другого кластера всі вони виражені погано. Класи першого порядку отримали наступні умовні назви відповідно: «Ті, що долають» і «Ті, що не долають».

Перший кластер, у свою чергу, ділиться на два кластери другого порядку, що складаються з 231 (72,2 % від загальної кількості) і 47 (14,7 % від загальної кількості) абітурієнтів. Менша за обсягом субгрупа другого порядку відрізнялася значимо більш високими значеннями за всіма показниками копінг-поведінки (за винятком шкали «Аналіз проблеми») порівняно з більшою субгрупою, що виділяється на цьому етапі кластерного аналізу (табл. 4.20).

Таблиця 4.20

**Значимість розходжень між субгрупами другого порядку, утвореними
усередині першого кластера**

Показник	Ті, що виразно долають		Середній ступінь подолання		U	p
	M	MR	M	MR		
ФП	77,778	192,564	62,402	128,703	2934,500	0,000
ПБД	62,624	206,096	41,760	125,950	2298,500	0,000
ПСП	72,746	224,287	43,249	122,249	1443,500	0,000
СЗ	62,530	193,564	45,575	128,500	2887,500	0,000
ВП	72,656	190,947	58,474	129,032	3010,500	0,000
ПР	60,284	173,096	51,433	132,665	3849,500	0,002
В	49,504	187,532	34,488	129,727	3171,000	0,000
АП	77,778	160,713	62,402	135,184	4431,500	0,046

Умовні назви цим субгрупам були дані наступні: «Ті, що виразно долають» і «Середній ступінь подолання». Отже, основними трьома класами індивідів, які характеризуються подібними паттернами поведінки подолання в ситуаціях оцінювання, є сукупності об'єктів, виділені за ступенем виразності копінгу як такого, поза залежністю від його модальності.

Про доцільність поділу на три субгрупи за кількісним параметром сукупного подолання свідчить і аналіз за критерієм Краскела-Волліса, який показав вірогідність розходжень між трьома вибірками по досліджених параметрах копінгу ($p < 0,001$). Аналіз за критерієм Краскела-Волліса розраховувався (через критерій χ^2) для оцінювання значимості розходжень між трьома вибірками по параметрах психологічних методик. Корекція значимості для множинних порівнянь проводилася за допомогою поправки Бонферроні. Описуються розходження, значимі на рівні $p < 0,05$ і встановлені для показників тестів Е. Вартегга, Л. Сонді й М. Люшера, а також опитувальника ММИЛ.

На неусвідомлюваному рівні відзначається ряд наступних тенденцій. Субгрупи розрізнялися за рівнем інтроверсивного ($\chi^2=8,115$; $p=0,017$) і абстрактного ($\chi^2=6,684$; $p=0,035$) змісту в характерологічній проекції стимулів тесту Вартегга. Чим вище значення першого показника, тим більше виразним є рівень подолання. Щодо рівня абстрактного змісту спостерігається зворотна тенденція. Отже, групи з більшим рівнем подолання характеризуються підвищеною спрямованістю всередину себе, переживанням поточних подій і меншою емоційною холодністю і раціоналістичною відстороненістю.

Значимість розходжень за параметрами рівневого профілю варіювала в межах ($p=0,019-0,031$) Здатність до суб'єктивного гальмування потягів, що відбивається в «Зневазі стимулом» і «Відсутності торкання стимулу», значимо відрізняла групу із середнім і високим рівнями подолання від тих, які не долають. Також ці групи характеризувалися більш високим рівнем симетричного повторення, що свідчить про регуляцію в плані просторового врівноважування первинного стимулу і потягу. Чим нижчий рівень подолання у відповідної субгрупи ($\chi^2=8,854$; $p=0,012$), тим частіше зустрічаються в рівневому профілі оригінальні патологічні рішення, що свідчать про неадаптивну ексцентричність, що не підлягає рефлексії внаслідок витиснення негативних сигналів, що надходять від оточення.

Важливим параметром, за яким значимо диференціюються субгрупи з різним ступенем виразності подолання, виступає 3-й стимульний знак тесту Вартегга. Так, чим більш адекватним ($\chi^2=9,601$; $p=0,008$) і відповідно менш неадекватним ($\chi^2=9,765$; $p=0,008$) є добудовування стимульного знаку до цілісного образу, тим більш виразним є сукупне подолання абітурієнта ситуації оцінювання. Як відомо, 3-й графічний елемент тесту символізує, за Е. Вартеггом, динамічне зростання, інтенціональний вимір особистості [28]. Не виключено, що активність неусвідомлюваних прагнень особистості, заряд психічної енергії можуть бути пов'язані з рівнем сукупного подолання

важких життєвих ситуацій і відповідним розподілом абітурієнтів за кластерами.

За реакціями $p+$ тесту Сонді обох виборів ($\chi^2=7,347$; $p=0,025$ і $\chi^2=6,745$; $p=0,034$) значимо розрізнялися субгрупи 2-го порядку. Чим нижчим був рівень подолання, тим більш активними були інфляторні тенденції в Его. У цьому випадку слабкість інтегративної функції Его сприяє його децентралізації, а афект стає менш стабільним. Тим самим може знижуватися концентрація на проблемі, що в цілому пов'язане зі зниженням загального рівня подолання. Виходячи з кількісного рівня даних параметрів в оцінюваних субгрупах, можна відзначити тенденцію до децентралізації Его, що супроводжується зниженням рівня сукупного копінгу. Субгрупи, що відрізняються виразністю сукупного копінгу, значимо відрізнялися й положенням синього кольору методики М. Люшера, що підкреслює роль інтровертивного компонента у формуванні виразності поведінки подолання.

При вивченні усвідомлюваного рівня особистості абітурієнтів статистична вірогідність розходжень середніх рангів психологічних показників у групах випробуваних, виділених за субгрупами другого порядку, була встановлена для шкали К ($\chi^2=12,764$; $p=0,002$), а також для 6-ої ($\chi^2=7,129$; $p=0,028$) і 9-ої ($\chi^2=21,542$; $p=0,000$) клінічних шкал ММИЛ. Абітурієнти, які виразно долають, відрізнялися від субгруп із середнім і низьким ступенями подолання підвищенням по 6-ій шкалі. Середнє значення по даній шкалі для зазначеної субгрупи становило 61,468 Т-балів, що вказує на завзятість і систематичність при вирішенні різних проблем, а також може бути непрямим індикатором стресостійкості. У свою чергу, ті, що не долають, відрізнялися від субгруп із середнім подоланням підвищеним значенням шкали корекції й зниженим значенням шкали заперечення тривоги. Наведене поєднання вказувало на прагнення таких індивідів заперечувати наявність будь-яких проблем і конфліктів.

У класичному розумінні [11] заперечення визначається як захисний механізм, за допомогою якого свідомо нестерпні думки, бажання, факти та

вчинки заперечуються шляхом несвідомої відмови від них. Реальне виявляється немов неіснуючим або трансформується так, що більше не є неприємним або болісно пережитим. Зазначена тенденція сягає своїм корінням неусвідомлюваного рівня й пов'язана зі зниженим сукупним подоланням із ситуаціями оцінювання.

При аналізі кластерів третього порядку звертає на себе увагу розщеплення найбільшої субгрупи «Подолання середнього ступеня» на два приблизно рівних за обсягом кластера, що утворені 117 (36,6 % від загальної кількості) і 114 (35,6 % від загальної кількості) об'єктами. У таблиці 4.21 наводяться середні значення показників подолання для цих груп і розходження між ними за непараметричним критерієм U Манна-Вітні.

Таблиця 4.21

Значимість розходжень між субгрупами активного і пасивного копію

Показ- ник	Ті, що активно долають		Ті, що пасивно долають		U	P
	M	MR	M	MR		
ФП	71,288	147,410	53,281	83,763	2994,000	0,000
ПБД	35,413	94,509	48,275	138,057	4154,500	0,000
ПСП	49,654	135,487	36,675	96,000	4389,000	0,000
СЗ	36,515	85,222	54,873	147,588	3068,000	0,000
ВП	63,944	136,585	52,859	94,873	4260,500	0,000
ПР	53,561	123,303	49,248	108,504	5814,500	0,091
В	26,211	88,919	42,982	143,794	3500,500	0,000
АП	65,527	126,761	59,415	104,956	5410,000	0,013

Так одна із субгруп (n=117), що отримала назву «Ті, що активно долають», складається з абітурієнтів, в яких значимо переважають фокусування на позитиві, пошук соціальної підтримки, вирішення й аналіз проблеми. У другій субгрупі (n=114) переважають стратегії прийняття

бажаного за дійсне, самозвинувачення і відстороненість - вона визначається як субгрупа «Ті, що пасивно долають». Очевидно, що на даному етапі класифікації розходження між субгрупами вже набувають не кількісного, а якісного характеру.

Значимість розходжень між субгрупами активного і пасивного копінгу за параметрами психологічних методик встановлювалася за допомогою U-критерію. За параметрами неусвідомлюваного рівня представники класу тих, що активно долають, перевершували тих, що пасивно долають, в адекватному доповненні 5-го графічного елемента до цілісного образу рисункового тесту Вартегга ($U=5664,000$; $p=0,042$) і у виразності р-реакцій другого вибору тесту Сонді ($U=4990,500$; $p=0,018$). У свою чергу, ті, що пасивно долають, відрізнялися більшою неадекватністю в побудовуванні 5-го стимулу ($U=5664,000$; $p=0,042$). Різними авторами [28, 237] символічне значення 5-го стимульного знаку інтерпретується як вольова регуляція, як протиставлення індивіда навколишньому світу і подолання перешкод. При цьому реакція р- указує на стійкість афекту. Відповідно, для групи активного подолання характерна виразність зазначених неусвідомлюваних тенденцій, які, мабуть, є субстратом проявленого ними активного копінгу.

Що ж стосується усвідомлюваних особливостей особистості, то в групі тих, що пасивно долають, відзначається достовірне підняття профілю по ряду клінічних шкал (D, Mf, Pa, Pt, Sc, Si) і шкалі F ($4926,500 \geq U \geq 4075,500$; $0,010 \geq p \geq 0,000$), тоді як в тих, що активно долають, спостерігалися більш високі значення шкали К ($U=4487,500$; $p=0,000$). Середні значення клінічних шкал у профілі перших перебувають у межах (45-70 Т-балів), але їх порівняльне підвищення вказує про те, що ресурси особистості були значною мірою витрачені з метою нівелювати виникаючу дезадаптацію.

Підвищення шкали F вказує на незадоволеність актуальних прагнень, конфлікт внутрішніх установок індивіда із зовнішніми обставинами. Отже, представники субгрупи пасивного копінгу відчують істотну напругу при взаємодії із середовищем і повинні проявляти такі стратегії, як прийняття

бажаного за дійсне, самозвинувачення і відстороненість. Відносно підвищення значень по шкалі К у субгрупі активного копіngu вказує на рівень адаптації, що відчувають представники даної групи. Адаптація виявляє себе в тому, що вони заперечують конфліктність зі членами мікросередовища, їм досить комфортно, а їх суб'єктивні відчуття - відсутність непереборних перешкод на шляху актуальних прагнень.

У свою чергу, субгрупа «Тих, що пасивно долають» ділилася на дві субгрупи четвертого порядку (табл. 4.22).

Таблиця 4.22

Значимість розходжень між субгрупами кластера пасивного копіngu

Показ- ник	Самодостатні, що пасивно долають		Несамодостатні, що пасивно долають		U	p
	M	MR	M	MR		
ФП	63,237	77,685	44,321	39,333	530,000	0,000
ПБД	49,691	59,935	47,000	55,308	1488,500	0,455
ПСП	32,099	48,630	40,794	65,483	1141,000	0,006
СЗ	49,794	47,944	59,444	66,100	1104,000	0,003
ВП	59,945	71,713	46,481	44,708	852,500	0,000
ПР	52,469	64,750	46,349	50,975	1228,500	0,026
В	55,802	77,852	31,444	39,183	521,000	0,000
АП	72,963	79,731	47,222	37,492	419,500	0,000

Перша з них (n=54), що становить 17,50 % від загальної кількості випробуваних, характеризується перевагою таких копінг-стратегій як пошук соціальної підтримки й самозвинувачення, що вказує на непевність у здатності самотійно справлятися з важкими життєвими ситуаціями. Друга група (n=60), в яку ввійшли 18,50 % від загальної кількості випробуваних, відрізняється перевагою способів подолання, що представляють собою більш

або менш самостійний копінг. Назви цим групам дані були відповідні «Несамодостатні» і «Самодостатні».

За допомогою U-критерію була встановлена значимість розходжень по параметрах психологічних методик між субгрупами самодостатніх і несамодостатніх абітурієнтів у кластері «Тих, що пасивно долають». Оцінюючи показники неусвідомлюваного рівня, у першу чергу, слід зазначити розходження, що стосуються параметрів 5-го і 8-го стимульних знаків рисункового тесту Вартегга. Вони розрізнялися за сумарною проекцією зображувальних і змістовних акцентів 5-го ($U=1195,000$; $p=0,012$) і 8-го знаків ($U=1259,500$; $p=0,032$), за адекватним доповненням 5-го ($U=1314,000$; $p=0,027$) і 8-го знаків ($U=1218,000$; $p=0,006$), за неадекватним доповненням 5-го ($U=1314,000$; $p=0,027$) і 8-го знаків ($U=1218,000$; $p=0,006$).

Роль неусвідомлюваних тенденцій, пов'язаних з 5-м графічним елементом, є більш виразною в субгрупі самодостатніх абітурієнтів, тоді як у несамодостатніх більшу виразність мають тенденції, що стоять за 8-м елементом. Відповідно, якщо 5-й знак відбиває, як уже вказувалося, вольову регуляцію, то 8-й пов'язаний із соціальним виміром і характеризує специфіку взаємовідносин з міжособистісним оточенням. Виходячи з кількісного рівня даних параметрів в оцінюваних субгрупах, можна відзначити вольову активність самодостатніх і соціальну залежність несамодостатніх абітурієнтів.

Несамодостатні індивіди кластера «Пасивний копінг» також характеризувалися більш високим ступенем розуміння якісних доміант незакінчених стимулів тесту Вартегга. Про це свідчить значимість розходжень щодо позитивної якісної доміанти ($U=1272,000$; $p=0,027$) і сумарного співвідношення якісних полюсів ($U=1210,500$; $p=0,048$). Можна припустити, що цей параметр відбиває тенденцію до рефлексії власного несвідомого, не виключений її взаємозв'язок зі стратегією самозвинувачення, яка є більш виразною у субгрупі несамодостатніх. Самодостатні абітурієнти,

які пасивно долають, відрізнялися відносно більш високою виразністю реакцій р+ тесту Сонді ($U=1139,000$; $p=0,045$). Тенденція до розширення Его, що стоїть за даною реакцією, визначає самозахопленість, елементи нарцисизму в поведінці подолання таких індивідів.

За показниками опитувальника ММИЛ група несамодостатніх значимо відрізнялася від самодостатніх абітурієнтів, які пасивно долають, більш високими значеннями шкал F ($U=1040,500$; $p=0,011$), D ($U=1047,000$; $p=0,012$), Pt ($U=912,000$; $p=0,001$). У них значно нижчі самооцінка, ініціативність, перспективи оцінюються більш песимістично, не виключене відчуття пригніченості, що в цілому може розглядатися як більший рівень невротизації при зіткненні з важкими життєвими ситуаціями. При цьому досить високе середнє значення за шкалою агравації (74,754 Т-балів) свідчить про труднощі адаптації, високу ймовірність его-деструктивних реакцій.

Субгрупа тих, що активно долають, ділиться на дві субгрупи п'ятого порядку, які складаються з 88 і 29 осіб. Причому, перший з цих кластерів утворений двома приблизно рівними субгрупами, що містили 51 і 37 абітурієнтів відповідно. Кожна із зазначених субгруп шостого порядку характеризувалася перевагою певних способів подолання. Якщо субгрупа залежного копінгу, що представляла собою 9,06 % вибірки, характеризувалася вірогідно підвищеними значеннями шкал «Прийняття бажаного за дійсне» і «Пошук соціальної підтримки» (вони активно прагнули мобілізувати підтримку, як реальну, так і уявну), то субгрупа реактивного копінгу (11,26 % від загальної кількості) відрізнялася підвищенням за однією лише шкалою «Поведінкова розрядка». У субгрупі, в яку ввійшли 15,94 % випробуваних, провідними були відразу шість копінг-стратегій - вона була позначена як кластер гнучкого подолання(табл. 4.23).

Таблиця 4.23

Значимість розходжень між субгрупами кластеру активного копінгу

Показник	Середні ранги			χ^2	p
	Гнучкі, що активно долають	Реактивні, що активно долають	Залежні, що активно долають		
ФП	76,314 ^a	61,568 ^b	25,276 ^{a, b}	42,388	0,000
ПБД	72,804 ^a	36,149 ^{a, b}	63,879 ^b	25,940	0,000
ПСП	57,206 ^{a, b}	36,865 ^{a, c}	90,397 ^{b, c}	40,944	0,000
СЗ	79,824 ^{a, b}	41,311 ^a	44,948 ^b	34,634	0,000
ВП	73,716 ^{a, b}	47,149 ^a	48,241 ^b	17,146	0,000
ПР	58,755 ^{a, b}	85,027 ^{a, c}	26,224 ^{b, c}	49,189	0,000
В	61,755 ^a	61,108	51,466 ^a	1,945	0,378
АП	67,843 ^a	46,351 ^a	59,586	8,750	0,013

Примітка: однаковими індексами позначені середні значення показників, розходження за Н-критерієм між якими при парних порівняннях з урахуванням відповідних поправок значимі на рівні $p < 0,05$.

Для оцінки значимості розходжень між трьома субгрупами абітурієнтів, які активно долають, за параметрами психологічних методик проводився аналіз за критерієм Краскела-Волліса. Корекція значимості для множинних порівнянь здійснювалася за допомогою поправки Бонферроні. Нижче наводяться розходження, значимі на рівні $p < 0,05$ (з урахуванням поправки Бонферроні) і встановлені для показників методик Вартегга, Сонді та ММІЛ.

Зазначені субгрупи відрізнялися перевагою 3-го знаку рисункового тесту Вартегга ($\chi^2 = 6,236$; $p = 0,044$), при цьому гнучкі індивіди, які активно долають, значно перевершували за цим параметром залежних. Це вказує на наявність у них неусвідомлюваних тенденцій до цілеспрямованості, наполегливості, честолюбства, що сприяє розвитку різноманітних продуктивних стратегій подолання. Виділені кластери різняться також за

сумарним співвідношенням якісних полюсів ($\chi^2=6,251$; $p=0,044$). Значення цього параметра в реактивних випробуваних, які активно долають, за цим параметром значимо нижче таких у залежних, що вказувало на їх меншу рефлексивність щодо несвідомого змісту й служило непрямим підтвердженням їх схильності до поведінкового відреагування у важких життєвих ситуаціях.

Показниками тесту Сонді, за якими розрізнялися субгрупи в кластері «Ті, що активно долають», були реакція 1-го вибору р- ($\chi^2=7,355$; $p=0,025$) і реакція другого вибору к- ($\chi^2=15,021$; $p=0,001$). Сполучення зазначених реакцій вказує на проєктивну неґацію, загальною тенденцією якої є пристосування до вимог реальності [155]. Чим воно виразніше, тим сильніше такі індивіди здатні стримувати напругу Ід-тенденцій. Знижений рівень цих реакцій у субгрупі реактивних абітурієнтів порівняно з двома іншими субгрупами вказує на виразний афективний компонент в їхній копінг-поведінці. Зазначена тенденція підтверджується значимим підвищенням в них значень за шкалою F опитувальника ММИЛ порівняно з абітурієнтами, що більш залежні. За зазначеною шкалою, а також за шкалою К субгрупи значимо розрізнялися ($\chi^2=7,998$; $p=0,018$ і $\chi^2=10,694$; $p=0,005$, відповідно). Остання субгрупа виявила прагнення визначати свою поведінку подолання залежно від соціального схвалення, на що вказують більш високі значення шкали К порівняно з іншими субгрупами.

Підсумкова модель ієрархічної класифікації абітурієнтів, які долають із ситуацію оцінювання, наведена на рисунку 4.12. Вона описує сім основних класів, кожний з яких є досить однорідною групою суб'єктів подолання, що характеризується як подібними копінг-реакціями, так і деякими подібними особливостями свідомих і несвідомих тенденцій. Аналіз паттернів копінг-поведінки і особливостей особистості, властивих індивідам, які входять у виділені субгрупи, дозволяє припустити, що більш адаптивні класи перебувають ліворуч, а більш дезадаптивні - праворуч.

Рис. 4.12. Ієрархічна модель, що зображує класифікацію осіб, які долають важкі життєві ситуації (на прикладі ситуації оцінювання)

На рисунку 4.12 виявляється група тих, що не долають. При чому її виділення відбувається на першому кроці кластеризації. Подальше вивчення групи таких індивідів сприятиме визначенню механізмів, які можуть запускати формування копінг-поведінки.

В.А. Брітвіхін, Ф.А. Красіна, С.Н. Сімонцев [24], які вказали на ряд методологічних проблем у застосуванні математичних методів у соціальних дослідженнях, вважають, що бажано не обмежуватися одиничною процедурою кластерного аналізу, а використовувати такі процедури в комплексі. Це пов'язано з тим, що кластерні методи розміщують об'єкти по групах, які можуть розрізнятися за складом, якщо використовуються різні кластерні процедури. Необхідно також враховувати, що деякі угруповання можуть бути «нав'язані» і власне використовуваним конкретним методом кластеризації. Виходячи із цього, результати кластерного аналізу з використанням квадратичної евклідової відстані були заново перевірені аналогічними процедурами, де як міри подібності застосовувалися відстані за Чебишевим і Мінковським. Отримані класифікації об'єктів (7-кластерні

моделі) значимо не відрізнялися за критерієм Крамера ($p > 0,010$) від запропонованої. Це підтверджує стійкість описаної ієрархії осіб.

Статистичний аналіз CHAID застосовувався з метою встановити, які пункти опитувальника щонайкраще диференціюють досліджувані множини об'єктів на підмножини - виявлені за допомогою ієрархічного кластерного аналізу субгрупи. Алгоритм побудови дерев рішень запропонований Г.В. Кассом в 1980 р. [285]. CHAID розшифровується як Chi-square Automatic Interaction Detector (англ.) - автоматичне виявлення взаємодій на основі тесту хі-квадрат. Він може використовуватися для передбачення або для виявлення взаємозв'язків між змінними. В основі роботи алгоритму лежить тест хі-квадрат, за допомогою якого визначається значимість розбивок у вузлі. Кращою вважається та розбивка, що дозволяє одержати найбільш статистично значимі відмінності в отриманих підмножинах.

Алгоритм складається з ряду кроків: на кожному кроці відбувається склеювання певних градацій кожної ознаки й виділення тієї змінної, відповідно до значень якої сукупність респондентів членується далі на частині. Аналіз CHAID здійснювався для класифікації об'єктів повної множинності по субгрупах другого порядку («Ті, що виразно долають», «Подолання середнього ступеня», «Ті, що не долають»), а також об'єктів підмножини «Подолання середнього ступеня» по субгрупах «Ті, що активно долають» і «Ті, що пасивно долають». У кожному з випадків використовувалася шестирівнева модель. Точність класифікації об'єктів за субгрупами склала відповідно 96,3 % і 96,5 %, що робить ймовірність помилки при класифікації за сформованими алгоритмами менше 5 %.

На першому рівні побудови дерева класифікації щонайкращим чином субгрупи за виразністю сукупної поведінки подолання (рис. 4.13) диференціює 30-й пункт опитувальника.

{30}	>1	{63}	3	{44}	>0	{1}	>1	В						
							1	С						
							0	В						
					0	{43}	3	{66}					3	В
							≤2	С					≤2	С
							>1	{18}					>0	{14}
			≤1	С	0	С			≤1	С				
			≤1	{23}	>1	{18}	>0	{34}	>0	{47}	>0	В		
							0	С	0	С	0	С		
					≤1	{27}	>1	{56}	>0	С				
	≤1	{9}					>1	С						
	≤1	{59}	>1	{25}	>0	{44}	3	С	>1	В				
							2	{4}	≤1	С				
							≤1	С						
					0	{42}	>1	С	>0	С				
							≤1	{7}	0	Н				
							>1	{52}	>0	С	>0	С		
			0	{9}	0	Н								
			≤1	{36}	≤1	{51}	3	С	>1	{9}	>0	С		
							≤2	{55}	≤1	Н	0	Н		

Рис. 4.13. Алгоритмічна модель класифікації випробуваних по рівнях подолання за пунктами опитувальника WOCQ

Примітка: у фігурних дужках - номери пунктів опитувальника, цифри не у фігурних дужках вказують на діапазони балів по пунктах, букви вказують на групи (Н – Ті, що не долають, С - Середній ступінь подолання, В – Ті, що виразно долають).

Цей пункт формулюється наступним чином: «У мене з'явився новий погляд на певні речі», що належить до шкали «Фокусування на позитиві».

Серед тих, хто відповів на даний пункт «у даній ситуації ніколи так себе не поводив» і «певною мірою поводився так» (бали 0 і 1), переважали абітурієнти, які не долають, а також особи із середнім ступенем подолання. У свою чергу, ті, хто відповідав на даний пункт «здебільшого поводився так» і «поводився, як правило, так» (бали 2 і 3), були здебільшого абітурієнтами з виразним і середнього ступеня сукупним подоланням.

На другому рівні у якості тверджень, що класифікують, були обрані пункти 59 «Я фантазував і мріяв, як могло б усе змінитися» (шкала «Прийняття бажаного за дійсне») і 63 «Я подумав про те, як у цій ситуації вчинила б людина, яку я дуже поважаю, і сам зробив так само» (шкала «Пошук соціальної підтримки»). З кожним наступним рівнем класифікація стає більш детальною, доки, нарешті, для кожного індивіда не буде прописано послідовність тверджень, максимальна довжина якої становить шість одиниць. Ця послідовність повинна із зазначеною ймовірністю помилки давати відповідь на питання, до якої групи подолання належить той або інший представник досліджуваної вибірки.

На першому рівні оптимальну диференціацію абітурієнтів із середнім ступенем подолання по субгрупах активного й пасивного копінгу можна здійснити за 56-м пунктом опитувальника: «Завдяки цій ситуації щось у мені змінилося на краще» (шкала «Позитивна переоцінка»). Наступний рівень класифікації становлять три твердження: 46 «Я наполягав на своєму й домагався того, чого хотів», 15 «Я спробував побачити позитивну сторону цієї ситуації» і 22 «Я звернувся по допомогу до людини, яка добре розбирається в подібних проблемах». На третьому рівні класифікації найбільшою дискримінаційною потужністю характеризувався пункт 40 «Мені хотілося, щоб усі дали мені спокій». Цей пункт був ключовим для двох «гілок» розглянутого дерева класифікації (рис. 4.14).

{56}	3	{46}	3	{57}	3	{58}	>1	П			
					≤1	А					
				≤2	{29}	3	{5}	>1			А
				≤2	А	≤1	П				
			2	{21}	>1	П	>1	А	>1	А	
					≤1	{36}	≤1	{2}	≤1	П	
			1	{40}	3	{9}	>1	А			
					≤2	А	≤1	П			
			0	{42}	>1	А					
					≤1	П					
	2	{15}	>1	{12}	>0	{3}	3	А	>0	А	
					≤2	П					
				0	{37}	>0	{64}	0			П
				0	П	0	П				
			≤1	{54}	3	А/П					
					≤2	П					
	≤1	{22}	3	{49}	>0	А					
					0	П					
			≤2	{40}	>1	П					
					3	{16}	>0	П			
≤1			{6}	3	{16}	0	А				
				≤2	{25}	>1	{28}	>0	П		
						0	А	0	А		
						≤1	{17}	3	А		
		≤2	П								

Рис. 4.14. Алгоритмічна модель класифікації випробуваних із середнім рівнем подолання на групи активного й пасивного копінгу за пунктами опитувальника WOCQ

Примітка: у фігурних дужках - номери пунктів опитувальника, цифри не у фігурних дужках указують на діапазони балів по пунктах, букви вказують на групи (А – Ті, що активно долають, П – Ті, що пасивно долають).

Аналізуючи рисунок 4.14, слід зазначити, що це дерево класифікації подібне до першого, розглянутого вище. Отже, найбільші значення для

розглянутих дерев класифікації мають пункти шкали «Позитивна переоцінка», що на прикладі дослідженої вибірки підкреслює важливу роль позитивного перегляду індивідом стресової ситуації і її наслідків у визначенні способів його подолання. Результати статистичного аналізу SNAID можуть застосовуватися для побудови комп'ютерних психодіагностичних програм, метою яких є визначити на підставі мінімальної кількості тверджень належність випробуваного до тієї або іншої субгрупи копінг-поведінки.

4.3. Ієрархічна модель для ситуацій загрози життю

Досліджувалося 320 пожежних на етапі регулярного психодіагностичного обстеження. Використовувалися опитувальники WOCQ, ММИЛ, а також проєктивні методи: рисунковий тест Вартегга, метод портретних виборів Сонді, метод колірних виборів Люшера. Ієрархічний кластерний аналіз застосовувався для побудови класифікації досліджених пожежних. Кластеризація здійснювалася за методом Варда, як міра подібності використовувалась квадратична евклідова відстань. Усі випробувані, які взяли участь у дослідженні, виступали об'єктами кластерного аналізу. Параметрами кластеризації були показники опитувальника WOCQ. Застосовність аналізу на даній вибірці підтверджується відсутністю мультиколінеарності, на що вказувала досить висока величина детермінанту матриці ($D = 0,103$). Значимий стрибок коефіцієнта агломерації відбувався при утворенні моделі, що складається із семи кластерів. Дерево кластерного аналізу детально розглядається на рисинку 4.15. Аналіз розходжень між субгрупами за показниками опитувальника WOCQ дозволив установити значимі критерії класифікації. Психологічні характеристики сформованих груп різного порядку вивчалися за даними інших методик.

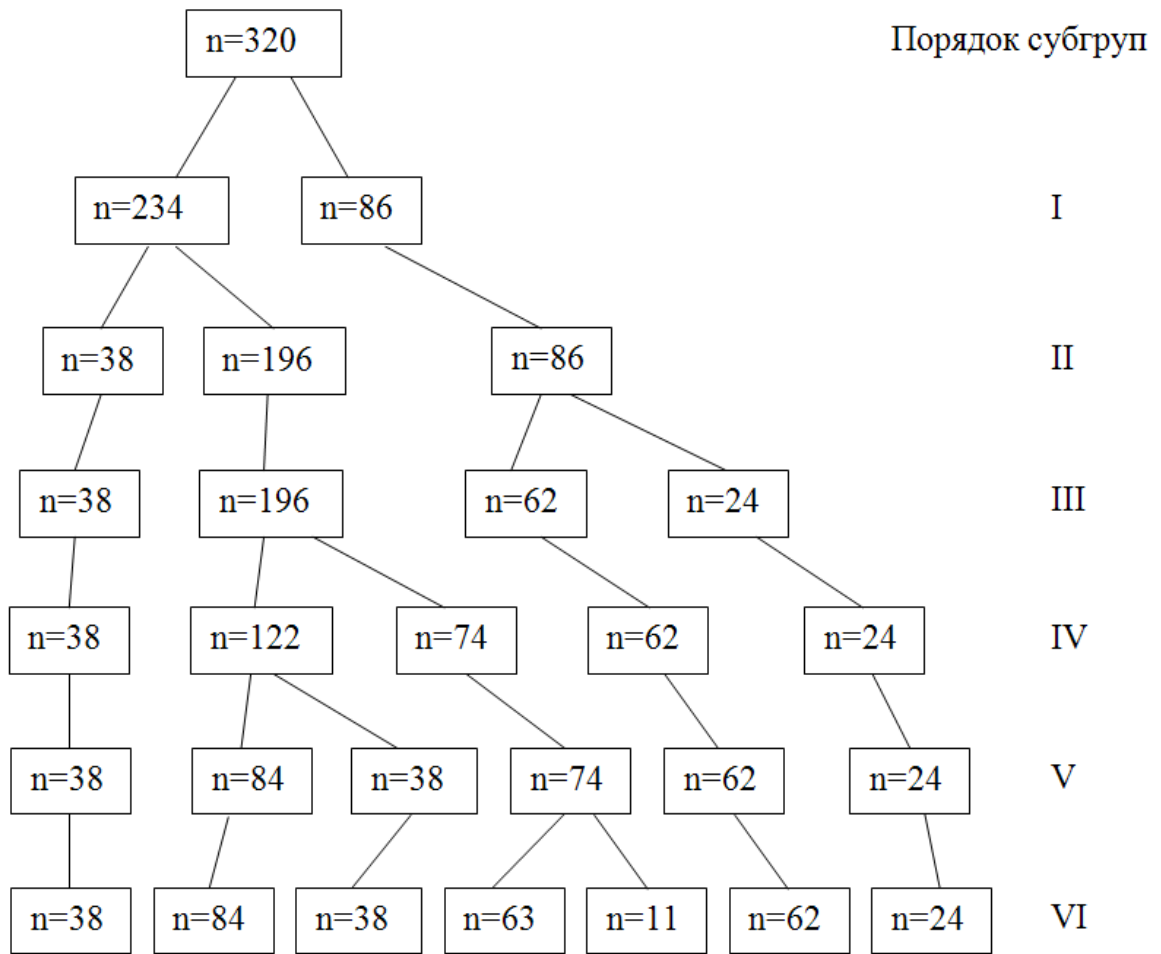

Рис. 4.15. Дендрограма ієрархічного кластерного аналізу

Слід зазначити, що аж до третього рівня поділу кластерів включно виділені субгрупи відрізняються одна від одної за виразністю середніх значень усіх у сукупності показників методики WOCQ. У зв'язку із цим уявляється доцільним розглядати значимість розходжень по характеристиках подолання саме між кластерами третього порядку. Перша субгрупа з 38 (11,9 % від загальної кількості) осіб характеризувалася найбільшими середніми значеннями й одержала назву «Ті, що виразно долають». Друга складалася з 196 пожежних (61,2 %) і тим самим ілюструвала основні тенденції вивченої вибірки. Загальний рівень виразності копінг-поведінки в ній був трохи менший, ніж у першій - її відрізняв середній ступінь подолання. Третя субгрупа одержала назву «Ті, що не долають». До її складу увійшли 62 особи

(19,4 %) -виразність їх копінгу була ще меншою. Відмінною ознакою вибірки було виділення такої субгрупи як «Дефіцитарні» - пожежні, які її утворили (24 особи, що склало 7,5 % вибірки), відповідно до результатів опитувальника WOCQ відчували гострий дефіцит резервів у боротьбі з труднощами, викликаними екстремальною стресовою ситуацією (табл. 4.24).

Таблиця 4.24

Значимість розходжень між субгрупами третього порядку

Показник		Субгрупи				χ^2	P
		Ті, що виразно долають	Середній ступінь подолання	Ті, що не долають	Дефіцитарні		
ВП	М	78,558	69,841	44,086	27,469	158,853	0,000
	MR	232,920	192,110	67,690	27,420		
ВСС	М	55,263	42,304	30,108	11,458	105,616	0,000
	MR	239,080	178,790	104,920	30,330		
АП	М	75,292	58,759	38,799	30,324	152,954	0,000
	MR	257,710	184,200	74,730	34,580		
СК	М	80,409	54,138	45,878	25,463	131,602	0,000
	MR	283,550	166,980	114,760	30,920		
ОД	М	66,862	50,302	35,962	15,123	124,876	0,000
	MR	254,760	177,540	102,600	21,670		
ІІ	М	67,544	44,473	40,457	23,611	91,036	0,000
	MR	264,760	161,790	137,790	43,580		
ППВР	М	65,205	40,420	31,272	17,593	101,091	0,000
	MR	273,950	163,250	124,630	51,080		

Нижче оцінюються розходження за параметрами психологічних методик між сусідніми субгрупами за U-критерієм Манна-Вітні з

урахуванням поправки Бонферроні для трьох парних порівнянь. Отже, представники групи, у яких подолання є виразним, статистично значимо відрізнялися від випробуваних із середнім ступенем подолання меншим зачорнінням поля і меншою загальною реакцією перекриття у рівневому профілі тесту Е. Вартегга (відповідно $U = 2612,000$, $p = 0,006$ і $U = 2780,000$, $p = 0,034$), а також рідкісними одиничними асоціаціями щодо 3-го й 4-го стимулів при оцінці структури рисунків (відповідно $U = 2944,000$, $p = 0,037$ і $U = 2602,000$, $p = 0,002$). Це говорить про переважання в них базового моторного контролю, а також кращої колективної пристосовності до важких ситуацій, пов'язаних з переживанням страху й досягненням мети. До того ж ті, що виразно долають, значимо частіше адекватно доповнюють 8-й стимул ($U = 2874,000$, $p = 0,026$), що свідчить про їх більшу адаптивність у міжособистісних стосунках.

За результатами тесту Л. Сонді у тих, що виразно долають, значимо переважають реакції h- і s-, (відповідно $U = 2302,000$, $p = 0,000$ і $U = 2602,000$, $p = 0,002$), а в пожежних із середнім рівнем подолання - реакції h+ і m- (відповідно $U = 2182,000$, $p = 0,000$ і $U = 2244,000$, $p = 0,000$). Тобто ті, що виразно долають, здатні успішніше сублимувати свої несвідомі тенденції у професійній діяльності, водночас, їх колеги характеризуються сполученням неусвідомлюваної потреби в афіліації з невмінням тривало підтримувати міжособистісні контакти. За опитувальником ММИЛ особи з виразним подоланням більш зосереджені на своїх переживаннях, більш обережні й зважені в прийнятті рішень, ніж їх колеги, які характеризуються подоланням середнього ступеня. На це вказують середні значення за 9-ю (49,667 і 54,816 відповідно) і 0-ю (46,000 і 40,888 відповідно) шкалами опитувальника, а також дані про розходження за U-критерієм (відповідно $U = 2258,000$, $p = 0,000$ і $2192,000$, $p = 0,000$).

Пожежні, що не долають, статистично значимо відрізнялися від випробуваних із середнім ступенем за образотворчими засобами у рисунковому тесті Е. Вартегга. Перші характеризувалися переважанням

маленьких, вузьких, віддалених від краю, замкнуто-зібраних, тонко розчленованих форм ($U = 4368,000$, $p = 0,001$) і дефіцитом проявів легкого натискування, порожніх місць і тонування контуру і поверхні поля ($U = 4578,000$, $p = 0,003$). Ці діагностичні категорії вказують на більшу внутрішню заглибленість і ригідність.

У тесті Сонді пожежні, які не долають, відрізнялися меншою виразністю реакцій s- і m+ (відповідно $U = 4874,000$, $p = 0,043$ і $4606,000$, $p = 0,010$), що свідчить про їхню відносно меншу соціальну адаптивність. Тих, що не долають, також відрізняло підвищення середніх рангів значень по шкалах L і 3 (відповідно $U = 4812,000$, $p = 0,039$ і $4570,000$, $p = 0,009$) і зниження по шкалі 9 ($U = 4626,000$, $p = 0,005$). Це розглядається як зниження адаптивних можливостей, емоційна нестійкість, нездатність дотримуватися своїх обіцянок, як компенсація загальної невпевненості в собі і у своїх силах.

Для дефіцитарних індивідів характерне переважання категорії розсудливості в характерологічній проекції, що вказує на примітивність внутрішнього світу і спроби замінити брак внутрішніх образів міркуваннями ($U = 406,000$, $p = 0,003$). Зазначену тенденцію підтверджує й такий діагностичний критерій як неадекватні оригінальні рішення O-. Вони частіше наявні в протоколах дефіцитарних індивідів ($U = 494,000$, $p = 0,007$), характеризуючи їх внутрішній світ як безглуздо ексцентричний, як той, що погано піддається рефлексії. Цікаво, що для дефіцитарних більш властива одинична персеверація 3-го стимулу ($U = 576,000$, $p = 0,034$), водночас, для тих, що не долають, - його одинична асоціація ($U = 456,000$, $p = 0,001$). Тобто стосовно важких ситуацій, пов'язаним з досягненням мети, для перших більш характерна колективна пристосовність, для других – індивідуальна. Більший ступінь неадекватності розуміння 3-го стимулу характерний для тих, що не долають ($U = 482,000$, $p = 0,019$), водночас, 5-го - для дефіцитарних ($U = 442,000$, $p = 0,007$). Очевидно, що 5-й стимул, що відбиває подолання труднощів [237], піддається перекрученому сприйняттю в субгрупі осіб, що

найбільш погано долають. Проте вони адекватніше відчують свої енергетичні резерви, які однак не спрямовані на подолання.

Відповідно до показників тесту Л. Сонді у дефіцитарних більш виразними є реакції s- ($U = 442,000$, $p = 0,007$) і d+ ($U = 454,000$, $p = 0,007$), водночас, у контрастній субгрупі - реакції s+ ($U = 382,000$, $p = 0,000$), e- ($U = 386,000$, $p = 0,000$) і hu+ ($U = 442,000$, $p = 0,007$). Тобто дефіцитарні характеризуються схильністю до депресивних станів і меншою агресивністю. За даними тесту М. Люшера, в них чорний колір набагато частіше був зсунутий ліворуч ($U = 416,000$, $p = 0,007$). Поява чорного кольору на перших позиціях може вказувати як на протест, з одного боку, так і на відчуття життєвого глухого кута - з іншого. З огляду на зазначене щодо тесту Л. Сонді, з більшою ймовірністю можна говорити про наявність останньої тенденції.

Опитувальник ММИЛ показує, що для дефіцитарних індивідів більш характерні сенситивно-шизоїдні риси, примхливість психічних переживань, уразливість, здатність тонко й глибоко відчувати, схильність до витонченого самопостереження й самоаналізу. На це вказують більш високі значення шкал 7 ($U = 434,000$, $p = 0,008$) і 8 ($U = 456,000$, $p = 0,016$).

Слід зауважити, що виділення групи дефіцитарних індивідів не спостерігалось у осіб, що знаходяться у ситуації оцінювання. Тобто це відрізняє контингент, що переживає екстремальний стрес, і вказує на наявність у ньому осіб, для яких характерним є екстремальне неподолання.

При аналізі кластерів четвертого порядку привертає увагу розщеплення найбільш великої субгрупи «Подолання середнього ступеня» на два кластери, утворені 122 (38,1 % від загальної кількості) і 74 (23,1 % від загальної кількості) об'єктами. У таблиці 4.25 наводяться середні значення показників подолання для даних груп і розходження між ними за непараметричним критерієм U Манна-Вітні.

Таблиця 4.25

**Значимість розходжень між субгрупами кластера «Подолання
середнього ступеня»**

Показник	Ті, що активно долають		Ті, що пасивно долають		U	P
	M	MR	M	MR		
ВП	73,588	114,598	63,664	71,959	2550,000	0,000
ВСС	35,109	75,238	54,167	136,851	1676,000	0,000
АП	62,295	112,713	52,928	75,068	2780,000	0,000
СК	56,102	103,402	50,901	90,419	3916,000	0,118
ОД	56,223	120,533	40,541	62,176	1826,000	0,000
ПІ	42,896	91,418	47,072	110,176	3650,000	0,024
ПШВР	31,239	71,221	55,556	143,473	1186,000	0,000

Отже, за даними таблиці 4.25 одна із субгруп (n=122), що одержала назву «Ті, що активно долають», складається з пожежних, в яких значимо переважають очікування на допомогу, вирішення й аналіз проблеми. У другій субгрупі (n=114) переважають стратегії відходу у внутрішній світ, ігнорування проблеми і прийняття проблеми з відмовою від вирішення - вона визначається як субгрупа «Ті, що пасивно долають». На цьому рівні ієрархії розходження між субгрупами вже є якісними. За результатами досліджень абітурієнтів у кризовій ситуації загрози самоактуалізації також винайдений аналогічний розподіл на тих, хто долає життєві кризи або активно, або пасивно.

Значимість розходжень між субгрупами активного і пасивного копінгу за параметрами психологічних методик встановлювалася за допомогою U-критерію. Тест Е. Вартегга показує роль сприйнятливості у формуванні активного копінгу (U = 3486,000, p = 0,007), тобто звернення всередину почуттєвих стимулів та їхнє перероблення, яке пов'язане з ослабленням імпульсивності. Тоді як пасивний копінг формує вольова цілеспрямованість

($U = 3712,000$, $p = 0,035$), дії щодо об'єкта, яким воно повинне оволодіти. Ця тенденція не кореспондує з даними за WOCQ. Ті, що пасивно долають, також характеризувалися більш частими дисоціативними трактуваннями ($U = 4228,000$, $p = 0,030$), що є ознакою зниження інтелекту, а також неадекватними оригінальними рішеннями ($U = 3322,000$, $p = 0,001$) - ознакою резонуючого мислення.

Ті, що активно долають, характеризувалися більш адекватними доповненнями 5-го стимулу ($U = 3810,000$, $p = 0,029$), що свідчить про їх більшу адаптивність у ситуаціях подолання труднощів. 3-й рисунок у послідовності рисування був переважаючим у групі тих, які активно долають ($U = 3658,000$, $p = 0,018$). Тобто вони частіше намагаються відразу висловити свою позицію щодо досягнення мети. Крім того, в групі активного копінгу відзначається більш адекватне розуміння 2-го стимулу ($U = 3512,000$, $p = 0,008$), поряд з менш неадекватним розумінням цього ж стимулу ($U = 3348,000$, $p = 0,002$), що можна розглядати як ознаку більш успішної рефлексії свого емоційного змісту.

Показники тесту Л. Сонді характеризували тих, що активно долають, як схильних до розширення свого Я (реакція $p+$: $U = 3790,000$, $p = 0,050$) і здатних до підтримки стійких стосунків з оточуючими (реакція $m+$: $U = 3468,000$, $p = 0,005$), менш схильних до фізичної агресії (реакція $s+$: $U = 2754,000$, $p = 0,000$). Відповідно до тесту М. Люшера у тих, що пасивно долають, виразнішою є потреба у відпочинку ($U = 3542,000$, $p = 0,010$), про що говорить характерне для них переважання синього кольору. Опитувальник ММИЛ дав можливість виділити наступні тенденції: більш високі значення за 5-ю шкалою ($U = 3256,000$, $p = 0,001$) характерні для тих, що активно долають, більш високі значення за 1-ю ($U = 3252,000$, $p = 0,010$), 4-ю ($U = 3546,000$, $p = 0,012$), 6-ю ($U = 3330,000$, $p = 0,002$), 9-ю ($U = 3700,000$, $p = 0,034$) і 0-ю ($U = 3216,000$, $p = 0,001$) шкалами властиві пожежним, які пасивно долають. Аналізуючи середні значення за шкалою мужності-жіночності в субгрупах (47,016 і 39,784 відповідно), можна

стверджувати, що, крім гендерних стереотипів, тут виявляють себе такі якості активного копінгу, як здатність до рефлексії, вміння аналізувати нюанси міжособистісних відносин. Підвищення за іншими шкалами відбиває порівняно вищу дезадаптивність, властиву пожежним з пасивним подоланням.

У свою чергу, субгрупа «Ті, що активно долають» розбивалася на дві субгрупи п'ятого порядку (табл. 4.26).

Таблиця 4.26

Значимість розходжень між субгрупами активного копінгу

Показник	Гармонійні		Дисгармонійні		U	P
	M	MR	M	MR		
ВП	72,222	58,667	76,608	67,763	1358,000	0,186
ВСС	41,369	75,595	21,272	30,342	412,000	0,000
АП	63,624	66,048	59,357	51,447	1214,000	0,034
СК	59,788	72,024	47,953	38,237	712,000	0,000
ОД	64,109	77,810	38,791	25,447	226,000	0,000
ІП	44,048	63,976	40,351	56,026	1388,000	0,247
ППВР	36,111	74,762	20,468	32,184	482,000	0,000

Перша з них (n=84), що складає 26,3 % від загальної кількості випробуваних, характеризується переважанням усіх копінг-стратегій, за винятком таких, як вирішення і ігнорування проблеми. Загальний рівень їхньої виразності був збалансованішим, ніж у їхніх колег. Тобто їхня копінг-поведінка є більш гармонійною. Також слід зазначити, що баланс у них підтримується більш високими значеннями шкали «Самоконтроль». Друга група (n=38), до якої ввійшли 11,9 % від загальної кількості випробуваних, відрізняється більшим розкидом у рівнях способів подолання. Назви цим групам дані були відповідні: «Гармонійні» (або «Збалансовані») і «Дисгармонійні» (або «Незбалансовані»).

Гармонійні, ті що активно долають, характеризувалися більшою виразністю категорії «Сприйнятливість» характерологічної проекції тесту Е. Вартегга ($U = 3216,000$, $p = 0,001$), що зайвий раз підтверджує важливість цих особливостей неусвідомлюваного рівня особистості у формуванні адаптивної поведінки подолання. Відзначено й інші розходження, що пов'язані з характерологічною проекцією. Зокрема, гармонійні частіше проявляли твердість волі ($U = 1310,000$, $p = 0,032$), тоді як дисгармонійні - безстрашність ($U = 942,000$, $p = 0,001$). Отже, гармонійність для пожежних, для яких характерний активний копінг, виявляє себе як фізична і психологічна наполегливість, завзятість, безперервна замученість до дії, переконаність у повній зосередженості й при цьому зануреність у внутрішні переживання.

У рівневому профілі в гармонійних проявляється переважання реакцій обведення стимулу ($U = 1026,000$, $p = 0,000$) і його асиметричного розташування ($U = 1104,000$, $p = 0,001$). У цьому виявляє себе їхнє прагнення до неагресивного подолання стресової ситуації, спроби її структурування. Дисгармонійні частіше залишають поле порожнім ($U = 1512,000$, $p = 0,035$),perseverують границі стимульного поля ($U = 1512,000$, $p = 0,035$) і дисоціативно трактують стимул ($U = 1512,000$, $p = 0,035$), що свідчить про напруження стримуваних імпульсів і інтелектуальне гальмування в стресових умовах. Адекватність сприйняття 5-го стимулу набагато частіше зустрічалася в підгрупі гармонійних, неадекватність - у групі дисгармонійних ($U = 1218,000$, $p = 0,015$). У послідовності малювання в гармонійних на перші позиції виходять стимули 6 ($U = 840,000$, $p = 0,000$) і 7 ($U = 1206,000$, $p = 0,003$), дисгармонійних - 2 ($U = 1248,000$, $p = 0,043$) і 4 ($U = 1082,000$, $p = 0,003$). Отже, гармонійні індивіди, що активно долають, частіше намагаються висловити свою позицію відносно взаємодії з реальністю і чутливості щодо стимулів навколишнього середовища. Тоді як дисгармонійні - стосовно власного емоційного стану і страхів. Гармонійні також відрізнялися сумарно більш адекватним розумінням стимульного ряду тесту Е. Вартегга ($U =$

888,000, $p = 0,000$), а також стимулів 1 ($U = 1076,000$, $p = 0,003$), 2 ($U = 906,000$, $p = 0,000$), 5 ($U = 1218,000$, $p = 0,032$), 7 ($U = 1220,000$, $p = 0,026$), 8 ($U = 1174,000$, $p = 0,000$). У цілому це є ознакою адекватнішого тестування як внутрішньої, так і зовнішньої реальності.

За показниками тесту Л. Сонді зазначені субгрупи значимо відрізнялися виразністю реакцій $p+$ ($U = 1208,000$, $p = 0,025$) і $d-$ ($U = 1208,000$, $p = 0,025$) у гармонійних, і реакцій $h+$ ($U = 1108,000$, $p = 0,006$) у дисгармонійних. Отже, на неусвідомлюваному рівні для гармонійних є характерною виразніша наполегливість у досягненні мети, водночас, для дисгармонійних – виразніше прагнення до афіліації. Опитувальник ММИЛ виявив наступну тенденцію: у гармонійних середні ранги значень шкал F ($U = 942,000$, $p = 0,000$), 1-й ($U = 1174,000$, $p = 0,019$), 5-й ($U = 1076,000$, $p = 0,004$) і 0-й ($U = 1090,000$, $p = 0,005$) значимо вищі, ніж у дисгармонійних. З огляду на середні значення за даними шкалами у першій (57,310, 34,524, 49,500 і 41,500 відповідно) і другій субгрупах (48,947, 31,316, 41,526, 35,737 відповідно), можна зазначити, що саме в гармонійних свідомі механізми редукції тривоги досягають оптимального рівня свого функціонування.

Субгрупа тих, що пасивно долають, ділиться на дві субгрупи шостого порядку – які складаються з 63 (19,7 % від загальної кількості) і 11 (3,4 %) осіб. Перша характеризувалася приблизно однаковим рівнем прояву копінг-стратегій. Більш високі середні значення шкали «Самоконтроль» підтримують баланс між шкалами. Вона була позначена як «Гармонійні» (або «Збалансовані»). У другій субгрупі середні значення показників копінг-стратегії були незбалансовані. Їй була привласнена назва «Дисгармонійні» (або «Незбалансовані»). У кластері пасивного копінгу гармонійні, відрізнялися від дисгармонійних за наступними показниками тесту Е. Вартегга. У характерологічній проекції у перших набагато вищий рівень адаптивної відкритості ($U = 120,000$, $p = 0,012$), що за допомогою сприйняття і соціального контакту визначає емоційну установку, інтегровану зовні (табл. 4.27).

Таблиця 4.27

Значимість розходжень між субгрупами пасивного копіngu

Показни к	Гармонійні		Дисгармонійні		U	p
	M	MR	M	MR		
ВП	62,626	40,561	72,222	48,500	176,000	0,053
ВСС	55,934	40,409	39,583	13,500	72,000	0,001
АП	54,882	40,833	36,806	10,000	44,000	0,000
СК	55,387	41,500	13,889	4,500	0,000	0,000
ОД	40,404	37,045	41,667	41,250	234,000	0,599
ПІ	49,621	41,470	26,042	4,750	2,000	0,000
ППВР	52,020	33,500	84,722	70,500	0,000	0,000

Аналіз таблиці 4.27 показує, що у інших – є вищим рівень вольової цілеспрямованості ($U = 138,000$, $p = 0,027$) у якості дій з оволодіння об'єктом. У рівневому профілі гармонійні відрізнялися більшою частотою відсутності зіткнення зі стимулом ($U = 80,000$, $p = 0,001$), у свою чергу, дисгармонійні - його перекриттям ($U = 140,000$, $p = 0,024$). Обидві реакції характеризують пасивну взаємодію зі стимулом, з яких перекриття більш примітивна. Змістовні структури даних випробуваних характеризувалися переважанням у гармонійних адекватних нормативних рішень $N+$ ($U = 138,000$, $p = 0,025$). Це означає більш ефективне пристосування до існуючих норм у соціумі. Навпаки, дисгармонійні відрізнялися переважанням патологічних оригінальних рішень Op ($U = 120,000$, $p = 0,001$), що може бути ознакою серйозних порушень у сприйнятті дійсності, інтелектуальних і комунікативних функцій.

При аналізі структури рисунків необхідно відзначити, що для гармонійних індивідів, що пасивно долають, властивий вищий рівень адекватності доповнення 2-го й 7-го стимульних знаків (відповідно $U = 154,000$, $p = 0,023$ і $128,000$, $p = 0,006$). Це вказує на їхню більшу адаптивність у ситуаціях емоційних переживань і взаємодії з особами

жіночої статі. На більш високий загальний рівень адаптивності в даних випробуваних указує більш високий середній ранг значень сумарного показника адекватності доповнення стимулів ($U = 120,000$, $p = 0,010$). Показник сукупності зрушень, що свідчить про порушення стандартної послідовності малювання [28], був набагато вищий у підгрупі дисгармонійних ($U = 120,000$, $p = 0,010$), що свідчить про істотну відмінність архетипової домінанти від популяційних норм.

У гармонійних пожежних, що пасивно долають, значно переважали реакції k- ($U = 152,000$, $p = 0,038$) і d- ($U = 96,000$, $p = 0,002$), у свою чергу в дисгармонійних - реакції e+ ($U = 84,000$, $p = 0,001$) і m- ($U = 124,000$, $p = 0,011$). Цей паттерн свідчить про те, що збалансованість у пасивному подоланні визначається стійкістю контакту з реальністю, водночас, незбалансованість - незадоволенням сформованою ситуацією, що супроводжується нагромадженням нерозряджених афектів. Метод колірних виборів М. Люшера показав, що дисгармонійні випробувані характеризуються виразнішою потребою у відпочинку й нормалізації свого фізіологічного стану, а також більшою фрустрірованістю базових потреб. Про це свідчить відносне зміщення в них синього й коричневого кольорів ліворуч (відповідно $U = 132,000$, $p = 0,018$ і $148,000$, $p = 0,038$), а червоного - праворуч ($U = 146,000$, $p = 0,037$).

При аналізі розходжень за опитувальником ММИЛ привертають увагу значимо вищі середні ранги в дисгармонійних випробуваних для шкал L ($U = 66,000$, $p = 0,001$), F ($U = 86,000$, $p = 0,002$), 2 ($U = 48,000$, $p = 0,000$), 3 ($U = 90,000$, $p = 0,002$), 4 ($U = 70,000$, $p = 0,001$), 5 ($U = 54,000$, $p = 0,001$) і 6 ($U = 98,000$, $p = 0,004$). З огляду на те, що середні значення цих показників варіювали в дисгармонійних у межах від 55 до 73 Т-балів, можна зробити висновок про їхню порівняно більш низьку адаптивність у ситуаціях подолання екстремального стресу.

Як вже було зазначено вище, при проведенні кластерного аналізу доцільно не обмежуватися одиничною процедурою, а використовувати цілий

комплекс таких процедур [24]. Це пов'язано з тим, що виділення кластерів на тій же самій вибірці і за тими ж параметрами кластеризації може бути різним залежно від методу кластеризації і міри подібності між ознаками. У нашому дослідженні також були проведені паралельні кластерні процедури з використанням дистанційних мір Чебишева і Мінковського. Склад кластерів у цьому випадку не відрізнявся за критерієм Крамера ($p > 0,010$) від розглянутих, у якості основних типів. Це підтверджує, що описана типологізація пожежних зумовлена особливостями досліджуваного феномену, а не способом кластеризації.

Ілюстрацією, що резюмує результати аналізу емпіричних даних, є модель ієрархічної класифікації пожежних, що долають екстремальні ситуації (рис. 4.16.).

Рис. 4.16. Ієрархічна модель, що зображує класифікацію осіб, що долають кризові ситуації загрози життю

На рисунку 4.16 наведено взаємовідносини між сімома основними класами, що являють собою однорідні групи індивідів. У межах цих груп виділяються якісно близькі паттерни копінг-поведінки, а також стійкі свідомі і несвідомі тенденції. Якщо оцінювати ці класи за параметром «адаптивність»

дезадаптивність» і спроеціювати його на діаграму, то позитивний полюс даного конструкта буде перебувати ліворуч, а негативний - праворуч.

В нашій роботі завдяки ієрархічному кластерному аналізу побудована модель класифікації, яка відокремлює дві групи співробітників (пожежних), у яких найбільш можливим є ризик дезадаптаційних порушень. Одна з цих груп отримала назву «Ті, що не долають», друга – «Дефіцитарні». Обидві ці групи характеризуються дуже низькою активністю копінг-поведінки. На наш погляд, виникнення цих груп зумовлено професійними деструкціями (вигоранням, професійними деформаціями тощо).

Дослідники відзначають, що найбільшою мірою професійні деструкції розвиваються у представників професій, що постійно взаємодіють з людьми: лікарів, педагогів, працівників сфери обслуговування і правоохоронних органів, держслужбовців, керівників, підприємців і ін. Емоційна насиченість професійної діяльності призводить до підвищеної дратівливості, перезбудження, тривожності, нервових зривів. На пожежних-рятувальників, крім вище перерахованих, діють ще і екстремальні чинники, обумовлені особливостями їх професійної діяльності.

За даними В.Д. Тогобицької [166] у пожежних-рятувальників професійні деструкції можуть виявлятися на чотирьох рівнях:

1. Загальнопрофесійні деструкції, типові для працівників цієї професії. Ці інваріантні особливості особистості і поведінки професіоналів простежуються у більшій частині працівників із стажем, хоча рівень вираженості даної групи деструкцій різний.

2. Спеціальні професійні деструкції, що виникають в процесі спеціалізації по професії. Будь-яка професія об'єднує декілька спеціальностей. Кожна спеціальність має свій склад деструкцій.

3. Професійно-типологічні деструкції, обумовлені накладенням індивідуально-психологічних особливостей особистості (темпераменту, здібностей, характеру) на психологічну структуру діяльності. В результаті складаються професійно і особистісно обумовлені комплекси. Ця група

деструкцій розвивається в різних професіях і не має чіткої професійної орієнтації.

4. Індивідуалізовані деструкції, обумовлені особливостями працівників. В процесі багаторічного виконання професійної діяльності, психологічного зрощення особистості і професії окремі професійно важливі якості, як, втім, і професійно небажані, надмірно розвиваються, що призводить до виникнення надякостей, або акцентуації.

Аналізуючи причини, що перешкоджають професійному розвитку людини, А.К. Маркова [93] вказує і на вікові зміни, пов'язані із старінням, професійну втому, монотонію, тривалу психічну напруженість, обумовлену складними (а у пожежних-рятувальників екстремальними) умовами праці, а також кризи професійного розвитку. Вважається, що дезадаптивна поведінка, яка пов'язана з добре відомим феноменом фіксації, характеризується надмірною емоційною ідентифікацією з іншою особистістю, страхом знову залишитись віч-на-віч з базальною тривогою (що обумовлює одну з найбільш фундаментальних потреб особистості – у безпеці) та труднощами у тому, щоб зробити вірний вибір у травматичній ситуації, в свою чергу, ці труднощі можуть бути відображенням персональних характеристик [209].

Одним з наступних напрямків подальших теоретичних досліджень копінг-поведінки ми бачимо вивчення нон-копінгу як неподолання, що дозволить більш детально вивчити причини формування таких груп, як у пожежних, так і у інших контингентів.

Також, ми припускаємо, що така диференціація осіб виникає не випадково, її причиною є як генетичні передумови так і цілісний життєвий шлях особистості. Як слушно зауважила Т.М. Титаренко «завдяки головній життєвій дорозі, яку людина проходить, долаючи кризу за кризою, вона поступово стає все більш зрілою особистістю, або так до самої старості не встигає стати нею» [164, с. 46]. Автор, зробивши предметом свого вивчення так звані «життєві кризи» особистості пише, що переживання кризи людиною пов'язано з рівнем усвідомлення кризового стану, який в свою

чергу зростає зі зростанням рівня особистісної зрілості, зі здатністю до рефлексії, яка в кожній людині специфічна. Ця специфіка певній мірі залежить від індивідуального досвіду попереднього досвіду вирішення складних життєвих ситуацій [165].

Далі досліджувалася дискримінуюча здатність пунктів опитувальника WOCQ щодо виділених субгруп. Для пошуку пунктів, що забезпечують максимальну дискримінацію, використовувався алгоритм побудови дерев рішень CHAID [285]. Найкращим вважається те розчленовування, що дозволяє одержати найбільшу кількість статистично значимих відмінностей в отриманих підмножинах. Аналіз CHAID проводився для класифікації об'єктів повної множинності по субгрупах третього порядку («Ті, що активно долають», «Подолання середнього ступеня», «Ті, що не долають», «Дефіцитарні»), а також об'єктів підмножини «Подолання середнього ступеня» по субгрупах «Ті, що активно долають» і «Ті, що пасивно долають». У першому випадку використовувалась шестирівнева модель, у другому – п'ятирівнева. Точність класифікації об'єктів по кожній субгрупі склала 100%.

На першому рівні побудови дерева класифікації щонайкраще субгрупи за виразністю сукупної поведінки подолання диференціює 64-й пункт опитувальника: «Я постарався заспокоїтися, перш ніж вирішити, що робити далі», що належить до шкали «Вирішення проблеми». Чим вищий був бал по даному пункту, тим вищою була частка осіб з більш високим рівнем сукупного подолання. У якості тверджень другого рівня, що класифікують, аналіз надав перевагу пунктам 4. «Я відчував, що тільки час може щось змінити; єдине, що залишалося – чекати». (шкала «Прийняття проблеми – Відмова від вирішення»), 38. «Завдяки цій ситуації я зрозумів, що по-справжньому важливе в житті» (шкала «Вирішення проблеми»), 20. «Ця ситуація надихнула мене на те, щоб щось творчо змінити у своєму житті» (шкала «Аналіз проблеми») і 51. «Я обіцяв собі, що наступного разу все буде по-іншому» (шкала «Відхід до суб'єктивного світу»). На наступних рівнях виділялися інші ключові пункти: – врешті для кожного об'єкта створювалася

послідовність тверджень, що дозволяє визначити належність його до відповідної підгрупи (рис. 4.17).

{64}	>2	{4}	>1	{50}	>2	В						
					2	С						
					≤1	В						
			1	{53}	>2	В						
					≤2	С						
							>1	С				
	0	{34}	>2	{1}	≤1	В						
			≤2	С								
	2	{38}	>1	{19}	>2	{32}	>2	В				
					≤2	{59}	>0	{48}	>1	С		
							≤1	{2}	>1	Н		
							≤1	С				
			0	{48}	>2	С						
					1-2	{49}	>2	С				
			1	{4}	>1	С	0	С				
					≤1	{50}	>1	С				
					≤1	Н						
			0	{1}	>2	С						
	≤2	Д										
	1	{20}	>1	{14}	>1	Н						
≤1					С							
≤1			{24}	>2	С							
				1-2	{36}	>0	Н					
			0	Д								
			0	{7}	>0	Н						
		0	Д									
0	{51}	>1	С									
		1	Н									
		0	{19}	>0	С							
0	Д											

Рис. 4. 17. Алгоритмічна модель класифікації випробуваних по рівнях подолання на підставі пунктів опитувальника WOCQ.

Примітка: у фігурних дужках - номери пунктів опитувальника, цифри не у фігурних дужках указують на діапазони балів по пунктах, букви вказують на групи (Д - Дефіцитарні, Н – Ті, що не долають, С - Середній ступінь подолання, В – Які виразно долають).

Розподіл пожежних із середнім рівнем подолання на субгрупи активного й пасивного копінгу виконувався за 61-м пунктом опитувальника «Я приготувався до гіршого» (шкала «Прийняття проблеми – Відмова від вирішення») (рис. 4.18.).

{61}	>0	{25}	>1	{7}	>1	{20}	>0	А				
							0	П				
					1	{39}	>2	А				
							≤2	П				
					0	{46}	>2	А			>1	П
							≤2	{49}				
			≤1	{31}	>2	{1}	>1	А				
					≤1	П	≤1	П				
			≤2	П								
			0	{2}	>0	А						
0	{1}	>0					П					
		0					А					

Рис. 4.18. Алгоритмічна модель класифікації випробуваних із середнім рівнем подолання на групи активного і пасивного копінгу на підставі пунктів опитувальника WOCQ.

Примітка: у фігурних дужках - номери пунктів опитувальника, цифри не у фігурних дужках указують на діапазони балів по пунктах, букви вказують на групи (А – Ті, що активно долають, П – Ті, що пасивно долають).

З рисунку 4.18 також видно, що ті, хто давав відповідь 0 «У даній ситуації ніколи так себе не вів» на даний пункт, були більш схильні до активного копінгу. Два твердження: 2. «Я спробував проаналізувати проблему, щоб зрозуміти її краще» (шкала «Аналіз проблеми») і 25. «Я вибачився або щось зробив, щоб виправити ситуацію» (шкала «Очікування допомоги») утворили другий рівень класифікації.

Отже, найбільше значення для розглянутих дерев класифікації мали пункти шкал «Аналіз проблеми», «Вирішення проблеми» і «Прийняття проблеми - Відмова від вирішення», що вказує на провідну роль проблемно-орієнтованого копінгу у визначенні способів його подолання пожежних.

Висновки до четвертого розділу

Аналіз емпіричних даних показав, що існуючі моделі, у яких індивіди класифікуються на підставі своєї копінг-поведінки, не є універсальними. Жодну з них не можна переносити на кризову ситуацію загрози самоактуалізації в осіб юнацького віку і на кризову ситуацію загрози життю у співробітників пожежних служб МНС. Створені нами дві ієрархічні класифікаційні моделі дали можливість виділити основні класи: «Ті, що виразно долають», «Ті, що активно долають, гнучкі», «Ті, що активно долають, реактивні», «Ті, що активно долають залежні», «Ті, що пасивно долають, самодостатні», «Ті, що пасивно долають, несамодостатні» і «Ті, що не долають» - для ситуацій оцінювання; «Ті, що виразно долають», «Ті, що активно долають, гармонійні», «Ті, що активно долають, негармонійні», «Ті, що пасивно долають, гармонійні», «Ті, що пасивно долають, негармонійні», «Ті, що не долають» і «Дефіцитарні» - для ситуації екстремального стресу. Оскільки підвиборки були репрезентативними, класифікація дає приблизне уявлення про співвідношення даних класів у відповідних генеральних сукупностях. Ці класи були спроектовані на континуум «Адаптивність» і «Деадаптивність». Найбільш адаптивні індивіди серед абітурієнтів (ті, що виразно долають, а також ті, що активно долають, гнучкі) склали не набагато

більше 30 % вибірки. Найбільш адаптивні серед пожежних (ті, що виразно долають, а також ті, що активно долають, гармонійні) склали 38,1 % вибірки.

Виділення субгруп уможлиблює їх оцінку не тільки за психологічними, а і за соціально-демографічними і іншими параметрами, що розглядається як перспектива подальших досліджень. Рекомендується теоретична екстраполяція створених класифікацій на інші подібні контингенти. Отримані дані мають практичну значимість як при вирішенні психодіагностичних завдань - у плані створення нових методів експресививчення процесів подолання, так і при вирішенні психокорекційних завдань – корекційні програми, спрямовані на розвиток копінг-поведінки, можна наповнювати відповідним змістом залежно від приналежності індивіда до того або іншого класу.

Основні положення даного розділу відображені в публікаціях [127, 128].

РОЗДІЛ 5

СИСТЕМНЕ МОДЕЛЮВАННЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ

5.1. Соціальне середовище як підсистема

Розгляд підсистем, описаних у концептуальній моделі формування копінг-поведінки, розпочинається з аналізу підсистеми «Соціальне середовище». У поданій моделі зазначена підсистема розглядається як сукупність взаємозалежних параметрів, одні з яких мають детермінуючий вплив (на характеристики несвідомого рівня), а інші - модеруючий вплив (на залежність характеристики свідомого рівня від характеристик несвідомого рівня). Відповідно змістовно виділяються дві групи параметрів:

1) Що характеризують середовище, в якому відбувався розвиток випробуваних;

2) Що характеризують актуальні вимоги соціуму до випробуваного.

Для кожної підвибірки необхідно визначити параметри двох зазначених груп.

Для абітурієнтів такими параметрами виступали:

1) місце народження, порядок народження, кількість братів і сестер, навчання в спеціалізованих класах, наявність вищої освіти в батька й матері (останній параметр свідчить про роль сімейних стереотипів у визначенні життєвих орієнтацій випробуваних);

2) вік випробуваного, стать, місце проживання, особи, які спільно проживають із випробуваним, досвід роботи повний робочий день, наявність спроб вступу у вуз у минулому, навчання на підготовчому відділенні, оплата за майбутнє навчання, обрана спеціальність, суб'єктивна значимість вступу до ВНЗ, сприйняття близькими невдачі при вступі, самоствалення у випадку невдачі при вступі, чи був досвід такого хвилювання як перед вступом, причина вибору спеціальності.

Для пожежних такими параметрами виступали:

1) місце народження, порядок народження, кількість братів і сестер, робота батька або матері в системі МНС (останній параметр свідчить про роль сімейних стереотипів у визначенні життєвих орієнтацій випробуваних);

2) вік випробуваного, місце проживання, освіта, особи, які спільно проживають з випробуваним, сімейний стан, посада, підрозділ, стаж у даному підрозділі, загальний стаж у МНС, кількість дітей, суб'єктивна значимість роботи в МНС, сприйняття близькими можливості звільнення з МНС, самоставлення у випадку невиконання обов'язків, досвід такого хвилювання як на робочому місці, причина вибору професії пожежного.

Варто пояснити, що включення низки соціально-демографічних характеристик у групу параметрів, що характеризують актуальні вимоги соціуму до випробуваних, ґрунтується на наступній точці зору: очікування суспільства від конкретного індивіда спираються на стереотипні уявлення його членів. Ці стереотипні уявлення про індивідів залежать від їх віку, статі тощо. Наприклад, особи відповідного віку, сімейного статусу [280] і статі [380] сприймаються як більш компетентні, відповідно вимоги соціуму щодо виявлення їхньої компетентності є більш високими.

Оскільки зазначені змінні вимірялися в шкалах різного рівня: інтервальній, порядковій, номінальній, взаємостосунки між ними досліджувалися за допомогою категоріального (нелінійного) методу головних компонент. Ця процедура є аналогом звичайного (лінійного) методу головних компонент і застосовується для аналізу змінних, вимірюваних у шкалах будь-якого рівня. Категоріальний метод головних компонент не робить припущень щодо характеру розподілу змінних, а також відповідно до обраного рівня шкалювання аналізує відстані між сусідніми значеннями шкали і дає можливість здійснити нелінійне перетворення даних, що відповідає конкретному факторному рішення [288].

Категоріальний метод головних компонент дозволяє як з графічної, так і зі змістовної точок зору розташувати змінні в просторі меншої розмірності з найменшими втратами. Положення вектора-змінної в просторі задають

компонентні навантаження, які є кореляцією між змінним і відповідною головною компонентою (розмірністю). Квадрат довжини вектора відповідає відсотку поясненої дисперсії і дорівнює сумі квадратів компонентних навантажень. Сума квадратів компонентних навантажень однієї компоненти дорівнює власному значенню компонента. Метод також дозволяє зобразити категорії змінної як набір точок. Категорії змінної будуть зображені як центроїд - у вигляді точки в центрі хмари відповідних об'єктів у просторі низької розмірності. Чим краще розмірність пояснює розходження між центроїдами, тим більший відсоток поясненої дисперсії [101].

Проведемо спочатку аналіз підвибірки абітурієнтів і проаналізуємо особливості соціального середовища, в якому відбувався їх розвиток. Кількість головних компонент, що дорівнювала двом, була обрана за критерієм Кайзера, відповідно до якого власне число повинне бути більшим одиниці. Частки поясненої дисперсії для кожної змінної в моделі для першої і другої розмірності склали 31,948 % і 25,140 % відповідно. У цілому модель, графічно зображена на рисунку 5.19, пояснювала 57,088 % вихідної матриці даних.

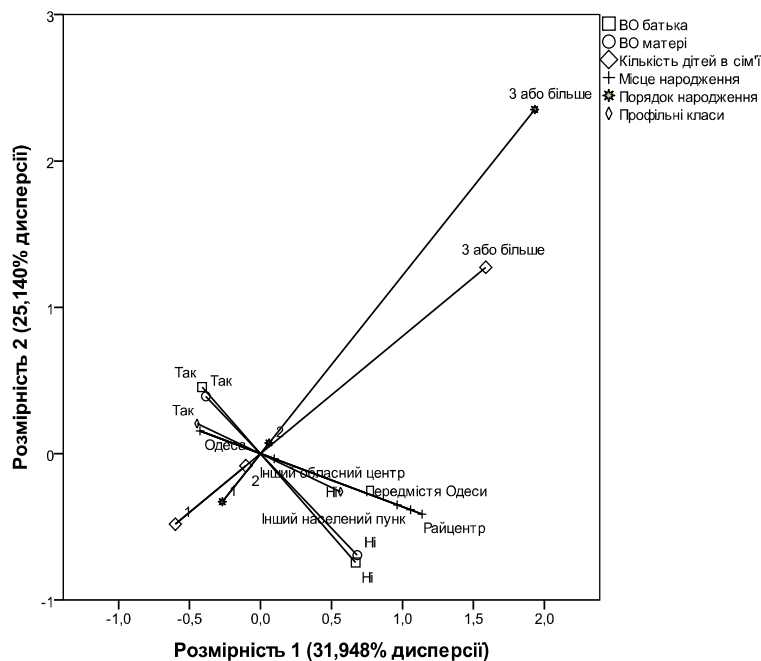

Рис. 5.19. Двомірне графічне відображення взаємозв'язку між параметрами середовища, в якому відбувався розвиток абітурієнтів

Підсумковий коефіцієнт α Кронбаха, що використовувався для оцінки внутрішньої несуперечності моделі, дорівнював 0,850 при нижній границі 0,600. Перша розмірність досить добре пояснювала дисперсію значень усіх вивчених параметрів соціального середовища, що впливають на розвиток абітурієнта, тоді як друга практично не давала інформації про розподіл категорій таких показників, як «Місце народження» і «Профільні класи».

Для опису даних, що визначилися в процесі зниження розмірності, використовувалися компонентні навантаження. Здебільшого навантаження, одержувані в результаті категоріального методу головних компонент, не зовсім зручно інтерпретувати. (Наприклад, перша розмірність може, як правило, пояснювати дисперсію більшості змінних). Для зручності інтерпретації використовувалося обертання осей, що забезпечує краще визначення компонент стосовно до взаємозалежних з ними змінних. З погляду статистики, обертання збільшує високі факторні навантаження зменшує низькі [98]. Матриці компонентних навантажень до і після обертання осей представлені в таблиці 5.28.

Таблиця 5.28

Компонентні навантаження для параметрів середовища, в якому відбувався розвиток абітурієнтів

Параметри	До обертання		Після обертання	
	Компонента		Компонента	
	1	2	1	2
Місце народження	0,548	-0,199	0,535	0,167
Профільні класи	0,503	-0,231	0,525	0,114
Кількість дітей у сім'ї	0,709	0,569	0,104	0,888
Порядок народження	0,569	0,693	-0,084	0,905
ВО батька	0,525	-0,582	0,791	-0,158
ВО матері	0,512	-0,522	0,739	-0,117

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Як метод обертання була обрана косокутна процедура «прямий облімін», що виконувалася таким чином, щоб нові осі максимально проходили через скупчення змінних (Для даних після обертання наводиться матриця паттернів).

Після обертання для кожного з випробуваних за методом Андерсона-Рубіна були розраховані компонентні навантаження, які потім були збережені у вигляді інтервальних змінних. Кожна змінна одержала відповідну назву, виходячи зі структури компонентних навантажень. До першого компоненту увійшли показники: «Місце народження», «Профільні класи» «ВО батька» і «ВО матері». Аналізуючи графічне подання взаємовідношення між середовими параметрами, можна зробити висновок, що ті абітурієнти, хто народився в Одесі, частіше ходили до спеціалізованих класів, а їхні батьки мали вищу освіту. І, навпаки, в осіб з райцентрів, пригородів Одеси та інших населених пунктів (крім обласних центрів) ані батько, ані мати здебільшого не мали вищої освіти, а самі абітурієнти не навчалися в профільних класах. Очевидно, що урбанізованим мешканцям легше здобувати вищу освіту, оскільки в Україні більшість вузів розташована в обласних центрах, отже, спираючись на власний досвід, вони орієнтують своїх дітей на здобуття вищої освіти, також відсилаючи їх вчитися в спеціалізовані школи та класи. Характерна і паралельна тенденція: мешканці пригородів, райцентрів і інших населених пунктів, закінчивши навчання в обласному центрі, не вертаються назад, таким чином, переважна більшість осіб з вищою освітою зосереджена в обласних центрах. Через те, перша змінна, побудована на підставі проаналізованого компонента, одержала назву «Відсутність сімейних традицій в одержанні ВО». Інвертувавши для зручності інтерпретації її значення, ми одержуємо нову змінну з протилежною назвою: «Сімейні традиції в одержанні ВО».

До другого компоненту увійшли «Кількість дітей у сім'ї» і «Порядок народження», а змінна, що її відображає, одержала назву «Багатодітність батьківської родини». Описані змінні були досить слабо пов'язані одна з

одною, коефіцієнт парної кореляції між ними, що розраховується за Пірсоном, склав $r = -0,144$. Проте на даній вибірці коефіцієнт був статистично значимим ($p < 0,05$). Відповідно, якщо батьки абітурієнтів мають вищу освіту і проживають в обласних центрах, то в них варто очікувати меншої кількості дітей, порівняно з батьками абітурієнтів з інших населених пунктів, а також з тими, хто має нижчий рівень освіти.

Проаналізуємо взаємостосунки між параметрами, що характеризують актуальні вимоги соціуму до абітурієнтів. До категоріального аналізу головних компонент були включені всі обрані параметри, за винятком суб'єктивної значимості вступу до ВНЗ, категорія відповідей якого «Дуже важливо» переважала у більшості респондентів. Також аналізувалися окремо причини вибору спеціальності і спеціальність, обрана респондентами. Відповідно до критерію Кайзера, кількість обраних розмірностей дорівнювала трьом, причому перша з них пояснювала 26,223 % дисперсії, друга - 13,025 %, а третя - 11,653 %. Сумарно тривимірна модель пояснювала 50,901 % дисперсії. Рисунки 5.20 і 5.21 відображають результати аналізу в просторі першої і другої та другої і третьої розмірностей відповідно.

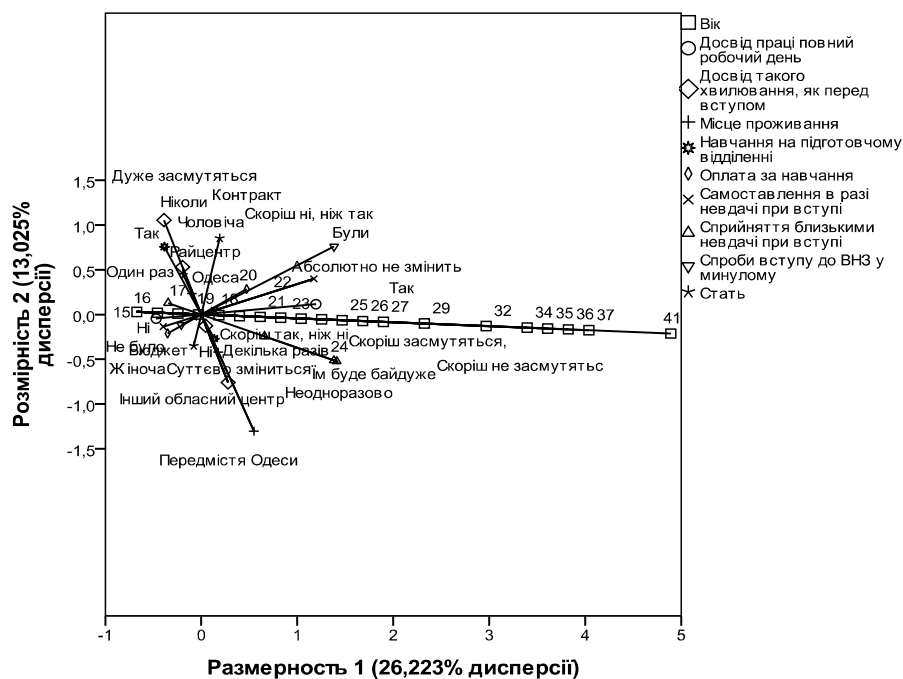

Рис. 5.20. Графічне відображення взаємозв'язку між параметрами актуальних вимог середовища до абітурієнтів (розмірності 1 і 2).

Графік розподілу категорій у просторі першої й третьої розмірностей був опущений через свою низьку інформативність. Розрахований для тривимірного рішення коефіцієнт α Кронбаха дорівнював 0,850 і свідчив про внутрішню несуперечливість моделі.

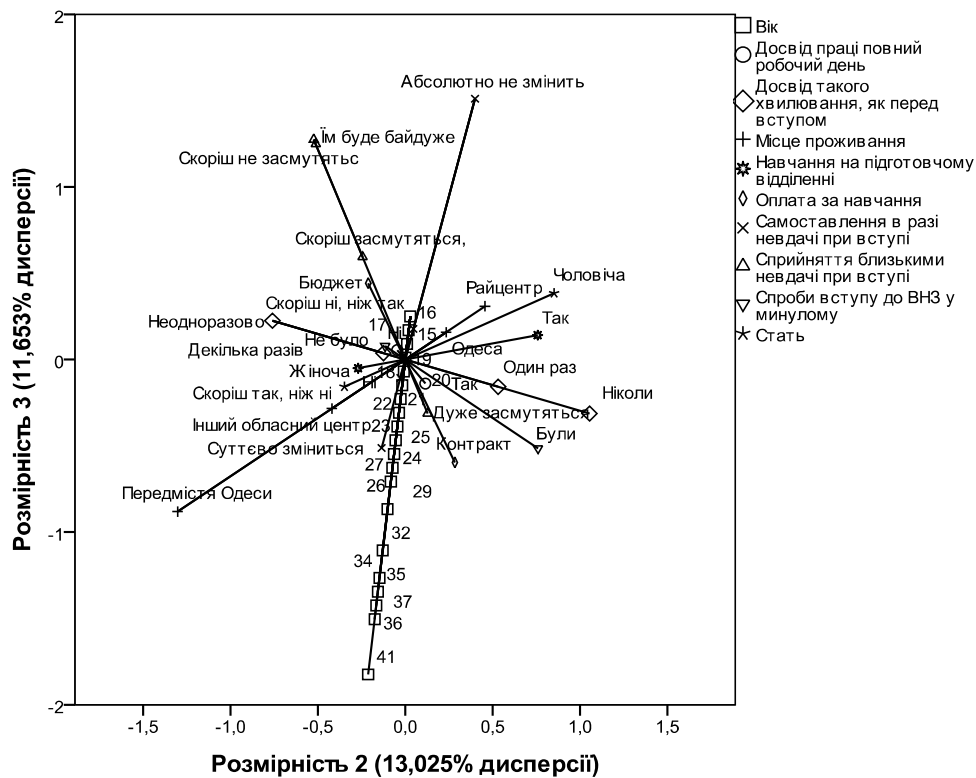

Рис. 5.21. Графічне відображення взаємозв'язку між параметрами актуальних вимог середовища до абітурієнтів (розмірності 2 і 3)

Аналізуючи матриці компонентних навантажень для параметрів актуальних вимог середовища до абітурієнтів до і після косокутного обертання осей (табл. 5.29), необхідно відзначити, що всі вивчені параметри однозначно належали до тої або іншої компоненти за винятком показника «Досвід такого хвилювання, як перед вступом», що виявив практично однакові за модулем навантаження на другу і третю компоненти. Тому цей параметр включається у склад обох цих компонент.

Таблиця 5.29

**Компонентні навантаження для параметрів актуальних вимог
середовища до абітурієнтів**

Параметри	До обертання			Після обертання		
	Компонента			Компонента		
	1	2	3	1	2	3
Стать	-0,122	-0,543	-0,245	-0,133	-0,507	-0,080
Вік	0,760	-0,033	-0,283	0,706	-0,266	0,167
Місце проживання	0,177	-0,422	-0,285	0,135	-0,544	-0,064
Досвід праці повний робочий день	-0,748	-0,072	0,087	-0,659	0,113	-0,250
Спроби вступу до ВНЗ у минулому	0,531	0,292	-0,198	0,632	0,158	0,010
Навчання на підготовчому відділенні	0,228	-0,451	-0,084	0,097	-0,534	0,066
Оплата за навчання	-0,407	-0,245	0,513	-0,651	0,003	0,182
Сприйняття близькими невдачі при вступі	-0,564	0,209	-0,510	-0,076	0,044	-0,786
Самоставлення в разі невдачі при вступі	-0,487	-0,166	-0,629	-0,086	-0,369	-0,736
Досвід такого хвилювання, як перед вступом	-0,223	0,605	-0,180	0,143	0,428	-0,481

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Виходячи з наведених даних, можна інтерпретувати психологічний зміст трьох виділених компонент і дати назви сформованим на їх підставі новим інтегральним змінним. До першої компоненти увійшли показники «Вік», «Досвід праці повний робочий день», «Спроби вступу до ВНЗ у минулому», «Оплата за навчання». Отже, чим старшими були абітурієнти,

тим частіше вони мали досвід трудової зайнятості повний робочий день, у них було більше спроб вступу до вузу в минулому й вони з більшою готовністю вибирали контрактну форму навчання. Відповідна компоненті змінна одержала назву «Життєвий досвід».

Другу компоненту сформували показники «Стать», «Місце проживання», «Навчання на підготовчому відділенні». Графіки показують, що з райцентрів вступати до ВНЗ в Одесу приїжджають здебільшого абітурієнти чоловічої статі. Одесити і мешканці райцентрів більш схильні до навчання на підготовчих курсах. Очевидно, можливість відвідувати підготовчі курси пов'язана з місцем проживання абітурієнтів. Взаємозв'язок же статі і місця проживання респондентів викликаний, вочевидь, тим, що підвибірка була недостатньо збалансована за зазначеними параметрами. Отже, інтегральна змінна одержала назву «Вплив статі і місця проживання». Також слід зазначити, що абітурієнти чоловічої статі і ті, хто навчався на підготовчих курсах, частіше відзначають, що ніколи в житті не випробовували такого хвилювання як на вступному іспиті. Тобто для них ця ситуація суб'єктивно переживається як більш стресова.

До складу третьої компоненти ввійшли показники «Сприйняття близькими невдачі при вступі», «Самоствалення в разі невдачі при вступі» і «Досвід такого хвилювання як перед вступом». Взаємозв'язок між ними характеризувався наступними закономірностями. На одному полюсі сформованої на підставі третьої компоненти інтегральної змінної «Ступінь ризику не виправдати очікування» перебували абітурієнти, ставлення яких до самих себе й ставлення референтної групи до них піддалося б істотній зміні у випадку, якщо вони не вступлять до ВНЗ. На іншому - випробувані, в яких щодо аналогічного результату як власна реакція, так і реакція значимих осіб були б близькі до байдужності. Для перших з них ситуація вступу до ВНЗ здебільшого сприймалася як унікальний за ступенем своєї виразності стрес, для других - як подія, що за своїм стресовим навантаженням відбувалася неодноразово.

Оскільки обертання було косокутним, сформовані три інтегральні змінні перебували в кореляційних взаємовідношеннях одна з одною. Розглянемо їх взаємозв'язок з огляду на те, що інверсії знаку були піддані друга й третя з них. Змінна «Життєвий досвід» позитивно корелювала з впливом статі й місця проживання ($r = 0,024$, $p = 0,690$) і негативно – зі ступенем ризику не виправдати очікування ($r = 0,167$, $p = 0,005$). Інтерпретуючи останній взаємозв'язок, оскільки він була статистично значимим, необхідно вказати на те, що зі зростанням життєвого досвіду в абітурієнтів формується більш зважене ставлення до невдач. Вплив статі й місця проживання негативно й статистично незначимо корелював зі ступенем ризику не виправдати очікування ($r = -0,079$, $p = 0,191$).

Далі досліджуються взаємовідношення між причинами вибору спеціальності і спеціальністю, що обиралася респондентами.

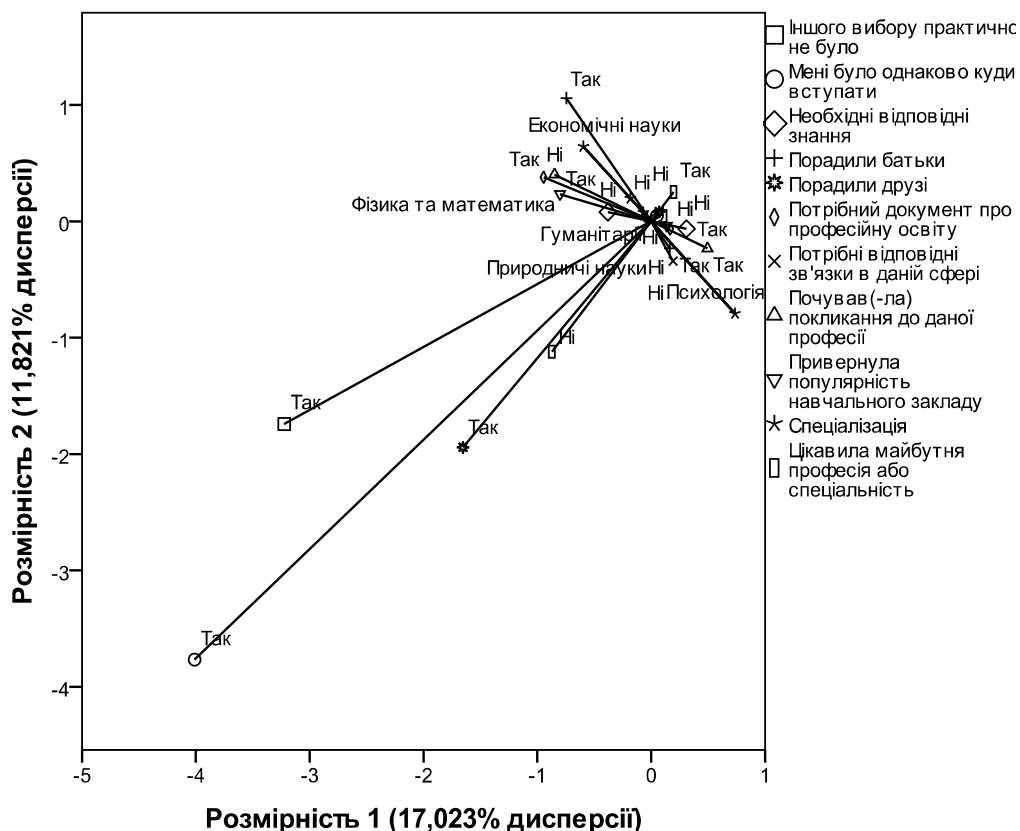

Рис. 5.22. Графічне відображення взаємозв'язку між спеціальністю, що обирається, й причинами її вибору (розмірності 1 і 2).

При компонентному аналізі взаємовідношення між причинами вибору спеціальності і спеціальністю, що обиралися респондентами, було виділено три компоненти. Рисунки 5.22 і 5.23 графічно ілюструють трикомпонентне вирішення.

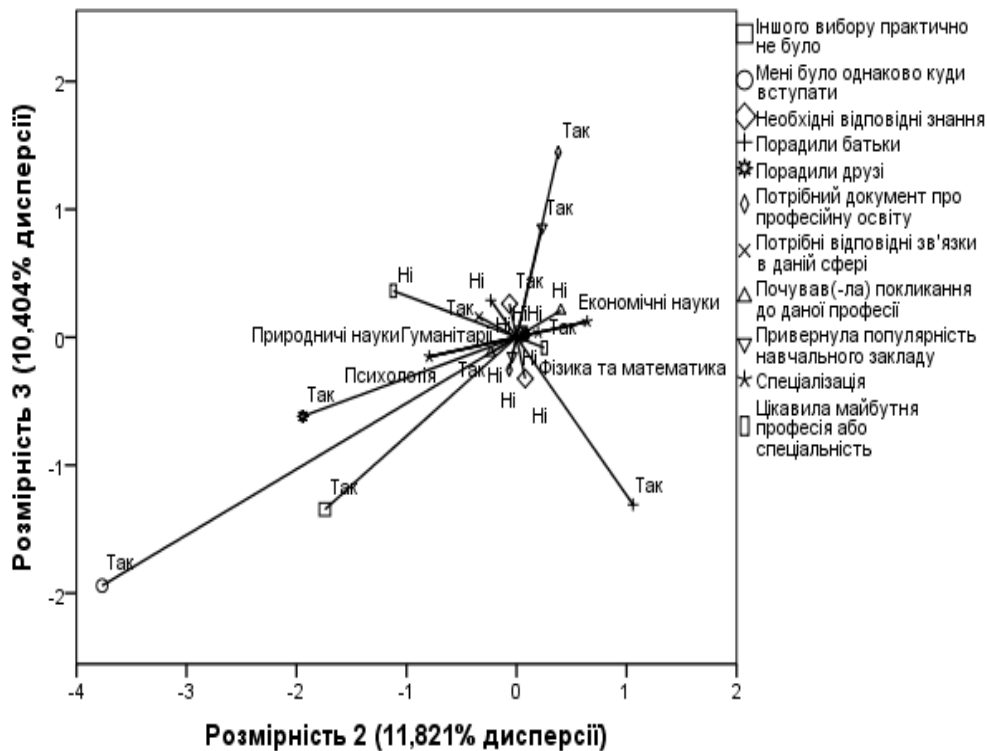

Рис. 5.23. Графічне відображення взаємозв'язку між спеціальністю, що обирається, й причинами її вибору (розмірності 2 і 3).

Виділені три компоненти у сукупності описують 39,013 % дисперсії всіх змінних, при несуперечності моделі ($\alpha = 0,844$). Таблиця 5.3 дозволяє інтерпретувати матрицю компонентних навантажень для показників причин вибору спеціальності абітурієнтами й спеціальністю, що ними обирається. Якщо показник «Потрібні відповідні зв'язки в даній сфері» не належав до жодної з компонент через відсутність виражених компонентних навантажень, то параметри спеціальності, що обирається, і необхідності нових знань характеризувалися практично однаковими за модулем навантаженнями на два категоріальні компоненти. Тому ці показники підсистеми «Соціальне середовище» було включено у склад двох компонент.

Таблиця 5.30

Компонентні навантаження для параметрів причин вибору спеціальності абітурієнтами й спеціальністю, що ними обирається

Параметри	До обертання			Після обертання		
	Компонента			Компонента		
	1	2	3	1	2	3
Спеціалізація	-0,424	0,457	0,087	0,431	0,084	-0,398
Цікавила майбутня професія або спеціальність	0,414	0,532	-0,172	0,277	0,610	0,222
Почував(-ла) покликання до даної професії	0,648	-0,306	-0,159	-0,385	0,151	0,533
Порадили батьки	-0,350	0,497	-0,614	0,872	-0,018	0,212
Порадили друзі	-0,340	-0,399	-0,127	-0,039	-0,539	0,021
Привернула популярність навчального закладу	-0,332	0,096	0,354	-0,036	-0,044	-0,509
Потрібний документ про професійну освіту	-0,397	0,159	0,606	-0,118	0,021	-0,754
Потрібні відповідні зв'язки в даній сфері	0,052	-0,093	0,044	-0,090	-0,033	0,042
Необхідні відповідні знання	0,344	-0,071	0,291	-0,366	0,336	-0,029
Іншого вибору практично не було	-0,515	-0,278	-0,215	0,176	-0,587	-0,021
Мені було однаково куди вступати	-0,451	-0,423	-0,218	0,059	-0,654	0,056

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Отже, перша компонента поєднувала в собі такі параметри спеціальності, що обирається: орієнтація на поради батьків при виборі спеціальності й усвідомлення в абітурієнтів потреби в отриманні нових

знань. При цьому ті абітурієнти, хто вступав на економічні й фізико-математичні спеціальності, керувалися здебільшого порадами батьків і не мали потреби в здобутті нових знань. У свою чергу, абітурієнти, що вступали на відділення психології й природничо-наукові факультети, навпаки, орієнтувалися на здобуття нових знань і менш були піддані батьківському впливу щодо цього питання. Компонентні навантаження були збережені як змінна, що дістала назву «Батьківський вплив».

Друга компонента одержала назву «Когнітивний аспект інтересу до спеціальності». До її складу увійшли такі показники вибору спеціальності: «Цікавила майбутня професія або спеціальність», «Порадили друзі», «Необхідні відповідні знання», «Іншого вибору практично не було», «Мені було однаково куди вступати». Абітурієнти, які не цікавилися майбутньою професією, ґрунтували свій вибір на порадах друзів або відчували байдужне ставлення до свого вибору. При цьому в них здебільшого була відсутня потреба у відповідних знаннях.

Максимальними навантаженнями на третю компоненту характеризувалися показники спеціальності, що обиралася, покликання до професії, необхідність документа про вищу освіту, популярність вузу. Абітурієнти, які відчували покликання, частіше обирали своєю спеціальністю психологію й природничі науки, вони рідше орієнтувалися на чинник популярності навчального закладу й необхідність документального підтвердження рівня своєї освіти. Водночас, абітурієнти, які вступали на економічні спеціальності, характеризувалися протилежними тенденціями. Третя інтегральна змінна була названа «Емоційний аспект інтересу до спеціальності».

Аналіз взаємозв'язків між трьома інтегральними змінними, що характеризують вибір спеціальності абітурієнтами, показав наявність статистично значимого взаємозв'язку між батьківським впливом і емоційним аспектом інтересу до спеціальності ($r = -0,153$, $p = 0,006$). Отже, чим більше досліджені абітурієнти прислуховуються до думки й порад батьків щодо

вибору спеціальності, тим рідше вони здатні відчувати в собі емоційний потяг до якої-небудь професії. Тобто активний вплив з боку батьків на прийняття рішення про професійне самовизначення абітурієнтів може викликати в них дезорієнтацію у відчуттях відносно майбутньої професії. Два інші кореляційні взаємозв'язки між батьківським впливом і когнітивним аспектом інтересу до спеціальності, а також між когнітивним і емоційним аспектами інтересу до спеціальності були статистично незначимими (відповідно $r = -0,050$, $p = 0,369$ і $r = 0,070$, $p = 0,213$).

Отже, для наступного аналізу особливостей впливу соціального середовища в системній моделі формування копінг-поведінки в абітурієнтів у кризовій ситуації вступу до вузу нами було сформовано вісім інтегральних змінних. Дві з них: «Сімейні традиції в отриманні ВО» і «Багатодітність батьківської сім'ї» - описували середовище, в якому відбувався розвиток випробуваних. Інші шість: «Життєвий досвід», «Вплив гендеру й місця проживання», «Ступінь ризику не виправдати очікувань», «Батьківський вплив», «Когнітивний аспект інтересу до спеціальності», «Емоційний аспект інтересу до спеціальності» - давали характеристику актуальним вимогам соціуму до випробуваного. Аналіз соціального середовища як підсистеми щодо підвибірки абітурієнтів буде неповним без аналізу нерозглянутих взаємозв'язків між інтегральними змінними. Зупинимось тільки на статистично значимих кореляціях.

Життєвий досвід абітурієнта, який складає вступні іспити у вузі, негативно корелював з наявністю сімейних традицій в здобутті вищої освіти ($r = -0,297$, $p = 0,000$). Вочевидь, чим виразніше такі традиції в родині абітурієнта, тим раніше він намагається вступити до ВНЗ, і відповідно менший його життєвий досвід при складанні вступних іспитів. Дві зазначені змінні, на нашу думку, відбивали багато в чому антагоністичні соціально-психологічні конструкти. Якщо сімейні традиції в здобутті вищої освіти позитивно корелювали з показниками «Ступінь ризику не виправдати очікувань» і «Батьківський вплив» (відповідно $r = 0,157$, $p = 0,009$ і $r = 0,164$,

$p = 0,003$), то життєвий досвід з даними показниками корелював негативно (відповідно $r = -0,167$, $p = 0,005$ і $r = -0,233$, $p = 0,000$). Отже, абітурієнти, батьки яких мають вищу освіту, відчують більш виражений вплив з їх боку щодо вибору майбутньої професії або спеціальності. Як наслідок, такі абітурієнти частіше побоюються не виправдати власні й батьківські очікування. Проте життєвий досвід абітурієнтів сприяє тому, що описана тенденція нівелюється: вони менш підпадають під батьківський вплив при професійному самовизначенні й рідше переживають, що не виправдають покладені на них сподівання.

Для інтегрального параметра ступеня ризику не виправдати очікування були виявлені позитивні кореляції зі змінними «Батьківський вплив» ($r = 0,024$, $p = 0,690$), «Когнітивний аспект інтересу до спеціальності» ($r = 0,024$, $p = 0,690$) і «Емоційний аспект інтересу до спеціальності» ($r = 0,024$, $p = 0,690$). Тому ті абітурієнти, які орієнтуються на думку батьків при виборі спеціальності і відчують виражений інтерес до спеціальності будуть суб'єктивно більш гостро переживати невдачу при вступі до вузу. Це ж можна зазначити і щодо найближчого оточення таких абітурієнтів.

Аналіз підвибірки пожежних - осіб, які перебувають в умовах екстремального стресу, відкриває вивчення соціального середовища, в якому відбувався їх розвиток. Відповідно до критерію Кайзера кількість головних компонент була обрана рівною двом, що аналогічно результатам, отриманим на попередній підвибірці. Перша розмірність пояснювала 32,486 % дисперсії, друга - 27,268 % дисперсії, що в сукупності відповідало 59,754 % вихідної матриці даних. Модель була внутрішньо узгодженою (α Кронбаха склала 0,832).

Графічно цю модель ілюструє рисунок 5.24. Перша розмірність досить добре пояснювала дисперсію значень таких показників, як «Кількість дітей у сім'ї» і «Порядок народження», тоді як друга пояснювала здебільшого дисперсію показників наявності досвіду роботи батьків респондента в системі МНС і місця його народження. Компонентні навантаження

використовувалися для опису даних, що були отримані в процесі зниження розмірності.

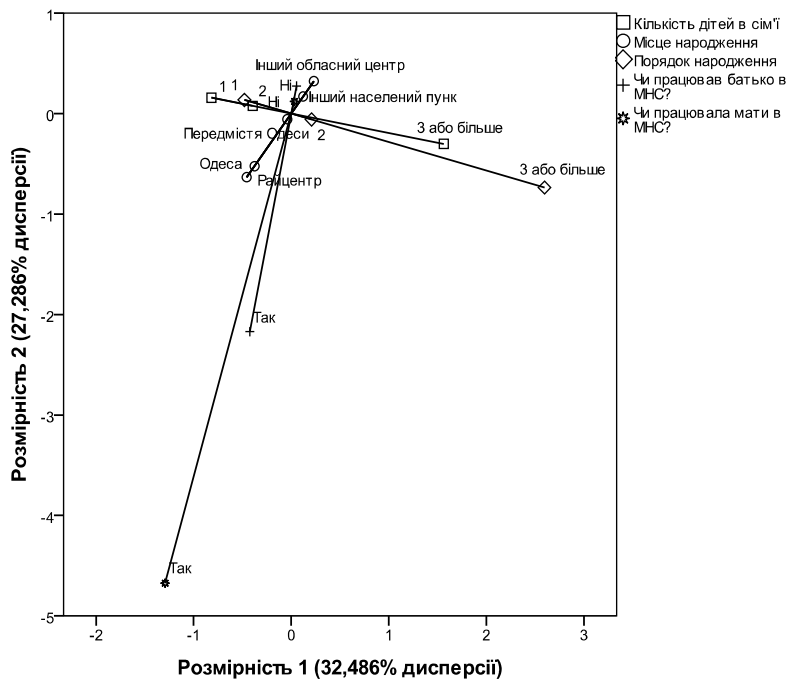

Рис. 5.24. Двомірне графічне відображення взаємозв'язку між параметрами середовища, в якому відбувався розвиток пожежних

Матриці компонентних навантажень до й після обертання осей за методом «прямий облімін» наведені в таблиці 5.31. Склад виділених компонент визначив назви, які були дані новим інтегральним змінним. До першої компоненти увійшли показники «Кількість дітей у сім'ї» і «Порядок народження», а змінна, що їх відображає, була позначена як «Багатодітність батьківської сім'ї». Другий компонент сформували параметри, що характеризують наявність досвіду роботи в структурах МНС у батьків досліджених пожежних і місце їх народження. Так встановлено, що ті випробувані, батьки яких працювали пожежними або на інших посадах у пожежних частинах, народилися здебільшого в Одесі або райцентрах Одеської області. Ті ж, хто не має такої традиції, прибули до Одеси переважно з інших обласних центрів і населених пунктів. Тим самим виявляє себе тенденція, що свідчить про те, що вибір професії пожежного серед осіб, що народилися далеко від міста, в якому вони сьогодні працюють,

зумовлений у меншому ступені прикладом батьків і в більшому - іншими факторам. Друга змінна, побудована на підставі проаналізованої компоненти, дістала назву «Сімейні традиції в отриманні професії пожежного».

Таблиця 5.31.

Компонентні навантаження для параметрів середовища, в якому відбувався розвиток пожежних

Параметри	До обертання		Після обертання	
	Компонента		Компонента	
	1	2	1	2
Місце народження	0,247	0,344	0,120	0,394
Кількість дітей у сім'ї	0,862	-0,244	0,899	-0,041
Порядок народження	0,869	-0,168	0,881	0,035
Чи працював батько в МНС?	0,151	0,773	-0,115	0,791
Чи працювала мати в МНС?	0,207	0,749	-0,052	0,780

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Необхідно зазначити, що парна кореляція між двома виділеними інтегральними змінними була позитивною, але статистично незначимою ($r = 0,107$, $p = 0,056$). Отже, погано визначається тенденція до того, що в сім'ях осіб, які працювали коли-небудь, у структурах МНС, буде більша кількість дітей.

Аналіз взаємостосунків між параметрами, що характеризують актуальні вимоги соціуму до пожежних, наведений нижче. До категоріального аналізу головних компонентів були включені всі обрані для даної вибірки параметри, за винятком суб'єктивної значимості роботи в МНС, категорії відповідей якого «Дуже важливо» і «Скоріш важливо, ніж байдуже» переважали у більшості респондентів. Окремо аналізувалися причини вибору професії і посада, яку обіймав пожежний на момент обстеження.

При категоріальному компонентному аналізі було виділено чотири компоненти зі значенням більше одиниці. Сумарно вони описували 76,198 % загальної дисперсії. Чотирьохкомпонентна модель характеризувалася високим ступенем узгодженості ($\alpha = 0,967$). На рисунках 5.25 і 5.26 графічно зображені взаємовідношення категорій, включених до аналізу параметрів у просторах відповідно першої й другої, а також третьої й четвертої розмірностей. Інші можливі при чотирьохмірному вирішенні графіки опущені.

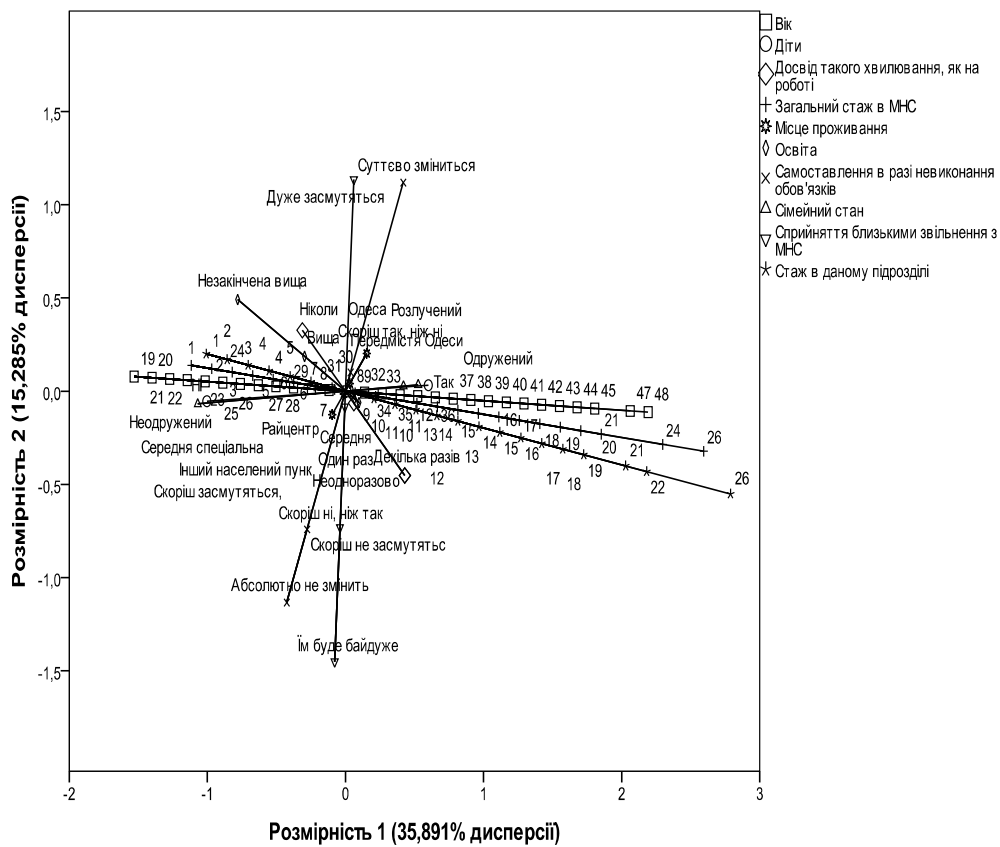

Рис. 5.25. Графічне відображення взаємозв'язку між параметрами актуальних вимог середовища до пожежного (розмірності 1 і 2)

Слід зазначити, що порівняна більша, ніж в абітурієнтів, кількість виділених компонент побічно може вказувати на більшу розмаїтість актуальних середовищних вимог до респондентів, що перебувають в умовах екстремального стресу.

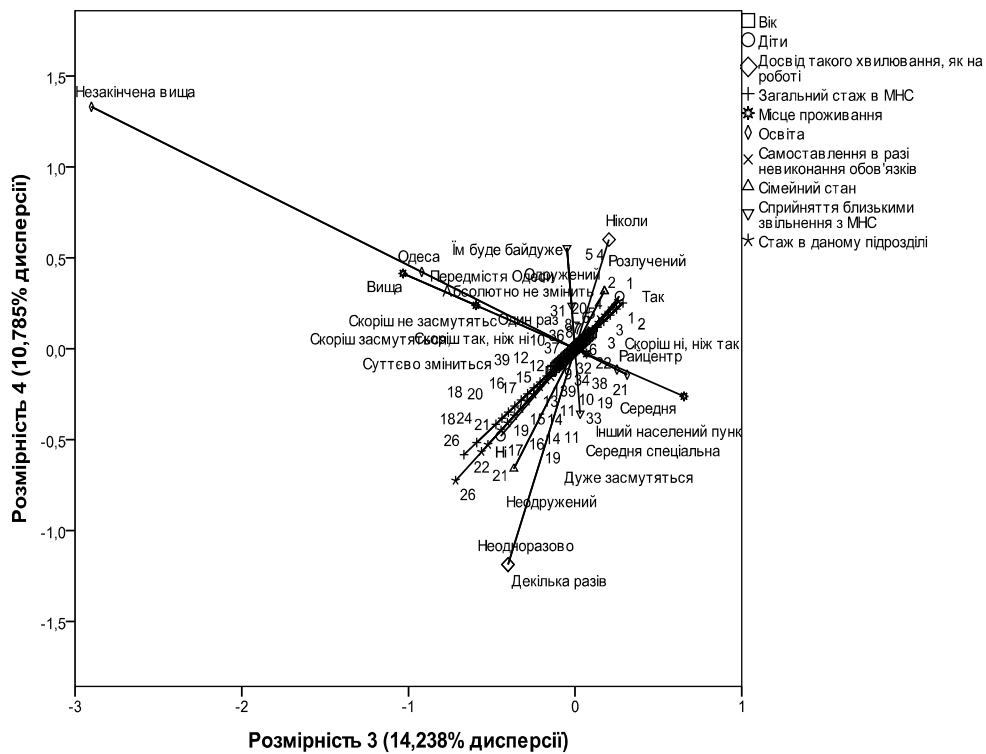

Рис. 5.26. Графічне відображення взаємозв'язку між параметрами актуальних вимог середовища до пожежного (розмірності 3 і 4)

Після процедури косокутного обертання було проаналізовано матрицю компонентних навантажень. Першу компоненту сформували показники віку, сімейного стану і наявності власних дітей. У досліджених пожежних відзначається наступна тенденція: з віком збільшується ймовірність вступу до шлюбу і народження в них дітей. Цікаво, що при квантифікації категорій номінальної змінної «Сімейний стан» категоріям «Одружений» і «Розлучений» були привласнені практично подібні значення: $-0,694$ і $-0,689$ відповідно, тоді як категорії «Неодружений» - значення $1,441$. Тобто для даної вибірки головну роль відіграє той факт, чи перебував випробуваний у шлюбі. Отже, інтегральна змінна, сформована на підставі першої компоненти, одержала назву «Досвід сімейного життя». матрицю компонентних навантажень наведено у таблиці 5.32.

**Компонентні навантаження для параметрів актуальних вимог
середовища до пожежного**

Параметри	До обертання				Після обертання			
	Компонента				Компонента			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Діти	-0,776	-0,069	-0,345	-0,372	-0,920	-0,013	0,130	-0,010
Стаж у даному підрозділі	0,840	-0,191	-0,216	-0,219	0,334	-0,014	0,090	0,764
Загальний стаж у МНС	0,865	-0,129	-0,222	-0,194	0,369	0,034	0,119	0,743
Вік	0,882	-0,043	-0,059	-0,051	0,543	0,067	0,040	0,561
Місце проживання	-0,123	-0,052	0,772	-0,310	-0,025	-0,004	-0,829	-0,109
Освіта	-0,209	0,091	-0,713	0,327	-0,167	-0,004	0,785	-0,125
Сімейний стан	-0,740	-0,074	-0,255	-0,458	-0,921	-0,007	0,035	0,035
Сприйняття близькими звільнення з МНС	0,038	0,852	0,025	-0,285	-0,133	0,903	-0,093	-0,047
Самоставлення в разі невиконання обов'язків	0,306	0,811	-0,106	-0,116	0,120	0,844	0,100	0,038
Досвід такого хвилювання як на роботі	-0,252	0,263	0,209	0,616	0,343	0,020	0,103	-0,747

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Параметри «Сприйняття близькими звільнення з МНС» і «Самоставлення у разі невиконання обов'язків» увійшли до складу другої компоненти. Пожежні, які істотно змінили б ставлення до самих себе у випадку, якби вони не впоралися з роботою, відзначали, що їхні близькі болісно сприйняли б їх звільнення з місця роботи. І навпаки, ті співробітники МНС, які більш-менш байдуже ставляться до своїх обов'язків, відповідають при анкетному опитуванні, що їхнім близьким байдуже, чи будуть вони

працювати пожежними, чи ні. Інтегральна змінна, що відбивала зміст другої компоненти, одержала назву аналогічне тій, що є в групі абітурієнтів: «Ступінь ризику не виправдати очікувань».

Третя компонента описувала, у першу чергу, взаємозв'язок між місцем проживання пожежних і їх освітою. Ті випробувані, хто жив в Одесі або її передмісті, мали здебільшого вищу або незакінчену вищу освіту. Пожежні з райцентрів і інших населених пунктів здебільшого характеризувалися середньою й середньою фаховою освітою. Очевидно, що, як відзначалося, для жителів обласних центрів вища освіта доступніша, ніж для осіб, які проживають у райцентрах і селах. Збережена у вигляді навантажень об'єктів третя компонента дістала назву: «Вплив рівня освіти й урбанізації»

Показник віку з високим за абсолютним значенням компонентним навантаженням увійшов також до складу четвертої компоненти. Вона відбивала конструкт, названий «Професійний досвід». Дана компонента складалася також з показників «Загальний стаж у МНС», «Стаж у даному підрозділі», «Досвід такого хвилювання як на роботі». Відповідно, ті з випробуваних, хто мав більший стаж роботи пожежним, були здебільшого особами більш старшого віку. Ці респонденти частіше зіткнулися поза робочою діяльністю зі значними стресовими подіями, порівняними за своїм суб'єктивним сприйняттям з екстремальними.

Проаналізуємо взаємозв'язок між інтегральними змінними, що характеризують актуальні вимоги середовища до осіб, які перебувають в умовах екстремального стресу. Досвід сімейного життя був позитивно й статистично значимо взаємопов'язаний зі ступенем ризику не виправдати очікувань ($r=0,120$, $p=0,032$). Отже, маючи «за плечима» створення сім'ї і народження дітей, діяльність в екстремальних умовах набуває більшої суб'єктивної цінності і тим самим вони цілком усвідомлюють небезпеку того, що вони не зможуть впоратися з важкими ситуаціями у своїй професійній діяльності. Тобто формується розуміння, що втрата роботи позбавила б їх і їхніх близьких джерела існування.

Змінна «Досвід сімейного життя» виявила значиму позитивну кореляцію зі шкалою «Професійний досвід» ($r=0,255$, $p=0,000$). Вочевидь, зазначений взаємозв'язок опосередковується показником віку: чим старший пожежник, тим він досвідченіший, як у професії, так і в сімейному житті. Між змінними, сформованими на підставі першої і третьої компонент, кореляція була статистично незначущою ($r=0,021$, $p=0,716$), також як і між сформованими на підставі другої і третьої ($r=0,044$, $p=0,433$), другої і четвертої ($r=0,028$, $p=0,623$) та третьої і четвертої ($r=0,015$, $p=0,792$).

Результати аналізу взаємозв'язку між обраною спеціальністю і причинами її вибору відповідно до критерію Кайзера ілюстровані чотирьохкомпонентним рішенням. Графічні зображення в просторі першої і другої, а також третьої і четвертої розмірностей наведені на рисунках 5.27 і 5.28.

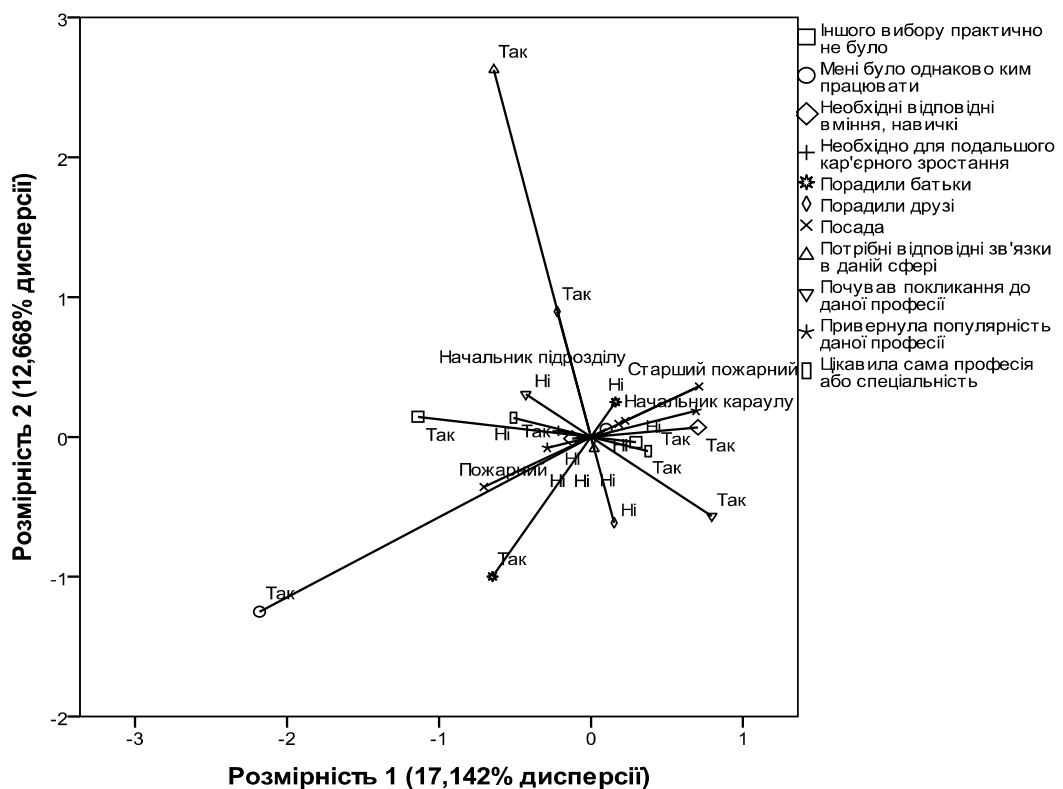

Рис. 5.27. Графічне зображення взаємозв'язку між спеціальністю, що обирається, і причинами її вибору (розмірності 1 і 2)

Наведена модель характеризувалася високим ступенем узгодженості ($\alpha = 0,904$). Загальна частка всіх чотирьох компонентів при поясненні

вихідної матриці даних склала 51,061 %. Необхідно відзначити, що при аналізі аналогічного взаємозв'язку в підвибірці абітурієнтів було виділено три компоненти. Отже, спектр основних чинників, що визначають спеціалізацію пожежного, трохи ширший, ніж у абітурієнта.

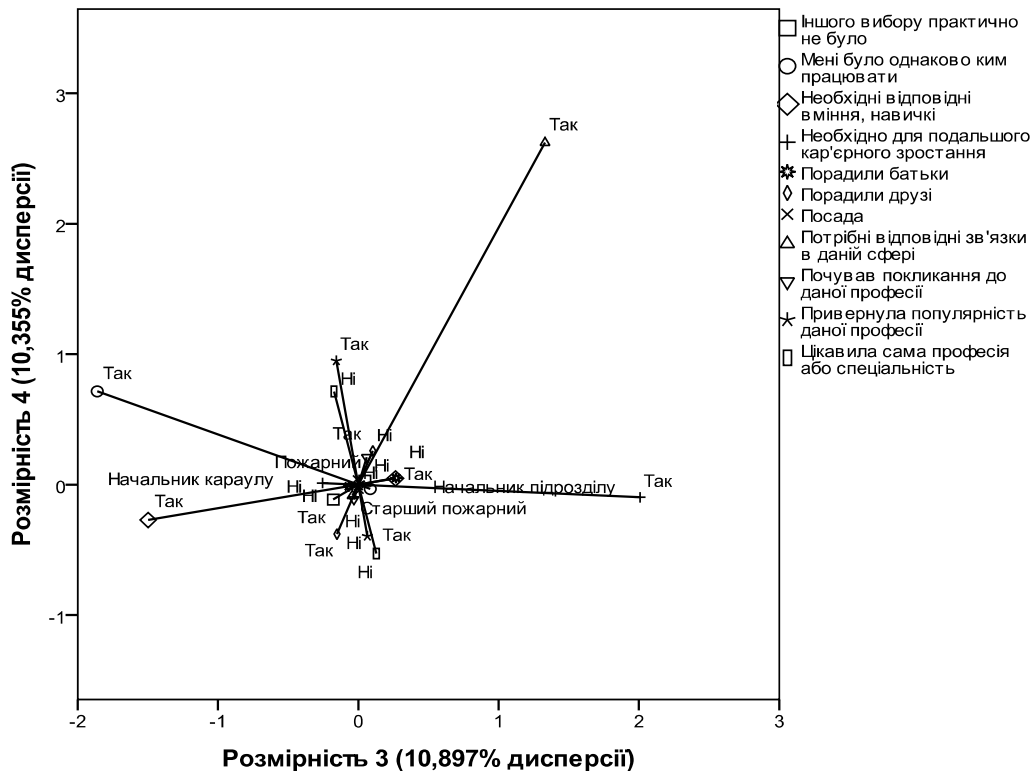

Рис. 5.28. Графічне зображення взаємозв'язку між спеціальністю, що обирається, і причинами її вибору (розмірності 3 і 4)

Зробити інтерпретацію матриці компонентних навантажень для показників причин вибору професії пожежними і їх актуальної посади дозволяє таблиця 5.33. Варто вказати і на те, що параметр «Іншого вибору практично не було» характеризувався практично однаковими за модулем навантаженнями на першу й другу категоріальні компоненти в матриці, отриманій після обертання.

Таблиця 5.33

**Компонентні навантаження для параметрів актуальних вимог
середовища до пожежного**

Параметри	До обертання				Після обертання			
	Компонента				Компонента			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Цікавила сама професія або спеціальність	0,438	-0,118	0,149	-0,614	-0,435	0,059	-0,046	-0,647
Почував покликання до даної професії	0,584	-0,415	0,043	0,154	-0,193	0,674	0,064	-0,055
Порадили батьки	-0,324	-0,499	0,134	0,026	0,513	0,249	-0,193	-0,124
Порадили друзі	-0,185	0,742	-0,125	-0,313	-0,318	-0,802	0,096	-0,003
Привернула популярність даної професії	0,446	0,121	-0,101	0,613	-0,260	0,386	0,167	0,589
Необхідно для подальшого кар'єрного зростання	-0,076	0,015	0,715	-0,034	-0,123	0,018	-0,719	-0,038
Потрібні відповідні зв'язки в даній сфері	-0,115	0,472	0,239	0,471	-0,136	-0,179	-0,271	0,618
Необхідні відповідні вміння, навички	0,296	0,029	-0,629	-0,114	-0,126	-0,004	0,679	-0,117
Іншого вибору практично не було	-0,580	0,073	-0,091	-0,058	0,414	-0,382	-0,020	0,010
Мені було однаково ким працювати	-0,466	-0,268	-0,398	0,153	0,634	-0,016	0,298	0,073
Посада	-0,595	-0,302	-0,008	0,035	0,640	-0,057	-0,107	-0,044

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Згідно таблиці 5.33 до першої компоненти увійшли показники, що свідчать про те, що в пожежних при виборі професії основну роль відіграли батьки, або іншого вибору практично не було і їм було однаково ким

працювати. Також до даної компоненти увійшов показник посади, яку обіймав випробуваний. Співвідношення категорій для даної компоненти було наступним: для рядових пожежних вольова компонента при виборі професії практично нівелювалася - вони були орієнтовані з боку батьків або просто не переймалися своїм вибором, тоді як ті випробувані, хто обіймав посади начальника й заступника начальника підрозділу, начальника варти й старшого пожежного, зупиняли свій вибір на даній професії свідомо, а здебільшого навіть і проти волі батьків. Інтегральна змінна, що розрахована на підставі об'єктного значення першої компоненти, була інвертована, а потім названа «Вольовий аспект вибору професії».

Наступна компонента відповідала другий інтегральній змінній «Емоційний аспект вибору професії». Її утворили параметри: «Почував покликання до даної професії», «Порадили друзі», «Іншого вибору практично не було». Так для тих пожежних, хто відчував покликання до даної професії, характерне ігнорування думки друзів, а також розуміння того, що перед ними були різні варіанти вибору професії.

Третя інтегральна змінна була сформована на підставі компоненти, до складу якої входили два показники: необхідність професії для майбутнього кар'єрного росту й необхідність професії для специфічних знань, умінь і навичок. Ці параметри перебували у зворотному співвідношенні: орієнтовані на кар'єрні досягнення респонденти не орієнтувалися на те, якими компетенціями нагородить їх професія пожежного в майбутньому й навпаки. Дана змінна одержала назву «Когнітивний аспект вибору професії». Четверта інтегральна змінна, що отримала назву «Соціальний аспект вибору професії», відбивала відповідну компоненту, що сформували параметри: «Цікавила власне професія або спеціальність», «Привернула популярність даної професії» і «Потрібні відповідні зв'язки в даній сфері». Тих респондентів, хто шукав у професії можливості встановлення необхідних зв'язків і привернення до себе унавантаження, власне професія пожежних не цікавила.

Статистично значимих кореляційних взаємозв'язків між описаними змінними не встановлено. Отже, виділені для пожежних чотири аспекти вибору професії досить незалежні один від одного й характеризують, як уже вказувалося, основні сторони їх мотивації при професійній орієнтації.

Отже, на етапі аналізу соціального середовища як підсистеми в групі пожежних, які перебувають в умовах кризової ситуації, пов'язаної із загрозою життю, було описано десять інтегральних змінних. За соціальне середовище, в якому відбувався розвиток респондентів, відповідали дві з них: «Багатодітність батьківської сім'ї» і «Сімейні традиції в отриманні професії пожежного». Опис актуальних вимог соціуму до випробуваного давали інші вісім: «Досвід сімейного життя», «Ступінь ризику не виправдати очікувань», «Вплив рівня освіти й урбанізації», «Професійний досвід», «Вольовий аспект вибору професії», «Когнітивний аспект вибору професії», «Емоційний аспект вибору професії», «Соціальний аспект вибору професії». За аналогією з групою студентів були проінтерпретовані значимі кореляції раніше не проаналізованих взаємозв'язків між інтегральними змінними.

Якщо в сім'ї респондентів батько або мати працювали в структурах МНС, то очікується, що в таких пожежних рівень освіти буде нижче, а проживати вони будуть здебільшого в райцентрах і селах. На це вказує значимий негативний взаємозв'язок між змінними «Вплив рівня освіти й урбанізації» і «Сімейні традиції в отриманні професії пожежного» ($r=-0,214$, $p=0,000$). Відповідно, якщо батьки респондентів працювали в МНС, то це не сприяє здобуттю ними вищої освіти. З іншого боку, для тих пожежних, хто має вищу освіту й проживає в Одесі, вибір професії зумовлений не орієнтацією на батьківський досвід, а іншими факторами.

Позитивний взаємозв'язок між сімейними традиціями в здобутті професії пожежного й вольовим аспектом вибору професії ($r=0,118$, $p=0,036$) можна інтерпретувати таким чином: у тих родинах, де батьки працювали пожежними, їх вплив на вибір випробуваними професії був мінімальним. Більше того, такі особи більш відповідально ставилися до вибору професії, а

їхні кар'єрні досягнення були значно вищими, ніж у тих, хто не мав згаданих сімейних традицій. Сімейні традиції також позитивно корелювали з емоційним аспектом вибору професії ($r=0,163$, $p=0,004$). Вочевидь, у таких випробуваних формування емоційно насиченого позитивного ставлення до професії пожежного (можливо на рівні ранніх спогадів) відбувається під впливом батьківського досвіду в даній професії. Респонденти, які володіють більшим досвідом сімейного життя, частіше схильні свій вибір професії пожежного пов'язувати з емоційним аспектом і з наявністю необхідної наполегливості в прийнятті рішень відносно професії. Про це свідчать позитивні кореляції змінної «Досвід сімейного життя» зі змінними «Емоційний аспект вибору професії» ($r=0,340$, $p=0,000$) і «Вольовий аспект вибору професії» ($r=0,124$, $p=0,027$). Описана тенденція проявляє себе як шкодування з боку пожежних, які мають сім'ю і дітей, про те, що їх вибір був зумовлений емоційним сприйняттям професії. Найбільш імовірна причина такої оцінки - низька оплата праці пожежних: в осіб, які мають сім'ю або дітей, матеріальна сторона професійної діяльності сприймається критичніше. З іншого боку, вони визнають, що за свій вибір вони відповідальні самі.

Ті ж випробувані, хто відзначає, що обирали професію пожежного з метою використати надалі набуті знання, уміння й навички, і ті, чий вибір був обумовлений власним вольовим рішенням, а не впливом батьків або випадкових обставин, гостріше переживають невдачі, пов'язані з професійною діяльністю. Також їм більш важливо виправдати очікування, покладені на них близькими. Описані тенденції впливають з аналізу кореляційних взаємозв'язків між змінними «Ступінь ризику не виправдати очікувань», з однієї сторони, і «Когнітивний аспект вибору професії» ($r=0,260$, $p=0,000$) і «Вольовий аспект вибору професії» ($r=0,254$, $p=0,000$) - з іншої. Саме власний інтерес до професії, як фактор її вибору, спонукає пожежних відчувати провину перед собою, разом із тим, ігнорування думки батьків при профорієнтації спонукує відчувати свою провину перед ними.

Також було встановлено позитивні кореляції між змінною «Вплив рівня освіти й урбанізації», з однієї сторони, і змінними «Вольовий аспект вибору професії» ($r=0,122$, $p=0,030$) і «Когнітивний аспект вибору професії» ($r=0,164$, $p=0,003$). Тобто особи більш високого рівня освіти й які живуть у великому місті або поблизу нього, частіше орієнтуються при виборі професії пожежного на власну думку й на те, які знання, уміння й навички в них з'являться завдяки даній професії. Тоді як для менш освічених осіб, які проживають здебільшого в райцентрах і селах, важливою є думка батьків або інші випадкові чинники, а також кар'єрні очікування від професії пожежного.

Чим ширший професійний досвід випробуваних, тим більш значиму роль вони приписують при виборі професії її популярності й прагненню встановити необхідні зв'язки. Цю тенденцію відбиває позитивний взаємозв'язок між інтегральними змінними «Професійний досвід» і «Соціальний аспект вибору професії» ($r=0,202$, $p=0,000$). Досвідчені пожежні також рефлексують свій професійний вибір як вплив вольового ($r=0,239$, $p=0,000$) і емоційного аспектів ($r=0,148$, $p=0,008$).

У цілому, усі описані в даному підрозділі кореляційні взаємозв'язки були досить слабкими, що дозволяє розглядати інтегральні змінні як характеристики, що відбивають хоч і близькі, але різні за своїм змістом соціально-психологічні конструкти.

Хоча перелік інтегральних змінних, що характеризують вплив соціального середовища, для підвибірки абітурієнтів і пожежних не був ідентичним, проте ряд виділених параметрів є спільним: «Сімейні традиції», «Багатодітність батьківської сім'ї», «Ступінь ризику не виправдати очікувань», «Когнітивний аспект інтересу до спеціальності», «Емоційний аспект інтересу до спеціальності». Цікавим уявляється порівняння парних кореляційних коефіцієнтів між даними змінними в обох групах і встановлення статистичної значимості розходжень між ними, яке наведено у таблиці 5.34.

Таблиця 5.34

**Порівняльний аналіз кореляційних взаємозв'язків між підвбірками
абітурієнтів і пожежних**

Інтегральні змінні		Сімейні традиції	Багатодітність батьківської сім'ї	Ступінь ризику не виправдати очікувань	Когнітивний аспект	Емоційний аспект
Сімейні традиції	Δr	0,000	0,250	-0,101	-0,153	0,167
	p		0,002	0,217	0,054	0,033
Багатодітність батьківської сім'ї	Δr	0,250	0,000	0,027	0,122	0,046
	p	0,002		0,746	0,125	0,563
Ступінь ризику не виправдати очікувань	Δr	-0,101	0,027	0,000	0,058	-0,088
	p	0,217	0,746		0,457	0,279
Когнітивний аспект	Δr	-0,153	0,122	0,058	0,000	-0,028
	p	0,054	0,125	0,457		0,725
Емоційний аспект	Δr	0,167	0,046	-0,088	-0,028	0,000
	p	0,033	0,563	0,279	0,725	

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі значення z-критерію.

Для побудови таблиці 5.34 і відповідно перевірки нульової гіпотези про те, що кореляція між змінними X і Y на одній вибірці є такою ж, як і кореляція між цими ж змінними X і Y на іншій вибірці, було використано статистичну процедуру, запропоновану Р.А. Фішером [246]. Ця процедура припускає, що спочатку перетворення кожного із двох коефіцієнтів парної лінійної кореляції Пірсона здійснюється за наступною формулою:

$$r' = (0,5) \log_e \left| \frac{1+r}{1-r} \right|$$

Потім розраховується значення z-критерію:

$$z = \frac{r_1' - r_2'}{\sqrt{\frac{1}{n_1 - 3} + \frac{1}{n_2 - 3}}}$$

Далі знаходиться р-рівень статистичної значимості розрахованого z-критерію.

Отже, у таблиці 5.34 наведені міжвибірні різниці між кореляційними коефіцієнтами (коефіцієнти для підвибірки пожежних виступали як зменшуване, для групи абітурієнтів - як від'ємник) і р-рівнем z-критерію, розрахованого при порівнянні цих коефіцієнтів кореляції.

Аналізуючи її результати, можна сказати, що суттєво розрізнялися тільки кореляційні коефіцієнти, що свідчать про взаємозв'язок між сімейними традиціями й багатодітністю батьківської сім'ї та сімейними традиціями й емоційним аспектом при виборі спеціальності навчання або професії. У групі осіб, які перебувають у ситуації екстремального стресу, описані взаємозв'язки є більш вираженими й позитивно спрямованими, ніж у тих випробуваних, хто перебував у ситуації оцінювання. У сім'ях пожежних, як правило, більша кількість дітей, ніж у сім'ях осіб з вищою освітою. Також батьківський професійний досвід саме в підвибірці пожежних, ніж у підвибірці абітурієнтів.

Таким чином, на підставі вивчення підсистеми «Соціальне середовище» виявлено, що для опису середовища, в якому відбувався розвиток як осіб, які перебувають у ситуації оцінювання, так і тих, що долають екстремальні ситуації, необхідно використати інтегральні показники, що характеризують сімейні традиції в здобутті вищої освіти й професії пожежного відповідно, а також характеризують багатодітність батьківської сім'ї. Для характеристики актуальних вимог соціуму до випробуваного доцільний специфічний набір інтегральних параметрів для кожної підвибірки, оскільки ці вимоги для абітурієнтів і для пожежних різні. Спільними серед них були: ті, що описують ступінь ризику не виправдати покладених на них очікувань; когнітивний і емоційний аспекти вибору

спеціальності й професії відповідно. Встановлено, що в сім'ях пожежних слід частіше очікувати більшої кількості дітей, ніж у сім'ях осіб з вищою освітою. Також батьківський професійний досвід значимо виражений саме в підвибірці пожежних, ніж у підвибірці абітурієнтів.

5.2. Несвідоме як підсистема

У концептуальній моделі зазначена підсистема розглядається як базова для всієї системи копінг-поведінки. По-перше, вона випробовує первинний вплив з боку стресору. По-друге, вона медіює вплив соціального середовища на особистість. По-третє, вона впливає на підсистему свідомого рівня. По-четверте, її вплив на підсистему свідомого рівня модерується чинниками підсистеми «Соціальне середовище». Відповідно аналіз даної підсистеми являє є ключовим елементом у розумінні копінг-поведінки як системи.

Як уже вказувалося, несвідоме в даному дослідженні вивчалось за допомогою трьох психодіагностичних методів: методу портретних виборів Л. Сонді, методу колірних виборів М. Люшера й рисункового тесту Е. Вартегга. Для кожної з підвбірок окремо аналізувалися дані, отримані по зазначених методиках. Використовувалася процедура категоріального методу головних компонент.

Виділення в підвбірці абітурієнтів основних параметрів, що характеризують несвідоме, було розпочато з вивчення результатів, отриманих за тестом Л. Сонді. Для цього в категоріальний метод головних компонент були включені всі показники даної методики, а саме виразність позитивних і негативних реакцій факторів як першого, так і других виборів. Усі використані змінні були порядковими величинами.

Якщо при виділенні кількості головних компонент керуватися критерієм Кайзера, то це дозволить говорити про моделі, що складаються з дванадцяти компонент. Це не призводить до значної мінімізації параметрів несвідомого, що не спростить змістовну інтерпретацію такої моделі, тому тут

і далі (для параметрів тестів Л. Сонді й Е. Вартегга) був використаний критерій кам'янистого осипу Р.Б. Кеттелла. У цьому випадку кількість компонент, що виділялися, дорівнювала чотирьом (додаток Б.1).

Перша компонента пояснював 11,393 % дисперсії, друга - 9,622 %, третя - 8,687 %, а четверта - 6,809 %. У сукупності чотирьохкомпонентна модель пояснювала 36,512 % всієї матриці даних. Узгодженість моделі, що розраховується за допомогою α Кронбаха, склала 0,944. Оскільки графічне зображення результатів аналізу через велику кількість змінних не буде наочним, було ухвалене рішення відмовитися від його висвітлення в роботі.

Інтерпретацію матриці компонентних навантажень для параметрів несвідомого, визначених за МПВ Л. Сонді в абітурієнтів, почнемо з виявлення психологічного змісту першої компоненти. Її характеризують наступні реакції тесту: s-, e-, hu+, k+, d+, з яких провідною є реакція s-. На думку Л.М. Собчик [155], s- свідчить про самопожертву цивілізованої людини. Засновником української школи інтерпретації тесту Л. Сонді М.І. Вигдорчиком [35] ця реакція розуміється, як можливість підкоритися обставинам, готовність до компромісу й діалогу з опонентами. У цьому випадку реакція s- обмежує рамками певної соціальної групи (як і реакція k+ завдяки механізму інтроєкції) прояв у досліджених у ситуації оцінювання абітурієнтів таких несвідомих тенденцій, як агресивний, грубий афект (e-) і демонстрування себе оточуючим (hu+), а також прагнення до пошуку об'єкта прикріплення (d+) [159].

Тобто неусвідомлювану тенденцію, що стоїть за даною компонентою, можна описати як конкурентність усередині свого соціального середовища, субкультури, що властива абітурієнтам, як прагнення зайняти більш вигідне «місце під сонцем». Вочевидь, перебуваючи в стресовій ситуації, що спонукує їх до конкуренції за місце у ВНЗ, їм доводиться або направляти свої негативно-афективні імпульси на таких же абітурієнтів як вони, або конструктивно взаємодіяти з іншими «побратимами по нещастю» для досягнення загального позитивного результату. Необхідно зазначити, що

конкурентний паттерн поведінки є соціально адаптивним (s-), тоді як антагоністичний йому призводить до нагромадження фізичної агресії (s+). Розрахована на підставі першої компоненти інтегральна змінна одержала назву «Внутрішньогрупова конкурентність».

Сутність другої компоненти відбивали реакції e+, d+, m-. Картина d+, m- розуміється Л. Сонді [159] як симультаний прояв тенденцій до звільнення себе від колишньої прихильності й відправлення на пошуки. У свою чергу, реакція e+ має стримуючий для негативних афективних проявів характер. У цьому випадку виділена компонента відповідає за прагнення абітурієнтів розширити своє міжособистісне оточення, що сполучається з тенденцією відриву від нього - тобто встановити різноманітні, але короткочасні контакти. Потрапляючи в нове соціальне середовище, випробувані дослідженої підвибірки прагнуть зняти психоемоційне напруження шляхом зниження невизначеності навколишньої обстановки, зокрема, контактуючи із такими ж абітурієнтами як вони. Оскільки період існування даного середовища обмежений декількома тижнями (період вступних іспитів), ці стосунки здебільшого є нетривалими. Отримані компонентні навантаження були перетворені в другу інтегральну змінну, названу «Установлення короткочасних стосунків». Низькі значення по даній змінній будуть свідчити про те, що індивід вірний давно сформованим відносинам зі стійким колом осіб.

Максимальні компонентні навантаження для третьої компоненти дозволяють відтворити її формулу таким чином: $hu+ r-$. На думку Л. Сонді, реакція r- відповідає за первинну форму партиципації, що виявляє себе в прагненні відшукувати для несвідомих спонукань, потягів відповідний (генотропний) об'єкт у навколишньому середовищі [159]. Для абітурієнтів це виступає як бажання зжити партиципативну травму шляхом заглиблення в студентську субкультуру, зокрема, шляхом включення в нову соціальну групу. Реалізується зазначений паттерн поведінки шляхом $hu+$, що говорить про посилення демонстративності, бажання привернути до себе увагу

оточуючих і тим самим спонукати їх до прийняття особистості абітурієнта у своє коло спілкування. Відповідно, третя інтегральна змінна може бути позначена як «Групова залученість». Протилежний полюс сформованого конструкта, що характеризується формулою $h_u - p_+$, вказував на виразність приховуваних тенденцій у розширенні власного впливу.

Склад четвертої компоненти виражався поєднанням реакцій h_- і e_+ . Розуміння реакції h_- у цьому випадку недоцільно розцінювати як витіснення або придушення лібідинозної любові до конкретної персони [159] або як ознаку прагнення до ідеальної любові до людства [155]. Ми дотримуємося точки зору М.І. Вигдорчика [34], що розцінює реакцію h_- як наслідок наявності реактивного утворення, покликаного захистити Его від небезпеки, що несуть для нього позитивні реакції в Ерос-сфері. У поведінці абітурієнтів цей захисний механізм виявлятиметься як несвідома конфліктність щодо батьківських фігур, при цьому позитивні реакції фактора e виступатимуть як контролююча субстанція стосовно зазначених неусвідомлюваних тенденцій. Отже, сформована на її підставі інтегральна змінна дістала назву «Внутрішньосімейна конфліктність» і яка, відповідно, відбиває виразну активність даного конструкта в абітурієнтів.

Аналіз взаємозв'язків між чотирма вказаними інтегральними змінними свідчить про наявність статистично значимого взаємозв'язку між внутрішньогруповою конкурентністю абітурієнтів і їхньою залученістю до групи ($r = 0,147$, $p = 0,010$). Це свідчить про те, що чим сильніше укорінені абітурієнти в мікросередовищі, тим активніше вони суперничають в цьому мікросередовищі за необхідний результат. Інші інтегральні змінні корелювали позитивно одна з одною, але статистично незначимо.

На наступному етапі в абітурієнтів були виділені параметри несвідомого, визначені по МКВ М. Люшера. Використовувався показник переважання кольору, що кодувався таким чином: якщо колір перебував на першій позиції (тобто був першим серед тих, яким надається перевага), йому привласнювався ранг «8», якщо на другій - ранг «7», якщо на третій – ранг

«6», якщо на четвертій – ранг «5», якщо на п'ятій – ранг «4», якщо на шостій – ранг «3», якщо на сьомій – ранг «2». Найменшій ранг «1» привласнювався кольору, що був найменш симпатичним (який найбільш відкидається).

Ці показники характеризувалися порядковою шкалою і були включені в категоріальний аналіз головних компонент. Кількість компонент, що дорівнювало трьом, визначалася за критерієм Кайзера. Графічні зображення в просторах першої і другої, а також другої і третьої розмірностей наведені на рисунках 5.29 і 5.30.

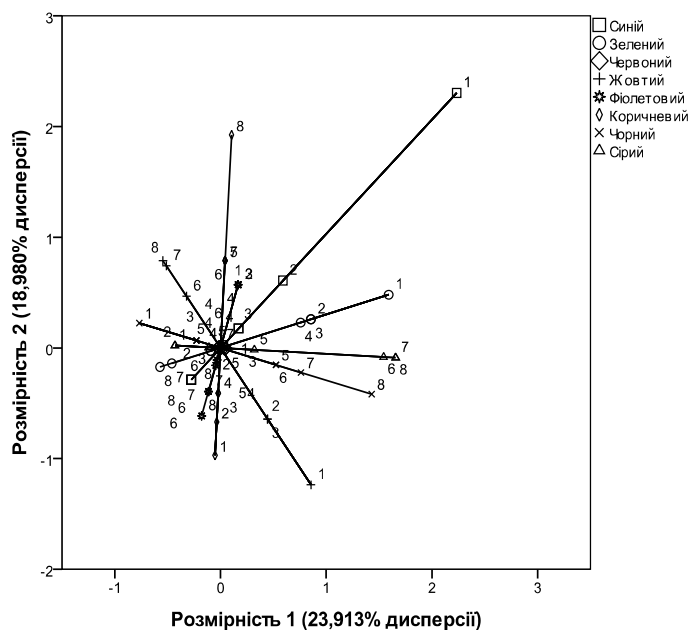

Рис. 5.29. Графічне зображення взаємозв'язків між параметрами несвідомого, визначеними по МКВ М Люшера в абітурієнтів (розмірності 1 і 2)

Перша компонента описувала 23,913 % дисперсії, друга – 18,980 %, третя – 16,697 %, що в сукупності склало 59,590 % від усієї матриці вихідних даних. Наведена модель характеризувалася високим ступенем узгодженості ($\alpha = 0,903$).

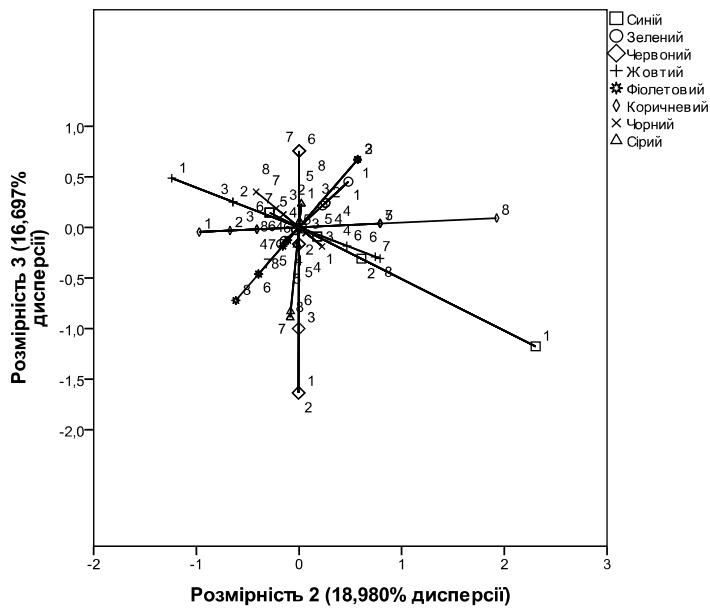

Рис. 5.30. Графічне зображення взаємозв'язків між параметрами несвідомого, визначеними по МКВ М. Люшера в абітурієнтів (розмірності 2 і 3)

Зробити інтерпретацію матриці компонентних навантажень для показників несвідомого, визначених за МКВ М. Люшера в абітурієнтів, дозволяє таблиця 5.9. Так першу компоненту видізняло переважання синього і зеленого кольорів і відкидання чорного й сірого (або в цифрових позначеннях кольорів: +1+2 –7–0). М. Люшер інтерпретує поєднання синього і зеленого кольорів як обережний (делікатний) контроль, при якому спокій підтримується напруженим самоствердженням [85]. М. І. Вигдорчик [38] розглядає функцію +2 як маркер ефективної роботи психологічних захисних механізмів, оскільки зелені кольори є основою особистісного паттерну. Автор дає ширший опис розглянутого колірної поєднання, визначаючи його як обережність, що зовні проявляється у вигляді прагнення до спокійного й безконфліктного самоствердження, підвищеного почуття власної гідності і потреби в обертанні своєї життєвої позиції від захисань оточуючих.

Таблиця 5.35

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначених за
МКВ Люшера в абітурієнтів**

Колір, якому надається перевага	До обертання			Після обертання		
	Компонента			Компонента		
	1	2	3	1	2	3
Синій	-0,479	-0,494	0,252	0,504	-0,501	0,154
Зелений	-0,632	-0,191	-0,180	0,632	-0,116	-0,206
Червоний	-0,025	0,002	0,854	0,064	-0,168	0,838
Жовтий	-0,418	0,605	-0,237	0,390	0,669	-0,116
Фіолетовий	-0,128	-0,441	-0,519	0,116	-0,311	-0,601
Коричневий	0,043	0,792	0,038	-0,064	0,764	0,188
Чорний	0,755	-0,221	0,185	-0,740	-0,306	0,139
Сірий	0,721	-0,038	-0,388	-0,737	-0,007	-0,388

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

У комплексі зі зміщенням сірого і чорного кольорів в зону неприйняття колірна комбінація, що аналізується, вказує на прагнення до уникання конфліктів через підвищення самоконтролю, а також на опір обставинам. Перетворені значення компонентних навантажень дали назву новому інтегральному параметру «Безконфліктний опір обставинам». Поведінка осіб, в яких відзначаються низькі значення інтегральної змінної, інтерпретується як насичена міжособистісними конфліктами відмова від протидії стресовій ситуації оцінювання.

Максимальні позитивні навантаження на другу компоненту виявили жовтий і коричневий кольори, максимальне негативне навантаження виявив синій колір. Отже, компоненту характеризувало сполучення: +4+6 –1. М. Люшер [85] розуміє комбінацію жовтого й коричневого кольорів як здатність індивіда давати собі волю. Однак у дослідженні ми дотримуємося

трохи іншої позиції. Аналізуючи підвибірку абітурієнтів, необхідно взяти до уваги, що в основі жовтого кольору лежить психологічний захисний механізм регресії, що проявляється в поведінці як особистісна незрілість, емоційна нестійкість. У свою чергу, коричневий колір символізує чуттєву сторону відчуттів, рівень астенізації, ступінь задоволення фізіологічних потреб, ставлення до них. І нарешті, поява синього кольору у функції «-» вказує на придушення потреби у відпочинку, нетерплячість, незадоволену афіліативну потребу [38].

Отже, психологічним змістом компоненти, що розглядається, є примхливість, метушливість, нестійкість настрою абітурієнтів, що викликана невдоволенням, яке сформували обставини, а також драматизацією наявної обстановки. Не виключено, що в такий спосіб вони, відчуваючи власну особистісну незрілість і соціальну неспроможність, намагаються уникнути відповідальності, покладеної на них оточуючими, виправдатися при можливих обвинуваченнях у бездіяльності. У результаті другий інтегральний параметр, значеннями якого були компонентні навантаження, одержав назву «Метушливість у рішеннях». Для абітурієнтів з високими значеннями по цій інтегральній шкалі властиві неспокійні пошуки способів виходу з важкої ситуації, для абітурієнтів з низькими значеннями - більш цілеспрямований і стійкий вибір шляхів подолання із ситуацією оцінювання.

Психологічний зміст третьої компоненти відбивали прямий внесок червоного кольору і зворотний – фіолетового. Колірне сполучення, що стояло за нею, кодувалося як +3 –5. Поява червоного кольору на провідних позиціях, як і будь-якого іншого кольору, зумовлена неусвідомлюваними мотивами, що визначають поведінкові паттерни. Відповідно до цієї тези можна припустити, що, за М. Люшером, червоний колір виходить на провідні позиції у зв'язку з прагненням особистості піти від трьох видів страху [85]: по-перше, від страху перед спустошеністю й нудьгою, що призводить до пошуку об'єктів прихильності з одночасним бажанням відштовхнути їх, по-друге, від страху не бути значимим,

потрібним іншим, від страху втрати життєвих орієнтирів і авторитету в очах оточуючих, і, нарешті, по-третє, від страху перед ізоляцією, страху опинитися на «узбіччі» життя.

За даними М.І. Вигдорчика [38], цілий ряд властивостей, що стоять за переважанням фіолетового кольору, таких як нетривіальність, неординарність, нетрадиційність вчинків, орієнтування й спирання на інтуїцію – здебільшого проявляються в підлітків (а досліджена підвибірка абітурієнтів у переважній своїй більшості є підлітково-юнацькою) у період пубертату. Автор розглядає їх як реакцію на «входження в більше життя» і припускає, що паттерни поведінки, що стоять за фіолетовим кольором, покликані брати участь у процесі адаптації індивіда до нових, мінливих умов зовнішнього середовища. Тоді витіснення фіолетового кольору у функцію «-», чим і характеризується колірне сполучення +3 -5, може знижувати адаптаційні можливості досліджених абітурієнтів.

Розглянута колірна комбінація інтерпретується нами як несвідоме прагнення піти від страхів, викликаних кризовою ситуацією абітурієнта: від успішності або неуспішності його вступу до вузу на короткому тимчасовому відрізку залежить його подальший життєвий шлях на найближчі роки, а то й десятиліття. Інтегральна змінна, побудована на основі компонентних ваг, була позначена як «Страх змін».

Отже, перетворення компонентних ваг для параметрів несвідомого, визначених по МКВ М. Люшера в абітурієнтів, дозволило виділити три інтегральні змінні. Статистично значимих взаємозв'язків між зазначеними змінними виявлено не було, що свідчить про ортогональність виявлених психологічних конструктів.

Переходячи до аналізу даних, отриманих за рисунковим тестом Е. Вартегга, необхідно вказати, що через велику кількість показників методики (більше ста) до категоріального аналізу головних компонент вони включатимуться групами, залежно від їх рівнево-діагностичної ролі. Спочатку вивчалася послідовність рисування при виконанні тестового

завдання в абітурієнтів. Усі показники, включені в аналіз, були порядковими змінними.

Показником переважання стимульного знаку в послідовності рисування був його ранг, що розраховується за аналогією до методу колірних виборів Люшера: якщо стимул перебував на першій позиції (тобто у виборі йому надавалося найбільше навантаження), йому привласнювався ранг «8», якщо на другій - ранг «7», якщо на третій – ранг «6», якщо на четвертій – ранг«5», якщо на п'ятій – ранг «4», якщо на шостій – ранг «3», якщо на сьомій – ранг «2». Найменшій ранг «1» привласнювався кольору, що був найменш симпатичним (який найбільш відкидається). Це ранжування пов'язане з тим, що стимули тесту Вартегу підбрані таким чином, що кожний з них через свою архетипову специфіку провокує проекцію певної психічної сфери. На рисунку 5.31 представлено графічні зображення в просторах першої і другої розмірностей [28].

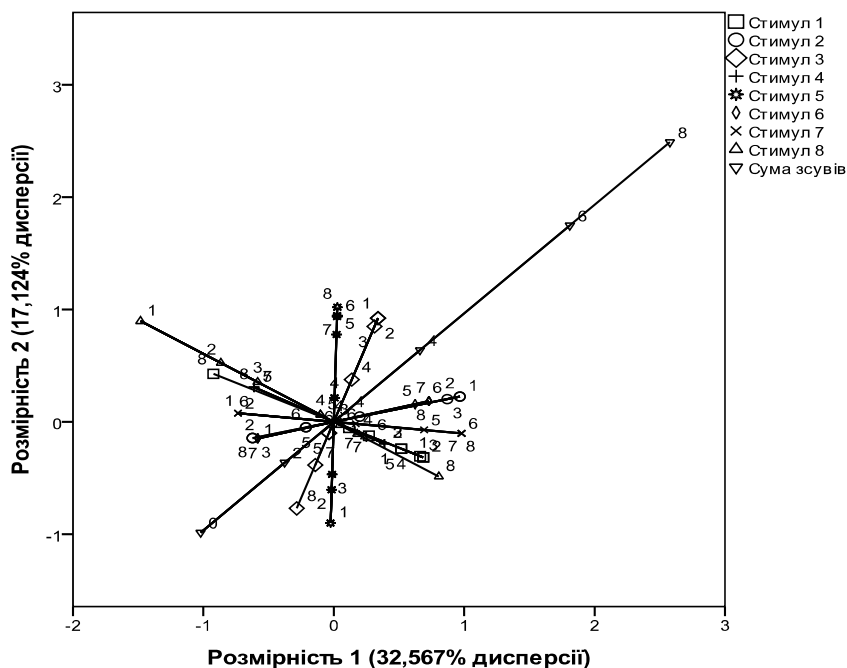

Рис. 5.31. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами несвідомого, визначеними по послідовності малювання в тесті Вартега в абітурієнтів (розмірності 1 і 2)

Кількість виділених компонент дорівнювала чотирьом (перша компонента пояснювала 32,567 % дисперсії, друга - 17,124 %). На рисунку 5.32 представлено графічні зображення в просторах третьої й четвертої розмірностей.

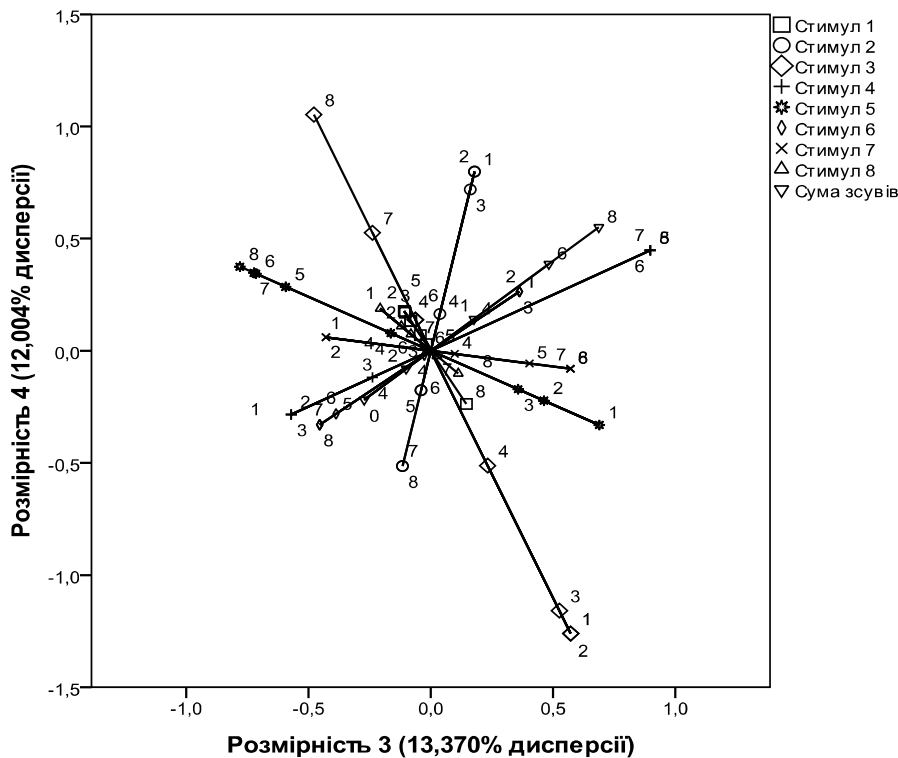

Рис. 5.32. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами несвідомого, визначеними по послідовності малювання в тесті Вартегга в абітурієнтів (розмірності 3 і 4)

Третя компонента пояснювала 13,370 % дисперсії, четверта - 12,004 %. Частка дисперсії, що сумарно пояснюється моделлю, склала 75,065 %. Отримана модель характеризувалася високою узгодженістю (α Кронбаха склала 0,958).

Компонентні навантаження, розраховані для даної моделі, наведені в таблиці 5.36. Е. Вартегг зазначає, що переважання або зневажання окремими стимульними знаками в послідовності рисування повинні розглядатися в характеристичній інтерпретації ще й під кутом зору відповідних архетипів [28].

Таблиця 5.36

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по послідовності малювання в тесті Вартегга в абітурієнтів

Параметр	До обертання				Після обертання			
	Компонента				Компонента			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Стимул 1	-0,695	0,322	0,110	-0,179	-0,553	0,388	0,560	-0,232
Стимул 2	-0,632	-0,147	-0,117	-0,521	-0,814	0,053	0,194	-0,110
Стимул 3	-0,190	-0,517	-0,320	0,706	-0,071	-0,004	0,070	0,946
Стимул 4	-0,462	0,232	0,679	0,339	-0,046	0,060	0,886	-0,063
Стимул 5	0,019	0,685	-0,523	0,251	0,189	0,834	-0,147	-0,077
Стимул 6	0,582	0,147	-0,361	-0,263	0,345	0,038	-0,690	-0,251
Стимул 7	0,700	-0,073	0,408	-0,057	0,635	-0,520	-0,276	-0,261
Стимул 8	0,733	-0,443	0,102	-0,093	0,487	-0,660	-0,558	0,044
Сума зсувів	0,658	0,635	0,175	0,141	0,818	0,191	-0,214	-0,478

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Аналізуючи таблицю 5.36, слід зазначити, що перша компонента характеризується переважанням 7-го стимулу і відсуненням 1-го й 2-го стимулів на останні місця. Також відзначене позитивне навантаження показника сукупності зрушень: тобто для абітурієнтів, поведінка подолання яких описується даною компонентою, властива більш істотна відмінність від нормативної, за Г. Лоссеном і Г. Шоттом [301], послідовності 1-2-3-8-4-5-6-7. Це свідчить про більше відхилення таких індивідів від статистичної норми й відповідно більшу пластичність, гнучкість індивідів аж до високої критичності й опозиційності думок [236].

Виходячи з положень К. Скарпелліні [345] про те, що переважання одного стимулу або групи стимулів означає важливість сфери суб'єктивного досвіду, за який відповідають стимули, а також сфери, яку індивід вважає

значимою для себе, і Б. Тораці [372] про те, що неприйняття стимулу вказує на конфліктність сфери, що стоїть за ними, її витиснення або заперечення, проведемо інтерпретацію психологічного змісту компонент. Виражене неприйняття стимульних знаків: 1 - пошук себе, зосередження [28] і 2 - емоційність, контакт [28] стимулів і переважання 7-го - чутливість, відданість, здатність до самовіддачі [28], прагнення до гармонійності [236] - вказує на прагнення абітурієнтів до пошуку гармонійного місця у своєму міжособистісному оточенні шляхом тимчасової відмови від власних егоцентричних потреб і емоційних проявів. Інтегральна змінна, побудована на підставі першої компоненти, одержала назву «Міжособистісна гармонійність». Слід також зазначити, що несвідома стратегія прояву міжособистісної гармонійності є менш адаптивною, ніж та, що протилежна їй, оскільки осіб, що проявляють її, характеризує більше відхилення від нормативної послідовності малювання.

Друга компонента відзначена позитивним навантаженням 5-го і негативним – 8-го стимулів. За Е. Вартеггом, «явно виражене переважання стимульного знаку 5 ... дозволяє припустити невротично активну агресивну домінанту, а відсунення стимульного знаку 8 на останнє місце може означати витіснення властивості душевної теплоти, зумовлене відторгненням матір'ю в раннім дитинстві» [28, с. 41]. А. Крізі [236] підтверджує, що діагностичне значення 5-го стимулу – це подолання фрустраційних перешкод шляхом агресивної енергії, разом з тим, відкидання восьмого стимулу розуміється автором як наявність конфліктів із соціальним оточенням. У результаті третьій інтегральний параметр, значеннями якого були компонентні навантаження, одержав назву «Стиль реагування, що зовнішньо звинувачує». Тоді як ті абітурієнти, в яких відзначаються низькі значення за даним інтегральному параметрі, характеризуються імунітивними або інтрапунітивними реакціями.

Переважання 1-го й 4-го стимулів і відкидання 6-го визначають зміст третьої компоненти. За А. Крізі [236], 1-й стимул символізує сферу Селф,

особистісної ідентичності. 4-й стимул відповідає за несвідоме [28], за ті сфери, які для індивіда є невідомими, лякаючими [345]. Вважається, що і центральна точка, і квадрат є одними із чотирьох універсальних символів [236]. Отже, вони є репрезентаціями найдавніших архетипів. Подавлення стимульного знаку 6 відбиває в абітурієнтів, які перебувають у ситуації оцінювання, придушення раціональної регуляції поведінки [28] і адекватного тестування реальності [236]. Найбільш відповідною назвою для третьої інтегральної змінної є термін «Ірраціональність». Вона описує спосіб пізнання навколишньої дійсності абітурієнтами, одним полюсом якої є ірраціональне осягання буття, а іншим - раціональне.

Тотальне домінування стимульного знаку 3 відбивало психологічну сутність четвертої компоненти. Спрямованість, наполегливість, інтенціональний вимір особистості – усе це характеризує символічну сферу зазначеного стимулу [28]. Назва ж інтегрального показника була обрана, виходячи з концепції А. Крізі [236], який охарактеризував стимульний знак 3 як рівень енергії особистості. Тобто зростання значень за четвертим інтегральним параметром свідчить про збільшення активності, динамізму й цілеспрямованості абітурієнтів.

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки між виділеними інтегральними параметрами. Знайдено три статистично значимі кореляції. Перша з них описувала негативний взаємозв'язок між міжособистісною гармонійністю і стилем реагування, що зовнішньо звинувачує ($r = -0,113$, $p = 0,044$). Вочевидь, встановленню гармонійних стосунків з оточуючими ніяк не сприятимуть екстрапунітивні реакції абітурієнтів на фрустрації, що виникають у стресовій ситуації оцінювання.

Друга кореляція свідчила про виражений негативний взаємозв'язок між інтегральними параметрами «Міжособистісна гармонійність» і «Ірраціональність» ($r = -0,302$, $p = 0,000$). Для групи абітурієнтів саме відмова від фіксації на ірраціональних внутрішніх переживаннях сприятиме більш успішному задоволенню їхньої потреби в афіліації. Остання значима

кореляція ($r = 0,120$, $p = 0,031$) описувала позитивний взаємозв'язок між ірраціональним збагненням реальності й екстрапунітивністю. Тобто реакції зовнішнього обвинувачення з боку абітурієнтів містять ірраціональний компонент, основою якого є глибинні внутрішньоособистісні переживання.

Наступними показниками методики Е. Вартегга, включеними в аналіз категоріальних головних компонент були параметри структури рисунків, а саме одиничні персеверація й асоціація, адекватність і неадекватність доповнення для кожного зі стимульних знаків. Такі показники, як серійні персеверація й асоціація, перенесення мотиву й стимулу для кожного зі знаків в аналіз включені не були через у край низьку частоту наявності. Оскільки рівнево-діагностична роль показників асоціативності-персеверативності й адекватності-неадекватності різна, це зумовило необхідність розглядати ці групи параметрів за допомогою окремих статистичних процедур. Усе описане в даному абзаці стосується як підвибірки абітурієнтів, так і підвибірки пожежних.

При вивченні персеверативно-асоціативної структури рисунків тесту Вартегга в абітурієнтів у кризовій ситуації загрози само актуалізації кількість виділених компонент дорівнювала двом (перша компонента пояснювала 15,067 % дисперсії, друга - 9,056 %). Частка дисперсії, що сумарно пояснюється, склала 24,123 %. Побудована модель характеризувалася високою узгодженістю (α Кронбаха склала 0,790). Нижче ми будемо говорити тільки про одиничні персеверативні і асоціативні тенденції, які у вигляді компонентної матриці представлені в таблиці 5.37. Це пов'язано з тим, що інші персеверативні і асоціативні тенденції зустрічалися в край рідко, що пояснюється відносною нормативністю досліджуваної вибірки, в якій практично відсутні серйозні психічні розлади, саме для яких патогномічними є серійні тенденції у персеверативно-асоціативній структурі

Таблиця 5.37

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначених за
персеверативно-асоціативною структурою рисунків тесту Е. Вартегга в
абітурієнтів**

Параметр		До обертання		Після обертання	
		Компонента		Компонента	
		1	2	1	2
Одинична персеверація	Стимул 1	-0,058	-0,719	0,040	0,507
	Стимул 2	-0,138	-0,030	-0,148	-0,046
	Стимул 3	-0,502	-0,060	-0,478	0,156
	Стимул 4	-0,184	-0,227	-0,076	0,573
	Стимул 5	-0,349	0,392	-0,410	-0,293
	Стимул 6	-0,318	-0,109	-0,297	0,130
	Стимул 7	-0,375	-0,151	-0,346	0,172
	Стимул 8	-0,156	0,106	-0,229	-0,365
Одинична асоціація	Стимул 1	0,189	0,653	0,124	-0,350
	Стимул 2	0,341	-0,019	0,355	0,051
	Стимул 3	0,675	-0,060	0,670	-0,072
	Стимул 4	0,432	0,204	0,333	-0,543
	Стимул 5	0,495	-0,407	0,575	0,383
	Стимул 6	0,548	-0,086	0,530	-0,127
	Стимул 7	0,472	0,147	0,442	-0,189
	Стимул 8	0,389	-0,105	0,434	0,209

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Переходячи до аналізу таблиці 5.37, слід згадати, що Е. Вартегг зазначає [28, с. 42-43], «характерологічно перевага персеверативної тенденції (у значенні закріплення стимулу) вказує на колективне пристосування до світу з усіма його перевагами й обмеженнями, тоді як асоціативне

розширення рисунка вказує на духовний акт індивідуації...»... Тим самим, на наш погляд, підкреслюється відмінність персеверації у якості діагностичного маркера колективної адаптації від асоціації як маркера індивідуальної адаптації.

Варто підкреслити, що в даному дослідженні феномен адаптації вивчається в контексті подолання зі стресовими ситуаціями різного ступеня виразності. Тобто за допомогою аналізу асоціативно-персеверативної структури можна виділити основні несвідомі поведінкові паттерни, завдяки яким індивіди в тих або інших ситуаціях надають перевагу колективним або індивідуальним способам їх подолання. Дані паттерни не можна вважати антагоністичними, оскільки персеверація не виключає асоціацію. Характеризуючи окрему реакцію індивіда на стимульний знак у структурі рисунків, вони можуть зустрічатися як разом, так і окремо.

Дескриптори, що описують першу компоненту, виділену в групі абітурієнтів, були наступними: відкидання персеверативних реакцій стосовно стимульних знаків: 3, 5, 6, 7; переважання асоціативних реакцій стосовно стимульних знаків 2, 3, 5, 6, 7, 8. Такі абітурієнти прагнуть самостійно вирішити широке коло проблем, пов'язаних з регуляцією інстинктуальної сфери. Це відбиває певні труднощі в адаптації до важких життєвих ситуацій, помітне зниження конформності, указує на потенційну схильність до афективних реакцій. Не виключені також своєрідність сприйняття й логіки, конфлікт ціннісних орієнтацій з мікросередовищем. При цьому афект у таких абітурієнтів супроводжуватиметься поганим настроєм, непевністю в перспективах, соматичними симптомами. Сформована на підставі першої компоненти інтегральна змінна одержала назву «Дисфоричність».

Структура другої компоненти характеризувалася персеверативними реакціями вибору стимульних знаків 1 та 4 і відкиданням 8-го стимулу, а також реакціями асоціативного відкидання знаків 1 і 4. Тобто адаптація осіб, що знаходяться у ситуації загрози самоактуалізації, до внутрішніх конфліктів (поєднання стимулів 1 і 4 характеризує динаміку внутрішнього світу)

відбувалася непрямим шляхом – за допомогою колективного пристосування. Для таких випробуваних у ситуаціях оцінювання властиве винесення власних проблем на обговорення оточуючих. Інтегральний параметр, що відбивав психологічну сутність другої компоненти, одержав назву «Орієнтація на зовнішнього спостерігача». Слід зазначити, що перший і другий інтегральні параметри персеверативно–асоціативної структури в абітурієнтів статистично значимо не корелювали ($r = -0,037$, $p = 0,514$), що вказує на їх достатню незалежність.

На рисунку 5.33 наведені графічні зображення моделі в просторі першої і другої розмірностей для категоріальної компонентної моделі, розрахованої для таких параметрів структури рисунків як адекватність і неадекватність доповнення стимулу.

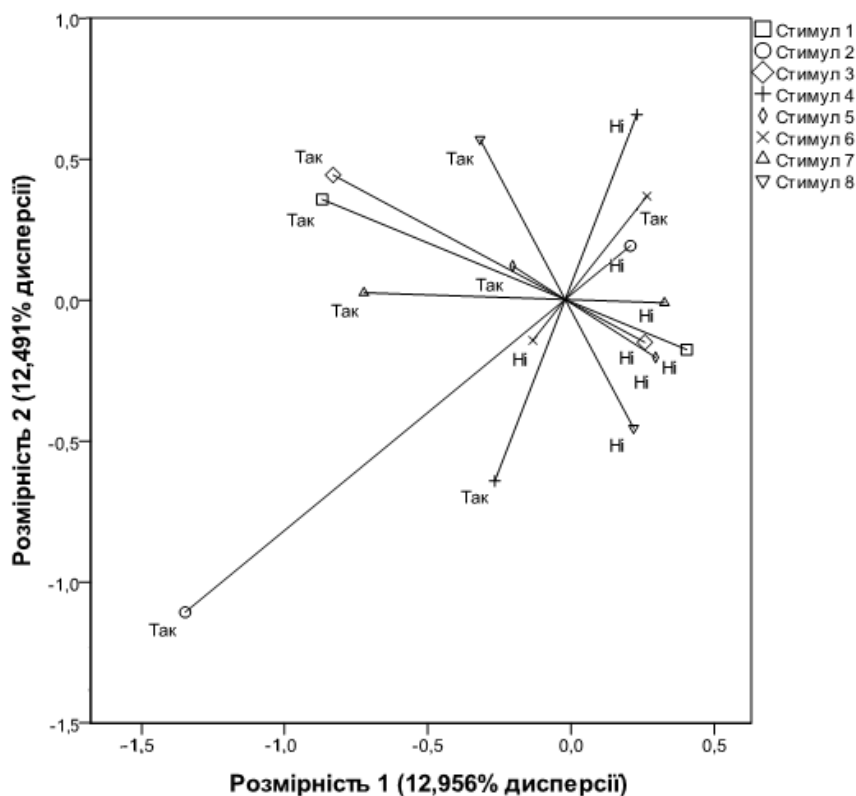

Рис. 5.33. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами несвідомого, визначеними по адекватності доповнення в абітурієнтів (розмірності 1 і 2)

Варто згадати, що цей рисунок ілюструє тільки взаємозв'язок між адекватністю доповнення того або іншого стимулу, оскільки, виходячи з компонентних навантажень, параметр неадекватність є практично повною протилежністю параметру адекватності. Отже, немає необхідності дублювати на рисунку ці параметри в їх дзеркальному відображенні.

Категоріальна компонентна модель складалася з двох компонент і пояснювала 30,479 % матриці даних (з яких 16,783 % - перша компонента і 13,696 % - друга). Про узгодженість моделі свідчить високе значення α Кронбаха - 0,848.

Виходячи з теоретичної концепції Е. Вартегга, під адекватністю розуміються реакції випробуваного, що враховують базові якості відповідного стимульного знаку [28]. Однак таке формулювання наближує зазначені параметри до позитивних і негативних якостей, що сумуються для кожного стимульного знаку в якісному профілі, що ускладнює диференціацію цих показників у якості діагностичних маркерів. Створивши новий методологічний підхід до інтерпретації методики, А. Крізі [236] провів аналогію між показниками адекватного доповнення стимульного знаку в тесті Е. Вартегга з показником F% у тесті чорнильних плям Г. Роршаха. Автор розцінює цей показник як діагностичний маркер інтелектуального контролю прояву афектів, адаптації до реальності, а за високих значень - конформізму, дефіциту спонтанності, формалізму, ригідності психологічних захисних механізмів.

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені за адекватністю і неадекватністю доповнення в структурі рисунків тесту Е. Вартегга, наведені в таблиці 5.12. Отже, отримана після обертання перша компонента характеризувалася неадекватним доповненням стимульних знаків 1, 3, 5, 7, 8.

Таблиця 5.37

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені за структурою рисунків (адекватність доповнення) тесту Вартегга в абітурієнтів

Параметр		До обертання		Після обертання	
		Компонента		Компонента	
		1	2	1	2
Адекватне доповнення	Стимул 1	-0,592	0,236	-0,676	-0,045
	Стимул 2	-0,571	-0,423	-0,280	-0,700
	Стимул 3	-0,490	0,250	-0,568	-0,044
	Стимул 4	-0,253	-0,671	0,047	-0,663
	Стимул 5	-0,218	0,178	-0,289	0,106
	Стимул 6	0,160	0,099	-0,055	0,319
	Стимул 7	-0,236	0,558	-0,374	0,276
	Стимул 8	-0,479	-0,009	-0,463	-0,189
Неадекватне доповнення	Стимул 1	0,592	-0,230	0,673	0,049
	Стимул 2	0,571	0,423	0,280	0,700
	Стимул 3	0,489	-0,246	0,565	0,048
	Стимул 4	0,253	0,671	-0,047	0,663
	Стимул 5	0,218	-0,178	0,289	-0,106
	Стимул 6	-0,165	-0,101	0,051	-0,322
	Стимул 7	0,249	-0,555	0,387	-0,271
	Стимул 8	0,480	0,015	0,458	0,196

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Як видно з таблиці таблиці 5.37 розглянута компонента відбиває здатність особистості адекватно адаптуватися до широкого спектру проблемних ситуацій, що викликають до життя символічні структури несвідомого особистості. З огляду на комплексність психологічного

конструкта, що стоїть за даною компонентою, інтегральний показник одержав назву «Деадаптивність».

Розглянемо склад другої компоненти: вона характеризувалася неадекватним розумінням 2-го й 4-го стимулів і адекватним 6-го. Це поєднання можна інтерпретувати як прагнення реалізовувати свою поведінку відповідно до стереотипів поведінки чоловіка, прийнятих у суспільстві, – на маскулінність вказують труднощі в рефлексії своїх «глибинних» емоційних проявів, які поєднуються з раціональною регуляцією й безстрасністю в осягненні навколишнього світу. Отже, другий інтегральний компонент був позначений як «Маскулінність». Обидві інтегральні змінні були відносно незалежними одна від одної, на що вказує статистично незначущий коефіцієнт кореляції Пірсона ($r = -0,048$, $p = 0,394$).

При компонентному аналізі параметрів несвідомого, визначених по якісному профілю тесту Е. Вартегга в абітурієнтів, було виділено три компоненти. Виділені три компоненти в сукупності описують 37,614 % дисперсії всіх змінних, при несуперечності моделі ($\alpha = 0,889$). Перша компонента описувала 14,621 % дисперсії вихідної матриці даних, друга - 11,744 %, третя - 11,248 %. Графічне зображення моделі не наводилося через велику кількість включених до неї змінних.

Якісний профіль тесту Е. Вартегга показує, як на основі якісних норм для кожного рисунку окремо враховується тип сприйняття. У поняття «тип сприйняття» автор тесту вкладає трохи інший зміст, ніж Г. Роршах [149], який ввів цей термін як один з основних діагностичних параметрів свого тесту чорнильних плям. Для Е. Вартегга це – «виділення заданих якостей і груп якостей у ході виконання рисунка або зневага ними» [28, с. 33].

Для оцінки якісного профілю нами використовувалося альтернативне розрізнення - зіставлення протилежних якостей, їхнє підсумовування - альтернативно диференційований якісний профіль, за допомогою якого встановлюється, яким стимульним знакам тесту в якісному відношенні надається перевага, а якими зневажають. Зазначений параметр близький до

попереднього - адекватності доповнення, однак має цілу систему рівнів градації.

Таблиця 5.38

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по якісному профілю тесту Е. Вартегга в абітурієнтів

Параметр	До обертання			Після обертання		
	Компонента			Компонента		
	1	2	3	1	2	3
1+	-0,478	0,404	-0,383	-0,606	0,469	-0,117
1-	0,524	-0,389	0,309	0,622	-0,422	0,048
2+	0,276	0,756	-0,223	0,156	0,810	0,054
2-	-0,294	-0,769	0,209	-0,178	-0,818	-0,069
3+	-0,106	0,105	0,191	-0,035	0,011	0,234
3-	0,306	0,132	0,013	0,291	0,149	0,018
4+	-0,332	-0,029	0,151	-0,261	-0,120	0,178
4-	0,209	-0,137	-0,182	0,138	-0,033	-0,254
5+	-0,437	-0,030	-0,077	-0,442	-0,044	-0,016
5-	0,476	0,173	0,118	0,489	0,163	0,104
6+	-0,536	0,066	0,094	-0,478	-0,033	0,195
6-	0,611	-0,059	-0,072	0,557	0,040	-0,184
7+	0,008	0,343	0,761	0,269	0,020	0,835
7-	0,063	-0,280	-0,729	-0,192	0,033	-0,791
8+	-0,099	0,088	0,237	-0,012	-0,022	0,269
8-	0,238	-0,203	-0,212	0,157	-0,078	-0,313

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Аналізуючи компонентні навантаження, отримані після обертання (табл. 5.38), необхідно звернути увагу на те, що якісна перевага й якісне заперечення не завжди належали до однієї і тієї ж компоненти. Перша

компонента характеризувалася такими дескрипторами: запереченнями 1-го, 3-го, 4-го, 5-го й 6-го стимулів. Такий широкий спектр стимульних знаків символічно репрезентує як внутрішню, так і зовнішню реальність абітурієнта, який перебуває в ситуації оцінювання. Зневага цими сферами, нездатність до врахування їх істотних характеристик свідчать про перекручування такими індивідами сприйняття ситуації і свого місця в ній. Інтегральна шкала, що відбиває описаний психологічний конструкт, позначалася як «Схильність до перекрученого сприйняття». Навпаки, випробувані з низькими значеннями за даною шкалою адекватно тестували як внутрішню, так і зовнішню реальності. Другу компоненту характеризувало тільки позитивне якісне проникнення у специфіку 2-го стимульного знаку. У концепції Е. Вартегга [28] цей знак відповідає за сферу емоційності і контакту, для К. Скарпелліні [345] він символізує життєву енергію, адаптацію до соціуму, для А. Крізі [236] – взаємозв'язок з об'єктами жіночої статі. Ми ж, спробувавши об'єднати значеннєвий зміст описаних трьох підходів, припускаємо, що описана сфера характеризує емоційні контакти з міжособистісним оточенням, здатність «резонувати» з партнером по спілкуванню, співпереживати, бути спільником, проводячи своєрідне «енергетичне підстроювання» до співрозмовника. Виходячи із цього, наступна інтегральна змінна була названа «Емоційною емпатійністю». Позитивна якісна перевага стимульних знаків 3, 4, 7 і 8 характеризувала третю компоненту, виділену в абітурієнтів. Описаний комплекс параметрів відповідає за досить слабкий рівень нереалізованих потягів індивіду. Випробувані, що описані компонентою задоволені своїм станом справ, собою, обстановкою у колективі, слабо реагують на критичні зауваження. Описаний конструкт виражався у вигляді інтегральної змінної «Внутрішня розслабленість», що негативно корелювала зі шкалою «Схильність до перекрученого сприйняття» ($r = -0,164$, $p = 0,003$). Тобто чим точніше тестування реальності в абітурієнтів, тим комфортніше вони себе почувають у ситуаціях оцінювання.

Рівневий профіль, за Е. Вартегом [28], характеризується кількісно вимірними рефлекторними реакціями на стимули і вихідними елементами аналізу змісту. Він «дозволяє кількісно точно виділити фізіологічний взаємозв'язок потягу й відчуття, а також загальну кортикальну регуляцію процесів формування рисунку як вимірну структуру» [28, с. 32]. Параметри несвідомого, визначені по рівневому профілю тесту Вартега в абітурієнтів, були включені в категоріальний аналіз головних компонент. Оптимальним рішенням вважалося виділення трьох компонент. Модель була несуперечливою (α Кронбаха дорівнювала 0,904) і описувала більше 30 % вихідної матриці даних (перша компонента - 13,221 %, друга - 9,242 %, третя - 8,760 %).

Слід зазначити, що ряд параметрів, що свідчать про виражену психопатологію, не був включений в аналіз: обведення краю, персеверація краю, дисоціативне трактування, непряме трактування, трактування, що ізолює. Частота наявності зазначених параметрів була мінімальною. Це вказувало на те, що досліджену підвбірку абітурієнтів можна вважати умовно нормальною. Подібні результати отримані й для підвбірки пожежних.

Результати аналізу у вигляді компонентних навантажень представлені у додатку Б.2. До першої компоненти увійшли з позитивними навантаженнями оригінальні патологічні рішення, а також перетинання краю, зачорніння, зафарбовування, заштриховування, з'єднання із краєм. З негативними навантаженнями - карлючки і замикання. Відкидання стримуючих тенденцій, що стоять за замиканням у поєднанні з некерованою й необмеженою діями стимулу моторикою, «розгальмовуванням» стимульного знаку, а також поява відірваних від реальності творчих проробок стимулу свідчать про те, що в абітурієнтів, яких характеризує ця компонента, регресивні потяги дуже слабо фільтруються свідомістю й яскраво виявляють себе в поведінці у вигляді безглуздості вчинків, химерності, неконформності, епатажності, інфантильності, примітивності світосприймання. Інтегральна змінна, що

відображає описаний психологічний конструкт, одержала назву «Ексцентричність».

Друга компонента була утворена позитивним внеском категорій перекриття, зачорніння, відсутність дотикання стимулів, включення, обведення стимулу й негативним внеском категорій оточення й заштриховування. Е. Вартегг [28] вказує, що обведення стимулу є проявом реакції уникнення агресії, отже, заперечення цієї реакції свідчить про агресивні тенденції. Більше того, інші змінні свідчать про напруження потягів і внутрішнє відчуження, поєднані з агресивною тенденцією закреслювання, знищення стимулу або оволодіння ним. Ми припустили, що дана компонента описує не просто несвідому агресивність, а схильність до жорстокості, що може виявитися в поведінці в стресовій ситуації. Перетворені компонентні навантаження сформували інтегральну змінну «Схильність до твердості».

На схильність узгоджувати свої дії з колективом, думкою більшості, адаптивність до соціального оточення, прагнення до гармонійних взаємовідносин із середовищем указувала третя компонента. Її структуру склали аналізовані нижче параметри. По-перше, переважання адекватних і неадекватних нормативних рішень поєднувалося з відкиданням патологічних нормативних рішень та відкиданням адекватних і неадекватних оригінальних рішень. А. Крізі [236] визначає діагностичне значення нормативних рішень (він використовує синонімічний термін «популярні») як ознаку формалізму, конформізму, стереотипності мислення індивіда, тоді як оригінальні рішення свідчать про індивідуалістичність і креативність. У соціальному контексті дихотомія «популярність-оригінальність» указує або на знання абітурієнтами, які перебувають у ситуаціях оцінювання, соціальних норм і їх прагнення дотримуватися їх, або на протестні і опозиційні тенденції.

По-друге, основні (графічні) характеристики стимулів були в базовому онтогенетичном ряді на вищих позиціях. Так прояв регуляції в змісті просторового орієнтованого зрівноважування стимулу й потягу (симетричне

повторення знаку, вибудовування в ряд і продовження) вказує на потреби випробуваних збалансувати свої потяги з вимогами середовища. Інтегральний показник, що відбивав описаний конструкт, одержав назву «Конформність». Цей показник виявив статистично значиму негативну кореляцію з ексцентричністю ($r = -0,158$, $p = 0,005$), що вказує на прагнення орієнтованих на соціальні норми абітурієнтів поводитися менш почудернацьки й зухвало.

Компонентний аналіз характерологічних категорій завершує виділення інтегральних змінних в абітурієнтів на підставі результатів тестування за методикою незакінчених рисунків Е. Вартегга. Як зазначає Е. Вартегг, характерологічні категорії призначені для «характерологічно і антропологічно адекватного аналізу структури особистості» [28, с. 49]. Отримана модель характеризувалася високою узгодженістю (α Кронбаха дорівнювала 0,833) і складалася з двох компонент, перша з яких описувала 18,477 % дисперсії, а друга - 14,875 % дисперсії, що в сукупності становило 33,352 % усієї дисперсії.

На підставі компонентних навантажень (табл. 5.39) уявляється можливим описати психологічний зміст обох компонент. Показник «Потяг» виявляв максимальні навантаження на кожній з виділених компонент: на першу – з негативним знаком, на другу – з позитивним. За Е. Вартеггом, цей показник характеризує фізіологічний рівень вітальності в ендотимному фундаменті особистості. У свою чергу, ендотимний фундамент розуміється як «рівень переживань і проявів потягів і почуттів» [28, с. 49], на відміну від духовно-вольовій надбудови особистості. Дескрипторами першої компоненти також були високі сприйнятливність, заглибленість у себе, цілеспрямованість, твердість волі, розважливність і низькі відкритість, честолюбство, точність і інтелектуальна аналітичність.

Таблиця 5.39

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по
характерологічній проекції тесту Е. Вартегга в абітурієнтів**

Параметр	До обертання		Після обертання	
	Компонента		Компонента	
	1	2	1	2
Потяг	0,645	-0,011	-0,448	0,418
Сприйнятливість	-0,252	0,297	0,392	0,060
Відкритість	0,381	-0,446	-0,590	-0,087
Заглибленість у себе	-0,235	0,640	0,634	0,330
Честолюбство	0,385	-0,092	-0,329	0,186
Ідеалізм	-0,379	-0,253	0,072	-0,442
Цілеспрямованість	-0,265	0,247	0,364	0,012
Твердість волі	-0,183	0,091	0,191	-0,052
Розважливність	-0,689	0,248	0,653	-0,267
Точність	0,142	-0,499	-0,465	-0,285
Інтелектуальна аналітичність	0,422	-0,106	-0,366	0,198
Коллективність	-0,575	-0,626	-0,070	-0,855
Оригінальність	0,569	0,618	0,068	0,844

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Згідно таблиці 5.39 слід зазначити, що у термінах автора методики абітурієнтів з переважанням першої компоненти можна описати як (на ендотимному фундаменті) чутливих осіб зі слабким проявом афектів, інтроверсивних, інтратенсивних і неадаптивних. На рівні надбудови вони описуються як вольові й стійкі, помірковані й конкретно мислячі. Узагальнюючи зазначене, це поєднання характерологічних властивостей можна розуміти як спроби абітурієнтів, які перебувають у стресовій ситуації оцінювання, реалізувати себе й свої здатності у внутрішньому світі фантазій.

Для них характерна розмитість меж між реальним і тим, що уявляється. «Фантазійна самореалізація» - така назва була привласнена першій інтегральній змінній.

Склад другої компоненти був наступним: позитивні навантаження показників «Потяг» і «Оригінальність» і негативні – показників «Ідеалізм» і «Коллективність». Психологічний зміст конструкта, що стояв за нею, можна визначити таким чином: наполегливе прагнення до афективної реалізації своїх своєрідних і відірваних від реальності намірів. Друга інтегральна шкала одержала назву «Свавілля». Абітурієнти з низькими значеннями по даній шкалі схильні до стримування афектів у ситуаціях оцінювання, тверезої оцінки обставин і людей. Кореляційний взаємозв'язок між шкалами «Фантазійна самореалізація» і «Свавілля» був негативним, однак ми не вважали його статистично значимим ($r = -0,109$, $p = 0,052$).

Вивчення підсистеми несвідомого в підвибірці пожежних відкривало категоріальний аналіз головних компонент показників методики Сонді. Відповідно до критерію кам'янистого осипу було виділено чотири компоненти, що сумарно пояснювали 38,573 % всіх даних (з них перша компонента - 11,102 % дисперсії, друга - 10,637 %, третя - 8,682 %, а четверта - 8,152 %). Модель була узгодженою (α Кронбаха дорівнювала 0,949). З огляду на те, що до компонентного аналізу було включено 32 показника, графічне рішення важко піддавалося інтерпретації і тому не наводилося.

Наведена у додатку Б.3 таблиця дозволяє інтерпретувати матрицю компонентних навантажень для показників несвідомого, визначених за МПВ Сонді в осіб, які перебувають в умовах екстремального стресу. Психологічний зміст першої компоненти відбивали реакції e+, hu+, k-, d+, m-, серед яких провідною була остання. Реакція m- відбиває прагнення осіб, які перебувають в умовах екстремального стресу, відторгнути зайві, обтяжливі для себе зв'язки [159], вона супроводжується пошуком зв'язків з новими об'єктами (d+), забарвленого негациєю (k-), що розуміється як частково несвідоме, частково усвідомлюване елементарне прагнення Я до уникнення,

заперечення, придушення, відчуження, витіснення певних домагань, потягів, уявлень і ідеалів, що загрожують збереженню персони [159].

У цілому поєднання зазначених тенденцій свідчить про зниження тла настрою депресивною складовою. Унаслідок «сплавлених» тенденцій пароксизмального вектора ($e+ hu+$) у досліджених пожежних відбувається циркулярний вплив депресивних афектів, що проявляється на поведінковому рівні. Компонентні навантаження, перетворені за методом Андерсона-Рубіна, сформували нову інтегральну змінну, названу «Розчарування в реальності». Для випробуваних з низькими значеннями по сформованій шкалі характерні зворотні тенденції: незважаючи на пережитий екстремальний стрес їх картина реальності досить стійка.

Друга компонента характеризувалася наступними реакціями тесту Сонді: $h+$, $e-$, $k+$, $d+$. Порівнюючи склад факторних реакцій з таким для першої компоненти в підвибірці абітурієнтів, слід звернути увагу на їх подібність. Відповідно й психологічний зміст даних компонент буде багато в чому аналогічним. Для підвибірки пожежних це суперництво усередині професійного середовища. Проте відсутність реакції $s-$ у пожежних указує на більш тверді й недостатньо адаптивні форми конкуренції, що виявляються в них. Досліджені пожежні можуть або активно суперничати один з одним для пошуку нових можливостей, або ж консервативно дотримуватися наявного кола безконфліктного професійного спілкування. Інтегральна змінна, побудована на основі компонентних ваг, була позначена як «Внутрігрупова конкурентність».

Одинична реакція $r+$ відбивала переважний зміст третьої компоненти. У теорії Л. Сонді зазначена факторна реакція характеризує такий механізм як інфляція, що визначається як елементарне прагнення сфери Я бути всім [159]. У цьому випадку третя компонента відповідає за прояв таких особистісних властивостей, як амбіційність, честолюбство, потреба в домінуванні, прагнення до впливу на оточуючих. Отже, значення компонентних ваг дали назву новому інтегральному параметру «Прагнення

до розширення впливу», що також, поряд з іншими параметрами, характеризувало сферу несвідомих потягів випробуваних, які перебувають у ситуаціях екстремального стресу. Протилежний полюс даного конструкта описував такі властивості, як почуття власної неповноцінності, прагнення знайти безпеку.

Четверта компонента, що виражалася поєднанням реакцій $s+$ і $hy+$, завершувала перелік параметрів несвідомого, визначених у пожежних по тесту Сонді. Як відомо, в основі реакції $s+$ лежить агресивний компонент (енергія мортідо), що активно проявляється в поведінці через прагнення показати свої несвідомі тенденції оточуючим ($hy+$). Усе зазначене стосувалося отриманої шляхом перетворення компонентних ваг інтегральної змінної «Демонстрація агресивності».

Єдиною статистично значимою кореляцією, що характеризує взаємозв'язок між параметрами несвідомого, визначеними за МПВ Л. Сонді в пожежних, була негативна кореляція між інтегральними змінними «Розчарування в реальності» і «Демонстрація агресивності» ($r = -0,121$, $p = 0,031$). Врешті, чим більше пожежні розчаровані в реальності, у своїй професійній діяльності, тим рідше вони поведуться відкрито агресивно. Цей взаємозв'язок можна інтерпретувати таким чином: робота в екстремальних умовах є для пожежних одним із соціально адаптивних способів каналізації агресивних тенденцій. Якщо значимість професійної діяльності для них істотно знижується, то й агресивні тенденції перестають відкрито реалізовуватися в діяльності. Тим самим пожежні йдуть шляхом придушення і відреагування таких тенденцій у нереальному світі фантазій.

Наступний крок дослідження підвибірки осіб, які перебувають в умовах екстремального стресу, був присвячений виділенню основних параметрів несвідомого за результатами застосування МКВ М. Люшера. Графічні зображення в просторах першої й другої, а також другої й третьої розмірностей представлені на рисунках 5.34 і 5.35, оскільки критерій Кайзера показав, що оптимальною кількістю компонент є три.

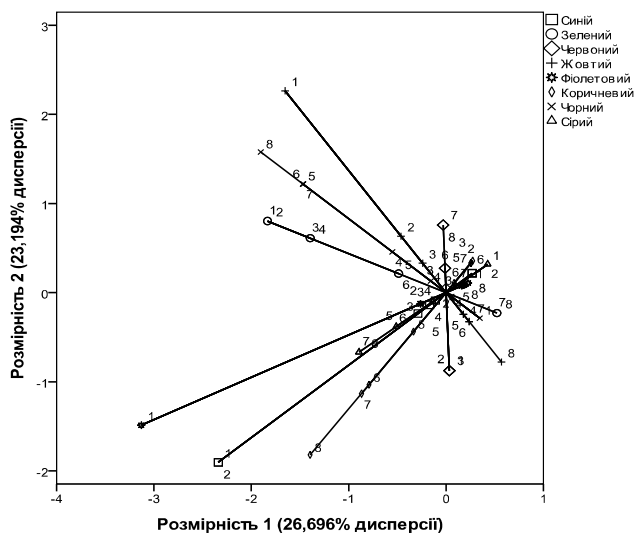

Рис. 5.34. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами несвідомого, визначеними по МКВ М. Люшера в пожежних (розмірності 1 і 2)

Перша компонента описувала 26,696 % дисперсії, друга – 23,194 %, третя – 16,818 %, що в сукупності склав 66,708 % усієї матриці вихідних даних.

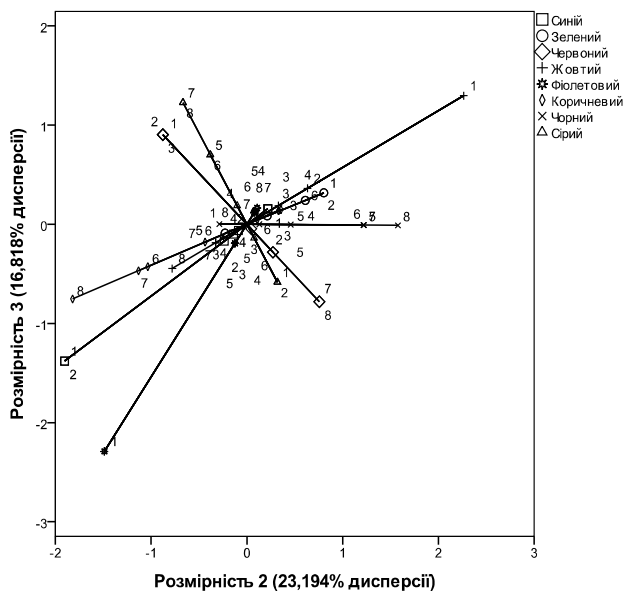

Рис. 5.35. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами несвідомого, визначеними по МКВ М. Люшера в пожежних (розмірності 2 і 3)

Наведена на рисунках 5.34 і 5.35 модель характеризувалася високим ступенем узгодженості ($\alpha = 0,929$). Інтерпретувати матрицю компонентних

навантажень для параметрів несвідомого, визначених по МКВ М. Люшера в пожежних, дає можливість таблиця 5.40.

Таблиця 5.40

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по МКВ М. Люшера в пожежних

Колір, якому надається перевага	До обертання			Після обертання		
	Компонента			Компонента		
	1	2	3	1	2	3
Синій	0,573	0,467	0,338	0,009	0,807	-0,036
Зелений	0,675	-0,295	-0,117	0,706	0,175	-0,072
Червоний	-0,025	0,630	-0,649	-0,243	-0,044	-0,866
Жовтий	0,450	-0,616	-0,353	0,822	-0,279	-0,081
Фіолетовий	0,587	0,279	0,430	0,114	0,764	0,133
Коричневий	-0,412	-0,537	-0,222	0,119	-0,681	0,142
Чорний	-0,634	0,527	-0,004	-0,793	-0,091	-0,152
Сірий	-0,482	-0,360	0,661	-0,297	-0,106	0,832

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Згідно наведеної вище таблиці максимальні позитивні навантаження на першу компоненту виявили жовтий і зелений кольори, максимальне негативне навантаження – чорний колір. Відповідно, психологічний зміст розглянутої компоненти можна зрозуміти інтерпретувавши колірну комбінацію +2+4 –7. М. Люшер [85] описував поєднання зеленого й жовтого кольорів як «насторожену вимогливість», пояснюючи це тим, що самоствердження, що стоїть за першим з кольорів, і напруга очікування, що стоїть за другим, сприяють тому, що людина перебуває в нетерплячій готовності. Проте автор не пояснює, чого саме стосуються описувані вимоги індивіда.

Відповідь на дане питання може дати інтерпретаційний підхід, запропонований вітчизняним психодіагностом М.І. Вигдорчиком [38]. Він наголошує на дуалістичній природі поєднання +2+4. З одного боку, воно є конфліктним поєднанням, де демонстративність, емоційна нестійкість, спонтанність жовтого кольору протиставляється ригідності, тенденції до підозрливості, самоконтролю, оборонній позиції зеленого кольору. З іншого - ці властивості можуть доповнювати одна одну, визначаючи стабільно-претензійний стиль реагування, уразливе самолюбство, прагнення привернути увагу до себе, риси нарцисизму. Слід також враховувати, що відхід чорного кольору в "-" функцію вказує на тимчасове витиснення протесту, відносну схильність до миролюбства. Отже, перебуваючи в ситуації екстремального стресу, пожежні або вимагають визнання з боку оточуючих і прагнуть до емоційного втягнення, самоствердження в їхніх очах, або переключаються на інші проблеми, уникаючи визнання групи. Інтегральна змінна, що відбивала конструкт, що стоїть за розглянутою компонентою, одержала назву «Потреба у визнанні».

Прямий внесок синього і фіолетового кольорів і зворотний – коричневого відбивали психологічний конструкт, за який відповідала друга компонента. Проаналізуємо колірне поєднання +1+5 –6. На думку М. Люшера [85], поєднання синього й фіолетового кольорів характеризує еротичну чутливість. На наш погляд, така інтерпретація не дозволяє розкрити особливості поведінки особистості в ситуаціях екстремального стресу. Якщо синій колір символізує стан спокою, сенситивність, потреби у відпочинку, розслабленні, емоційній стабільності, гармонії, афіліації, довірі, то фіолетовий персоніфікує нетрадиційність, оригінальність й інтуїтивність сприйняття й світогляду. Отже, зазначене поєднання відбиває підвищену чутливість до нюансів обстановки, однак описувана чутливість високо суб'єктивна й своєрідна. У тих пожежних, в яких дана компонента визначає паттерн поведінки, може спостерігатися гостра реакція на ряд звичайних, нейтральних за своїм характером ситуацій, при цьому на значимі для

більшості подразники, також і в екстремальних ситуаціях, такі індивіди схильні реагувати проявом емоційної холодності й байдужості.

Також необхідно зазначити, що, за М.І. Вигдорчиком [38], заперечення коричневого кольору вказує на придушення фізіологічних потреб і посилення стенічних характеристик колірних блоків перших функцій, у цьому випадку +1+5. Розрахована на підставі першої компоненти інтегральна змінна одержала назву «Вибіркова сенситивність».

Третя компонента, що виражалася колірним поєднанням +0-3, завершувала перелік параметрів несвідомого, визначених у пожежних за тестом М. Люшера. Сірий колір символізує відстороненість від обстановки, спробу відгородитися від неї «стіною байдужості», спробу зняти з себе зобов'язання, що нав'язуються ситуацією. В основі появи сірого кольору на перших позиціях колірного вибору лежить психологічний захисний механізм компенсації. Поява червоного кольору у функції "-" вказує на фрустрацію життєво важливих потреб, відчуття невідворотності загрози, почуття безсилля, втрату самоповаги [38]. Отже, третя компонента відбиває захисну реакцію обмежувальної поведінки. Досліджені пожежні, відчуваючи безсилля перед сформованими обставинами, починають шукати порятунку від жорстокої дійсності, відгородившись від реальності у внутрішньому світі. Через це третій інтегральний параметр, значеннями якого були компонентні навантаження, одержав назву «Прагнення відгородитися від реальності».

У підвибірці пожежних був виявлений статистично значимий взаємозв'язок між інтегральними змінними, виділеними на підставі категоріального аналізу головних компонент даних МКВ М. Люшера. Йдеться про негативну кореляцію між виборчою сенситивністю й прагненням відгородитися від реальності ($r = -0,121$, $p = 0,029$). Ми припускаємо, що вибірна чутливість виступає як протективний фактор в пожежних, діяльність яких відбувається в екстремальних ситуаціях. Зокрема, емоційні реакції на гострі стресові ситуації, такі як загибель потерпілих або неможливість їх врятувати, поранення населення, колег, зовнішній вигляд

потерпілих [142], руйнівно впливали б на особистість, якби чутливість до них не знижувалася. Пожежні, в яких виборча сенситивність не сформована й не проявляє себе як протективний фактор, намагаючись захиститися від досвіду, що травмує, формують захисну реакцію обмежувальної поведінки, відгороджуючись від реальності, що спричиняє стрес.

Рівнево-діагностична роль показників методики Е. Вартегга визначила порядок їх включення в категоріальний аналіз головних компонент при вивченні інтегральних параметрів в осіб, які перебувають у ситуаціях екстремального стресу. При вивченні послідовності рисування кількість виділених компонентів дорівнювала чотирьом. На рисунках 5.36 і 5.37 наведено графічні зображення моделі в просторах першої і другої, а також третьої й четвертої розмірностей.

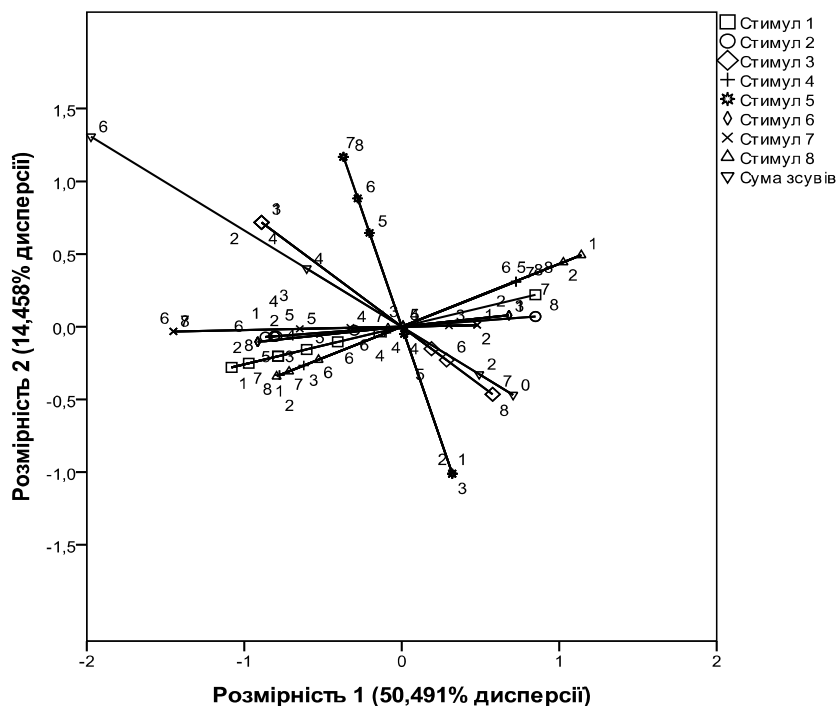

Рис. 5.36. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами несвідомого, визначеними по послідовності малювання в тесті Е. Вартегга в пожежних (розмірності 1 і 2)

Перша компонента пояснювала 30,491 % дисперсії, друга - 24,458 %, третя - 20,983 %, четверта - 9,753 %. Частка дисперсії, що сумарно

пояснюється, склала 85,685 %. Отримана модель характеризувалася високою узгодженістю (α Кронбаха склала 0,979).

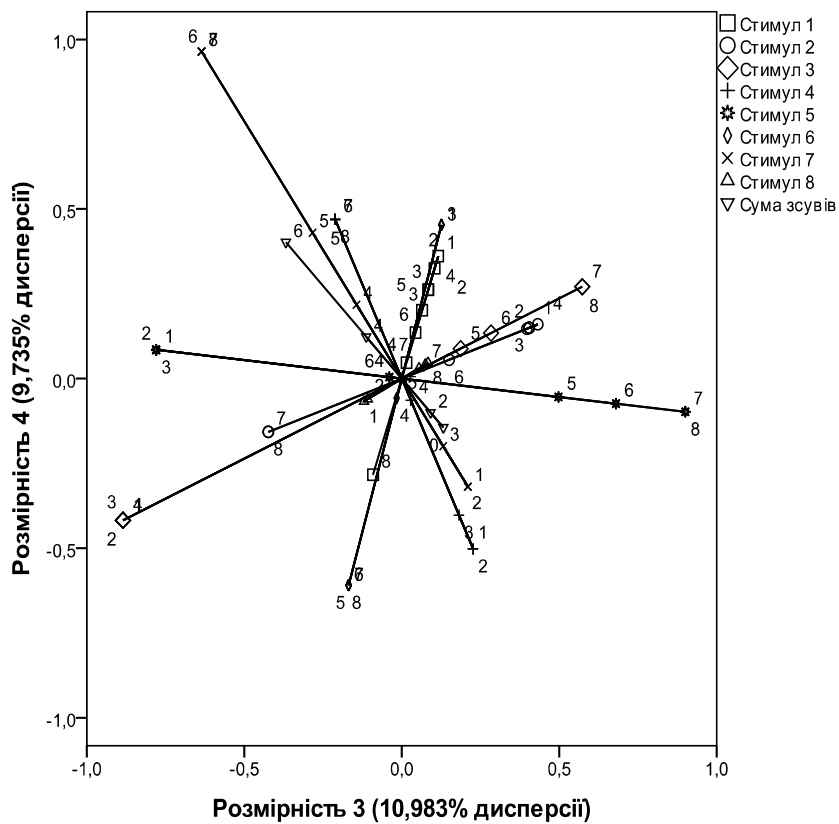

Рис. 5.37 Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами несвідомого, визначеними по послідовності малювання в тесті Е. Вартегга в пожежних (розмірності 3 і 4)

Інтерпретація компонентних навантажень, розрахованих для даної моделі дозволяє описати структуру несвідомих радикалів, характерних для підвибірки пожежних. Склад першої компоненти практично повністю відповідав такому ж у підвибірці абітурієнтів. Так вони віддавали перевагу стимулу 7 і відкидали стимули 1 і 2. Результати цього аналізу наведені у таблиці 5.41.

Таблиця 5.41

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по послідовності малювання в тесті Е. Вартегга в пожежних

Параметр	До обертання				Після обертання			
	Компонента				Компонента			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Стимул 1	0,832	0,215	-0,089	-0,278	-0,811	-0,018	0,091	0,207
Стимул 2	0,793	0,065	-0,396	-0,147	-0,618	-0,338	0,216	0,307
Стимул 3	0,551	-0,444	0,547	0,258	-0,016	-0,036	-0,878	0,190
Стимул 4	0,695	0,297	-0,203	0,449	-0,049	-0,031	0,032	0,878
Стимул 5	-0,239	0,753	0,580	-0,063	-0,101	0,994	0,039	0,042
Стимул 6	-0,756	-0,086	-0,140	-0,503	0,004	-0,039	0,384	-0,802
Стимул 7	-0,715	-0,016	-0,313	0,475	0,902	-0,135	0,249	0,185
Стимул 8	-0,839	-0,361	0,088	0,049	0,629	-0,085	-0,101	-0,482
Сума зсувів	-0,770	0,510	-0,144	0,157	0,513	0,387	0,520	0,053

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Також у таблиці 5.41 можна побачити, що показник сукупності зрушень виявив позитивне навантаження на дану компоненту, що говорить про високу гнучкість. Єдиною відмінністю було переважання 8-го стимульного знаку. З огляду на те, що даний стимул символізує стосунки із соціальним середовищем [236], тут звертають на себе увагу ще більш яскраво виражені, порівняно з абітурієнтами, тенденції: на одному полюсі про прагнення до соціуму можна говорити вже як про залежності від гармонійних стосунків у міжособистісному оточенні, на іншому - про ще більш гостру конкуренцію. Інтегральна змінна, побудована на підставі першої компоненти, дістала назву «Міжособистісна гармонійність».

Другу компоненту характеризувало одиничне переважання стимульного знаку 5. Узгоджуючись із розумінням його символічного

значення як здатності особистості до каналізації агресії [335], як здатності до сублімації динамічної агресивності або її неадекватного вбудовування в структуру особистості [236]. Структура компоненти не дає нам інформації про те, яким чином каналізована агресія. Одиничний «вектор» компоненти, на нашу думку, свідчить про суб'єктивну важливість каналізації агресії в пожежних, які перебувають у ситуаціях екстремального стресу. Відповідно й інтегральний показник, сформований на підставі другої компоненти, одержав назву «Здатність до каналізації агресії».

Негативне навантаження показника становища 3-го стимульного знаку і позитивне – показника сукупності зрушень характеризували третю компоненту. Для Е. Вартегга цей знак символізує спрямованість, наполегливість, інтенціональний вимір особистості [28]. Погоджуючись з автором, ми проте орієнтуємося на більш глибоке розуміння динаміки несвідомого, запропоноване А. Крізі [236]. Інтерпретуючи стимул 3 як інстинктуальну енергію індивідуальних процесів, як рівень активності особистості, ми звертаємо увагу на те, що придушення інстинктуальної сфери поєднується з ненормативністю послідовності рисування. Тобто пожежні, які перебувають в екстремальних ситуаціях, або схильні придушувати енергію інстинктів, що сприятиме їх дезадаптації, або проявляти її адекватно навколишній обстановці, що підвищить їх адаптивність. Отже, третій інтегральний показник одержав назву «Неадекватність інстинктивних проявів».

Склад четвертої компоненти багато в чому відповідав складу третьої компоненти в підвибірці абітурієнтів. Так вони надавали перевагу 4-ому стимульному знаку й відкидали 6-ий. Проте стимул 1 до складу даної компоненти не увійшов. Розглянута компонента також відбиває ірраціональне збагнення буття, що ґрунтується на досвіді глибинних несвідомих переживань. Однак цей досвід не був настільки суб'єктивно значимий для пожежних, як для абітурієнтів, про що свідчить відсутність ролі 1-го стимулу. Тобто досвід переживань абітурієнтів був здебільшого

пов'язаний з їх індивідуальними травмами в минулому, тоді як у пожежних, мабуть, у силу специфіки їх професійної діяльності цей досвід відбивав як власні травматичні переживання, так і переживання інших осіб. У результаті четвертий інтегральний параметр, значеннями якого були компонентні навантаження, одержав назву «Ірраціональність». Для пожежних з високими значеннями за даною інтегральною шкалою властиве ірраціональне сприйняття екстремальної ситуації, для їх колег з низькими значеннями - більш раціональна, що ґрунтується на тестуванні реальності оцінка ситуації.

При аналізі кореляційних взаємозв'язків між інтегральними показниками, виділеними при вивченні послідовності малювання в тесті Е. Вартегга в пожежних, звертає на себе увагу велика кількість статистично значимих кореляцій. Позитивний взаємозв'язок між параметрами «Міжособистісна гармонійність» і «Здатність до каналізації агресії» ($r = 0,175$, $p = 0,002$) вказує на те, що за відсутності можливості каналізувати свої агресивні імпульси, у пожежних порушуватимуться стійкі позитивні стереотипи взаєностосунків з оточуючими. «Міжособистісна гармонійність» також позитивно корелювала з показником «Неадекватність прояву енергії інстинктів» ($r = 0,244$, $p = 0,000$). Очевидно для того, щоб мати гармонійні взаєностосунки, пожежні потребують в неадекватному прояві інстинктивних тенденцій, що може становити основний паттерн міжособистісної взаємодії.

Ірраціональне сприйняття дійсності негативно корелює з показниками «Міжособистісної гармонійності» ($r = -0,444$, $p = 0,000$) і «Здатності до каналізації агресії» ($r = -0,151$, $p = 0,007$). Відповідно для пожежних, діяльність яких відбувається в умовах екстремального стресу для збереження групової згуртованості й соціально адаптивних проявів агресивності (у вигляді сміливості, ініціативності, здатності ризикувати своїм життям), особливого значення набуває здатність спиратися при оцінці ситуації не на минулий травматичний досвід, а на реальний стан речей.

При вивченні персеверативно-асоціативної структури рисунків тесту Е. Вартегга в пожежних кількість виділених компонент дорівнювала двом

(перша компонента пояснювала 12,956 % дисперсії, друга - 12,491 %). Частка дисперсії, що сумарно пояснюється, склала 25,447 %.

Таблиця 5.42

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені за персеверативно-асоціативною структурою рисунків тесту Е.Вартегга в пожежних

Параметр		До обертання		Після обертання	
		Компонента		Компонента	
		1	2	1	2
Одинична персеверація	Стимул 1	-0,416	-0,016	-0,347	0,219
	Стимул 2	0,265	0,324	0,403	0,125
	Стимул 3	-0,018	0,628	0,339	0,531
	Стимул 4	0,025	0,536	0,330	0,437
	Стимул 5	0,029	-0,036	-0,001	-0,049
	Стимул 6	0,396	0,478	0,597	0,180
	Стимул 7	0,261	0,279	0,373	0,089
	Стимул 8	-0,177	-0,201	-0,263	-0,072
Одинична асоціація	Стимул 1	0,613	-0,023	0,488	-0,359
	Стимул 2	0,403	-0,211	0,211	-0,399
	Стимул 3	0,325	-0,582	-0,060	-0,662
	Стимул 4	0,241	-0,605	-0,148	-0,639
	Стимул 5	0,587	-0,053	0,455	-0,366
	Стимул 6	0,381	-0,216	0,192	-0,389
	Стимул 7	0,252	0,137	0,286	-0,024
	Стимул 8	0,563	0,216	0,588	-0,129

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних

Матриця компонентних навантажень, отримана в результаті даної процедури без врахування і з врахуванням обертання, представлена в таблиці 5.42. Отримана модель характеризувалася високою узгодженістю (α Кронбаха

склала 0,805). Дескриптори, що описують першу компоненту, були наступними: переважання персеверативних реакцій стосовно стимульних знаків 2, 6, 7; відкидання персеверативних реакцій стосовно стимульних знаків 1 і 8; переважання асоціативних реакцій 1, 5, 7, 8. Отже, пожежні надають перевагу самостійному вирішенню проблемних ситуацій, що символізуються стимулами 1 і 8. Це вказує на їх прагнення приховати труднощі із самооцінкою й ідентифікацією та проблеми у взаємовідносинах із найближчим оточенням. Навпаки, сфери несвідомих потягів, за які відповідають 2-й, 5-й і 6-й стимульні знаки, одержують колективне підкріплення: у зовнішнє середовище пожежними виносяться проблеми емоційного контролю і регуляції поведінки, наполегливості й ініціативності в професійній діяльності, структурування внутрішньої й зовнішньої реальності.

Роль 7-го стимулу в даній компоненті є двоїстою – його проблемне поле характеризує як колективна, так і індивідуальна адаптація. За А. Крізі [236], цей стимульний знак відбиває сексуальну енергію особистості. Відповідно, поведінка пожежних щодо сексуальних переживань амбівалентна: з одного боку вони їх ретельно приховують, з іншого - виносять на загальне обговорення. У цілому описаний поведінковий паттерн характеризується принципом: «Внутрішнє для себе, зовнішнє для інших», в основі чого лежить істероїдний радикал особистості. Інтегральна змінна, сформована на підставі першої компоненти, отримала назву: «Прагнення бути у вигідному світлі».

Структура другої компоненти також була досить суперечливою. Персеверативне переважання стимульних знаків 3 і 4 поєднувалось з їх асоціативним відкиданням, а також з асоціативним відкиданням 2-го й 6-го стимулів. Е. Вартегг [28] підкреслював, що графічно 3-й і 4-й стимули характеризуються статичністю. Змістовно вони характеризують впевнену спрямованість несвідомих тенденцій у зовнішнє середовище. Відповідно, інша інтегральна змінна була названа «Екстраверсія». Пожежні, які

перебувають на позитивному полюсі даної шкали, товариські й спрямовані зовні, у них широке коло знайомих, їм необхідні міжособистісні контакти. Їх колеги, які перебувають на протилежному полюсі, схильні виявляти сором'язливість і стриманість і здебільшого віддалені від усіх оточуючих, крім близьких. За аналогією з абітурієнтами перші й другий інтегральні параметри персеверативно–асоціативної структури в пожежних статистично значимо не корелювали ($r = -0,022$, $p = 0,701$), що також свідчить про ортогональність психологічних конструктів, що відбиваються ними.

Двохкомпонентна модель, розрахована для таких параметрів структури рисунків як адекватність і неадекватність доповнення стимулу, пояснювала 31,576 % матриці даних (з яких 16,426 % - перша компонента і 15,150 % - друга). Про узгодженість моделі свідчить високе значення α Кронбаха - 0,856.

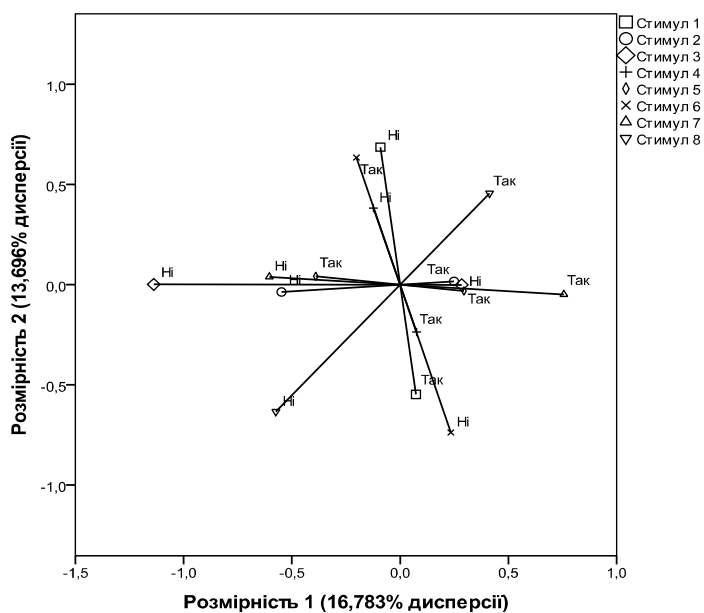

Рис. 38. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами невідомого, визначеними по адекватності доповнення в пожежних (розмірності 1 і 2)

На рисунку 5.38 представлені графічні зображення моделі в просторі першої і другої розмірностей. Як і у випадку з абітурієнтами параметри неадекватності на рисунку не відображалися. Компонентні навантаження,

представлені в таблиці 5.20, вказували на наступні групи параметрів. Першу компоненту склали параметри, що свідчать про адекватне розуміння пожежними 2-го, 3-го, 7-го й 8-го стимульних знаків і неадекватне - 5-го.

Таблиця 5.43

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені за структурою
рисунків (адекватність доповнення) тесту Вартега в пожежних**

Параметр		До обертання		Після обертання	
		Компонента		Компонента	
		1	2	1	2
Адекватне доповнення	Стимул 1	0,220	0,463	-0,039	-0,584
	Стимул 2	0,328	-0,142	0,304	0,007
	Стимул 3	0,608	-0,159	0,623	-0,013
	Стимул 4	0,125	0,396	0,077	-0,338
	Стимул 5	-0,360	-0,066	-0,417	0,079
	Стимул 6	-0,322	-0,690	-0,089	0,743
	Стимул 7	0,638	-0,096	0,596	-0,116
	Стимул 8	0,356	-0,552	0,536	0,446
Неадекватне доповнення	Стимул 1	-0,220	-0,463	0,039	0,584
	Стимул 2	-0,328	0,142	-0,304	-0,007
	Стимул 3	-0,608	0,159	-0,623	0,013
	Стимул 4	-0,125	-0,396	-0,077	0,338
	Стимул 5	0,379	0,055	0,438	-0,074
	Стимул 6	0,322	0,690	0,089	-0,743
	Стимул 7	-0,632	0,077	-0,584	0,133
	Стимул 8	-0,361	0,557	-0,533	-0,442

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних

Оскільки вказувалося, що сфера, за яку відповідальний стимул 5, характеризує каналізацію агресивних тенденцій і подолання перешкод з боку особистості, то труднощі пожежних, пов'язані з прийняттям цієї сфери,

свідчать про більший обсяг витиснутих травматичних переживаннях, пов'язаних з подоланням пожежними з екстремальними ситуаціями. Крім витиснення, тут також зазначається активна роль психологічного захисного механізму заперечення. Оскільки тенденція заперечувати тривогу виражається, як правило, відсутністю спонтанних згадувань про які-небудь труднощі, які можуть її викликати, зневагою до труднощів, оптимізмом, що виставляється напоказ. Відповідно інтегральна змінна, підставою для розрахунку якої виступила перша компонента, одержала назву «Декларована оптимістичність».

Дескрипторами другої компоненти виступили параметри адекватного розуміння 6-го стимулу і неадекватного – 1-го й 4-го. Раніше в тексті вже зазначалося, що поєднання стимулів 1 і 4 вказує на схильність орієнтуватися на динаміку внутрішнього світу, глибинний пошук самого себе. Труднощі зі здійсненням такого пошуку, що долаються за допомогою захисного механізму раціоналізації (адекватність доповнення стимулу 6), свідчать про виражену потребу в ідентифікації пожежних. Перетворені компонентні навантаження сформували змінну, позначену нами як «Потреба в ідентифікації». Кореляція між двома інтегральними змінними не виявила свою статистичну значимість ($r = -0,064$, $p = 0,251$), що дає можливість говорити про незалежність конструктів, що описують у досліджених пожежних оптимістичність, що декларується, і потребу в ідентифікації.

За аналогією з абітурієнтами в пожежних при аналізі параметрів несвідомого, визначених по якісному профілю тесту Е. Вартегга було виділено три компоненти. При високому рівні несуперечності моделі (α Кронбаха дорівнювала 0,906) дисперсія, що сумарно описується, склала 41,495 % (розподіл дисперсії по компонентах становив: 15,588 %, 13,999 % і 11,909 %).

Таблиця 5.44

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по
якісному профілю тесту Е. Вартегга в пожежних**

	До обертання			Після обертання		
	Компонента			Компонента		
	1	2	3	1	2	3
1+	-0,015	-0,522	-0,455	0,163	-0,603	-0,292
1-	0,139	0,658	0,378	-0,034	0,737	0,216
2+	-0,272	0,239	-0,667	-0,087	0,044	-0,753
2-	0,083	-0,230	0,747	-0,116	-0,048	0,777
3+	0,312	0,012	-0,025	0,303	0,056	0,052
3-	-0,227	0,059	0,105	-0,251	0,044	0,025
4+	0,199	0,045	-0,119	0,221	0,049	-0,073
4-	-0,037	0,077	0,340	-0,140	0,141	0,287
5+	0,586	-0,011	-0,078	0,582	0,065	0,078
5-	-0,543	-0,050	0,211	-0,574	-0,089	0,073
6+	0,709	-0,163	-0,048	0,704	-0,056	0,176
6-	-0,613	0,220	0,215	-0,666	0,162	-0,011
7+	0,340	0,644	-0,197	0,325	0,632	-0,266
7-	-0,123	-0,666	0,064	-0,078	-0,648	0,202
8+	0,357	-0,054	0,321	0,253	0,073	0,403
8-	-0,287	0,221	-0,181	-0,241	0,129	-0,298

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних

Результати аналізу у вигляді компонентних навантажень представлені в таблиці 5.44. Перша компонента характеризувалася позитивним якісним переважанням 3-го, 4-го, 5-го й 6-го стимулів. Це сполучення, що є в пожежних, свідчить про адекватність тестування несвідомої реальності в умовах екстремального стресу, про їх спрямованість усередину. Інтегральна

змінна, створена на підставі даної компоненти, одержала назву «Інтровертованість». Тут наша точка зору відмінна від точки зору Е. Вартегга [28], який вважав інтровертованими стимулами знаки 1, 4, 6 і 7. У цьому випадку, інтенціональність і екстрапунітивність, що стоять за 3-м і 5-м стимулами, активно реалізуються саме у внутрішньому світі респондентів через інтроверсивний вплив знаків 4 і 6.

Якісне переважання стимульного знаку 7, що символізує фемінний стимул [335], і якісне заперечення стимульного знаку 1, що символізує самооцінку і его-автономність, виділяло другу компоненту. Вочевидь, вона описує аспекти поведінки випробуваних відповідно до прийнятих у суспільстві стереотипів поведінки жінки. Для них властива ідентифікація по жіночому типу, що виявляється у вигляді інтегрального показника «Фемінність».

Зниження емпатичности в міжособистісному спілкуванні було, на наш погляд, тим конструктом, що описувався третьою компонентою. На це вказує позитивний якісний вибір 8-го стимульного знаку й негативний - 2-го й 4-го. «Нечутливість у спілкуванні» - така назва була привласнена інтегральній змінній, що відбивала розглянутий конструкт. Усі три інтегральні показники виявили вкрай слабкі коефіцієнти кореляції, що говорить про їх фактичну ортогональність.

При вивченні рівневого профілю тесту Вартегга в пожежних кількості виділених компонент дорівнювала трьом (перша компонента пояснювала 12,291 % дисперсії, друга - 10,602 %, третя - 9,991 %). частка дисперсії, що сумарно пояснюється, склала 32,883 %. Отримана модель характеризувалася високою узгодженістю (α Кронбаха склала 0,911). Компонентні навантаження наведені в таблиці додатка Б.4.

Аналіз основних характеристик стимулів (1-а сигнальна система) показує, що невизнання меж, прагнення до оволодіння стимулом об'єднуються з тенденцією «сховати» стимул від оточуючих. Отже, діагностичне значення першої компоненти полягає у виявленні здатності

пожежних до заперечення і невизнання наявних у них внутрішніх і міжособистісних конфліктів - цим же терміном була позначена і відповідна нова інтегральна змінна: «Заперечення конфліктів».

До складу другої компоненти ввійшли показники: перекриття, замикання, накопичення, симетричне повторення, N-, Np – з позитивними навантаженнями. А також асиметричне повторення й відсутність дотику до стимулу – з негативними навантаженнями. Структура даної компоненти вказує на компульсивне прагнення пожежних чітко структурувати реальність, вмонтувати в неї свої потяги, що викликають тривогу, і пояснити, що відбувається. Однак ця спроба була невдалою: рефлексивні змістовні зв'язки другої сигнальної системи залишаються в цілому обмеженими негативними й патологічними рішеннями нормативного ряду, що Е. Вартегг [28] пояснює типовим для неврозу нав'язливості персеверативним звуженням асоціацій. Через те, що внутрішня тривога не має пояснення, зовнішня реальність сприймається як причина її породження. Отже, друга компонента відбиває драматизацію пожежними подій, що відбуваються. Цим же психологічним змістом характеризувалася сформована на її підставі інтегральна змінна.

Розглянемо структуру третьої компоненти. Позитивний знак змістовних рішень (як нормативних, так і оригінальних) свідчив про високий рівень адаптації до реальності, виражених індивідуальних і професійних інтересах, адекватну креативність і про можливий високий рівень інтелекту [236]. Поєднання основних характеристик стимулів, що склали навантаження на третю компоненту (позитивні навантаження для показників пустого поля, асиметричного повторення, зафарбовування, продовження; негативні – для показників карлочок, обведення стимулу), виходячи з їхнього діагностичного значення, можна інтерпретувати як спрямованість індивіда на внутрішню реальність. Отже, третя компонента описує адекватність тестування внутрішньої реальності. Компонентні навантаження, перетворені за методом Андерсона-Рубіна, сформували нову інтегральну

шкалу, названу «Рефлексивність». Для випробуваних з низькими значеннями за сформованою змінною характерні зворотні тенденції: неадекватність тестування внутрішньої реальності. Статистично значимих кореляцій між інтегральними параметрами виявлено не було.

Компонентний аналіз характерологічних категорій у пожежних, які перебувають в ситуаціях екстремального стресу, дозволив виділити дві компоненти (табл. 5.45)

Таблиця 5.45

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по характерологічній проекції тесту Е. Вартегга в пожежних

Параметр	До обертання		Після обертання	
	Компонента		Компонента	
	1	2	1	2
Потяг	0,242	-0,494	0,467	-0,264
Сприйнятливість	0,475	-0,243	0,532	0,077
Відкритість	-0,228	-0,574	0,111	-0,602
Заглибленість у себе	0,484	0,744	0,016	0,888
Честолюбство	0,421	-0,494	0,619	-0,160
Ідеалізм	-0,087	0,225	-0,193	0,133
Цілеспрямованість	0,419	-0,220	0,472	0,062
Твердість волі	-0,386	0,356	-0,517	0,068
Розважливість	0,361	0,701	-0,065	0,782
Точність	0,823	0,397	0,489	0,801
Інтелектуальна аналітичність	0,703	-0,178	0,691	0,262
Коллективність	-0,515	0,419	-0,660	0,044
Оригінальність	0,303	0,127	0,325	-0,071

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені за характерологічною проекцією тесту Е. Вартегга в пожежних, представлені в таблиці 5.45. Перша з них описувала 21,061 % дисперсії, а друга - 19,445 % дисперсії, що в сукупності становило 40,506 % усієї дисперсії. Отримана модель характеризувалася високою узгодженістю (α Кронбаха дорівнювала 0,878).

Перша компонента була утворена такими параметрами, як «Потяг», «Сприйнятливість», «Честолюбство», «Цілеспрямованість», «Інтелектуальна аналітичність», «Оригінальність», «Твердість волі», «Ідеалізм», «Коллективність», причому останні три параметри ввійшли в дану компоненту з негативними навантаженнями. Тобто пожежні, які описуються даною компонентою, активно взаємодіють з реальністю, що оточує, реалізуючи свої емоційні й інтелектуальні інтереси. Конструктивний зміст першої компоненти відбивала інтегральна змінна «Ініціативність».

Компонентні навантаження, розраховані для другої компоненти, вказували, що вона описує замкнених, заглиблених у себе, розважливих і педантично точних індивідів. Поєднання цих характерологічних рис свідчить, що за даним параметром стоїть obsесивність, що проявляється у вигляді резонерства, мудрування з незначного приводу, нав'язливих думках, труднощів в прийнятті рішень. Отже, друга інтегральна шкала одержала назву «Obsесивність», до того ж вона статистично значимо не корелювала з першою інтегральною шкалою.

Отже, для кожної з підвбірок було виділено по 23 інтегральні параметри, що відбивають структуру несвідомого індивідів, які перебувають у ситуаціях оцінювання й екстремального стресу відповідно. Якщо при аналізі підсистеми соціального середовища були вивчені всі можливі взаємозв'язки між виділеними інтегральними параметрами, то аналогічна процедура щодо підсистеми несвідомого не уявляється можливою у вузьких рамках даної роботи, оскільки в такому випадку ми були б змушені оцінити 1012 кореляційних взаємозв'язків. Нижче будуть описані тільки взаємозв'язки між інтегральними змінними, сформованими за результатами тестування

пожежних за тестами Л. Сонді й М. Люшера, з однієї сторони, й тесту Е. Вартегга – з іншої. Внутрішні взаємозв'язки між параметрами методики Вартегга глибоко вивчаються в різноманітних дослідженнях протягом більш ніж п'ятдесяти років [362, 370]. Взаємозв'язки між показниками тестів М. Люшера і Л. Сонді широко вивчені в роботі М.І. Вигдорчика [36], а також у наших роботах [115, 116, 117, 119, 120, 121, 135].

У таблиці додатка В.1 показано, що з аналізованих в абітурієнтів 112 кореляційних взаємозв'язків тільки три були статистично значимими. Розглянемо зазначені кореляції. Негативний взаємозв'язок між безконфліктним опором обставинам і дезадаптивністю вказує на те, що подолання стресової ситуації оцінювання в абітурієнтів буде адаптивним у випадку, якщо вони будуть активно опиратися обставинам, зберігаючи при цьому безконфліктні стосунки зі своїм оточенням, тобто не використовуючи стратегії конфронтації.

Позитивний взаємозв'язок між ексцентричністю і внутрішньогруповою конкурентністю свідчить про те, що абітурієнти, які прагнуть до суперництва у своєму середовищі, поведуться більш по-чудернацьки і зухвало. Негативний взаємозв'язок між конформністю і внутрішньосімейною конфліктністю вказує на цілком очевидний феномен: молоді люди, що є поступливішими і дотримуються соціальних норм, менш схильні провокувати конфліктні ситуації зі своїм сімейним оточенням.

Кількість описаних у дослідженні статистично значимих кореляцій у пожежних істотно перевищувала таку в абітурієнтів (додаток В.2). Дані кореляції будуть описані таким чином: для інтегральних параметрів тестів Л. Сонді і М. Люшера будуть зазначені відповідні кореляти в ряді інтегральних параметрів, отриманих на підставі тесту Е. Вартегга. Показник «Розчарування в реальності» був позитивно взаємозалежний з показником «Заперечення конфліктів» і негативно - з показниками «Оптимістичність, що декларується» і «Обсесивність». Тут ми оцінюємо загальне конструктне поле показників, що виявляє себе на поведінковому рівні в тому, що

пожежні, розчаровані в реальності, заперечують наявні в них міжособистісні проблеми, але при цьому властивий їм спосіб деконструкції образу реальності не супроводжується ані нав'язливими думками, ані вираженою зневагою до труднощів. Тобто в цьому випадку в дослідженій виборки очевидно маніфестує імунітивний спосіб реагування на фрустрацію, причиною якої є екстремальна ситуація. Відповідно, ті з них, хто реальність розглядає як місце для реалізації своїх цілей, характеризуються прагненням виглядати оптимістами в очах оточуючих, що сполучається з резонерством.

Цікаво, що, проявляючи внутрігрупову конкурентність, пожежні знаходять адекватну реалізацію своїм інстинктивним проявам, тим самим реалізуючи свою маскулінність. На це вказують негативні кореляції між інтегральним параметром «Внутрігрупова конкурентність», з однієї сторони, й параметрами «Неадекватність інстинктивних проявів» і «Фемінність» - з іншої. У цьому випадку описуваний зазначеними корелятами складний конструкт відбиває динаміку боротьби за неформальне лідерство в мікросередовищі. Відповідно порушується баланс міжособистісних стосунків у групі, про що свідчить негативний взаємозв'язок між внутрішньогруповою конкурентністю й міжособистісною гармонійністю. Причому успішніше конкурують пожежні, які не схильні до яскравої експресії своїх почуттів і емоцій (негативна кореляція між інтегральними параметрами «Внутрішньогрупова конкурентність» і «Інтровертованість»).

Була встановлена наявність позитивної значимої кореляції між інтегральною шкалою «Прагнення до розширення впливу» і параметром «Ініціативність», а також негативних - між даною шкалою й показниками «Нечутливість у спілкуванні» і «Прагнення виглядати у вигідному світлі». На нашу думку, у цьому випадку для підвибірки пожежних знаходить своє відбиття конструкт, що характеризує прагнення до зростання по кар'єрним сходам. Прагнучи показати свою лояльність керівництву, вони виявляють професійну ініціативу, оскільки поява таких «вискочок» порушує їх взаємостосунки з колективом. Як захисні реакції в таких пожежних

проявляються відмова від схвалюваної мікросередовищем поведінки й нечутливість до зворотного зв'язку від неї. Тут важливо підкреслити відмінність даного конструкта (що описує прагнення до одержання формального впливу) від попередніх (де оцінювалася боротьба за неформальне керування групою).

Позитивний взаємозв'язок демонстрації агресивності з драматизацією подій, що відбуваються, підкреслює наступну тенденцію, характерну для пожежних: чим більш загрозливим сприймається зовнішнє середовище, чим сильніша екстремальна обстановка вважається небезпечною, тим активніше прагнення виявити свою агресивність відзначається в пожежних. Тобто агресія в них виступає як спосіб відходу від тривоги.

Інтегральний параметр «Потреба у визнанні» виявив позитивні взаємозв'язки з показниками «Оптимістичність, що декларується» і «Потреба в ідентифікації», а також негативний взаємозв'язок з інтегральним показником «Здатність до каналізації агресії». Вочевидь, прагнення до ідентифікації виявляючись як потреба у визнанні, вказує, що пожежні прагнуть відповідати груповим нормам, що встановлені в їхньому мікросередовищі, намагаючись домогтися визнання в осіб, які мають як формальний, так і неформальний авторитет. Однією з групових норм, як можна побачити, аналізуючи наведені кореляти, є маніфестація своєї оптимістичності. Тобто найбільш коротким шляхом до завоювання визнання з боку групи і її лідерів у пожежних є декларація легкого ставлення до труднощів. Це може проявлятися у вигляді зайвої потреби в ризику й гострих відчуттях, нехтування правилами техніки безпеки при роботі в екстремальних ситуаціях. Закономірно, що така поведінка утруднює адекватну реалізацію агресивних імпульсів.

Ті з пожежних, які працюють у ситуаціях екстремального стресу, хто має оригінальність внутрішніх відчуттів, схильні до прояву ірраціональності в судженнях. Вони також не прагнуть виглядати привабливо в очах оточуючих і зазнають труднощів з адекватним проявом своїх агресивних

імпульсів. На це вказує позитивна кореляція між показниками «Виборча сенситивність» і «Ірраціональність», а також негативні взаємозв'язки між першим із двох попередніх показників і інтегральними параметрами «Здатність до каналізації агресії» і «Прагнення бути у вигідному світлі». Ці взаємозв'язки можна пояснити тим, що постійне переживання гострих стресових подій для випробуваних, по суті, з шизоїдно-аутистичною predisпозицією порушує їх соціально прийнятні шляхи реалізації гетероагресії й призводить до ще більш байдужого ставлення до думки оточуючих.

Позитивний взаємозв'язок між прагненням відгородитися від реальності й нечутливістю в спілкуванні також показує, що зазначені змінні характеризують подібні конструкти. Пожежні, які не виявляють співчуття, співпереживання й розуміння в спілкуванні, відповідно перестають одержувати це у відповідь і від партнерів по комунікації. Виникає незадоволеність міжособистісними взаємовідносинами, що змушує їх відгородитися від реальності. У свою чергу, відгородженість ще більше утрудняє ефективну комунікацію в таких випробуваних.

Як було зазначено, перелік інтегральних змінних, що характеризують вплив несвідомого на поведінку подолання абітурієнтів і пожежних, істотно різнився. Спільним був тільки показник «Міжособистісна гармонійність». Також, інвертувавши показник «Фемінність» у пожежних, його можна зіставити з показником «Маскулінність» в абітурієнтів. Порівняння парних кореляційних коефіцієнтів між даними змінними в обох групах показало статистичну значимість розходжень між ними ($\Delta r = -0,165$, $p = 0,034$). Якщо в групі пожежних прояв маскулінності ніяк не впливав на міжособистісну гармонійність (це пов'язано з тим, що чоловічі стереотипи поведінки панували в даному середовищі), то в групі абітурієнтів (до складу якої входили особи як чоловічого, так і жіночої статі) маскулінна поведінка сприймалася середовищем і гармонізувала стосунки.

Таким чином, усебічно досліджено підсистему несвідомого у моделі формування копінг-поведінки у ситуації життєвих криз. При аналізі підсистеми «Несвідоме» укладений список інтегральних змінних, загальною кількістю по 23 показників для кожної з підвбірок, що характеризує вплив несвідомого на поведінку подолання абітурієнтів і пожежних. Загальним показником для обох груп був показник «Міжособистісна гармонійність». Також, інвертувавши показник «Фемінність» у пожежних, його можна зіставити з показником «Маскулінність» в абітурієнтів. Інтегральні показники, сформовані в обох підвбірках за результатами категоріального аналізу головних компонентів для даних, отриманих за проєктивними методиками, свідчать про спільність змістовно-психологічного конструктивного поля, в якому виявляють себе показники тестів Л. Сонді, М. Люшера й Е. Вартегга. Цим спільним конструктивним полем і є сфера несвідомого.

5.3. Свідомість як підсистема

Зазначена підсистема розглядається в концептуальній моделі як надбудова над підсистемою несвідомого. Теоретичні підстави для такого рішення викладені в підрозділі 5.1. Роль підсистеми свідомості обмежується тільки медіацією: вона транслює актуальні несвідомі тенденції, які на поведінковому рівні маніфестують як вибір різних способів подолання під час кризових ситуацій. Тобто свідомий рівень виконує селективну функцію, визначаючи, які потяги, народжувані в несвідомому й в якому ступені будуть реалізовані у вигляді копінг-поведінки.

Свідомий рівень у дослідженні вивчався за допомогою єдиної, але в багатьох значеннях універсальної методики, що дозволяє, можливо, більш повно досліджувати різні аспекти особистості й актуальний психічний стан індивіда, досить простої й зручної для широкого практичного використання, емпірично стандартизованої й яка дає можливість статистично контролювати

одержуваний результат - методики багатостороннього дослідження особистості (ММИЛ) [13]. Незважаючи на те, що даний тест є перекладом опитувальника ММРІ з подальшою його адаптацією до соціокультурних особливостей вітчизняної вибірки й стандартизацією, для теоретичного обґрунтування ММИЛ була сформована оригінальна методологія, ключовими термінами якої були поняття «тривога» і «психічна адаптація людини».

Ф.Б. Березін указує, що при будь-якому порушенні збалансованості системи людина-середовище недостатність психічних або фізичних ресурсів індивідуума для задоволення актуальних потреб, неузгодженість самої системи потреб, побоювання, пов'язані з імовірною нездатністю реалізувати значимі устремління в майбутньому, а також з тим, що нові вимоги середовища можуть виявити неспроможність, є джерелом тривоги. Тривога є результатом виникнення або очікування фрустрації й найбільш інтимним (і облігатним) механізмом психічного стресу [14]. Відповідно до концепції автора облігатність цього механізму впливає зі зв'язку психічного стресу з вмиканням психологічної змінної - загрози, відчуття якої є центральним елементом тривоги й зумовлює її біологічне значення як сигналу неблагополуччя і небезпеки. Тривога, за інтенсивністю й тривалістю неадекватна ситуації, перешкоджає формуванню адаптивної поведінки, призводить до порушення поведінкової інтеграції, до виникнення вторинних (усвідомлюваних або неусвідомлюваних) проявів, які поряд з тривогою визначають психічний стан суб'єкта, а у випадку розвитку клінічно виражених порушень психічної адаптації - картину цих порушень. Отже, тривога лежить в основі будь-яких (адаптивних і неадаптивних) змін психічного стану й поведінки, зумовлених психічним стресом.

Коло психологічних феноменів, що пояснюється наведеною концепцією, відповідає предмету нашого дослідження - системному моделюванню копінг-поведінки індивіда. Стрес взагалі й кризова ситуація, зокрема, сприяють формуванню в індивіда тривоги. Поведінкові прояви

тривоги полягають у загальній дезорганізації діяльності, що порушує її спрямованість і продуктивність [53]. У першому розділі вже вказувалося, що згідно з психоаналітично орієнтованими теоріями копінг-стратегії є регуляторними відповідями еґо на тривогу.

Розвиваючи уявлення Ф.Б. Березіна про взаємозв'язок між тривогою й психічною адаптацією, М.І. Вигдорчик [36] запропонував психодинамічний підхід до Методики багатостороннього дослідження особистості (ММИЛ). Він виділяє десять основних варіантів захисту від тривоги: соматизація тривоги, депресія, витиснення факторів, що викликають тривогу, відреагування тривоги на поведінковому рівні, статтеворольова ідентифікація, ригідність афекту, фіксація тривоги й обмежувальна поведінка, аутизація, заперечення тривоги й гіпоманіакальні тенденції, соціальна інтроверсія. Кожний варіант захисту від тривоги знаходив своє відбиття в підвищенні значень за тією або іншою клінічною шкалою опитувальника ММИЛ.

Отже, зазначені захисні реакції розглядалися в контексті вивчення психології копінг-поведінки як передумови стратегій подолання зі стресом у тій або іншій ситуації. З огляду на зазначене, медіуючу роль свідомого рівня в системній моделі можна описати наступним чином: поведінка подолання ґрунтується на усвідомлюваних способах редукції тривоги, які, у свою чергу, визначаються процесами, що відбуваються на несвідомому рівні особистості.

Як і в попередніх підрозділах, процедура категоріального методу головних компонент використовувалася для аналізу даних, отриманих за опитувальником ММИЛ, що дозволило виявити основні особливості підсистеми свідомого рівня в абітурієнтів і пожежних. Усі включені в аналіз змінні розцінювалися як шкальні величини. Відповідно, на графічних відображеннях подавалися не категорії змінних, а власне змінні, координатами яких виступали компонентні навантаження. При виділенні

кількості головних компонентів ми керувалися критерієм Кайзера. Для підвибірки абітурієнтів було виділено чотири компоненти.

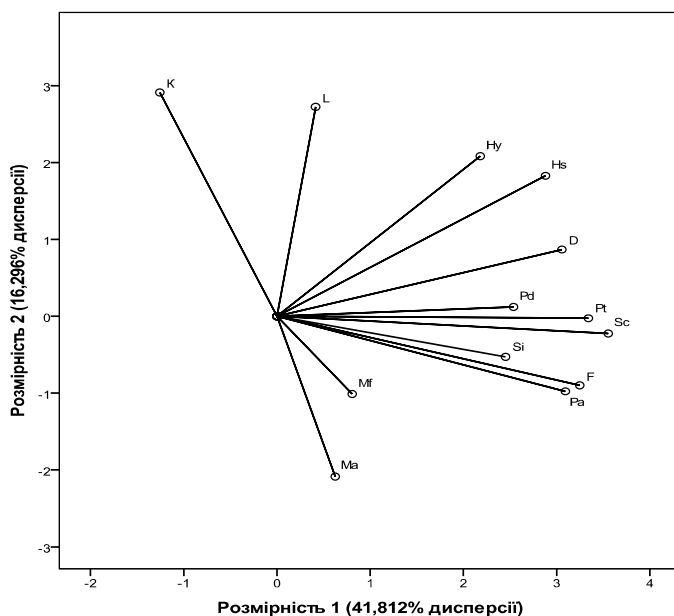

Рис. 5.39. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами свідомого рівня в абітурієнтів (розмірності 1 і 2)

Графічне рішення для компонентної моделі в просторах першої і другої розмірностей наведено на рисунку 5.39. Перша компонента пояснювала 41,812% дисперсії, друга – 16,296 %.

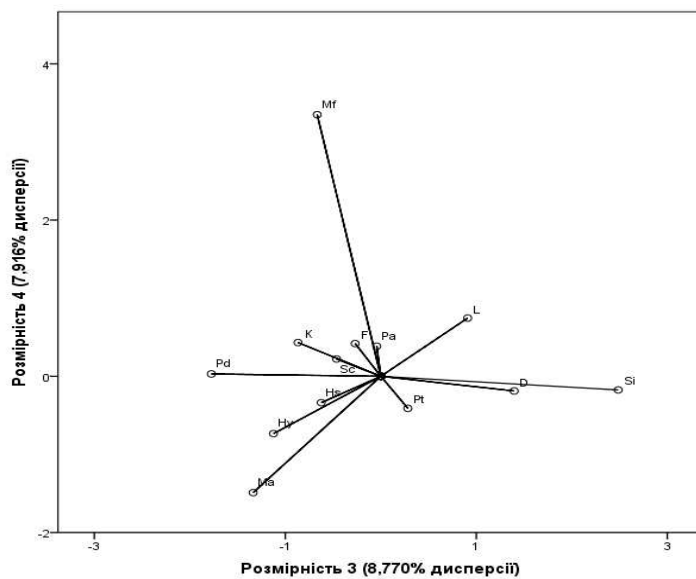

Рис. 5.40. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами свідомого рівня в абітурієнтів (розмірності 3 і 4)

Графічне рішення для компонентної моделі в просторах третьої й четвертої розмірностей представлені на рисунку 5.40. Третя компонента пояснювала 8,770 %, а четверта – 7,916 %. На рисунках 5.39 і 5.40 далі наводяться стандартні літерні позначення для шкал опитувальника ММРІ і його версій.

Виділені компоненти сумарно пояснювали 74,794 % всієї матриці даних. Узгодженість моделі підтверджувалася високим значенням α Кронбаха, що дорівнювала 0,972. Компонентні навантаження для параметрів свідомого рівня в абітурієнтів представлені в таблиці 5.46.

Таблиця 5.26

Компонентні навантаження для параметрів свідомого рівня в абітурієнтів

Шкала	До обертання				Після обертання			
	Компонента				Компонента			
	1	2	3	4	1	2	3	4
L	0,107	0,703	0,235	0,192	0,175	0,740	-0,087	-0,032
F	0,838	-0,232	-0,069	0,108	0,477	-0,205	-0,394	0,303
K	-0,325	0,751	-0,224	0,112	0,249	0,567	0,558	-0,093
Hs	0,744	0,472	-0,161	-0,087	0,826	0,204	-0,125	-0,073
D	0,789	0,224	0,360	-0,049	0,375	0,251	-0,687	-0,068
Hu	0,563	0,537	-0,290	-0,189	0,846	0,157	0,088	-0,192
Pd	0,655	0,032	-0,458	0,008	0,763	-0,207	0,108	0,187
Mf	0,208	-0,261	-0,172	0,865	-0,030	0,168	0,106	0,982
Pa	0,799	-0,252	-0,011	0,099	0,403	-0,198	-0,435	0,281
Pt	0,862	-0,007	0,073	-0,106	0,534	-0,084	-0,515	0,007
Sc	0,917	-0,058	-0,120	0,057	0,650	-0,123	-0,354	0,228
Ma	0,161	-0,539	-0,345	-0,385	0,187	-0,775	0,070	-0,134
Si	0,633	-0,136	0,642	-0,045	-0,082	0,103	-0,954	-0,047

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Описуючи таблицю 5.26 слід сказати, що першу компоненту склали позитивні навантаження шкал F, Hs, Hy, Pd, Pa, Pt і Sc. Значне підвищення профілю на цій шкалі вказує на випадкове або навмисне перекручування результатів дослідження. Автори опитувальника ММИЛ також зазначають, що підвищення профілю на шкалі F може відзначатися також у дуже молодих людей у період формування особистості в тих випадках, коли потреба в самовираженні реалізується через неконформність у поведінці й поглядах [13]. Також до складу першої компоненти входили всі основні клінічні шкали (при валідації яких був дотриманий принцип зіставлення з певною групою хворих), крім тих, які характеризують біполярний розлад особистості. Це свідчить про те, що широкий спектр клінічних характеристик (патологічне занепокоєння за стан свого фізичного здоров'я, схильність до істеричних реакцій конверсійного типу, психопатичні реакції, що відрізняються повторним або явним порушенням прийнятих форм поведінки, параноїдні реакції, психастенія й obsесивно-фобічні тенденції, аутизація) можуть виявлятися в особистості в кризові моменти життя, коли активуються як поведінкові способи відреагування внутрішнього напруження, так і регресивні варіанти поведінки. У цілому описане поєднання показників опитувальника вказує на істотні труднощі адаптації, спостережувані в абітурієнтів, які перебувають у ситуації оцінювання. Інтегральна змінна, що відбиває характерні властивості першої компоненти, одержала назву «Деадаптивність».

Перш ніж приступитися до аналізу дескрипторів другої компоненти, необхідно застосувати відповідний інтерпретативний алгоритм. М.І. Вигдорчик, М.Є. Вигдорчик, Е.М. Псядло [32] описали так звану «вентильну модель», запропонувавши її як один з підходів до інтерпретації ММИЛ, на підставі якого надалі була розроблена система професійного відбору моряків. Відповідно до запропонованої моделі група провідних за своїм значенням шкал у психодинамічному аспекті розглядається як незадоволені потреби, реалізація яких на даний момент неможлива в силу

позаособистісних або внутрішньособистісних заборон. Вони визначають унікальний для кожного індивіда спектр психологічних захисних механізмів. Шкали з найменшими значеннями інтерпретуються як такі, що мають властивості, зворотні до їх підвищення, або вони є подавленими (репресованими) провідними шкалами профілю.

Отже, друга компонента описувалася високими значеннями по оцінних шкалах L і K і низькими - по клінічній шкалі Ma. Для підвищення обох зазначених контрольних шкал характерні загальні незадоволені потреби: прагнення визначати свою поведінку залежно від соціального схвалення, заклопотаність своїм соціальним статусом, а також потреба приховати наявні проблеми. Подавленими властивостями в цьому випадку є властивості 9-ї шкали, що вказує на такий спосіб усунення фрустраційних стимулів як імунітивні реакції, що протікають у вигляді заперечення яких-небудь ускладнень, тривоги, своєї й чужої провини [13]. Низькі значення по даній шкалі вказує на зниження рівня життєлюбства, появу думок про власну малоцінність, депресивні тенденції, схильність до драматизації існуючої обстановки й своєї ролі в ній. Зниження значень шкали Ma компенсується прагненням бути у вигідному світлі в очах оточуючих, що може розцінюватися в абітурієнтів як симптом прихованої депресії. Показавши психологічний зміст даної компоненти у вигляді інтегральної змінної, їй була привласнена назва «Приховання несприятливого стану справ».

Склад третьої компоненти був наступним: високі значення оцінної шкали K і низькі значення клінічних шкал D, Pa, Pt і Si. Шкала K дозволяє диференціювати осіб, які прагнуть пом'якшити або приховати психопатологічні явища, і надмірно відкритих осіб. Індивід, в якого відзначається підвищення за зазначеною шкалою, заперечує конфліктність із членами мікросередовища, йому досить комфортно, він ефективно знаходить спільну мову з різними людьми, заперечує можливість проектувати на інших свої негативні властивості, вміє підкорятися людям і обставинам, коли це необхідно, декларує відсутність непереборних перешкод на шляху

актуальних устремлінь. Автори методики зазначають, що помірне підвищення профілю за шкалою К може розглядатися як прогностично сприятлива ознака, критерій успішної соціальної адаптації.

При цьому зниження значень за клінічними шкалами вказує на те, що внутрішній світ соціально адаптованої особистості не наповнюється фрагментами депресії, параноїдності, обсесії - навпаки, їм властиві екстравертованість, упевненість у собі, схильність до компромісів, задоволеність існуючим станом справ. Виходячи із зазначеного, третій інтегральний показник одержав назву «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності». Абітурієнти з високими значеннями за даним показником були успішно адаптовані до свого мікросередовища й своєю поведінкою не провокували оточення на виникнення конфліктів. З іншого боку, ті з них, хто характеризувався низькими значеннями по даному показнику, відчували власну непевність і незадоволеність, вороже сприймали оточення, що врешті призводило до конфліктних ситуацій.

На четверту компоненту максимальне навантаження виявив лише один показник - шкала Mf. Це навантаження було позитивним. Шкала Mf описує ступінь ідентифікації з традиційною культурною й соціальною роллю чоловіка або жінки, що здебільшого виражається в характері життєвого досвіду, естетичних і культурних інтересах, професійних устремліннях. Чим вище значення за шкалою, тим, відповідно, сильніша поведінка випробуваних чоловічої статі відрізняється від стереотипів поведінки чоловіка в суспільстві, а поведінка випробуваних жіночої статі - від стереотипів поведінки жінки в суспільстві. Тобто чоловіки проявляють фемінні якості, а жінки - маскулінні характеристики. Отже, ця шкала описує особливості гендерної ідентифікації особистості. Таку ж роль відіграла й інтегральна шкала, сформована на підставі компонентних ваг четвертої компоненти. Вона одержала назву «Порушення гендерної ідентифікації».

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки між виділеними інтегральними параметрами. Знайдено п'ять статистично значимих кореляцій. Перша з них

описувала негативний взаємозв'язок між дезадаптивністю і здатністю до контролю міжособистісної конфліктності ($r = -0,349$, $p = 0,000$). Вочевидь, більш адаптивні абітурієнти будуть ефективніше протидіяти виникненню конфліктів з оточенням. У свою чергу, відсутність міжособистісних конфліктів сприяє тому, що такі випробувані відчувають себе більш адаптованими до свого оточення.

Позитивна кореляція між інтегральними показниками «Дезадаптивність» і «Порушення гендерної ідентифікації» ($r = 0,121$, $p = 0,033$) вказує на те, що відхилення абітурієнтів від типової для даної статі рольової поведінки призводить до ускладнення сексуальної адаптації й у цілому ускладнює адаптацію в ситуаціях оцінювання. Чим успішніше випробувані приховували наявні в них труднощі, тим більше вони могли протистояти виникненню міжособистісних конфліктів. На це вказує позитивний взаємозв'язок між інтегральними шкалами «Приховання несприятливого стану справ» і «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» ($r = 0,121$, $p = 0,033$). Однак обидва описані взаємозв'язки були досить слабкими, щоб стверджувати про те, що вони відбивають істотні паттерни структури свідомого рівня в абітурієнтів.

Кореляційні взаємозв'язки між інтегральним показником «Порушення гендерної ідентифікації», з однієї сторони, й показниками «Приховання несприятливого стану справ» і «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» - з іншої, були більш сильними ($r = -0,211$, $p = 0,000$ і $r = -0,121$, $p = 0,000$ відповідно). Негативний знак коефіцієнтів кореляції вказував на те, що абітурієнти, в яких недостатньо сформоване прагнення приймати відповідну своїй біологічній статі статтеворольову позицію в соціальному аспекті, не схильні приховувати свої слабкості й складнощі, а також є більш конфліктними в комунікації. При компонентному аналізі параметрів свідомого рівня, визначених за опитувальником ММИЛ у підвибірці пожежних, було виділено чотири компоненти.

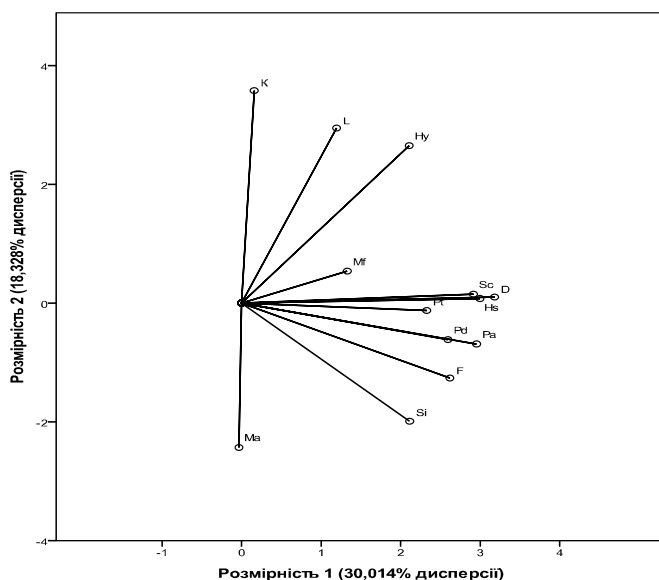

Рис. 5.41 Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами свідомого рівня в пожежних (розмірності 1 і 2)

На рисунку 5.41 наведено графічне рішення для компонентної моделі в просторах першої і другої розмірностей. Перша компонента описувала 30,014 % дисперсії вихідної матриці даних, друга – 18,328 %.

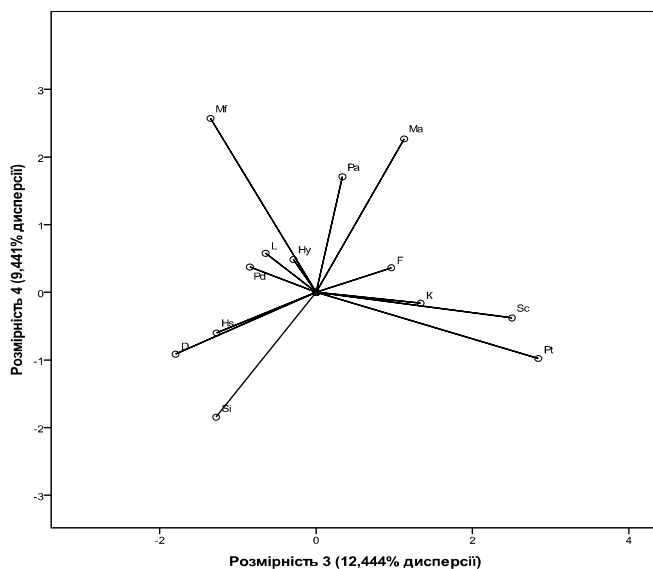

Рис. 5.42. Графічне зображення взаємозв'язку між параметрами свідомого рівня в пожежних (розмірності 3 і 4)

На рисунку 5.42 наведено графічне рішення для компонентної моделі в просторах третьої і четвертої розмірностей. третя – 12,444 %, четверта – 9,441 %.

%. Виділені чотири компоненти наведені в таблиці 5.47 в сукупності описують 70,227 % дисперсії всіх змінних при несуперечності моделі ($\alpha = 0,965$).

Таблиця 5.47

Компонентні навантаження для параметрів свідомого рівня в пожежних

Шкала	До обертання				Після обертання			
	Компонента				Компонента			
	1	2	3	4	1	2	3	4
L	0,287	0,708	-0,155	0,139	0,063	0,765	-0,065	0,156
F	0,630	-0,304	0,231	0,087	0,245	-0,164	0,528	0,251
K	0,038	0,860	0,322	-0,039	-0,354	0,839	0,253	-0,170
Hs	0,721	0,018	-0,306	-0,144	0,709	0,177	0,100	0,089
D	0,765	0,024	-0,432	-0,220	0,856	0,193	0,018	0,045
Hu	0,507	0,638	-0,070	0,117	0,165	0,740	0,128	0,186
Pd	0,624	-0,148	-0,204	0,090	0,501	0,000	0,124	0,298
Mf	0,319	0,129	-0,324	0,618	0,083	0,229	-0,227	0,724
Pa	0,711	-0,166	0,081	0,411	0,208	0,006	0,379	0,596
Pt	0,560	-0,030	0,684	-0,235	-0,002	0,062	0,924	-0,178
Sc	0,701	0,036	0,602	-0,091	0,054	0,165	0,897	0,005
Ma	-0,008	-0,586	0,271	0,545	-0,332	-0,560	0,205	0,558
Si	0,508	-0,479	-0,307	-0,444	0,830	-0,367	0,068	-0,203

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Інтерпретуючи компонентні навантаження (табл. 5.47), ми можемо проаналізувати структуру свідомого рівня в пожежних. Перша компонента була сформована наступними показниками: Hs, D, Pd, Si, що ввійшли в неї з позитивними навантаженнями. Дана компонента характеризувала залежні тенденції в підвибірці осіб, які перебувають в умовах екстремального стресу. У цьому випадку спостерігається сполучення тривожно-інтровертованої

спрямованості особистості з активним гетероагресивним радикалом. На поведінковому рівні це розглядається як обмеження сфери спілкування через відчуттям соматичного неблагополуччя, неясної тривоги. Антисоціальні тенденції відреагуються непрямым шляхом. Ускладнення, пов'язані з амбівалентністю тривоги й активності, закріплюють стереотип уживання психоактивних речовин, у першу чергу, алкоголю, як способу редукції тривоги. Отже, сформована на підставі компонентних ваг першої компоненти інтегральна змінна одержала назву «Залежна поведінка».

Оцінюючи склад другої компоненти в пожежних, доцільно провести аналогію з таким же компонентом в абітурієнтів. Як і в осіб, які відчувають стрес, перебуваючи в ситуації оцінювання, вона визначалася високими значеннями за оцінювальними шкалами L і K і низькими - за клінічною шкалою Ma. Крім того, її описували високі значення по шкалі Ну. Поєднання оцінних шкал, як уже вказувалося, свідчить про прагнення випробуваних приховати наявні проблеми. За рахунок цього компенсується зниження рівня оптимістичності, більше того, включення істероїдного радикала в дану компоненту вказує на прагнення випробуваних демонструвати власне благополуччя при його реальній відсутності шляхом брехливості й псевдологічних побудов. Виражений у вигляді інтегральної змінної психологічний зміст даної компоненти одержав назву «Приховання несприятливого стану справ».

Максимальні навантаження на третю компоненту склали наступні шкали опитувальника ММИЛ: F, Pt, Sc. Сполучення клінічних шкал указує на те, що в пожежних, які перебувають в екстремальних ситуаціях, аутичні й obsесивні тенденції є стопленими. Нав'язливі поведінкові ритуали, покликані захищати індивіда від виникнення тривоги, починають набувати символічного, незвичайного, а здебільшого й химерного характеру. Вони вимотують його й викликають чимало проблем у зв'язку зі складністю їх виконання. На поведінковому рівні для них характерна примхливість психічних переживань. Вони схильні до прояву вразливості, здатності тонко

й глибоко відчувати, до витонченого самоспостереження й самоаналізу. Об'єктам навколишнього світу вони воліють приписувати своє особливе символічне значення.

Як указують Ф.Б. Березін, М.П. Мирошніков і Р.Б. Рожанець [13], твердження, включені в шкалу F, стосуються, зокрема, незвичайних думок, бажань і відчуттів, а також явних психотичних симптомів, причому таких, існування яких майже ніколи не зізнається досліджуваними хворими. Це кореспондує з описаним контекстом аналізу поєднаних тенденцій показників Pt і Sc. Більше того, автори відзначають, що в клінічно безсумнівних випадках захворювання підвищення профілю по шкалі F, як правило, корелює з виразністю психопатологічної симптоматики. Відповідно включення шкали F до складу дослідженої компоненти вказує на яскравість описуваних клінічними шкалами тенденцій. Оскільки третя компонента відбивала активність символічного мислення, то в такий же спосіб була позначена відповідна їй інтегральна змінна.

Остання, четверта компонента була утворена позитивними навантаженнями шкал *Mf*, *Pa* і *Ma*. Згідно з думкою авторів методики [13] сполучення піків на дев'ятій і шостій шкалах при помірній виразності цих піків відбиває збільшення ефективності діяльності осіб з таким типом профілю порівняно з особами, профіль яких характеризується «чистим» підйомом на дев'ятій шкалі за рахунок більшої послідовності й цілеспрямованості поведінки, що в цьому випадку організується навколо певної концепції. Однак поява афективної ригідності й відчуття ворожості з боку оточуючих, що відбиває пік на шкалі *Pa*, може, особливо при великій виразності, ускладнювати міжособистісні контакти. Отже, прагнення до реалізації честолюбних планів і намірів перетворюється на прагнення «осягнути неосяжне», мати відношення до всіх справ одночасно, схильність до тотального контролю за всім, що представляє суб'єктивну цінність.

Роль, що відіграє включення шкали Mf до складу четвертої компоненти, є дуже важливою. Оскільки досліджена підвибірка повністю складалася з осіб чоловічої статі, то підвищення за даною шкалою описує схильність пожежних дотримуватися стереотипів статевої поведінки, характерної для жінок. Чи немає антагонізму в тенденціях, що стоять, з одного боку, за підвищенням значень по показниках Pa і Ma , а з іншого - підвищенням значень по показниках Mf ?

За М.І. Вигдорчиком [36], схильність до формування так званих надцінних ідей або ідей марення є найбільш характерною рисою осіб паранойяльного типу. Г.І. Каплан і Б.Д. Седок [54] на підставі клінічних спостережень свідчать, що багато хворих маревними розладами перебувають у соціальній ізоляції, не досягають очікуваного рівня досягнень і часто змінюються в культурних відносинах. Вони вказують, що більш специфічні психодинамічні теорії, що стосуються етіології й еволюції маревних симптомів, включають концепції про те, що цим розладам піддаються гіперсенситивні суб'єкти з різними видами емоційної незахищеності (наприклад, такий суб'єкт може відчувати страх стати гомосексуалістом). Так З. Фрейд вважав, що за допомогою маревних концепцій відбувається захист від неусвідомлених гомосексуальних тенденцій за допомогою заперечення й проєкції [54]. Відповідно, порушення гендерної ідентифікації кореспондує з розвитком рис паранойяльного типу в пожежних. Отже, остання інтегральна шкала була названа «Схильність до тотального контролю при внутрішній м'якості».

Якщо оцінювати рівень статистичної значимості коефіцієнтів парних кореляцій між інтегральними змінними, що характеризують структуру свідомого рівня в пожежних, то можна відзначити, що тільки три з них відповідають установленому критерію ($p < 0,05$). Інтерпретуємо взаємозв'язки, що характеризуються кореляційними коефіцієнтами. Позитивна кореляція між інтегральними параметрами «Залежна поведінка» і «Символічне мислення» ($r = 0,235$, $p = 0,000$) вказувала на те, що в

пожежних, які ірраціонально-символічно сприймають дійсність, імовірні труднощі адаптації в ситуаціях екстремального стресу, які вони намагаються перебороти шляхом адикції. З іншого боку, предмети й об'єкти, пов'язані із залежністю, набувають символічного значення, до них формується особливе, емоційно забарвлене ставлення.

Взаємозв'язок між залежною поведінкою і схильністю до тотального контролю при внутрішній м'якості ($r = 0,216$, $p = 0,000$) інтерпретувався таким чином. Як відомо, К. Леонгард зазначав, що особистостям емотивного складу властиве м'якосердя [77]. У цьому випадку виявляє себе феномен, при якому виникнення адикції найбільш характерне для чоловіків амальгамного типу особистості: коли при індивідуальному розвитку на емотивне ендогенне ядро нашаровується грубе чоловіче, «спартанське» виховання. У силу цього такий чоловік відчуває себе досить дискомфортно в чоловічому суспільстві й прагне до спілкування з особами протилежної статі. Суспільні уявлення про статеворольові моделі поведінки схвалюють емотивність у жінок і засуджують прояв її в чоловіків. Таким чином, пожежні з ендогенним емотивним ядром, прагнучи зменшити внутрішнє напруження, викликане тиском соціальних норм і правил, стають на шлях адиктивної поведінки.

Акцентуація за емотивним типом за своєю природою ірраціональна й більш властива жінкам [77]. Внутрішній світ пожежних, які приховують свою м'якість і жіночність за прагненням до тотального контролю, насичений ірраціонально-символічними переживаннями. Описана тенденція знаходить своє підтвердження в досить слабкому, але статистично значимому і позитивному за знаком кореляційному взаємозв'язку – між інтегральними показниками «Схильність до тотального контролю при внутрішній м'якості» і «Символічне мислення» ($r = 0,162$, $p = 0,004$).

Дослідивши за допомогою категоріального аналізу головних компонент структуру свідомого рівня особистості у випробуваних, які перебувають у ситуаціях оцінювання й екстремальних ситуацій, ми можемо виділити для кожної з підвбірок по чотири інтегральних показника, кожний

з яких описує головні тенденції цього рівня. Такими показниками були: в абітурієнтів – «Деадаптивність», «Приховування несприятливого стану справ», «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» і «Порушення гендерної ідентифікації», у пожежних – «Залежна поведінка», «Приховування несприятливого стану справ», «Символічне мислення» і «Схильність до тотального контролю при внутрішній м'якості». Спільною для двох груп була тільки одна інтегральна змінна – «Приховування несприятливого стану справ». Із цієї причини порівняти кореляційні взаємозв'язки виділених інтегральних параметрів між підвбірками не уявляється можливим. Проте припустимо застосувати для окремих шкал опитувальника ММИЛ запропоновану Р.А. Фішером статистичну процедуру міжвбіркового порівняння коефіцієнтів кореляції [246]. Міжвбіркові різниці й відповідні r -рівні z -критерію представлені в таблиці додатку В.3.

З огляду на те, що коефіцієнти кореляції Пірсона для підвбірки пожежних виступали як зменшуване, для групи абітурієнтів - як від'ємник, опишемо всі статистично значимі розходження між ними. Кореляція між шкалами L і Ну була позитивною й значимо більш сильною в пожежних, ніж в абітурієнтів ($r = 0,470$, $p = 0,000$ і $r = 0,237$, $p = 0,000$ відповідно). Отже, у пожежних при прагненні виглядати у вигідному світлі варто очікувати більшого посилення психологічного захисного механізму витиснення, що виражатиметься в більш активних, ніж в абітурієнтів, псевдологічних побудовах. Аналогічно й взаємозв'язок між показниками L і Mf був більш виражений у пожежних ($r = 0,299$, $p = 0,000$ і $r = -0,049$, $p = 0,395$ відповідно), що для норм їх мікросередовища характерна більш активна тенденція до демонстрації суворого дотримання прийнятих соціальних норм, у випадку відхилень від типових для даної статі стереотипів рольової поведінки.

Взаємозв'язки між оцінювальними шкалами F і K були статистично значимими в обох підвбірках і свідчили про зворотну кореляцію: ($r = -0,441$, $p = 0,000$ - в абітурієнтів; $r = -0,154$, $p = 0,006$ - у пожежних). Отже, у

ситуаціях оцінювання випробуваним ефективніше вдається за допомогою контролю своєї поведінки протидіяти дезадаптивному впливу стресу. При аналізі кореляційних зв'язків шкали F з клінічними шкалами, звертають увагу статистично значимі позитивні взаємозв'язки практично з усіма шкалами в обох підвбірках. Деякі з них були досить сильними (діапазон значень коефіцієнтів кореляцій для абітурієнтів склав $r = 0,208-0,812$, для пожежних – $r = 0,111-0,491$), при цьому значимі розходження між підвбірками отримані для шкал Hs, D, Hy, Pd, Mf, Pa, Pt і Sc: у кожному з випадків кореляційний взаємозв'язок, виявлений для абітурієнтів, був сильнішим. Питання, які містить у собі шкала F, у них активніше провокували відповіді, пов'язані з наявністю патологічних поведінкових реакцій. З іншого боку, можна зазначити те, що навіть наявність слабкої патології сприятиме істотній дезадаптації абітурієнтів в умовах пережитого ними стресу, тоді як у пожежних наростання патологічної симптоматики не настільки критично позначається на адаптаційних можливостях.

Шкала корекції (K) виявляла позитивну кореляцію зі шкалою Hs у групі абітурієнтів ($r = 0,081$, $p = 0,155$) і негативну - в групі пожежних ($r = -0,083$, $p = 0,140$). Хоча обидва ці коефіцієнти кореляції були статистично незначущими, різниця між ними була значимою. Отже, саме в ситуаціях оцінювання можлива активізація осуду за прояв поведінки, що не відповідає правилам мікросередовища. Щодо інших кореляцій шкали K зі шкалами опитувальника ММИЛ значимі розходження між підвбірками отримані для шкал Hy, Pa, Pt і Sc: у кожному з випадків кореляційний взаємозв'язок, виявлений для абітурієнтів, був більшим за абсолютним значенням і характеризувався негативним знаком. Отже, абітурієнти, активно адаптуючись до ситуації оцінювання, успішніше пожежних проявляють гнучкість, адекватніше тестують реальність. Тоді як при дезадаптації яскравіше виражені протилежні тенденції. Аналіз міжвбіркового розходжень коефіцієнтів кореляції між клінічними шкалами показав, що кореляція між шкалами Hs і Hy була позитивною й більш сильною в абітурієнтів, ніж у

пожежних ($r = 0,766$, $p = 0,000$ і $r = 0,477$, $p = 0,000$ відповідно). Ця тенденція свідчила про те, що в ситуаціях оцінювання соматичні прояви, якими особистість відгороджується від реальності, є виразнішими, ніж в екстремальних ситуаціях. Також і коефіцієнт кореляції між показниками Hs і Pt був більшим за абсолютним значенням у підвбірці абітурієнтів, ніж у підвбірці пожежних ($r = 0,580$, $p = 0,000$ і $r = 0,208$, $p = 0,000$ відповідно). Тобто в ситуаціях оцінювання виражене занепокоєння про стан свого фізичного здоров'я наростає по мірі посилення соматичних симптомів сильніше, ніж в екстремальних ситуаціях. Поряд із цим, описи соматичних відчуттів в абітурієнтів активніше набувають вигадливого й незвичайного характеру. Не виключено формуванням афективно насичених ідей, що стосуються стану фізичного здоров'я [13]. На це вказує більш сильний взаємозв'язок між шкалами Hs і Sc у групі абітурієнтів порівняно з пожежними ($r = 0,665$, $p = 0,000$ і $r = 0,300$, $p = 0,000$ відповідно). В абітурієнтів вищий ступінь суміщеності описаних тенденцій.

Шкала депресії не виявила значимої кореляції зі шкалою Mf у підвбірці абітурієнтів ($r = 0,055$, $p = 0,340$), на відміну від пожежних ($r = 0,265$, $p = 0,000$). При цьому різниця між коефіцієнтами кореляції була значимою. Отже, з наростанням фемінних рис характеру в пожежних спостерігається посилення сенситивності, рефлексії з песимістичним відтінком, відчуття своєї слабкості, невдачливості, незахищеності або провини, слізливості, значні труднощі в самообілізації, підвищується ризик залежної поведінки.

Взаємозв'язки між шкалою D і шкалами Pt ($r = 0,724$, $p = 0,000$ в абітурієнтів; $r = 0,222$, $p = 0,000$ у пожежних) і Sc ($r = 0,294$, $p = 0,000$ в абітурієнтів; $r = -0,154$, $p = 0,000$ у пожежних) були в обох вибірках позитивними й статистично значимими, однак більш сильними вони були в абітурієнтів. Це вказує на те, що для боротьби зі станами зниженого настрою особи, які перебувають у ситуаціях оцінювання, активніше використовують захисні механізми інтрапсихічного реєстру. Вони реагують зниженням

продуктивності, ініціативи. Тривога набуває розпливчастого характеру, наростає відчуття небезпеки від оточення, дистанції, що неможливо перебороти. Афіліативна потреба стає такою, що більш проблематично задовольняється, навіть на короткий проміжок часу.

Порівнюючи коефіцієнти кореляції між шкалами Ну і Мf ($r = -0,064$, $p = 0,262$ - в абітурієнтів; $r = 0,183$, $p = 0,001$ - у пожежних), можна зауважити, що різниця між ними є статистично значимою. Якщо в пожежних, які працюють в екстремальних умовах, спостерігаються жіночні статеворольові стереотипи поведінки, то, на відміну від абітурієнтів, це супроводжується підвищеною здатністю відкликатися на зовнішні стимули, артистичністю, схильністю до фантазування, примхливістю, непослідовністю й сентиментальністю, сугестивністю.

В обох випадках кореляція між шкалами Ну і Pt була позитивною й більш вираженою в абітурієнтів, ніж у пожежних ($r = 0,422$, $p = 0,000$ і $r = 0,156$, $p = 0,005$ відповідно). Пояснення поєднання таких полярних тенденцій опитувальника ММИЛ ми знаходимо в М.І. Вигдорчика [29]. Автор схильний уважати, що первинно все-таки властивості шкали Ну, що виявляється здатною «надягти» на себе «маску» шкали Pt і справляти на оточуючих враження соромливої людини, яка мучиться постійним почуттям провини, мнимого боргу, яка потребує на допомогу. Ця «маска» є напрацьованою життєвою роллю, що тісно поєднується з істеричним ядром особистості, і лише для близьких до індивіда осіб є очевидною істинна істероїдна структура з егоцентризмом, інфантильними тенденціями, схильністю до конверсійних реакцій. Характерним для цього поєднання є прагнення до вузької спеціалізації, що є безпечною для шкали Pt і дає можливість привертати до себе увагу, що важливо для Ну. Отже, у ситуації оцінювання у випробуваних активніше проявляється прагнення приховати від зовнішнього спостерігача свої егоцентричні тенденції.

Порівняємо кореляції між шкалами Ну і Sc у кожній з підвбірок. Статистично значимий позитивний взаємозв'язок ($r = 0,448$, $p = 0,000$ - в

абітурієнтів; $r = 0,263$, $p = 0,000$ - у пожежних) говорить про те, що для обох досліджуваних груп характерне одночасне підвищення або зниження цих двох шкал. І Ф.Б. Березін, і М.П. Мирошніков, і Р.Б. Рожанец [13], і Л.М. Собчик [156] розглядають це поєднання як глибоку дисгармонійність, оскільки існує парадоксальне поєднання орієнтації на актуальну поведінку, на зовнішню оцінку, на схвалення оточуючих зі схильністю будувати свою поведінку, виходячи з внутрішніх критеріїв, і труднощами міжособистісної комунікації. За М.І. Вигдорчиком [36], особливої дисгармонійності в цьому поєднанні немає, оскільки шкала Ну може створювати навколо себе «загадковий образ», що їй допомагає формувати шкала Sc. При цьому виникають потреба викликати захоплення в оточуючих, перекручена манірність, інфантилізм, що може вражати оточуючих своєю глибиною й регресивністю. Звичним і комфортним для себе стає середовище, в якому власна значимість беззастережно знаходить визнання. Ступінь «стоплення» даних тенденцій значимо вища в абітурієнтів, що пов'язано з можливістю опинитися у відповідному середовищі.

Цікавим виявляється аналіз кореляційних взаємозв'язків між шкалами Ну і Si. Розходження між підвибірками статистично значиме. Якщо в групі абітурієнтів коефіцієнт Пірсона статистично незначимий ($r = 0,097$, $p = 0,089$), то в пожежних взаємозв'язок є негативним і значимим ($r = -0,132$, $p = 0,019$). Відповідно, у них при включенні в групову діяльність активізується психологічний захисний механізм витиснення, що створює відповідний модус поведінки, пов'язаний зі схильністю до ігнорування будь-яких труднощів, вираженою демонстративністю, нездатністю тривалий час нести будь-які обов'язки. Тобто відбувається групове розмивання індивідуальної відповідальності, що відзначається в ситуаціях екстремального стресу. При включенні у своє мікросередовище пожежні інтенсивніше проявляють безсоромність, облудність, хвастоці. Навпаки, поза групою вони поведуться менш інфантильно, а більш зважено і обачніше.

Коефіцієнти кореляції, що свідчать про взаємозв'язок між шкалами Pd і Sc, були позитивними й досить сильними ($r = 0,611$, $p = 0,000$ - в абітурієнтів; $r = 0,258$, $p = 0,000$ - у пожежних). Поєднання цих двох шкал можна інтерпретувати таким чином: у випадку нездатності контролювати потяги виникають труднощі в соціалізації, пов'язані з недостатньою здатністю сприйняти звичаї, правила й норми, якими керується у своїй поведінці більшість оточуючих [13]. Більш тісно ці тенденції об'єднані в абітурієнтів, що можна пояснити особливостями їх юнацького віку, для якого характерний максималізм у ціннісних орієнтаціях.

Аналізуючи далі значимість розходження в коефіцієнтах кореляції, ми вперше зіштовхуємося з тим, що взаємозв'язок між шкалою Mf і іншими клінічними шкалами є більш вираженим в групі абітурієнтів, ніж у пожежних. Це стосується кореляцій зі шкалами Pt ($r = 0,114$, $p = 0,045$ - в абітурієнтів; $r = -0,047$, $p = 0,405$ - у пожежних) і Sc ($r = 0,248$, $p = 0,000$ - в абітурієнтів; $r = 0,094$, $p = 0,093$ - у пожежних). Отже, порушення гендерних ролей в абітурієнтів (як чоловічої, так і жіночої статі) призводять до тривожності, труднощів у прийнятті рішень, різноманітних страхів, прагнення до обмеження кола міжособистісних контактів, дистанціювання від оточуючих.

Виявлено, що шкала ригідності афекту Pa виявила більш сильно взаємозв'язки в абітурієнтів, порівняно з пожежними, зі шкалами Pt ($r = 0,633$, $p = 0,000$ - в абітурієнтів; $r = 0,325$, $p = 0,000$ - у пожежних) і Sc ($r = 0,727$, $p = 0,000$ - в абітурієнтів; $r = 0,462$, $p = 0,000$ - у пожежних). Отже, в абітурієнтів більш тісно пов'язані два радикали - параноїдний і obsесивний, і вони значною мірою доповнюють і підсилюють один одного. Параноїдні концепції стають ще більш в'язкими й детально проробленими, де надається підвищене значення кожній несуттєвій дрібниці, а obsесивні концепції навантажуються відчуттям ворожості оточення. Більше того, чим підозріліше вони ставляться до свого оточення, тим сильніше вони дистанціюються й віддаляються від нього.

Оцінювання кореляційних взаємозв'язків шкали соціальної інтроверсії зі шкалами Pa ($r = 0,434$, $p = 0,000$ - в абітурієнтів; $r = 0,253$, $p = 0,000$ - у пожежних), Pt ($r = 0,592$, $p = 0,000$ - в абітурієнтів; $r = 0,231$, $p = 0,000$ - у пожежних) і Sc ($r = 0,528$, $p = 0,000$ - в абітурієнтів; $r = 0,240$, $p = 0,000$ - у пожежних) свідчить, що, віддаляючись від свого мікросередовища й обмежуючи з ним контакти, абітурієнти активніше, ніж пожежні, відчувають невдоволення всім, що відбувається, упевненість у недобррозичливості оточуючих і ворожості світу. Їхні контакти в такому випадку стають формальнішими, втрачають адекватне емоційне забарвлення, вони швидше починають відчувати тривогу, оскільки посилюється увага до негативних сигналів. Ці висновки зроблені на підставі міжвибіркового порівняння коефіцієнтів кореляції - різниці між ними були статистично значимими.

Отже, в абітурієнтів усвідомлення недостатності психічних або фізичних ресурсів для задоволення тієї або іншої потреби пов'язане із загальною неадаптивною зміною психічного стану й поведінки, що зумовлені ситуацією оцінювання. Це виражається в тому, що підвищення по одній зі шкал опитувальника ММИЛ прагне «підтягти нагору» весь профіль. Водночас, у пожежних дезадапційні порушення більш дифузні, специфічні й спектр їх ширший. Якщо реакції з боку свідомого рівня можна умовно представити як одномірний континуум адаптивність-дезадаптивність (на що, до речі, вказує й порівняно більша щільність кореляцій між інтегральними змінними), то реакції пожежних більш багатомірні. У ситуації екстремального стресу спостерігається інваріантність реагування свідомого рівня на ситуацію, унікальні особливості якого згідно з нашою моделлю пояснюються процесами, що відбуваються на несвідомому рівні особистості.

Для кількісного підтвердження зазначеного висновку була розрахована α Кронбаха - показник, що характеризує внутрішню узгодженість сукупності всіх параметрів свідомого рівня (тринадцять шкал опитувальника ММИЛ) для кожної з підвбірок. Внутрішня узгодженість відповідає ступеню, в якому елементи, включені за попередніми міркуваннями, дійсно проявляють

спільну мінливість на емпіричному рівні аналізу [87]. Значення коефіцієнта α Кронбаха, визначене для підвибірки абітурієнтів, було вищим, ніж у пожежних - 0,840 проти 0,715. Факт більш низької внутрішньої узгодженості свідчить про емпіричні підстави того, що дезадаптивні зміни в ситуаціях екстремального стресу більш розбалансовані й поліморфні.

Таким чином, розглянувши структуру підсистеми «Свідомість» у випробуваних, які перебувають у ситуаціях оцінювання й екстремальних ситуаціях, ми можемо виділити для кожної з підвбірок по чотири інтегральних показники, кожний з яких описує провідні тенденції цього рівня. Такими показниками були: в абітурієнтів - «Дезадаптивність», «Приховування несприятливого стану справ», «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» і «Порушення гендерної ідентифікації», у пожежних - «Залежна поведінка», «Приховування несприятливого стану справ», «Символічне мислення» і «Схильність до тотального контролю при внутрішній м'якості». Спільною для двох груп була тільки одна інтегральна змінна - «Приховування несприятливого стану справ». У цілому, описані в даному підрозділі кореляційні взаємозв'язки між інтегральними змінними були досить слабкими, що підтверджує їх конструктну незалежність. Водночас, кореляції між вихідними (спостережуваними) змінними були в багатьох випадках значно сильнішими, що не дає можливість їх розглядати як незалежні характеристики свідомого рівня особистості індивіда, який перебуває в кризовій ситуації.

5.4. Копінг-поведінка як підсистема

Проаналізувавши дві попередні підсистеми концептуальної моделі, що описують особистість, що долає, ми виділили інтегральні змінні, що характеризують її основні параметри. Особливості підсистеми копінг-поведінки, з одного боку, детерміновані впливом свідомого рівня

особистості, з іншого - вони прямо впливають на результат подолання індивіда зі стресовою ситуацією: наскільки успішно вона буде вирішена.

Підсистема копінг-поведінки розглядається як рівень спостережуваної поведінки особистості: саме тут реалізуються різноманітні варіанти відповіді на стресор у вигляді актів подолання, які поєднуються в копінг-стратегії. У свою чергу, подібні за певним критерієм копінг-стратегії формують типи копінгу. Типи копінгу виступають як категорії вищого порядку, що описують структуру поведінки подолання. Якщо актам подолання відповідають конкретні пункти-твердження опитувальника, а копінг-стратегіям - шкали, побудовані для кожної підвибірки, то типам копінгу, на нашу думку, повинні відповідати виділені для даної підсистеми інтегральні змінні. На цьому етапі роботи ми безпосередньо підходимо до проблеми виявлення ключових категорій копінгу. Вона має важливе теоретичне значення, про що свідчить велика кількість різноманітних досліджень [227, 228, 286, 287, 316, 341].

Першими, хто розпочав емпіричне вивчення структури копінгу із застосуванням статистичних методів зниження розмірності були Л. Перлін і К. Скулер [330]. Вони досліджували самозвіти й застосовували лінійний аналіз головних компонент з наступним обертанням за методом Varimax. Як відзначають зазначені автори, цілісний розгляд копінгу дозволяє з упевненістю стверджувати, що цей психологічний феномен не є одномірним конструктом. Подолання функціонує на певній кількості рівнів і проявляється у вигляді численних актів поведінки, мислення й сприйняття. Наступні дослідження підтвердили правомірність висновку дослідників про багатовимірність копінг-поведінки і її структурної складності. На сучасному етапі розвитку психологічної науки виявлення ключових категорій копінгу є фундаментальною проблемою: поведінка подолання настільки багатогранна, що в процесі оцінювання і вимірювання копінгу досить складно редукувати його до окремих елементів, які потім могли б бути точно ідентифіковані. Поняття «копінг» - це певною мірою комплексний конструкт,

використовуваний для того, щоб пояснити найрізноманітніші дії індивіда, які він вживає для того, щоб долати стресові ситуації [360].

Вже вказувалося, що копінг-поведінка в даному дослідженні вивчалася за допомогою опитувальника способів подолання WOCQ з авторським ключем для підрахунку шкал для випробуваних, які перебувають у ситуаціях оцінювання і в екстремальних ситуаціях. Для кожної з підвбірок окремо аналізувалися взаємозв'язки між шкалами копінгу, що відбивають специфіку подолання в конкретній ситуації. Використовувалася процедура категоріального методу головних компонент. Змінні, включені в аналіз, розцінювалися як шкальні величини. Відповідно, на графічних зображеннях відображалися не категорії змінних, а власне змінні, координатами яких виступали компонентні навантаження. При компонентному аналізі взаємозв'язків між копінг-стратегіями в групі абітурієнтів відповідно до критерію Кайзера були виділені дві компоненти.

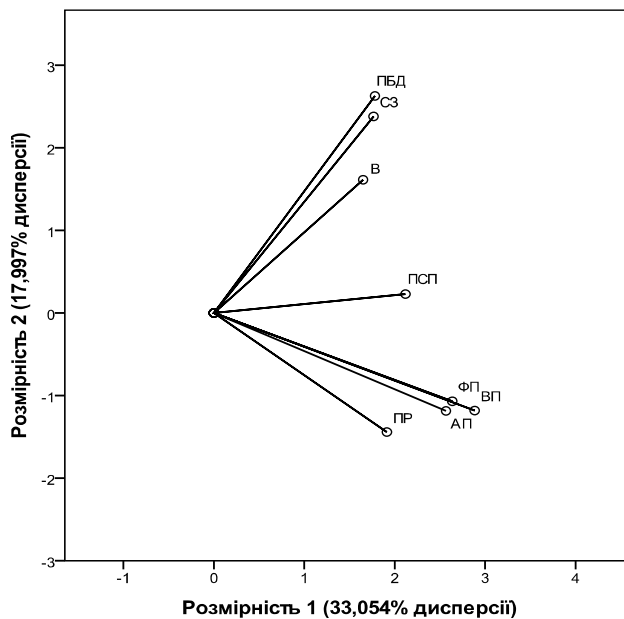

Рис. 5.43. Двомірне графічне зображення взаємозв'язків між параметрами поведінки подолання абітурієнтів (у категоріях, запропонованих автором)

Рисунок 5.43 графічно ілюструє двокомпонентне рішення. На цих рисунках і далі наводяться скорочені літерні позначення, уведені нами в

третьому розділі для позначення шкал опитувальника WOCQ. Виділені дві компоненти в сукупності характеризували 51,050 % дисперсії всіх змінних, при несуперечності моделі ($\alpha = 0,863$). Перша компонента описувала 33,054 відсотків дисперсії вихідної матриці даних, друга компонента – 17,997 відсотків.

Таблиця 5.48

Компонентні навантаження для параметрів поведінки подолання абітурієнтів (у категоріях, запропонованих автором)

Параметри	До обертання		Після обертання	
	Компонента		Компонента	
	1	2	1	2
Фокусування на позитиві	0,686	-0,278	0,729	0,038
Прийняття бажаного за дійсне	0,464	0,684	-0,058	0,851
Пошук соціальної підтримки	0,552	0,059	0,414	0,285
Самозвинувачення	0,460	0,619	-0,048	0,795
Вирішення проблеми	0,751	-0,308	0,807	0,020
Поведінкова розрядка	0,498	-0,375	0,635	-0,130
Відстороненість	0,430	0,420	0,068	0,563
Аналіз проблеми	0,668	-0,309	0,737	0,006

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Компонентні навантаження для параметрів подолання в абітурієнтів наведені в таблиці 5.48. Перша компонента була сформована такими способами подолання: фокусування на позитиві, пошук соціальної підтримки, вирішення проблеми, поведінкова розрядка, аналіз проблеми, що увійшли до неї з позитивними навантаженнями. Усі ці копінг-стратегії поєднує те, що вони пов'язані з проявом певних зусиль з боку індивіда, що долає.

Так прояв вольової активності необхідний і для того, щоб відшукати і тримати у фокусі уваги позитивний зміст важкої життєвої ситуації, і для того, щоб адекватно проаналізувати й знайти оптимальне вирішення проблеми. Зусилля будуть потрібні й у тому випадку, якщо індивід вирішить шукати підтримку з боку міжособистісного оточення. Навіть поведінкова розрядка, незважаючи на свою досить виражену мимовільність, не тільки може означати вихід негативних емоцій, але й вказувати на інструментальну активність, наприклад, пошук відповідного об'єкта, на який можуть бути вилиті переживання [360]. Отже, інтегральна змінна, сформована на підставі регресійних оцінок за методом Андерсона-Рубіна і яка характеризує першу компоненту, одержала назву «Копінг, що потребує зусиль».

Є підстави вважати, що друга компонента описувала копінг-поведінку, пов'язану з униканням. До неї ввійшли такі копінг-стратегії, як прийняття бажаного за дійсне, самозвинувачення і відстороненість. Усі ці стратегії подолання характеризуються спрямованістю від стресору. Інтегральна змінна, що відбиває даний конструкт, одержала назву «Копінг, що уникає». Слід зазначити, що кореляційний взаємозв'язок між двома інтегральними змінними був статистично значимим ($r = 0,259$, $p < 0,001$). Отриманий результат можна інтерпретувати таким чином: для того, щоб уникнути зіткнення зі стресором, випробуванням необхідно виявити певні зусилля.

Дослідивши за допомогою категоріального аналізу головних компонентів структуру копінг-поведінки у випробуваних, які перебувають в екстремальних ситуаціях, ми можемо виділити на підставі критерію Кайзера дві компоненти. Першою компонентою було описано 41,376 % дисперсії вихідної матриці даних, другою – 17,512 %.

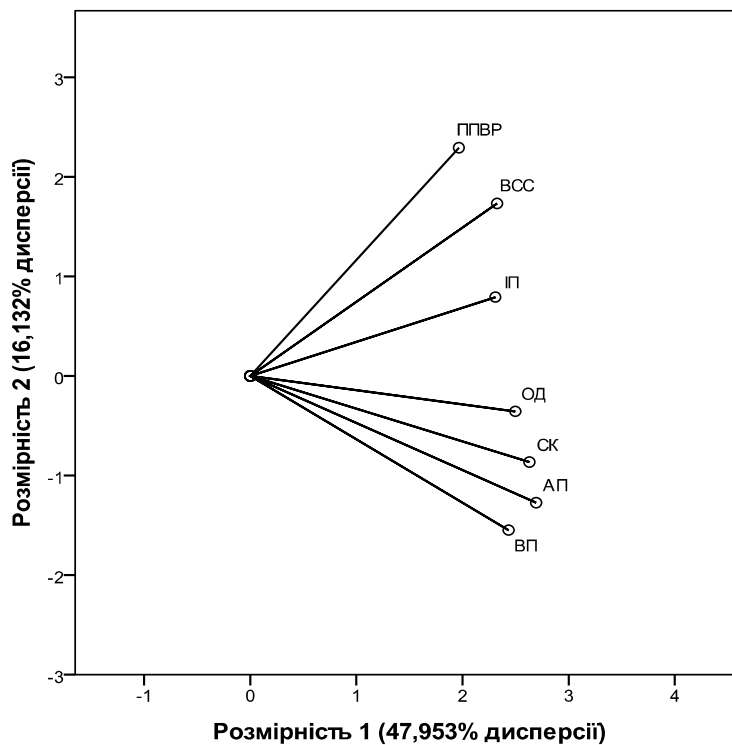

Рис. 5.44 Двомірне графічне зображення взаємозв'язків між параметрами поведінки подолання пожежних (у категоріях, запропонованих автором).

Двокомпонентне графічне вирішення компонентного аналізу наведено на рисунку 5.44. Виділені дві компоненти в сукупності характеризували 58,888 % дисперсії всіх аналізованих параметрів. Підсумкова α Кронбаха, що ґрунтується на сукупному власному значенні, склала 0,884, що вказує на високий ступінь узгодженості побудованої моделі.

Візуально оцінюючи розташування центроїдів в просторі перших двох розмірностей, отриманих для параметрів поведінки подолання в екстремальних життєвих ситуаціях, ми доходимо висновку про певну подібність з попередньою моделлю (побудованою для ситуацій оцінювання) графічного зображення взаємозв'язків між параметрами поведінки подолання.

Таблиця 5.49

**Компонентні навантаження для параметрів поведінки подолання
пожежних (у категоріях, запропонованих автором)**

Параметри	До обертання		Після обертання	
	Компонента		Компонента	
	1	2	1	2
Вирішення проблеми	0,697	-0,443	0,845	-0,089
Відхід до суб'єктивного світу	0,666	0,496	0,037	0,824
Аналіз проблеми	0,771	-0,364	0,884	-0,064
Самоконтроль	0,753	-0,248	0,779	0,059
Очікування на допомогу	0,715	-0,102	0,617	0,216
Ігнорування проблеми	0,661	0,227	0,297	0,508
Прийняття проблеми – Відмовлення від рішень	0,563	0,656	-0,107	0,899

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Інтерпретуючи результати наведені в таблиці 5.49 ми також доходимо висновку про певну подібність з моделлю, побудованою для ситуацій оцінювання. Першу компоненту сформували копінг-стратегії: вирішення проблеми, аналіз проблеми, самоконтроль і очікування на допомогу. Для них характерним є прояв зусиль з боку індивіда. Довільна активність є загальною характеристикою і для поведінки, спрямованої на те, щоб вирішити й проаналізувати проблему, і для поведінки, пов'язаної з контролем за своїм емоційним станом у стресовій ситуації. Навіть для того, щоб очікувати на допомогу від міжособистісного оточення, індивіду, що долає, необхідно виявити певну інструментальну активність – проінформувати оточуючих про те, що він опинився у важкій життєвій ситуації. Також, як і у випадку групи абітурієнтів, інтегральна змінна, що характеризує першу компоненту, одержала назву «Копінг, що потребує зусиль».

Зазначений склад другої компоненти був наступним: відхід до внутрішнього світу, ігнорування проблеми, прийняття проблеми – відмовлення від рішень. Усі зазначені копінг-страгегії ввійшли в неї з позитивними навантаженнями. Як і в ситуації оцінювання, зазначену групу категорій, що описують подолання, поєднує прагнення індивіда піти по напрямку від стресору. Отже, для інтегральної змінної, що описує зазначений конструкт, цілком доцільно використати назву «Копінг, що уникає». Кореляційний взаємозв'язок між двома інтегральними змінними був статистично значимим ($r = 0,435$, $p < 0,001$), що характеризує аналогічну абітурієнтам тенденцію: для того, щоб уникнути зіткнення зі стресором, випробуванним необхідно виявити певні зусилля.

Отримані нами результати категоріального аналізу головних компонент свідчать, що для обох підвбірок виділяються ієрархічні структури, в яких існують три рівні (рис. 5.45).

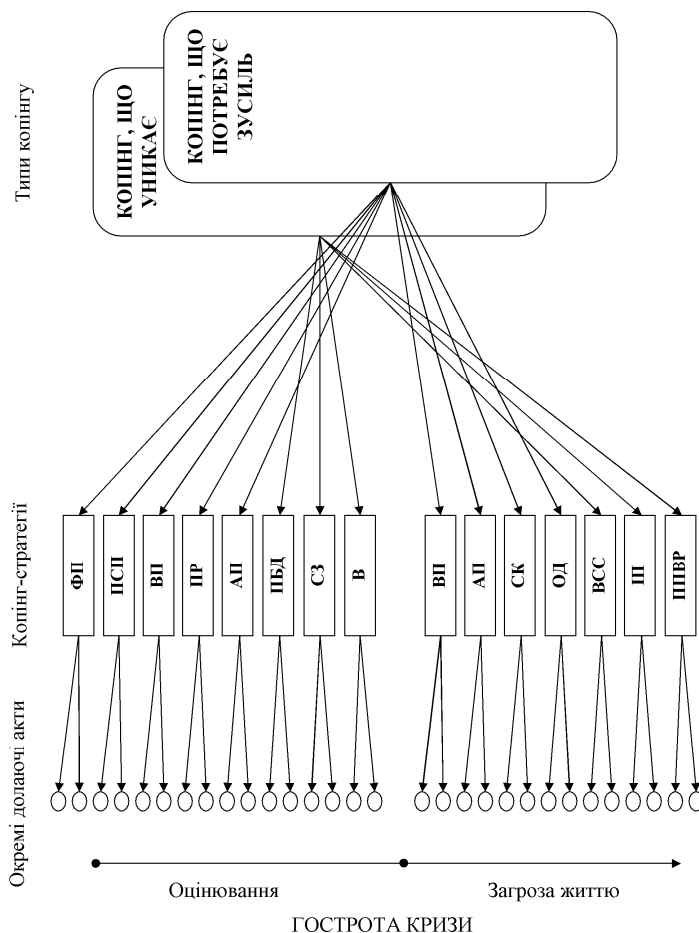

Рис. 5.45. Ієрархічна структура копінг-поведінки

На рисунку 5.45 нижчий рівень є сукупністю окремих «актів подолання», зафіксованих у вигляді тверджень опитувальника. Вони описують реакції індивіда, викликані стресовою ситуацією. Дані реакції групуються в копінг-стратегії, представлені шкалами опитувальника (див. Розділ 3). У свою чергу, копінг-стратегії поєднуються в базові типи копінг-поведінки, що перебувають на вищому ступені ієрархії. Отже, ми вибудовуємо ієрархічну модель категорій копінг-поведінки для ситуацій оцінювання й екстремального стресу.

Треба, зокрема, згадати про те, що спроби вибудовування ієрархії копінг-поведінки здійснювались у психології, починаючи з 70-х років ХХ століття. Найбільш ранніми є теоретичні підходи, у яких копінг розглядався як маніфестація тієї або іншої функціонуючої структури, наприклад, теорія Н. Хаан [271]. Такі ієрархії, як правило, включали явну або імпліцитну класифікацію категорій відповідно до їх якісних властивостей або ступеню їх онтогенетичної зрілості. Тобто оцінювалася адаптивність подолання.

Передумовами створення таких моделей послужили ієрархічні класифікації психологічних захисних механізмів, створені в рамках парадигм психодинамічної спрямованості. Вони постулювали, що захисти можуть бути більш-менш зрілими залежно від особливостей онтогенезу індивіда, проходження ним стадій психосексуального розвитку. Перша з таких класифікацій була запропонована А. Фрейд у 1936 р. [170]. Створенням ієрархічних моделей поведінки подолання, як уже вказувалося в огляді літератури, спростовується теза, висунута Ф. Крамер [232] про те, що копінг-стратегії, на відміну від захисних механізмів, не є ієрархічними (так званий «перший додатковий критерій диференціації»).

У подальшому в теоретичних дослідженнях, метою яких розроблялися ієрархічні системи копіngu, не обов'язково висувався як критерій класифікації такий параметр як адаптивність. Тобто ієрархічність у такому випадку не означає, що копінг-стратегії, що перебувають на більш високих

рівнях ієрархії, характеризують здорову й зрілу поведінку подолання, а ті стратегії, які перебувають на більш низьких, - патологічну й незрілу. Більш високі рівні в таких системах (також і у наведеній у даному дослідженні) позначають підпорядковуючі категорії, а більш низькі – підлеглі.

Наприклад, один з елементів ієрархічної структури, запропонованої Г. Кроне [287], називається «пошук підтримки». Цей елемент є підпорядковуючою категорією, і підпорядковує собі такі категорії, як «пошук близькості», «пошук комфорту», «пошук допомоги», «пошук поради» тощо. Це не означає, що «пошук підтримки» є більш-менш адаптивною стратегією, а показує лише структуру певних способів подолання з важкими життєвими ситуаціями.

Проте у психології поведінки подолання дотепер не існує єдиної думки про те, які копінг-стратегії можна розглядати як родові поняття (підпорядковуючі категорії або категорії вищого порядку), а які – як видові поняття (підлеглої категорії або категорії нижчого порядку). У своїй роботі, присвяченій пошуку адекватної структури копінгу, Е. Скіннер з колегами [360] проводять критичний огляд систем категорій, призначених для класифікації способів подолання. Так автори проаналізували більше ніж 100 таких систем і не виявили двох подібних за елементним складом класифікацій. Більше того, загальний список ключових категорій, використовуваних для позначення копінг-стратегій, склав приблизно 400 назв. Відповідно, завдання порівняння й узагальнення даних, отриманих у дослідженнях з використанням такого різноманіття ключових категорій, є надзвичайно складною. На думку Б.Е. Компас з колегами [227], узагальнюючи категорії, отримані на різних вибірках, дуже важко сформувати цілісну картину структури поведінки подолання, оскільки дослідники спиралися на різні теоретичні підходи при визначенні критеріїв для їх виділення.

Е. Скіннер з колегами [360] вважають, що загальна система категорій копінгу принципово не може бути змодельована шляхом аналізу способів

подолання, що проявляються у специфічній ситуації. Авторами вважається, що у відповідь на різні стресори в різному віці виникають різні види копінгу й, відповідно, ключові категорії копінгу можуть варіювати залежно від контексту, в якому розглядається подолання (а це, у першу чергу, тип стресора й вікова група випробуваних), що ускладнює побудову універсальної системної структурної моделі копінг-поведінки.

Справедливість даної тези одержала в нашому дослідженні своє емпіричне підтвердження. Дійсно, використовуючи для вивчення поведінки подолання в ситуаціях оцінювання й у ситуаціях екстремального стресу категоріальний апарат, запропонований С.І. Хаїровою [171] і який припускає константність ключових копінг-стратегій для різних стресорів, ми зіткнулися з певними обмеженнями, які не дозволили дати адекватну інтерпретацію досліджуваним явищам.

Отже, показники для опитувальника WOCQ, запропоновані С.І. Хаїровою, були включені в категоріальний аналіз головних компонент, що проводився як для підвибірки абітурієнтів, так і для підвибірки пожежних. Дані показники характеризувалися інтервальною шкалою й на цих умовах були включені в категоріальний аналіз головних компонент. Відповідно, на графічних зображеннях взаємозв'язків між параметрами поведінки подолання, побудованих для обох підвбірок, відображалися не категорії змінних, а власне позначення шкал опитувальника, уведені С.І. Хаїровою, що було зазначено нами в третьому розділі. Координатами позначень виступали компонентні навантаження.

Відповідно до критерію Кайзера при компонентному аналізі взаємозв'язків між копінг-стратегіями в групі абітурієнтів були виділені дві компоненти. Двокомпонентне вирішення в просторі першої й другої розмірностей графічно ілюструється на рисунку 5.46.

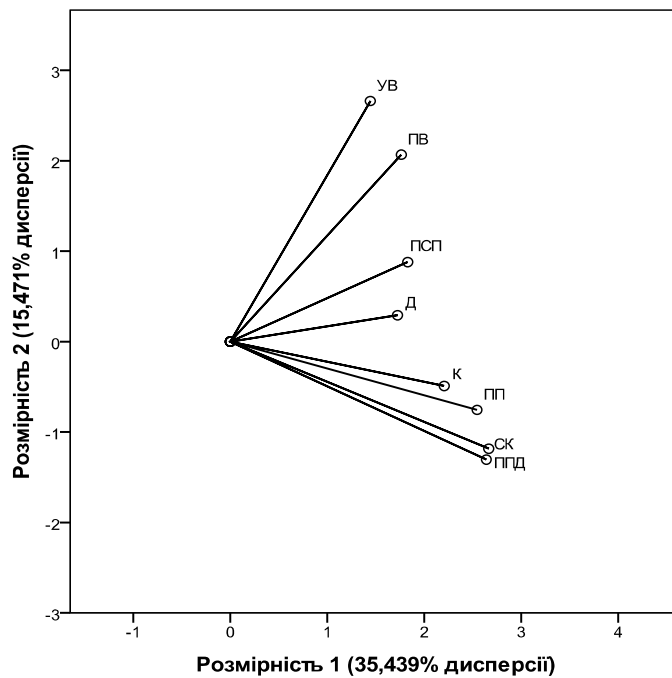

Рис. 5.46. Двомірне графічне зображення взаємозв'язків між параметрами поведінки подолання абітурієнтів (у категоріях, запропонованих С. І. Хаїровою).

Для даної моделі, зображеної на рисунку 5.46, частка що пояснюється першою компонентою, склала 35,439 %, другою - 15,471 %, що в сукупності описували 50,910 % загальної дисперсії змінних. Модель відрізнялася високим ступенем узгодженості ($\alpha = 0,862$). Компонентні навантаження для моделі наведені в таблиці 5.50. Їх аналіз виявляє змістовну суперечність сформованих головних компонент. Зокрема, для першої компоненти, до складу якої з позитивними навантаженнями ввійшли такі копінг-стратегії, як конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, побудова плану дій і позитивна переоцінка, звертає увагу певна антагоністичність шкал «Конфронтація», яка означає активну протидію міжособистістному оточенню з виявленням поведінкових реакцій і «Самоконтроль», яка означає стримання таких реакцій з певним пристосуванням до оточення.

Таблиця 5.50

**Компонентні навантаження для параметрів поведінки подолання
абітурієнтів (у категоріях, запропонованих С.І. Хаїровою)**

Параметри	До обертання		Після обертання	
	Компонента		Компонента	
	1	2	1	2
Конфронтація (К)	0,611	-0,136	0,603	0,101
Дистанціювання (Д)	0,478	0,081	0,359	0,193
Самоконтроль (СК)	0,731	-0,361	0,848	-0,137
Пошук соціальної підтримки (ПСП)	0,507	0,244	0,269	0,441
Прийняття відповідальності (ПВ)	0,488	0,573	0,059	0,733
Уникання – відхід (УВ)	0,400	0,737	-0,152	0,885
Побудова плану дій (ППД)	0,739	-0,328	0,849	-0,106
Позитивна переоцінка (ПП)	0,705	-0,209	0,726	0,043

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Дійсно, відповідно до опису значень шкал, наведеному С.І. Хаїровою [171] і якому відповідає таблиця 5.50, параметр конфронтації характеризує агресивні спроби змінити ситуацію й припускає деякий ступінь ворожості й ризику, тоді як параметр самоконтролю описує зусилля, спрямовані на регуляцію власних почуттів і вчинків. Також можна зазначити досить виражену протилежну спрямованість таких шкал, як «Дистанціювання», що характеризує спроби відокремити себе від проблеми й звести до мінімуму значимість ситуації, і «Плановане вирішення проблеми», що описує активні організовані дії, спрямовані на зміну ситуації, поєднані з аналітичним підходом до вирішення проблеми.

Для другої компоненти її склад (пошук соціальної підтримки, взяття відповідальності й уникнення-відхід) також ускладнює можливість сформулювати цілісне позначення конструкту, що стоїть за нею. Якщо,

взяття відповідальності, за С.І. Хаїровою [171], означає визнання своєї власної ролі в ситуації з відповідними темі спробами виправити становище, то уникнення й відхід від дійсності описують прийняття бажаного за дійсне й поведінкові зусилля, що вживають для відходу від проблеми. Отже, конструктна фрагментарність, виявлена відносно головних компонент, побудованих на підставі запропонованих С.І. Хаїровою категорій, не дозволяє адекватно операціоналізувати типи копінгу, що стоять за даними компонентами. Відповідно, на підставі описаних компонент не формувалися інтегральні змінні.

Категоріальна компонентна модель, розрахована в категоріях С.І. Хаїрової для підвибірки пожежних, складалася з двох компонент. Частка дисперсії, що пояснюється моделлю, склала 61,736 % усієї матриці даних (з яких 47,193 % матриці пояснювала перша компонента і 14,543 % - друга).

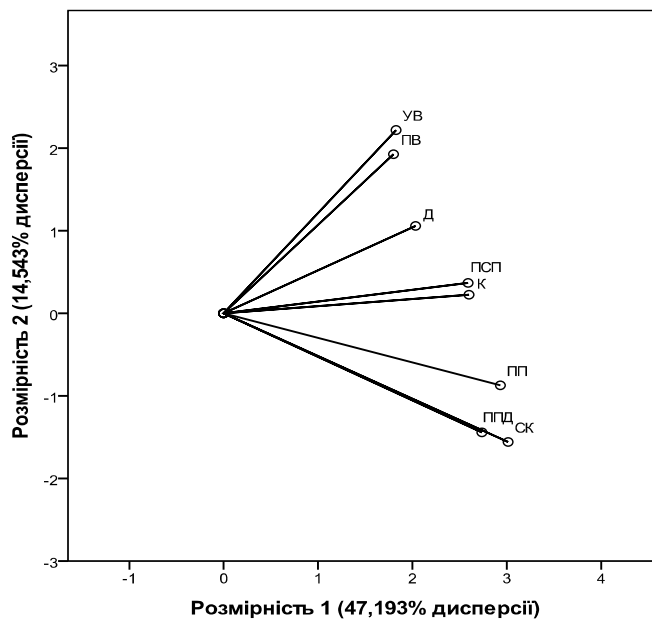

Рис. 5.47. Двомірне графічне зображення взаємозв'язків між параметрами поведінки подолання пожежних (у категоріях, запропонованих С. І. Хаїровою).

На рисунку 5.47 представлено графічне зображення моделі в просторі першої й другої розмірностей. Про узгодженість моделі свідчить високе

значення α Кронбаха – 0,911. Таблиця 5.51 містить компонентні навантаження для параметрів поведінки подолання пожежних.

Таблиця 5.51

Компонентні навантаження для параметрів поведінки подолання пожежних (у категоріях, запропонованих С.І. Хаїровою)

Параметри	До обертання		Після обертання	
	Компонента		Компонента	
	1	2	1	2
Конфронтація (К)	0,719	0,062	0,575	0,233
Дистанціювання (Д)	0,562	0,293	0,223	0,502
Самоконтроль (СК)	0,834	-0,431	0,946	-0,083
Пошук соціальної підтримки (ПСП)	0,716	0,101	0,459	0,424
Прийняття відповідальності (ПВ)	0,498	0,533	0,011	0,758
Уникання – відхід (УВ)	0,505	0,614	-0,126	0,904
Побудова плану дій (ППД)	0,757	-0,399	0,930	-0,167
Позитивна переоцінка (ПП)	0,811	-0,241	0,722	0,178

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Як видно з таблиці 5.51 дескрипторами першої компоненти були такі копінг-стратегії, як конфронтація, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, побудова плану дій і позитивна переоцінка. Тут, за аналогією з підвибіркою випробуваних, що перебувають у ситуаціях оцінювання, звертає увагу антагоністичне поєднання шкал «Конфронтація» і «Самоконтроль», що вже описувалося.

Склад другої компоненти також характеризувався різнонаправленими тенденціями. Чотири шкали «Дистанціювання», «Пошук соціальної підтримки», «Прийняття відповідальності» і «Уникнення-відхід», що її утворили, не виявляли фундаментально спільної змістовної основи, яку можна було б інтерпретувати як специфічний тип копіngu. Про

суперечливість стратегій подолання, пов'язаних з прийняттям відповідальності, з однієї сторони, й уникненням та відходом від дійсності - з іншої, уже згадувалося при аналізі підвибірки абітурієнтів. Подібне поєднання виявляється й у групі осіб, які перебувають в умовах екстремального стресу. Також прийняття відповідальності за проблемну ситуацію не зовсім узгоджується зі спробами знайти інформаційну, матеріальну й емоційну підтримку, що становить змістовну основу шкали «Пошук соціальної підтримки».

Складність операціоналізації конструктів, що стоять за виділеними компонентами, зумовлена їх змістовною фрагментарністю. Отже, якщо спиратися на категорії, запропоновані С.І. Хаїровою, то не має сенсу формувати інтегральні змінні для випробуваних, які перебувають в умовах екстремального стресу. Отже, ми не можемо розглядати застосовність зазначених категорій для відповідних стресорів і виборок (ситуація оцінювання, екстремальні ситуації).

Якщо виділені при авторському підході до формування шкал опитувальника WOCQ копінг-стратегії були різними (змістовний збіг виявлений тільки для шкал «Аналіз проблеми» і «Вирішення проблеми», які наявні в обох варіантах ключа), то на рівні типів копінгу ми знаходимо змістовну подібність між виділеними категоріями вищого порядку. Терміни, якими ми позначили структурні елементи, що вичають ієрархічну модель, уже використовувалися в психології поведінки подолання, тому докладно розглянемо теоретичні визначення категорій вищого порядку «Копінг, що потребує зусиль» і «Копінг, що уникає».

Конструкт «копінг, що потребує зусиль – копінг, що не потребує зусиль» є відносно новим критерієм диференціації копінг-стратегій. У цьому контексті поведінка подолання розглядається крізь призму вольових актів. Б.Е. Компас і колеги [227, 228] звертають увагу на те, що відповіді на вплив стресору не обмежуються тільки навмисними, контрольованими й вольовими поведінковими реакціями, що потребують зусиль: існує широкий спектр

реакцій, які є автоматичними, мимовільними, вивченими заздалегідь і ненавмисними.

Автори вважають яскравими проявами копінгу, що не потребує зусиль, такі відповіді на стресор, як нав'язливі роздуми, спроби вилити душу тощо. Описана точка зору суперечить сформованим в психологічній науці поглядам про те, що копінг-поведінка обмежується лише довільними, цілеспрямованими діями індивіда. Копінг виключно як вольовий, довільний акт розглядали ще Р.С. Лазарус і С. Фолкман [292], а Ф. Крамер [232] увела інтенціональність (довільність) як один з основних критеріїв розмежування копінгу й психологічних захисних механізмів.

Відповідно до підходу, запропонованого Б.Е. Компас із колегами [228], саме конструкт «копінг, що потребує зусиль, – копінг, що не потребує зусиль» є найбільш фундаментальною категорією структуризації поведінки подолання особистості, категорією найвищого порядку. Більше того, будь-які прояви копінг-поведінки можуть належати до того або іншого з полюсів аналізованого конструкта. Однак висунутий цілий ряд заперечень, що піддають сумніву первинність даної категорії. По-перше, досить складно апріорно встановити довільність або мимовільність тієї або іншої поведінкової реакції, викликаной впливом стресору, оскільки протягом онтогенезу (особливо в дорослих індивідів) відповіді на стресові фактори автоматизуються. По-друге, стан довільності або мимовільності багато в чому залежить від специфіки важкої життєвої ситуації [360]. Проте, з огляду на те, що в цьому дослідженні обидві підвибірки однорідні як за віковим параметром, так і за характером стресору, що впливає, ми досить упевнено можемо розглядати існуючі копінг-стратегії в рамках дихотомічного поділу: «копінг, що потребує зусиль, - копінг, що не потребує зусиль».

У нашій моделі копінг, що уникає, за своїм значенням як категорія вищого порядку трохи уступає копінгу, що вимагає зусиль. Це пояснюється тим, що в обох підвибірках копінг, що уникає, відповідав другій компоненті, а вона описувала меншу частку дисперсії, ніж перша компонента, що

відбивав копінг, що потребує зусиль. Проте дихотомія «наближення-уникання», уведена С. Рот і Л. Коеном в 1986 році [341], є одним з найбільш ранніх з історичної точки зору й найбільш часто використовуваних критеріїв класифікації копінг-стратегій. Більш специфічні варіанти даного поділу можуть бути описані більш-менш синонімічними конструктами, запропонованими іншими авторами: «сенситизація-придушення» [215, 243], «моніторинг-нерозуміння» [286], «пильність-когнітивне уникання» [287] і «включеність - відстороненість» [227]. Ключовим критерієм розглянутої дихотомії є контраст між способами подолання, що допомагають індивіду вступити в більш близький контакт зі стресовою ситуацією, і способами подолання, що дозволяють піти від взаємодії зі стресором. Описуваний конструкт також пов'язаний з індивідуальною перевагою відносно інформації про стресову подію, «наближення» відповідає перевазі в одержанні інформації більшого обсягу, уникання – бажанню бути захищеним від неї. С. Рот і Л. Коен [341, с. 813] також підкреслюють, що для чіткого поділу полюсів конструкта дуже важливо розуміти, куди саме спрямована увага індивіда: «наближення й уникання є умовними позначками когнітивної й емоційної активності, спрямованої або на загрозу, або від її».

Наскільки копінг, що уникає, можна вважати адаптивним? Обидва полюси розглянутого конструкта можна вважати адаптивними залежно від того, наскільки способи поведінки, що стоять за ними, підтримують ефективну діяльність і інтеграцію травматичного досвіду. У цілому подолання за типом наближення шукає можливість для інструментальної дії й для інтеграції переживань, що фруструють, в особистісний досвід. Навпаки, копінг, що уникає, може полегшити пережитий дистрес і забезпечити як безпеку, так і збереження ресурсів в умовах важких життєвих ситуацій [341]. Е. Скіннер з колегами [360] припускають, що «наближення-уникання» є взаємодоповнюючими копінг-процесами, які протягом взаємодії з важкими життєвими ситуаціями змінюють один одного. Більше того, ці процеси синергійні, наприклад, емоційна перепочинок, отриманий завдяки

подоланню, що уникає, може забезпечити ресурси для більш ефективної наступної реакції наближення індивіда до стресору.

Проте класифікації за наведеними ключовими категоріями піддаються далеко не всі копінг-стратегії. Це пов'язано, по-перше, з тим, що визначення категорій є недостатньо чіткими й, по-друге, зазначеною дихотомією описується далеко не вся сукупність способів подолання зі стресом.

Так Д.Л. Коузі й Е.Ф. Дьюбоу [221] класифікують пошук соціальної підтримки як копінг наближення, оскільки індивід, взаємодіючи з міжособистісним середовищем, вбудовує у свій особистий досвід травматичні переживання, викликані взаємодією зі стресором. І навпаки, Е. Скіннер з колегами [360] наводять аргументи на користь того, що така реакція як пошук підтримки і її варіанти (пошук допомоги, пошук поради й т.д.) може бути класифікована як копінг-стратегія, що належить до типу копінгу уникання, оскільки вона орієнтує індивіда по напрямку від стресору й убік інших людей.

По-друге, у термінах конструкта «наближення-уникання» складно описати такі важливі для протидії стресору копінг-реакції, як спостереження, пошук інформації, акомодация, агресія, нав'язливі роздуми й т.д. [360]. На нашу думку, аналізовані в даному дослідженні копінг-стратегії, такі як пошук соціальної підтримки, очікування на допомогу, аналіз проблеми й інші, мають широкий спектр реагування, що припускає як «наближення» так і «уникання» і, отже, не піддаються досить чіткій класифікації в рамках розглянутої дихотомії. Можна припустити, що саме тому за допомогою категоріального аналізу головних компонентів ці стратегії належать до іншого типу - копінгу, що вимагає зусиль.

Для вивчення осіб, які перебувають у ситуаціях оцінювання, й осіб, які випробовують екстремальний стрес, нами використовувався ідентичний перелік пунктів-тверджень. Однак для кожної з підвбірок були сформовані специфічні за своїм складом й психологічним змістом шкали копінг-стратегій. Для розуміння того, наскільки ідентичні категорії вищого порядку

по маніфестації окремих актів подолання в різних важких життєвих ситуаціях, був проведений аналіз збігу пунктів-тверджень опитувальника, що мають відношення до того або іншого типу копінгу (додаток Г). Якщо шкала належала до категорії «Копінг, що потребує зусиль», то напроти номера твердження, що входить у неї, ставилося позначення КПЗ, якщо ж параметр способу подолання належав до категорії «Копінг, що уникає», то включений до нього пункт одержував позначення КУ. Така процедура була пророблена для кожної з підвбірок. Збіг пунктів по типах позначався знаком «+», розбіжність - «-».

Розглянемо, наскільки збігаються твердження в типах копінгу у двох підвбірках. В опитувальнику, призначеному для вивчення поведінки подолання в ситуаціях оцінювання, 37 пунктів належали до типу «Копінг, що потребує зусиль», а 21 - до типу «Копінг, що уникає». В опитувальнику для вивчення подолання з екстремальними ситуаціями пропорція була аналогічною: 37 до 21.

Кількість пунктів, що мають навантаження на шкали в обох варіантах опитувальника, склала 55. При цьому 30 (54,5 %) пунктів в обох випадках належали до копінгу, що вимагає зусиль, а 14 (25,5 %) – до копінгу, що уникає. Отже, загальна кількість пунктів, що співпадають, склала 44 (80,0 %). Те, що поділ на типи копінгу однаково проявляється на рівні нижчих категорій в обох досліджених ситуаціях, підтвердив і розрахунок таких вимірів асоціації як χ^2 -квадрат Пірсона ($\chi^2=17,472$, $p=0,000$) і критерій Крамера ($K=0,564$, $p=0,000$). Обидва ці параметри були статистично значимими.

Слід зазначити, що в нашому дослідженні як категорія вищого порядку, що характеризує структуру поведінки подолання випробуваних обох підвбірок, не виявила себе дихотомія «копінг, орієнтований на вирішення проблеми – копінг, орієнтований на емоції», що вже стала класичною. Ці типи копінгу були описані Р.С. Лазарусом і С. Фолкман в 1980 р. [248] і, як уже вказувалося в першому розділі, перший тип спрямований на зміну або

контроль проблеми, що викликає дистрес, а другий - на регуляцію емоційної відповіді на проблему [292].

У змістовному просторі цих категорій розглядається саме функціональна сторона копінг-поведінки. С. Фолкман і Р.С. Лазарус підкреслювали особливе значення копінг-функцій. «Ми не хочемо змішувати функції подолання з результатами подолання. Копінг-функція належить до мети стратегії, а результат відбиває той ефект, що має стратегія» [292, с. 148-149]. Ряд дослідників розширює спектр даних категорій, впроваджуючи, наприклад, поняття копіngu, орієнтованого на оцінювання [316] або висуваючи припущення, що копінг може регулювати не тільки емоційну, але ще когнітивну й мотиваційну сфери [359]. Українські дослідники копіngu І.Ф. Аршава та Е.Л. Носенко виділяють три провідні стратегії подолання: концентрацію на проблемі, капітуляцію та емоційне реагування. Автори вважають прогностичним щодо емоційної стійкості коефіцієнт переваг, які суб'єкт віддає стратегії концентрації на проблемі порівняно з іншими стратегіями [8].

Разом з тим, доцільність концептуалізації копіngu, орієнтованого на вирішення проблеми, і копіngu, орієнтованого на емоції, широко критикувалася. По-перше, кожна із цих категорій може описувати протилежні за своїм змістом способи подолання. Брак концептуальної ясності найбільш очевидний для копіngu, орієнтованого на емоції. Так Е. Стентон з колегами [367] вказують, що як активні спроби індивіда, спрямовані на самозаспокоєння, так і паніка є прикладами емоційно-орієнтованого копіngu.

По-друге, полюса конструкта «копінг, орієнтований на вирішення проблеми, і копінг, орієнтований на емоції» не можна вважати взаємовиключними. Багато стратегій подолання можуть нести як проблемно-орієнтоване, так і функціонально-орієнтоване навантаження. Наприклад, побудова плану дій не тільки має на увазі вирішення проблеми, але й пов'язане з контролем над емоціями. Як уже згадувалося, поведінкова

розрядка - не тільки бурхливий прояв афектів, але й перетинається з інструментальними діями індивіда, наприклад, такими як пошук об'єкта, на який може бути спрямований афективний вибух.

По-третє, уведені С. Фолкман і Р.С. Лазарусом типи копіngu не є повністю вичерпними щодо категорій нижчого порядку. Деякі з актів подолання не належать до жодного з типів. Наприклад, пошук соціальної підтримки, на думку Е. Скіннер з колегами [360], не орієнтований ані на вирішення проблеми, ані на емоцію, його характеризує спрямованість стосовно інших людей. Як і така копіng-стратегія як акомодация [210], що припускає пристосування особистісних переваг до ситуаційних обмежень, орієнтована на селф.

Варто вказати, що, навіть уводячи поняття «копіng, орієнтований на оцінювання», Р. Моос і Е.Дж. Біллінгз [316] вважали, що ці три функціонально-орієнтовані категорії аж ніяк не є взаємовиключними. Копіng, орієнтований на оцінювання, може бути спрямований як на інструментальні, так і на афективні аспекти важкої життєвої ситуації (а то й на обидва із цих аспектів). Відповідно, на думку цілого ряду дослідників, якщо дані категорії не є взаємовиключними, вичерпними й досить чіткими концептуально, то вони не можуть служити як категорії вищого порядку [189, 230].

Анітрохи не применшуючи значення категорій «копіng, орієнтований на вирішення проблеми» і «копіng, орієнтований на емоції», ми вважаємо, що використання лише функціонального критерію як ключовий принцип категоризації не є можливим, оскільки категорії копіngu найвищого порядку повинні бути мультифункціональними за своїм описом, що підтверджують дані категоріального аналізу головних компонент. Дана дихотомія була уведена С. Фолкман і Р.С. Лазарусом [248] як умовна модель, покликаної показати, що у важкій життєвій ситуації в індивіда можливі як емоційні реакції на стрес, описувані як захисні процеси, так і раціональні реакції на стресові події, що характеризуються як процеси, пов'язані з вирішенням проблем.

Тут важливо згадати про те, що Р.С. Лазарус згодом змінив свої погляди про ролі конструкта «копінг, орієнтований на вирішення проблеми, і копінг, орієнтований на емоції» у диференціації способів подолання. Він відзначив, що «поділ відповідно до двох функцій і розгляд їх як двох різних типів копінг-поведінки призводить до надмірно спрощеної концепції про те, яким чином особистістю здійснюється подолання, і про те, як вимірювати копінг» [294, с. 292]. Отже, способи подолання не є функціями, вони є діяльністю, в якій є функції. Більше того, кожний акт подолання має кілька функцій.

Врешті, Р.С. Лазарусом був зроблений акцент на мультифункціональності копінг-стратегій. «Хоча є спокуса класифікувати будь-який акт поведінкового або когнітивного подолання як копінг, орієнтований на вирішення проблеми, або копінг, орієнтований на емоції, у реальності будь-який акт поведінкового або когнітивного подолання служить обом або, більше того, безлічі різноманітних функцій» [294, с. 293]. Наведена цитата може також пояснити, чому за допомогою процедур зниження розмірності (наприклад, таких як експлораторний факторний аналіз пунктів-тверджень опитувальників, спрямованих на вивчення поведінки подолання) практично ніколи не виявлялися винятково обидві ці категорії. Навіть у тому випадку, якщо твердження спеціально склалися таким чином, щоб відповідати категоріям копінгу, орієнтованого на вирішення проблеми, і копінгу, орієнтованого на емоції, результат експлораторного факторного аналізу був негативним: виразного змістовного виділення зазначених двох категорій не відзначалося [360].

Проведемо тепер міжгрупове порівняння взаємозв'язків між виділеними типами копінгу, які виражені у вигляді інтегральних змінних, що характеризують поведінку подолання. Різниця між коефіцієнтами кореляції, розрахованими в підвибірках, була статистично значимою ($\Delta r = 0,176$, $p = 0,010$). Це вказує на те, що в екстремальних ситуаціях необхідний більш

сильний (порівняно із ситуаціями оцінювання) прояв довільних зусиль для того, щоб активізувати копінг, що уникає.

Підсумовуючи зазначене, треба, у першу чергу, відзначити модель ієрархічної структури копінг-поведінки. Хоча побудова універсальної системної моделі (під універсальністю розуміється застосовність даної моделі для всіх можливих видів стресорів і для всіх вибірок) не було метою даного дослідження, однак нам вдалося досягти досить високого рівня узагальнення. При вивченні обох груп випробуваних було виявлено два спільних для кожної з них інтегральних показники, які розглядаються нами як категорії вищого порядку, що описують ключовий аспект структурної диференціації копінг-поведінки.

Відповідно, ієрархічна структура копінг-поведінки розбивалася на три рівні: рівень окремих (поведінкових, когнітивних тощо) актів подолання, рівень специфічних для стресору й вибірки копінг-стратегій і рівень неспецифічних типів копіngu: копінг, що потребує зусиль, і копінг, що уникає. Зазначені категорії вищого порядку характеризують собою конструкти, уже запроваджені в психології копінг-поведінки іншими авторами, проте в рамках нашого дослідження вони виявляють свою відповідність, як на додаток до ситуацій оцінювання, так і на додаток до ситуацій екстремального стресу.

Таким чином, виділено дві категорії вищого порядку для копінг-поведінки: «Копінг, що потребує зусиль» та «Копінг, що уникає». Зазначені категорії вищого порядку характеризують собою конструкти, які вже уведено в психологію копінг-поведінки іншими авторами, проте, у рамках нашого дослідження вони виявляють свою відповідність як щодо ситуацій загрози статусу, так і щодо ситуації, пов'язаної із загрозою для життя. Структура шкал, запропонована С.І. Хаїровою, показала свою слабку придатність для опису структури подолання в ситуаціях оцінювання й екстремального стресу. Також дихотомія «копінг, орієнтований на вирішення проблеми, і копінг,

орієнтований на емоції» виявилася незастосовною як категорія вищого порядку для структуризації подолання у вивчених ситуаціях.

5.5. Аналіз інтегральних моделей

Представлені результати дають можливість досить докладно оцінити на підставі компонентного й кореляційного аналізу, які інтегральні параметри характеризують ту або іншу підсистему в кожній з підвбірок і які існують взаємозв'язки всередині кожної з підсистем. Щоб перейти від детального опису до більш високого рівня узагальнення, необхідне створення моделей, які б максимально ємно пояснювала досліджувані феномени. У першу чергу, нас цікавить, які із зазначених нище підсистем вносять найбільший вклад у розвиток копінг-поведінки. Для вирішення даної проблеми застосовувалася процедура ієрархічної регресії.

При ієрархічному методі можуть задаватися блоки незалежних змінних; у цьому випадку задані блоки на одному кроці обробляються спільно. Саме це й становить сутність ієрархічної регресії [245]. Блоки змінних виділялися, виходячи з підсистем відповідно до концептуальної схеми дослідження, представленої в підрозділі 5.1. Отже, незалежні змінні розподілялися за наступними блоками.

1. Соціальне середовище (в якому відбувався розвиток випробуваних).
2. Несвідоме.
3. Свідомість.

Також враховувався модеруючий вплив на підсистему несвідомого параметрів соціального середовища, що характеризують актуальні вимоги соціуму до випробуваного. У даних моделях ми умовно припускаємо, що внесок нижчих рівнів у залежну змінну не спотворюється більш високими рівнями.

Внесок відповідних підсистем у формування в абітурієнтів копінгу, що вимагає зусиль, можна оцінити за допомогою таблиці 5.52. У цій і наступній таблицях, що представляє результати ієрархічної регресії, наводиться звичайний коефіцієнт детермінації R^2 і коефіцієнт детермінації, скоректований за методом Р.Дж. Веррі [385], позначений нами як R^2_w . Перший показник указує на частку дисперсії залежної змінної, що пояснюється рівнянням у регресійній моделі для вибірки, на якій проводилося дослідження. У свою чергу, скоректований коефіцієнт детермінації показує, яку частину дисперсії залежної змінної можна пояснити відповідним рівнянням у тому випадку, якби модель була розрахована для всієї популяції, з якої взята вибірка [245]. Також у таблицях вказується, наскільки змінився скоректований коефіцієнт детермінації із включенням у модель нового блоку змінних (ΔR^2_w), і як при цьому модифікувався критерій Фішера, який описує придатність регресійної моделі (ΔF).

Аналізуючи таблицю 5.52, треба зауважити, що внесок у формування дисперсії показника «Фокусування на позитиві» в ситуації оцінювання з боку вказаних блоків формується наступним чином чином. Включення факторів соціального середовища сприяє тому, що скоректований коефіцієнт детермінації стає негативним. Відповідно їх урахування як детермінант тільки знижує відносну прогностичність моделі. Внесок несвідомого рівня, навпаки, був високопрогностичним (про це свідчить позитивне значення коефіцієнта детермінації), однак його не можна вважати статистично значимим. У свою чергу, внесок свідомого рівня статистично значимо поліпшував регресійну модель. Це вказує на те, що основну роль у формуванні даної копінг-стратегії відіграють свідомі процеси в індивіда, що долає.

Таблиця 5.52

Внесок відповідних підсистем у формування в абітурієнтів копінгу, що потребує зусиль

Категорія копінгу	Включений блок змінних	R ²	R ² _w	Зміни критеріїв	
				ΔR ² _w	ΔF
ФП	Соціальне середовище	0,001	-0,006	-0,006	0,184
	Несвідоме	0,107	0,024	0,029	1,378
	Свідомість	0,183	0,093	0,070	6,180
ПСП	Соціальне середовище	0,005	-0,002	-0,002	0,737
	Несвідоме	0,139	0,059	0,061	1,819
	Свідомість	0,180	0,090	0,031	3,320
ВП	Соціальне середовище	0,003	-0,003	-0,003	0,496
	Несвідоме	0,099	0,015	0,018	1,236
	Свідомість	0,110	0,013	-0,002	0,869
ПР	Соціальне середовище	0,007	0,000	0,000	1,020
	Несвідоме	0,056	-0,031	-0,031	0,613
	Свідомість	0,124	0,028	0,060	5,127
АП	Соціальне середовище	0,011	0,005	0,005	1,684
	Несвідоме	0,114	0,031	0,027	1,348
	Свідомість	0,124	0,029	-0,003	0,826
КПЗ	Соціальне середовище	0,001	-0,005	-0,005	0,212
	Несвідоме	0,094	0,010	0,015	1,197
	Свідомість	0,132	0,037	0,027	2,919

Примітка: жирним шрифтом виділені блоки, при включенні яких відзначаються статистично значимі зміни критерію Фішера ($p < 0,05$).

Також з таблиці 5.52 видно, що стосовно стратегії пошуку соціальної підтримки спостерігаються наступні тенденції: і внесок несвідомого рівня, і внесок свідомого рівня є статистично значимими щодо внеску соціального середовища. Відповідно, обидва ці рівні особистості виразно детермінують спроби абітурієнтів знайти інформаційну підтримку, матеріальну й емоційну

підтримку в ситуаціях екзаменаційного стресу, причому визначальнішим (за абсолютним значенням скоректованого R^2) є внесок несвідомого рівня.

Копінг-стратегії «Аналіз проблеми» і «Вирішення проблеми» характеризувалися тим, що послідовний внесок кожного з блоків досліджуваних змінних був статистично незначимим. Підсумкові ієрархічні регресійні моделі для кожного з них характеризувалися негативними значеннями зміни скоректованого коефіцієнта детермінації, що вказує на певне погіршення відносної прогностичності моделі, що вносить підсистема свідомості. Отже, передумови дій абітурієнтів з активної взаємодії з проблемою, що припускають її послідовний аналіз і вирішення, не можна оцінювати лише крізь призму рівня, що суб'єктивно переживається. Більше того, така однобічна оцінка може призвести до істотних перекручень. У цілому, в даній підвибірці копінг, що пов'язаний з аналізом і вирішенням проблеми, мало залежить і від вивчених соціальних факторів розвитку особистості, і від певних її якостей як свідомого, так і несвідомого рівня. Можна припустити, що специфіка екзаменаційної ситуації нагально вимагає активізації інтелектуальних якостей абітурієнтів, які в нашому дослідженні не вивчалися. Невеликий, але позитивний внесок блоку інтегральних змінних, що характеризують несвідоме, вказує на роль латентного аналізу в зазначених процесах подолання, що призводять до феномену інсайту.

Поведінкову розрядку, як спосіб подолання зі стресом, відрізняв виражений внесок свідомого рівня особистості. У попередньому підрозділі ми вже вказували на літературні дані про інструментальний аспект даної стратегії [360]. Тут же, на прикладі абітурієнтів, ця теза знаходить своє емпіричне підтвердження. У ситуаціях оцінювання визначальним фактором є не ступінь напруження несвідомих імпульсів, що вимагають розрядки, а свідомо регульована здатність індивіда до їх контролю й маніфестації, виходячи з відповідних умов.

У цілому, аналізуючи властиві для групи абітурієнтів особливості детермінації копінгу, що вимагає зусиль, можна зазначити, що внесок

вивчених параметрів соціального середовища в його формування незначний і здатний погіршити відносну прогностичність моделі. Статистично значима роль несвідомого проявляється лише в окремих випадках (пошук соціальної підтримки), що не створює істотного внеску в інтегральний показник. Головну роль відіграє підсистема свідомого рівня.

Проаналізуємо ієрархічну регресійну модель, що описує формування в абітурієнтів копінгу, що уникає (табл. 5.53). Розглядаючи стратегію «Прийняття бажаного за дійсне», необхідно звернути увагу на статистично значиму зміну придатності моделі при включенні блоку змінних першого рівня - «Соціальне середовище».

Таблиця 5.53

Внесок відповідних підсистем у формування в абітурієнтів копінгу, що уникає

Категорія копінгу	Включений блок змінних	R ²	R ² _w	Зміни критеріїв	
				ΔR^2_w	ΔF
ПБД	Соціальне середовище	0,038	0,031	0,031	5,748
	Несвідоме	0,127	0,046	0,014	1,189
	Свідомість	0,213	0,127	0,082	7,282
СЗ	Соціальне середовище	0,003	-0,004	-0,004	0,385
	Несвідоме	0,065	-0,022	-0,018	0,780
	Свідомість	0,185	0,095	0,117	9,721
В	Соціальне середовище	0,016	0,009	0,009	2,302
	Несвідоме	0,077	-0,008	-0,017	0,783
	Свідомість	0,141	0,047	0,056	4,924
КУ	Соціальне середовище	0,027	0,020	0,020	3,994
	Несвідоме	0,088	0,004	-0,016	0,791
	Свідомість	0,229	0,145	0,141	12,083

Примітка: жирним шрифтом виділені блоки, при включенні яких відзначаються статистично значимі зміни критерію Фішера ($p < 0,05$).

Виходячи з цієї таблиці, фактори, що характеризують середовище, в якому відбувався розвиток випробуваних, основний свій внесок роблять у схильність абітурієнтів у ситуаціях оцінювання сприймати бажаний стан справ як дійсний. Роль несвідомого в даному процесі є незначною, а включення в модель параметрів свідомого рівня, навпаки, характеризувалося істотною зміною статистичних критеріїв. Відповідно до найбільш критичних для формування зазначеної стратегії подолання є внесок підсистем соціального середовища і свідомості.

При оцінці факторів, що сприяють розвитку такої стратегії подолання як самозвинувачення, доцільно ігнорувати внесок соціального середовища й несвідомого. Детермінація з боку параметрів зазначених підсистем здатна призвести лише тільки до погіршення моделі. Включення блоку змінних свідомого рівня - мало виражений і статистично значимий ефект. Отже, визнання абітурієнтами своєї власної провини у виникненні й розвитку проблемної ситуації спирається здебільшого на свідомі процеси.

Аналогічний висновок можна зробити й відносно наступної стратегії, що належить до категорії вищого порядку - «Копінг, що уникає». Для неї визначальним фундаментом виступає підсистема свідомого рівня. Урахування факторів несвідомого рівня в даному процесі подолання може бути розцінене скоріше як перешкода поясненню детермінації відповідного йому показника, тоді як підсистема соціального середовища робить хоч і статистично незначущий, але позитивний внесок у прогностичність моделі.

Порівняно з нульовою моделлю дисперсію підсумкової змінної, що характеризує категорію вищого порядку - «Копінг, що уникає», статистично значимо пояснювали параметри соціального середовища. Відносний внесок з боку несвідомих тенденцій в її пояснення був негативним. А накопичений внесок при включенні змінних свідомого рівня сприяв різкій зміні показників, що свідчить про статистично значиме поліпшення моделі.

Отже, ми емпірично підтверджуємо, що при подоланні ситуацій оцінювання тип копінгу, що уникає, зумовлений, в першу чергу, свідомими

процесами, тобто індивіди свідомо уникають зіткнення зі стресорами. Це, зокрема, відповідає твердженням про те, що уникання є свідомим процесом, спрямованим на відхід від зіткнення з несприятливими стимулами [265].

У таблиці 5.54 наведені результати ієрархічного регресійного аналізу для групи пожежних, де оцінювався внесок рівневих підсистем у компоненти копінгу, що вимагає зусиль.

Таблиця 5.54

Внесок відповідних підсистем у формування в пожежних копінгу, що вимагає зусиль

Категорія копінгу	Включений блок змінних	R^2	R^2_w	Зміни критеріїв	
				ΔR^2_w	ΔF
ВП	Соціальне середовище	0,007	0,001	0,001	1,113
	Несвідоме	0,107	0,031	0,030	1,423
	Свідомість	0,142	0,055	0,024	2,888
АП	Соціальне середовище	0,009	0,003	0,003	1,481
	Несвідоме	0,118	0,043	0,040	1,572
	Свідомість	0,190	0,109	0,066	6,379
СК	Соціальне середовище	0,002	-0,005	-0,005	0,283
	Несвідоме	0,170	0,099	0,104	2,579
	Свідомість	0,250	0,174	0,075	7,618
ОД	Соціальне середовище	0,000	-0,006	-0,006	0,013
	Несвідоме	0,168	0,096	0,103	2,554
	Свідомість	0,248	0,173	0,076	7,727
КПЗ	Соціальне середовище	0,005	-0,001	-0,001	0,821
	Несвідоме	0,112	0,036	0,037	1,522
	Свідомість	0,188	0,107	0,071	6,806

Примітка: жирним шрифтом виділені блоки, при включенні яких відзначаються статистично значимі зміни критерію Фішера ($p < 0,05$).

Аналіз таблиці 5.54 показує, що аналогічно в абітурієнтів, які перебувають у ситуаціях оцінювання, в осіб, які долають екстремальні ситуації, найбільш вагомими факторами, що формують даний тип подолання, є параметри підсистеми «Свідомість».

Паралелі можна також провести, оцінюючи негативний внесок у відносну прогностичність факторів, що характеризують вплив соціального середовища на розвиток індивіда, і мінімальний (статистично незначущий) внесок параметрів підсистеми «Несвідоме». Отже, можна зробити висновок, що, незалежно від ступеня гостроти кризової ситуації, такий тип поведінки подолання як копінг, що потребує зусиль, детермінується, у першу чергу, свідомими психічними процесами. Вочевидь, роль навмисних, контрольованих і вольових поведінкових реакцій полягає в мобілізації ресурсів індивіда при зіткненні зі стресором.

Для стратегій подолання, пов'язаних з аналізом і вирішенням проблеми, статистично значима зміна критерій відзначена при включенні змінних, що характеризують підсистему «Свідомість». Оцінюючи ці копінг-стратегії з функціональної точки зору, їх можна позначити як проблемно-орієнтовані. У цьому випадку специфіка проблем, що виникають у процесі діяльності пожежного й пов'язаних з роботою в екстремальних умовах, істотно відрізняється від такої в абітурієнтів.

Якщо в перших, як уже вказувалося, у розглянутій важкій ситуації необхідно задіяти широкий спектр інтелектуальних якостей (що, у свою чергу, нівелює роль у проблемно-орієнтованому копінгу індивідуально-особистісних характеристик і факторів середовища, в якому відбувався розвиток індивіда), то для других істотну роль відіграє їх особистий досвід, зафіксований в усвідомлюваних переживаннях. Саме усвідомлений і перероблений особистістю досвід (часто досить травматичний) подолання з екстремальними ситуаціями дозволяє пожежним активізувати проблемно-орієнтований копінг.

Включення в ієрархічну модель параметрів соціального середовища лише погіршувало відносну прогностичність для пояснення дисперсії шкали «Самоконтроль» порівняно з нульовою моделлю. Внесок змінних і несвідомого й свідомого рівнів був позитивним і статистично значимим. Отже, описуючи зусилля пожежних, які перебувають в екстремальних ситуаціях, спрямовані на регуляцію власних почуттів і вчинків, ми зобов'язані враховувати вплив таких підсистем, як «Несвідоме», так і «Свідомість».

Можна припустити, що в цьому випадку інтегральні параметри несвідомого рівня пояснюють дисперсію залежної змінної, пов'язану з активністю неусвідомлюваних тенденцій, а інтегральні параметри свідомого рівня пояснюють дисперсію змінної, пов'язану з активністю вольових процесів по їх придушенню, або адаптації до існуючих у суспільстві норм.

Вивчаючи формування копінг-стратегії «Очікування на допомогу» у пожежних можна зробити акцент на наступних особливостях. Врахування інтегральних змінних, що характеризують особливості підсистеми «Соціальне середовище» призводило тільки до погіршення скоректованого коефіцієнта детермінації. Відповідно, його можна ігнорувати при поясненні дисперсії зазначеного показника.

Наступний внесок параметрів несвідомого рівня є статистично значимим, як і свідомого. Але в першому випадку збільшення скоректованого коефіцієнта детермінації є більш виразним, ніж у другому. Отже, в основі того, що в екстремальних ситуаціях пожежні можуть відчувати потребу в одержанні допомоги з боку соціального оточення, лежать здебільшого глибинні, а не мотивуючі фактори, що суб'єктивно переживаються.

Таблиця 5.55

Внесок відповідних підсистем у формування у пожежних копінгу, що уникає

Категорія копінгу	Включений блок змінних	R^2	R^2_w	Зміни критеріїв	
				ΔR^2_w	ΔF
ВСС	Соціальне середовище	0,018	0,012	0,012	2,915
	Несвідоме	0,173	0,102	0,090	2,374
	Свідомість	0,258	0,183	0,081	8,280
ПІ	Соціальне середовище	0,005	-0,002	-0,002	0,740
	Несвідоме	0,123	0,048	0,050	1,717
	Свідомість	0,161	0,076	0,028	3,233
ПШВР	Соціальне середовище	0,006	0,000	0,000	1,020
	Несвідоме	0,283	0,221	0,221	4,892
	Свідомість	0,349	0,283	0,062	7,306
КУ	Соціальне середовище	0,007	0,001	0,001	1,168
	Несвідоме	0,194	0,125	0,124	2,932
	Свідомість	0,291	0,219	0,095	9,860

Примітка: жирним шрифтом виділені блоки, при включенні яких відзначаються статистично значимі зміни критерію Фішера ($p < 0,05$).

Таблиця 5.55 ілюструє внесок підсистем моделі поведінки подолання у формування в пожежних копінгу, що уникає. Включення інтегральних змінні підсистеми «Соціальне середовище» не призводило до статистично значимого поліпшення відносної прогностичності моделі ані щодо типу даного копінгу, ані щодо окремих стратегій. Більше того, у випадку копінг-стратегії «Ігнорування проблеми» врахування факторів середовища, в якому відбувався розвиток респондентів, призводило до погіршення статистичних критеріїв, що описують модель. Отже, має сенс порівнювати співвідношення внесків інтегральних показників несвідомого рівня з наступним внеском показників свідомого рівня.

Для стратегії подолання «Відхід до суб'єктивного світу» внесок кожного з рівнів особистості був статистично значимим і приблизно однаковим. Отже, для того, щоб пожежні могли реалізовувати в поведінці цю стратегію, їх внутрішній світ повинен бути досить багатим і насиченим переживаннями, що здійснюється за рахунок глибинних тенденцій. Також їх емоційно насичені переживання повинні бути зафіксовані у свідомості й резонувати з відповідними екстремальними ситуаціями.

Ігнорування проблеми характеризується переважним внеском підсистеми «Несвідоме» у дисперсію значень даної змінної. Свідомий рівень дає додатково приблизно тільки одну третину нової інформації про досліджувані копінг-стратегії (при корекції - приблизно половину). Послідовне включення в модель параметрів кожної з підсистем було статистично значимим. Якщо пожежні періодично нехтують актуальною ситуацією, то це зумовлено скоріше несвідомими тенденціями, ніж свідомою активністю.

У детермінації стратегії відходу від проблеми, що супроводжується її прийняттям, ще більше властиве переважання ролі несвідомого рівня особистості. Підсистема «Несвідоме» пояснювала значну частку скоректованої дисперсії (майже 80 % від дисперсії всієї моделі). Включаючи послідовно в модель блоки змінних, що характеризують рівні особистості, ми одержували статистично значиме поліпшення побудованої ієрархічної регресійної моделі.

Відповідно, і при цілісному розгляді, оцінюючи внесок відповідних підсистем у формування в пожежних показника копіngu, що уникає, відзначається визначальна роль підсистем «Несвідоме» і «Свідомість» у формуванні копіngu, що уникає. У цьому випадку, у ситуаціях екстремального стресу вплив несвідомих тенденцій в описуванні процесу подолання істотно зростає. Узагальнивши дані ієрархічного регресійного аналізу, можна стверджувати, що чим більшу погрозу для особистості являє стресор, тим активніше до його подолання залучаються неусвідомлювані

нею механізми. Тобто в ситуації кризи «оголюються» саме ті властивості особистості, джерела яких перебувають у глибинах несвідомого. Найбільш яскраво зазначена закономірність виявляється щодо копінгу, що уникає, тоді як щодо копінгу, що вимагає зусиль, вона відзначена лише на рівні незначущих тенденцій. З іншого боку, для копінгу, що вимагає зусиль, з наростанням кризовості ситуацій знижується питома вага соціальних передумов - таких, які визначають розвиток особистості у період раннього дитинства.

Як було зазначено в концептуальній схемі дослідження, несвідомі тенденції піддаються модеруючому впливу з боку актуальних вимог середовища. За допомогою ієрархічних регресійних моделей розглянемо, який внесок робить взаємодія підсистеми «Несвідоме» із зазначеними соціальними вимогами (поряд з іншими підсистемами) у пояснення дисперсії незалежних змінних, що виступали показники поведінки подолання - копінг-стратегії й типи копінгу.

Через обмежений обсяг роботи ми не визначали за мету докладно розглянути модеруючий вплив окремих інтегральних змінних, що характеризують соціальні фактори, для підвбірок абітурієнтів («Життєвий досвід», «Вплив гендеру й місця проживання», «Ступінь ризику не виправдати очікувань», «Батьківський вплив», «Когнітивний аспект інтересу до спеціальності», «Емоційний аспект інтересу до спеціальності») і пожежних («Досвід сімейного життя», «Ступінь ризику не виправдати очікувань», «Вплив рівня освіти й урбанізації», «Професійний досвід», «Вольовий аспект вибору професії», «Когнітивний аспект вибору професії», «Емоційний аспект вибору професії», «Соціальний аспект вибору професії»). Аналізувалося тільки комплексне поєднання цих факторів.

Таблиця 5.56

Внесок відповідних підсистем у формування в абітурієнтів копінгу, що вимагає зусиль (з урахуванням взаємодії несвідомої й актуальної вимог соціуму)

Категорія копінгу	Включений блок змінних	R ²	R ² _w	Зміни статистик	
				ΔR^2_w	ΔF
ФП	Соціальне середовище	0,001	-0,006	-0,006	0,184
	Несвідоме	0,113	0,017	0,022	1,251
	Свідомість	0,189	0,084	0,068	5,225
ПСП	Соціальне середовище	0,005	-0,002	-0,002	0,737
	Несвідоме	0,127	0,031	0,033	1,391
	Свідомість	0,181	0,091	0,060	3,331
ВП	Соціальне середовище	0,003	-0,003	-0,003	0,496
	Несвідоме	0,122	0,026	0,030	1,326
	Свідомість	0,138	0,027	0,001	1,063
ПР	Соціальне середовище	0,007	0,000	0,000	1,020
	Несвідоме	0,066	-0,036	-0,036	0,660
	Свідомість	0,125	0,012	0,048	3,776
АП	Соціальне середовище	0,011	0,005	0,005	1,684
	Несвідоме	0,171	0,081	0,076	1,980
	Свідомість	0,202	0,100	0,019	2,207
КПЗ	Соціальне середовище	0,001	-0,005	-0,005	0,212
	Несвідоме	0,140	0,046	0,052	1,613
	Свідомість	0,191	0,086	0,040	3,518

Примітка: жирним шрифтом виділені блоки, при включенні яких відзначаються статистично значимі зміни критерію Фішера ($p < 0,05$).

Таблиця 5.56 ілюструє, який внесок робить взаємодія несвідомої й актуальної вимог соціуму у формування в абітурієнтів копінгу, що вимагає зусиль, поряд з іншими підсистемами. Звертає увагу збереження основної

ієрархічної структури порівняно з початковою моделлю (табл. 5.52) щодо таких копінг-стратегій, як фокусування на позитиві, вирішення проблеми й поведінкова розрядка.

Для такого способу подолання як пошук соціальної підтримки додатковий внесок несвідомого рівня, оцінений з урахуванням впливу актуальних вимог соціуму, не був статистично значимим порівняно з внеском соціального середовища, в якому відбувався розвиток індивіда. Отже, ті вимоги, які висуваються до абітурієнтів, які вступають у вищі навчальні заклади, схильні нівелювати роль несвідомих тенденцій у прагненні одержати допомогу від оточення. Тобто мікросередовище, в якому перебувають абітурієнти, висуваючи свої вимоги, сприяє тому, що їх потреби в одержанні зворотного зв'язку від цього ж середовища стають більш усвідомлюваними.

Протилежна тенденція спостерігається щодо того, що виступає передумовами аналізу абітурієнтами проблеми. Введення в модель взаємодії несвідомого рівня особистості й актуальних вимог середовища робить внесок цього блоку комплексних змінних статистично значимим порівняно з внеском першого блоку змінних. На наш погляд, це характеризує посилення потреби абітурієнта підключати латентний аналіз. Отже, можна зробити висновок, що актуальні вимоги, що висуваються до абітурієнта, сприяють тому, що його потреба в допомозі набуває більш усвідомлюваного характеру, а аналіз вирішуваної проблеми здійснюється на більш глибинних рівнях. Тенденція, установлена для копінг-стратегії «Аналіз проблеми», характерна й для інтегральної змінної «Копінг, що потребує зусиль».

В таблиці 5.57 наводиться внесок відповідних підсистем у формування в абітурієнтів копінгу, що уникає, з урахуванням взаємодії несвідомої й актуальної вимог соціуму.

Таблиця 5.57

Внесок відповідних підсистем у формування в абітурієнтів копінгу, що уникає (з урахуванням взаємодії несвідомої й актуальної вимог соціуму)

Категорія копінгу	Включений блок змінних	R ²	R ² _w	Зміни критеріїв	
				ΔR^2_w	ΔF
ПБД	Соціальне середовище	0,038	0,031	0,031	5,748
	Несвідоме	0,111	0,014	-0,018	0,861
	Свідомість	0,174	0,068	0,054	4,335
СЗ	Соціальне середовище	0,003	-0,004	-0,004	0,385
	Несвідоме	0,137	0,043	0,047	1,534
	Свідомість	0,225	0,125	0,082	6,362
В	Соціальне середовище	0,016	0,009	0,009	2,302
	Несвідоме	0,099	0,001	-0,008	0,976
	Свідомість	0,138	0,027	0,025	2,491
КУ	Соціальне середовище	0,027	0,020	0,020	3,994
	Несвідоме	0,123	0,027	0,007	1,148
	Свідомість	0,216	0,115	0,087	6,642

Примітка: жирним шрифтом виділені блоки, при включенні яких відзначаються статистично значимі зміни критерію Фішера ($p < 0,05$).

Порівнюючи таблиці 5.53 і 5.57, ми відзначаємо, що паттерни статистично значимих змін критеріїв збігаються. Це дозволяє стверджувати, що взаємодія несвідомих тенденцій з актуальними вимогами соціуму не призводить до істотних змін у формуванні в абітурієнтів з боку досліджуваних підсистем копінгу, що уникає. Зазначене стосується й окремих копінг-стратегій, що належать до даного типу подолання. Відповідно, комплексний модеруючий вплив факторів, пов'язаних з життєвим досвідом, впливом батьківських установок, аспектами інтересу до спеціальності й т.д., не може істотно підвищити внесок підсистеми «Несвідоме» у копінг, що уникає, у ситуаціях оцінювання. Цей тип

подолання розглядається нами як копінг, перш за все усвідомлюваний, ніж неусвідомлюваний.

Звернемося тепер до наступної підвибірки. Адаптовані до соціальних вимог тенденції несвідомого рівня в пожежних, які долають екстремальні ситуації, роблять статистично значимий внесок у формування копінгу, що вимагає зусиль (табл. 5.58).

Таблиця 5.58

Внесок відповідних підсистем у формування в пожежних копінгу, що вимагає зусиль (з урахуванням взаємодії несвідомого і актуальних вимог соціуму)

Категорія копінгу	Включений блок змінних	R^2	R^2_w	Зміни критеріїв	
				ΔR^2_w	ΔF
ВП	Соціальне середовище	0,007	0,001	0,001	1,113
	Несвідоме	0,107	0,030	0,030	1,413
	Свідомість	0,138	0,051	0,021	2,584
АП	Соціальне середовище	0,009	0,003	0,003	1,481
	Несвідоме	0,117	0,041	0,038	1,545
	Свідомість	0,194	0,112	0,071	6,764
СК	Соціальне середовище	0,002	-0,005	-0,005	0,283
	Несвідоме	0,147	0,074	0,078	2,147
	Свідомість	0,221	0,142	0,069	6,794
ОД	Соціальне середовище	0,000	-0,006	-0,006	0,013
	Несвідоме	0,192	0,123	0,129	3,000
	Свідомість	0,255	0,179	0,056	5,970
КПЗ	Соціальне середовище	0,005	-0,001	-0,001	0,821
	Несвідоме	0,124	0,048	0,049	1,706
	Свідомість	0,197	0,115	0,067	6,503

Примітка: жирним шрифтом виділені блоки, при включенні яких відзначаються статистично значимі зміни критерію Фішера ($p < 0,05$).

Тенденція, що спостерігається з таблиці 5.58, співзвучна з відзначеною у випробуваних, які перебувають у ситуаціях оцінювання: зусилля для забезпечення подолання активніше використовуються особистісні ресурси, які описуються підсистемою «Несвідоме». Тобто і в ситуаціях загрози статусу, і в ситуаціях загрози життю вплив несвідомого на формування копінгу, що вимагає зусиль, активізується при відповідних середовищних вимогах. При цьому роль підсистеми «Свідомість» у системі рівнів особистості оцінюється нами як визначальна.

Таблиця 5.59

Внесок відповідних підсистем у формування в пожежних копінгу, що уникає (з урахуванням взаємодії несвідомої й актуальних вимог соціуму)

Категорія копінгу	Включений блок змінних	R^2	R^2_w	Зміни критеріїв	
				ΔR^2_w	ΔF
ВСС	Соціальне середовище	0,018	0,012	0,012	2,915
	Несвідоме	0,155	0,082	0,070	2,029
	Свідомість	0,220	0,141	0,058	5,922
ПІ	Соціальне середовище	0,005	-0,002	-0,002	0,740
	Несвідоме	0,094	0,016	0,018	1,248
	Свідомість	0,128	0,040	0,024	2,803
ПШВР	Соціальне середовище	0,006	0,000	0,000	1,020
	Несвідоме	0,122	0,047	0,047	1,673
	Свідомість	0,167	0,082	0,036	3,810
КУ	Соціальне середовище	0,007	0,001	0,001	1,168
	Несвідоме	0,159	0,087	0,086	2,268
	Свідомість	0,228	0,150	0,063	6,360

Примітка: жирним шрифтом виділені блоки, при включенні яких відзначаються статистично значимі зміни критерію Фішера ($p < 0,05$).

Порівняння таблиць 5.55 і 5.59 показує практично повний збіг паттернів статистично значимих змін критеріїв. Виключення становить лише

одна копінг-стратегія. Якщо оцінювати внесок підсистеми «Несвідоме» в пояснення дисперсії незалежної змінної «Ігнорування проблеми» з урахуванням взаємодії неусвідомлюваного рівня особистості й актуальних вимог соціуму, то можна зазначити, що він, на відміну від первинної моделі, не був значимим. В іншому ж роль несвідомого рівня в детермінації аспектів копіngu, що уникає, не можна ігнорувати, оскільки включення блоку змінних цього рівня статистично значимо поліпшувало модель.

Відповідно, актуальні вимоги середовища сприяють тому, що вплив несвідомого на формування стратегії ігнорування проблеми слабшає. Отже, модеруючий вплив актуальних вимог середовища полягає в тому, що незалежно від типу стресової ситуації підвищується роль несвідомого рівня особистості у формуванні копіngu, що вимагає зусиль, чого не можна зазначити щодо копіngu, що уникає. Проте цей вплив є досить слабким.

Для побудови інтегральної кількісної системної моделі необхідне вивчення особливостей впливу інтегральних змінних нижчого рівня на інтегральні змінні більш високого рівня, з метою чого застосовувався лінійний регресійний аналіз. Як було зазначено Г.Л. Костнером і Р.К. Лейком [231], а потім Х.М. Блейлоком [207] і К.Д. Бейлі [191], дедуктивний висновок можливий тільки за умови, що її положення встановлюють причинно-наслідкові відношення між змінними, а не просто відношення зв'язку (кореляції або коваріації). У обратному випадку легко може бути вибудована помилкова дедуктивна аргументація. Так, наприклад, з положень «чим більше X , тим більше Y » і «чим більше Y , тим більше Z » може впливати «чим більше X , тим більше Z ». Однак якщо відношення Y і Z не задані як причинні (асиметричні), то $Y \rightarrow Z$ означає те ж, що й $Z \rightarrow Y$. І тоді наведений висновок зовсім не очевидний: модель $X \rightarrow Y \leftarrow Z$ настільки ж можлива, наскільки й можлива модель $X \rightarrow Y \rightarrow Z$.

Формальне визначення причинності, необхідне для розробки моделі, ґрунтувалося на парадигмі Г. Саймона [357]. Автор будує її на твердженні про асиметричність причинних відношень, ідучи від завжди суперечливих

припущень про тимчасову послідовність. Причинні відношення асиметричні в значенні спрямованості причинного впливу: із двох змінних лише одна є залежною від причини (в окремо взятий момент часу). Тобто тільки одна змінна впливатиме на іншу, але не навпаки.

Визначені таким чином причинні відношення можуть бути легко зображені в системі регресійних рівнянь, де первинно кожна змінна розглядається як залежна. Асиметричність причинних відношень, за Г. Саймоном, може бути виражена через нульові значення деяких регресійних коефіцієнтів b_{ij} . Указуючи на наявність або відсутність прямого причинного впливу, регресійні коефіцієнти, по суті, описують структуру причинних зв'язків (практично так само, як це робить причинна або шляхова діаграма); отже, система регресійних рівнянь є моделлю структурних рівнянь [65].

Процедура простої лінійної регресії дозволяє оцінити, як одна змінна залежить від іншої і яке розшарування значень залежної змінної біля прямої, що визначає залежність [44]. Із цією метою будувалися рівняння:

$$y = Bx + C,$$

де x – незалежна змінна;

y – залежна змінна;

B – коефіцієнт регресії;

C – константа.

Результати регресійного аналізу наведено в таблицях додатку Г.1 – Г.6. Отже стандартизований коефіцієнт регресії свідчить про те, наскільки сильно незалежна величина впливає на залежну. Він збігається в простому лінійному рівнянні з коефіцієнтом кореляції r і варіює за своїм абсолютним значенням від 0 до 1. Межі даного показника в застосуванні до соціальних наук пропонуються наступні: слабкий ступінь впливу - $r = 0,10 - 0,23$, середній - $r = 0,24 - 0,36$, сильний - $r = 0,37$ або більше [226]. Виходячи із цих меж і були інтерпретовані отримані нами дані.

Спираючись на дані, представлені в таблиці додатку Г.1, можна оцінити, який вплив здійснюють фактори соціального середовища, в якому відбувався розвиток випробуваних, на інтегральні параметри несвідомого в абітурієнтів. Так сімейні традиції в здобутті вищої освіти здійснювали слабкий за своїм ефектом і негативний за знаком вплив на внутрішню розслабленість абітурієнтів, що було статистично значимим. Тобто випробувані, в яких батьки мали вищу освіту, в яких був вище рівень урбанізованості й які вчилися в середній школі в класах із профільною орієнтацією, з більшою ймовірністю відчуватимуть неусвідомлювану внутрішню напруженість, перебуваючи в ситуаціях оцінювання. На нашу думку, причини такої внутрішньої напруженості полягають у тому, що абітурієнти, які вийшли з такого середовища, активніше прагнутимуть відповідати її нормативним характеристикам.

Даний інтегральний параметр, що описує середовище індивідуального розвитку, також сприяв тому, що абітурієнти в розглянутій стресовій ситуації характеризувалися неусвідомлюваною предиспозицією до того, щоб поводитися неконформно й свавільно (про що свідчать відповідні статистично значимі регресійні коефіцієнти). Не виключено, що особливості виховання в сім'ях більш освічених осіб зумовлюють формування більш незалежної точки зору на існуючий стан речей і прояв більшої самостійності від групи.

Другий інтегральний параметр, що виступав як незалежна змінна - «Багатодітність батьківської сім'ї», сприяв неусвідомлюваному прагненню до групової залученості в абітурієнтів. Регресійний коефіцієнт описував слабкий, але статистично значимий вплив. Ми припускаємо, що індивідуальний досвід розвитку дитини в багатодітній сім'ї формує в нього неусвідомлюване прагнення покладатися не тільки на свої власні сили у важкій життєвій ситуації, але й на підтримку близького оточення. Відповідно, у ситуаціях екзаменаційного стресу в абітурієнтів описана тенденція активізується у вигляді прагнення до групової залученості.

Інтегральний показник «Багатодітність батьківської сім'ї» робив статистично значимим негативний вплив на інтегральні показники «Страх змін» і «Свавілля». Отже, більша кількість братів і сестер сприяла тому, що такі абітурієнти випробовували менший несвідомий страх перед змінами в період переживання ситуації оцінювання й проявляли більшу дисципліну й підпорядкованість авторитетам. Можна припустити, що для дітей, які виростили в багатодітних сім'ях, активна динаміка змін і необхідність підпорядкування більш звичні, ніж для дітей, які є єдиними в сім'ї або мають одного брата чи одну сестру. Відповідно, описані потенційні чинники, що фруструють (зміни й необхідність підпорядкування), у меншому ступені резонують на несвідомому рівні особистості абітурієнтів.

На іншій підвибірці також оцінювався вплив параметрів середовища індивідуального розвитку на формування підсистеми «Несвідоме» (додаток Г.2). Інтегральний показник «Багатодітність батьківської сім'ї» виявив статистично значимий позитивний вплив на наступні параметри підсистеми «Несвідоме»: «Прагнення до розширення впливу», «Вибіркова сенситивність» і «Потреба в ідентифікації». На нашу думку, у багатодітних сім'ях більш розвинена конкурентність, що сприяє формуванню неусвідомлюваної потреби в збільшенні кількості осіб, на яких можна впливати.

Вважаємо, що значна конкурентність серед сиблінгів має ще одну сторону: у процесі багаторічного спілкування кожному з них вдається знайти в особистості іншого його «місця найменшого опору». Це й призводить до розвитку глибоко вкоріненої вибіркової чутливості до емоційних подразників. Що ж стосується неусвідомлюваного прагнення пожежних, які виховувалися в сім'ях з більшою кількістю дітей, до пошуку об'єктів ідентифікації, то це можна пов'язати з тим, що вони зіткаються з відносно більшою кількістю об'єктів для ідентифікації (якими можуть виступати старші брати й сестри). Унаслідок чого їх потреба в ідентифікації може залишатися досить тривалий час незадоволеною.

Інтегральний показник «Прагнення виглядати у вигідному світлі» виявив зворотну статистично значиму залежність від параметра «Багатодітність батьківської сім'ї». Цей результат можна інтерпретувати таким чином: описана неусвідомлювана тенденція має істероїдний характер. За О.В. Кербіковим [56], саме виховання з дитинства як «кумира сім'ї» - гіперпротекція, що потурає, із захистом від труднощів, уседозволеністю, задоволенням найменших бажань і капризів може прищепити істероїдні властивості багатьом особам, за винятком, мабуть, тих, хто вже наділений чутливими або психостенічними властивостями. Однак у багатодітних сім'ях виховання по типу гіперпротекції, що потурає, найменш імовірне.

Таблиці, що ілюструють вплив параметрів несвідомого рівня на формування підсистеми «Свідомість», через свій великий обсяг у даній роботі не наводяться ані для підвибірки абітурієнтів, ані для підвибірки пожежних. Нижче вказуються й аналізуються тільки статистично значимі коефіцієнти регресії для обох груп. Розглянемо спершу особливості міжрівневої взаємодії, характерні для абітурієнтів, які перебувають у ситуаціях оцінювання.

Інтегральний показник «Внутрішньогрупова конкурентність» здійснював негативний й статистично значимий вплив на показник «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» ($R^2 = 0,016$; $d = 1,896$; $\beta = -0,126$; $p = 0,030$). Вочевидь, абітурієнтам, в яких є неусвідомлюване прагнення до конкурентності, складніше контролювати прояв своєї конфліктності в міжособистісному контексті. Інтегральний показник «Встановлення короточасних стосунків» також впливав на показник «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» ($R^2 = 0,036$; $d = 1,799$; $\beta = -0,189$; $p = 0,001$). Тобто ті абітурієнти, яким несвідомі тенденції до розриву заважали встановити тривалі міжособистісні стосунки, виявляли меншу здатність до контролю своєї конфліктності.

Вплив з боку інтегрального показника «Внутрішньосімейна конфліктність» здійснювався за двома напрямками. Зазначений параметр

несвідомого рівня сприяв посиленню дезадаптивності, що суб'єктивно переживалася (параметри регресії зі шкалою «Дезадаптивність» були наступними: $R^2 = 0,018$; $d = 1,767$; $\beta = -0,134$; $p = 0,020$), і знижував здатність контролювати прояв конфліктності (параметри регресії зі шкалою «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» були наступними: $R^2 = 0,018$; $d = 1,808$; $\beta = 0,133$; $p = 0,022$). Навпаки, неусвідомлювана тенденція до безконфліктного опору обставинам сприяла зниженню рівня дезадаптації й підвищенню вміння контролювати свою конфліктність. На це вказують регресійні залежності інтегральних показників «Дезадаптивність» ($R^2 = 0,024$; $d = 1,902$; $\beta = -0,154$; $p = 0,008$) і «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» ($R^2 = 0,038$; $d = 1,854$; $\beta = 0,193$; $p = 0,001$) від показника підсистеми «Несвідоме» «Безконфліктний опір обставинам».

Прояв в абітурієнтів, які перебувають у ситуації оцінювання, несвідомих тенденцій, що лежать в основі дисфорії, сприяв дезадаптивним тенденціям і придушував контроль над конфліктністю. Про зазначені тенденції свідчили параметри регресійних моделей, що характеризують залежність інтегральної шкали «Дезадаптивність» від шкали «Дисфоричність» ($R^2 = 0,015$; $d = 1,867$; $\beta = 0,121$; $p = 0,034$) і залежність інтегрального показника «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності» від цієї ж шкали несвідомого рівня ($R^2 = 0,041$; $d = 1,911$; $\beta = -0,202$; $p = 0,000$). Коефіцієнт регресії, що описує залежність інтегрального показника свідомого рівня «Дезадаптивність» від однойменного інтегрального показника несвідомого рівня, був позитивним і статистично значимим ($R^2 = 0,029$; $d = 1,860$; $\beta = 0,169$; $p = 0,003$). Даний факт свідчить про те, що психологічний конструкт, описуваний двома даними змінними, виявляє свою єдність на обох рівнях особистості. Несвідомі тенденції, що визначають дезадаптивність, також сприяли формуванню безконтрольного прояву міжособистісної конфліктності ($R^2 = 0,020$; $d = 1,707$; $\beta = -0,140$; $p = 0,014$). У свою чергу, «Внутрішня розслабленість», що відчуває на

несвідомому рівні, перешкоджала розвитку конфліктності на свідомому рівні ($R^2 = 0,025$; $d = 1,699$; $\beta = 0,157$; $p = 0,006$).

Аналізуючи матрицю регресійних коефіцієнтів, що характеризують вплив підсистеми «Несвідоме» на підсистему «Свідомість» у групі випробуваних, які перебувають у ситуаціях екстремального стресу, необхідно вказати на наступні статистично значимі взаємозв'язки між інтегральними змінними. Показник «Приховування несприятливого стану справ» виявив залежність від показника «Міжособистісна гармонійність» ($R^2 = 0,013$; $d = 1,834$; $\beta = 0,115$; $p = 0,040$). Отже, пожежні, які відрізняються більш вираженою несвідомою тенденцією до підтримання гармонійних стосунків з оточуючими, частіше приховуватимуть від них наявні в них проблеми й труднощі.

Інтегральний параметр несвідомого «Неадекватність інстинктивних проявів» здійснював статистично значимий вплив на параметр свідомого рівня «Залежна поведінка» ($R^2 = 0,017$; $d = 1,795$; $\beta = 0,129$; $p = 0,021$). Отже, у пожежних істотні порушення інстинктивної сфери можуть бути диспозицією до розвитку адикцій. Ірраціональний зміст несвідомого може стимулювати активне символічне мислення в пожежних і перешкоджає вмінню поводитися потай, холодно й раціонально. Про це свідчать позитивна регресійна залежність шкали «Активність символічного мислення» від шкали «Ірраціональність» і ($R^2 = 0,034$; $d = 1,896$; $\beta = -0,129$; $p = 0,017$) і негативна залежність шкали «Приховування несприятливого стану справ» від шкали «Ірраціональність» ($R^2 = 0,018$; $d = 1,939$; $\beta = -0,185$; $p = 0,001$).

Прагнення виглядати у вигідному світлі сприяє тому, що в пожежних формується залежна поведінка. На це вказує статистично значимий коефіцієнт регресії між відповідними шкалами ($R^2 = 0,035$; $d = 1,874$; $\beta = 0,188$; $p = 0,001$). Можна припустити, що, не знаходячи задоволення в професійному мікросередовищі істероїдні тенденції, що стоять за шкалою «Прагнення виглядати у вигідному світлі», трансформуються в адиктивні.

Неусвідомлюване прагнення декларувати свою оптимістичність формує потребу демонструвати зовнішньому спостерігачу наявні проблеми й труднощі. Тобто пожежні намагаються показати, що, незважаючи на наявні труднощі, у них усе буде гаразд, тим самим «роблячи гарну міну при поганій грі». Такий висновок був зроблений, оскільки інтегральна шкала «Оптимістичність, що декларується» статистично значимо впливала на шкалу «Приховування несприятливого стану справ» ($R^2 = 0,034$; $d = 1,901$; $\beta = -0,184$; $p = 0,001$).

Неусвідомлювана потреба в ідентифікації в пожежних формувала схильність до залежної поведінки й відмову від контролю подій, що відбуваються. На нашу думку, труднощі в успішному пошуку об'єкта ідентифікації в дитячому віці, приводять до того, що індивід активно прагне компенсувати відсутність такого об'єкта якою-небудь залежністю. Це може призводити до того, що хід подій не сприймається як такий, що потребує контролю. Дана інтерпретація підтверджується відповідними коефіцієнтами регресії, установленими між інтегральними шкалами «Потреба в ідентифікації» і «Залежна поведінка» ($R^2 = 0,053$; $d = 1,931$; $\beta = 0,230$; $p = 0,000$) і шкалами «Потреба в ідентифікації» і «Приховування несприятливого стану справ» ($R^2 = 0,019$; $d = 1,835$; $\beta = -0,138$; $p = 0,013$).

За формування залежної поведінки також були відповідальні несвідомі передумови інтровертивності. Параметри регресійної моделі, що пов'язують відповідні шкали, були наступними: ($R^2 = 0,049$; $d = 1,900$; $\beta = 0,221$; $p = 0,000$). Ми вважаємо, що в інтровертованих пожежних, в яких поряд зі спрямованістю у внутрішній світ більш імовірні труднощі в комунікації, було більш виразним прагнення до відходу від реальності за допомогою формування залежностей.

У даній підвибірці були відзначені також наступні статистично значимі регресійні коефіцієнти. Інтегральна шкала «Приховування несприятливого стану справ» негативно детермінувалась шкалою «Фемінність» ($R^2 = 0,019$; $d = 1,848$; $\beta = -0,138$; $p = 0,014$) і позитивно – шкалою «Драматизація подій»

($R^2 = 0,073$; $d = 1,795$; $\beta = 0,271$; $p = 0,000$). Причому остання залежність мала ефект середньої сили. Отже, пожежні, які були більшою мірою схильні дотримуватися поведінки, що, виходячи із соціальних стереотипів, вважається властивою жінкам, намагалися викликати до себе жалість і співчуття, тим самим проявляючи жіночні риси. Ті з них, хто драматизували існуючий стан справ, навпаки, прагнули не показувати оточуючим свою стурбованість ними.

Таблиця з додатку Г.3 ілюструє вплив параметрів свідомого рівня на формування в абітурієнтів одного з типів подолання - копінгу, що вимагає зусиль, а також вплив на формування копінг-стратегій, які належать до нього. Інтегральний показник «Дезадаптивність» виявив негативний статистично значимий вплив на копінг-стратегію «Аналіз проблеми». Відповідно, чим складніше адаптуватися до ситуації оцінювання абітурієнтам, тим складніше їм аналізувати проблемну ситуацію.

Інтегральний параметр «Приховування несприятливого стану справ» статистично значимо знижував рівень виразності «Копінгу, що вимагає зусиль». Можна припустити, що чим сильніше абітурієнт приховує свої проблеми, тим менше в нього залишається зусиль на копінг. У першу чергу, на такий копінг, як фокусування на позитиві, пошук соціальної підтримки й поведінкова розрядка. Слід зазначити, що зазначений показник статистично значимо не впливає на копінг-стратегії вирішення й аналізу проблеми, які, на нашу думку, належать до проблемно-орієнтованого копінгу.

Копінг, що потребує зусиль, а також такі стратегії, як фокусування на позитиві й аналіз проблеми, статистично значимо детермінувались здатністю до контролю міжособистісної конфліктності. Про це свідчать позитивні регресійні коефіцієнти, що описують взаємозв'язки між відповідними шкалами. Ті абітурієнти, які здатні не йти на відкриті міжособистісні конфлікти, відчують стрес, що викликаний ситуацією оцінювання, успішніше долають його шляхом акцентування уваги на позитивних аспектах ситуації та на її аналізі.

Тільки одна стратегія подолання, що належить до типу копінгу, що вимагає зусиль, статистично значимо залежала від інтегрального параметра «Порушення гендерної ідентифікації». Чим сильніше відхилялися абітурієнти від типової для даної статі рольової поведінки й чим важче їм було сексуально адаптуватися, тим частіше в стресовій ситуації вони проявляли прагнення знайти об'єкт для того, щоб розрядити своє напруження.

Оцінюючи вплив свідомої активності на формування в абітурієнтів особливостей копінгу, що уникає (додаток Г.4), варто вказати, що інтегральна шкала «Дезадаптивність» не виявила значимого впливу на жодний з його параметрів. Вплив наступної шкали «Приховування несприятливого стану справ» було негативним і статистично значимим. Він стосувалося як інтегральної шкали «Копінг, що уникає», так і таких приватних шкал, як «Прийняття бажаного за дійсне» і «Самозвинувачення». Відповідно, чим активніше абітурієнти прагнуть декларувати наявні труднощі, що виникають під час зіткнення зі стресором у ситуаціях оцінювання, тим інтенсивніше схильні до самообману й самозвинувачення.

Здатність до контролю міжособистісної конфліктності активно придушує різноманітні прояви копінгу, що уникає, про що свідчать відповідні коефіцієнти регресії. Тобто схильні до конфліктності абітурієнти прагнуть уникнути зіткнення зі стресором, тоді як ті з них, хто вміє зберігати стосунки стійкими, частіше проявляють зусилля, спрямовані на подолання зі стресором. Отже, ми відзначаємо здатність зазначеного інтегрального параметра підсистеми «Свідомість» відносно диференційованого впливу на типи копінг-поведінки в осіб, які перебувають у ситуаціях оцінювання: посилюючого - щодо копінгу, що вимагає зусиль, послаблюючого - щодо копінгу, що уникає.

Статистично значимий вплив параметра «Порушення гендерної ідентифікації» був встановлений тільки для шкали «Відстороненість». Чим сильніше абітурієнти не відповідають стереотипам статоворольової поведінки, тим більш виражені їх спроби відсторонитися від проблеми. Тут

іде про те, який набір соціальних статоворольових позицій властивий індивіду й які відповідні цьому набору його інтереси. Ми припускаємо, що в осіб з порушеною гендерною ідентифікацією при адаптації в соціальному середовищі частіше виникає розбіжність інтересів і позицій, що може підсилювати тенденції до відстороненості.

Розглянемо фактори свідомого рівня, що детермінують копінг, що потребує зусиль, у підвибірці пожежних (Г.5). Чим більш є виразною в них схильність до залежної поведінки, тим активніше в ситуаціях екстремального стресу вони виявлятимуть пасивне очікування підтримки від інших осіб. Про це свідчить статистично значимий коефіцієнт регресії, що характеризує вплив інтегрального показника «Залежна поведінка» на шкалу «Очікування на допомогу».

Вплив інтегрального показника «Приховування несприятливого стану справ» на всі показники копінгу, що вимагає зусиль, був зворотним і статистично значимим. Відповідно, якщо пожежний в екстремальній ситуації схильний приховувати реальний негативний стан справ, йому складніше ефективно взаємодіяти зі стресором, виявляючи зусилля з його нейтралізації.

Активність символічного мислення в ситуаціях стресу, пов'язаного із загрозою життю, перешкоджала прояву в пожежних зусиль, спрямованих на регуляцію власних почуттів і вчинків і на здатність аналізувати проблему. А внутрішня м'якість, що об'єднується із прагненням контролювати поведінку інших осіб, протидіяла здатності контролювати власні почуття й емоції в ситуаціях стресу. На коректність даної інтерпретації вказують відповідні статистично значимі регресійні коефіцієнти з таблиці додатку Г.5.

У таблиці з додатку Г.6 представлена матриця регресійних коефіцієнтів, що описує вплив свідомої активності на формування в пожежних особливостей копінгу, що уникає. Інтегральний показник «Залежна поведінка» статистично значимо детермінував усі аспекти даного типу копінгу, за винятком тенденції до ігнорування проблеми. Тобто у стресових ситуаціях, пов'язаних із загрозою життю, пожежні активніше прагнутимуть

піти у світ суб'єктивних переживань і, навіть визнавши те, що ситуація є екстремальною, прагнутимуть піти від вирішення.

Інтегральний показник «Приховування несприятливого стану справ» виступав статистично значимим предиктором усього спектра стратегій копіngu, що уникає. Чим більше будуть пожежні приховувати наявні в них проблеми, тим більша ймовірність того, що в екстремальній ситуації вони виявлять уникання стресору: прагнутимуть закритися від нього у своїй внутрішній реальності, проігнорувати проблему або, навіть прийнявши її, відмовитися від вирішення. Активність символічного мислення й схильність до тотального контролю при внутрішній м'якості не виявили статистично значимого впливу на особливості копіngu, що уникає.

На наступному етапі дослідження ми сформували структурні моделі й зобразили їх у вигляді шляхових діаграм, які покликані проілюструвати кількісні взаємозв'язки між підсистемами системи в кожній з підвбірок з урахуванням типу копіngu.

Інтегральні параметри, отримані нами при аналізі кожної з підсистем, умовно вважалися змінними, які безпосередньо вимірюються. Їм на рисунку відповідають прямокутники, а змінним, які прямо в дослідженні не вимірялися, відповідають кола. Регресійні зв'язки позначаються односпрямованими стрілками, над якими вказуються стандартизовані коефіцієнти регресії [75]. Також над залежними змінними вказуються коефіцієнти детермінації.

Оскільки модеруючий вплив актуальних вимог соціального середовища на рівень несвідомого не був істотним, структурна модель була побудована без врахування цього впливу. Середовище, в якому відбувався розвиток випробуваних, характеризувало для кожної підвбірки лише два інтегральних показники, які до того ж були досить слабо пов'язані один з одним. Тому вони розцінювалися не як індикатори якоїсь латентної змінної, що характеризує підсистему «Соціальне середовище», а як умовно спостережувані змінні, що впливають на підсистему «Несвідоме». Отже, у

кожному з випадків розбиралося співвідношення трьох латентних змінних, що характеризують підсистеми рівнів особистості: несвідомого, свідомості й відповідного типу копінгу. (З метою більш економного подання графічного матеріалу ряд умовно спостережуваних змінні підсистеми «Несвідоме» був опущений - залишені тільки ті, які мають найбільші за абсолютним значенням стандартизовані регресійні коефіцієнти).

Кожна залежна змінна в моделі визначається як ваговим внеском змінних моделі, що детермінують її, так і факторами, які не враховуються в моделі. Вплив останніх факторів описується залишковою змінною, що називається «помилкою», що розраховується для кожного залежного параметра. Її включення забезпечує повноту моделі. Як правило, залишкові компоненти виносяться за рамки аналізованої моделі й не включаються в інтерпретацію [97]. На представлених шляхових діаграмах вони позначені буквою «u» з відповідною цифрою.

За допомогою інтегральних показників RMSEA (Root mean square error of approximation) – квадратична усереднена похибка апроксимації - визначалося, наскільки теоретична модель, представлена на шляховій діаграмі, у цілому відповідає експериментальним даним. Цей показник також лежить у межах від 0 до 1. Однак для того, щоб вважати модель узгодженою, його значення, на думку одних авторів, не повинне перевищувати 0,050 [97], на думку інших – 0,080 [186], однак у цілому модель не рекомендується розглядати при $RMSEA > 0,100$ [214]. Також відношення χ^2 до кількості ступенів свободи df [97] для кожної із чотирьох моделей не перевищувало 2.

Шляхові діаграми представлені на рисунках 5.48-5.51 Перша з них ($RMSEA = 0,065$) описує системні взаємозв'язки, характерні для формування подолання в абітурієнтів, що потребує зусиль. Проаналізуємо взаємозв'язки між латентними змінними, що характеризують підсистеми.

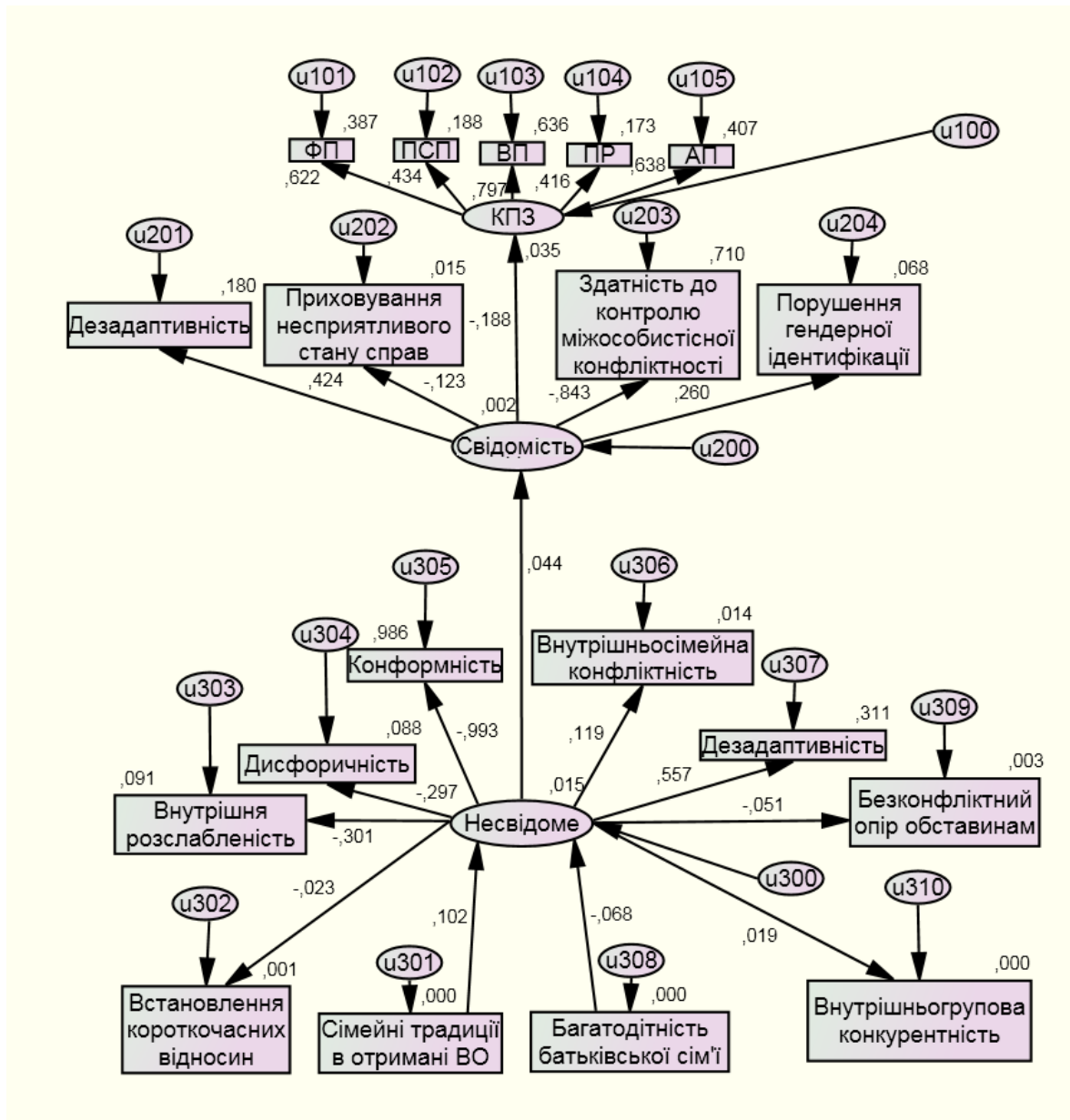

Рис. 5.48. Шляхова діаграма взаємозв'язків між системними елементами в осіб, які перебувають у ситуації оцінювання й формують копінг, що потребує зусиль

Примітка: Нулі перед комами не наводяться.

Виходячи з рисунку 5.48, вплив несвідомого на свідомість був досить слабким, але проте був безпосереднім, тоді як вплив свідомості на копінг був значно сильнішим і характеризувався негативним коефіцієнтом регресії. Із цього можна зробити висновок, що несвідомі тенденції, будучи піддані медіючому впливу свідомого рівня особистості, формують копінг, що потребує зусиль, як антиномію своєму змісту. Наприклад, найбільш яскравим

індикатором підсистеми «Несвідоме» у даній моделі є параметр «Конформність» (його відрізняє негативний коефіцієнт кореляції), отже, в абітурієнтів можна відзначити нонконформізм як глибинну особистісну властивість. Тому можна стверджувати, що копінг, що потребує зусиль, спрямований також і на те, щоб зробити абітурієнта, що долає ситуацію оцінювання, більш конформним.

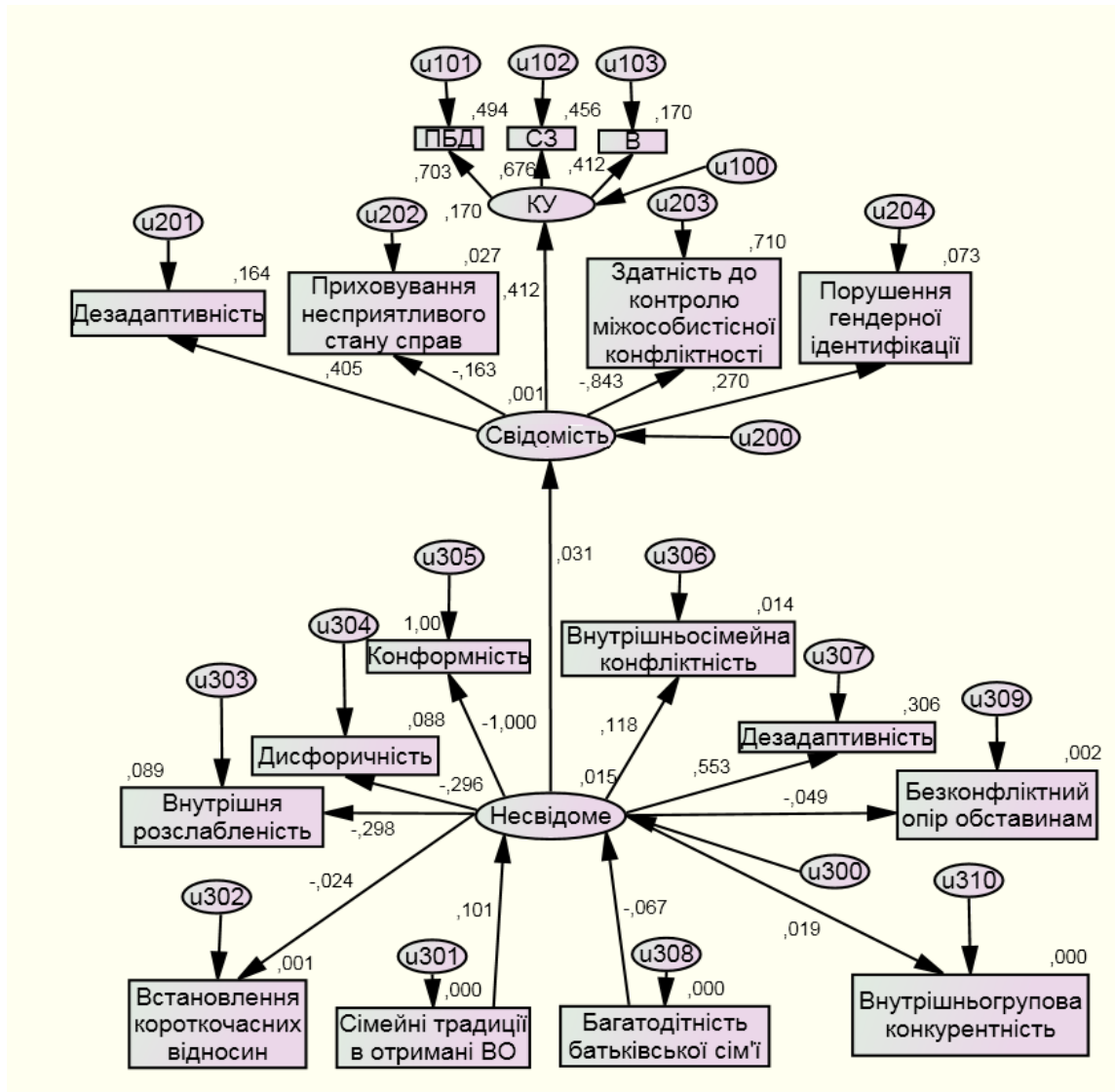

Рис. 5.49. Шляхова діаграма взаємозв'язків між системними елементами в осіб, які перебувають у ситуації оцінювання й формують копінг, що уникає

Примітка:Нулі перед комами не наводяться

Наступна структурна модель, що наведена на рисунку 5.49, графічно представляє формування в абітурієнтів копінгу, що уникає (RMSEA = 0,065).

Вплив підсистеми «Несвідоме» на підсистему «Свідомість» був ще більш слабким, але проте описувався позитивним коефіцієнтом регресії. У свою чергу, вплив підсистеми «Свідомість» на копінг-поведінку було також безпосереднім і сильним. Отже, у своїй поведінці, уникаючи зіткнення зі стресором, індивід, що долає, може також реалізовувати й прями несвідомі тенденції з тих, що представлено нами в моделі інтегральними змінними, а не зворотні їм (однак їх питома вага порівняно зі свідомою активністю низька).

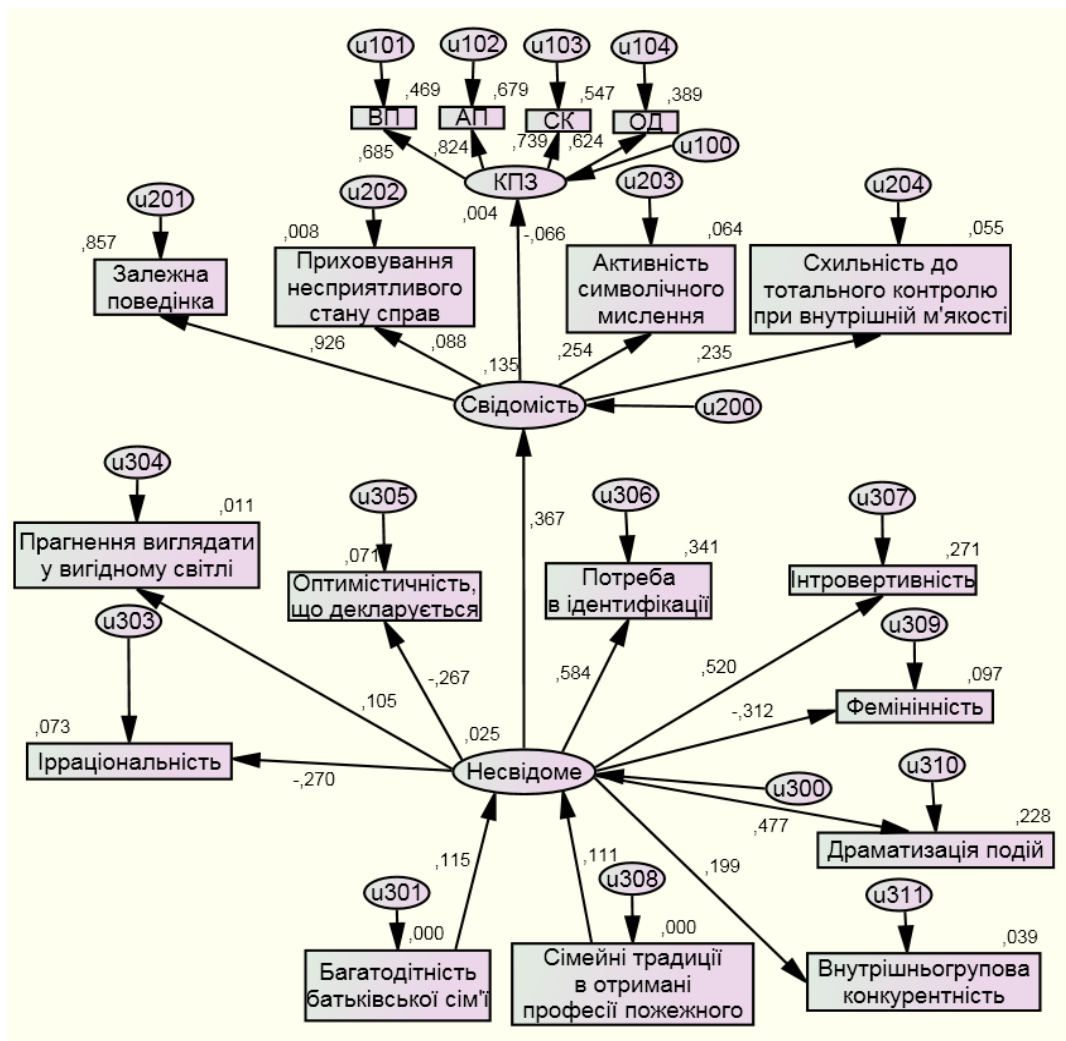

Рис. 5.50. Шляхова діаграма взаємозв'язків між системними елементами в осіб, які перебувають в екстремальній ситуації й формують копінг, що потребує зусиль

Примітка: Нулі перед комами наводяться

Аналізуючи шляхову діаграму, що наведена на рисунку 5.50, слід зазначити наступне. Моделювання взаємозв'язків між системними

елементами в пожежних, що формують копінг, що потребує зусиль (RMSEA = 0,079), показує, що описані нами несвідомі тенденції в умовах екстремального стресу, проходячи через свідомий рівень і маніфестуючи в копінг-поведінці, змінюють свій зміст на протилежний. На це вказує той факт, що коефіцієнти регресії, що пов'язують першу й другу латентні змінні й другу і третю латентні змінні, не збігаються за знаком.

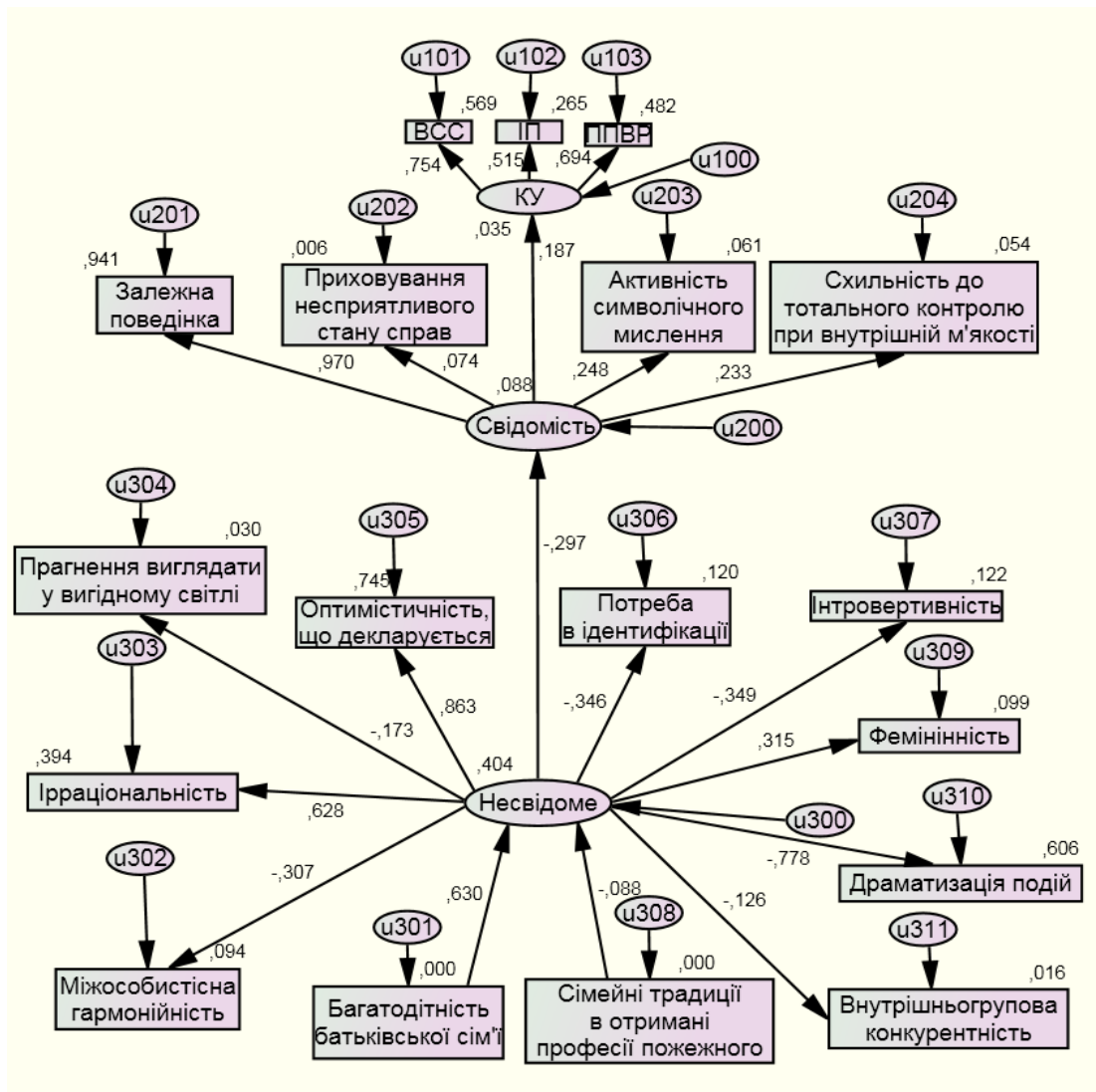

Рис. 5.51. Шляхова діаграма взаємозв'язків між системними елементами в осіб, які перебувають в екстремальній ситуації й формують копінг, що уникає

Примітка: Нулі перед комами не наводяться.

Аналогічний висновок можна зробити й щодо останньої в цьому ряді структурної моделі (рис. 5.51), що описує формування копінгу, що уникає, у

пожежних ($RMSEA = 0,085$). В обох випадках відзначається сильний вплив підсистеми «Несвідоме» на підсистему «Свідомість».

Таким чином, модеруючий вплив актуальних вимог середовища є досить слабким. Він полягає в тому, що незалежно від типу стресової ситуації підвищується роль несвідомого рівня особистості у формуванні копінгу, що вимагає зусиль, чого не можна зазначити щодо копінгу, що уникає. Виявлено, що в ситуаціях загрози статусу й у ситуаціях загрози життю вплив несвідомого на формування копінгу, що вимагає зусиль, активізується за відповідних середовищних вимог. При цьому роль підсистеми «Свідомість» у системі рівнів особистості оцінюється нами як визначальна. Але чим більшу загрозу для особистості являє стресор, тим активніше до подолання з ним залучаються неусвідомлювані нею механізми. Тобто в ситуації кризи «оголюються» саме ті властивості особистості, джерела яких перебувають у глибинах несвідомого. Найбільш яскраво зазначена закономірність проявляється щодо копінгу, що уникає, тоді як щодо копінгу, що вимагає зусиль, вона виражена слабше. З іншого боку, для копінгу, що вимагає зусиль, з наростанням кризовості ситуацій, знижується роль соціальних передумов - таких, які визначають розвиток особистості в ранньому дитинстві. Моделювання на підставі структурних рівнянь ще раз підтвердило, що в кризових ситуаціях загрози життю роль несвідомих тенденцій у формуванні поведінки подолання зростає.

5.6. Системно-параметрична модель формування копінг-поведінки

Для реалізації якісного підходу необхідно зовнішнє середовище й особистість, що долає, розглянути як єдину систему. Дійсно, будь-яка система існує в певному середовищі. Однак протилежність «системи» і «середовища» – це відношення між об'єктами, а не поняттями. Середовище протистоїть системі «особистість» не як щось відмінне від системи, а як інша система. По-перше, зовнішнє середовище формує несвідоме індивіда,

впливаючи на його розвиток в онтогенезі, по-друге, висуває актуальні вимоги до індивіда, які впливають на детермінацію несвідомим рівнем свідомого рівня, по-третє, стресор взагалі або кризова ситуація, зокрема, впливають на індивіда, формуючи в нього поведінку подолання. Відповідно особистість, що долає, - відкрита система. Вона взаємодіє із середовищем (іншими індивідами, групами, громадськими інститутами й т.д.). Результатом цієї взаємодії є копінг.

Ця системна модель має атрибутивний концепт і реляційну структуру. Більш детально концепт можна визначити так: взаємодія особистості й середовища, яке здійснює стресовий, кризовий вплив. Структурою системи є стосунки між особистістю, що долає, і зовнішнім середовищем, що впливає на неї. Субстратом системи є індивід і так званий «позаіндивідний простір», що вступає з ним у контакт. Позаіндивідний простір є всією множиною речей, що характеризуються властивістю «не-конкретний-індивід». Опишемо елементи субстрату системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає». Отже, зовнішнє середовище складається з наступних підсистем.

1. Стресор.
2. Фактори середовища, що впливали на онтогенез.
3. Актуальні вимоги середовища.

Особистість, що долає, також формує три підсистеми.

4. Несвідоме.
5. Свідомість.
6. Копінг-стратегії.

Тобто взаємозв'язки в системі реалізуються із заздалегідь заданою властивістю, що виражається наступною формулою:

$$(m)S = [R_s (*m)]P_c,$$

де:

m - річ,

P - властивість,

R - відношення,

- S - система,
- c - концепт,
- * - структура,
- s - субстрат.

Визначивши концепт, структуру й субстрат системи, проаналізуємо її реляційні й атрибутивні параметри. Значення реляційних системних параметрів є деякими відношеннями систем, значення атрибутивних - їх властивостями.

Мовою Параметричної загальної теорії систем проблема, що поставлена в заголовок роботи, пов'язана з визначенням умов існування між системами «зовнішнє середовище» і «особистість, що долає» певного значення реляційного системного параметра, тобто певного типу відношення між системами.

Значення цього реляційного параметра є внутрішнім відношенням для систем, що зіставляються, - зовнішнього середовища й особистості, що долає. Адже зміненям це відношення може бути лише в результаті зміни середовища - зміни ситуації кризи. На наш погляд, відповідь особистості на таку ситуацію не може бути нічим іншим як подоланням. Це значить, що зміна відношення визначена лише зміною в об'єктах, що співвідносяться, тобто відношення є для них внутрішнім. Отже, наявність певного набору значень атрибутивних системних параметрів, що характеризують одну систему - зовнішнє середовище, при даному значенні реляційного системного параметра визначає значення відповідних атрибутивних параметрів, що характеризують іншу систему.

Також важливим реляційним параметром є те, що зовнішнє середовище й особистість, що долає, повністю виключаються за субстратом. Якщо для особистості, що долає, субстратом є індивід, то для зовнішнього середовища - позаіндивідний (що перебуває, як уже вказувалося, поза конкретним індивідом) простір. Елементи субстратів розглянутої системи також різні: якщо в особистості, що долає, елементи розрізняються функціонально

(функції несвідомого, наприклад, відрізняються від функцій свідомості), то елементи субстрату позаіндивідуального простору диференціюються хронологічно (формування особистості в онтогенезі передуює актуальним вимогам середовища, а ті, у свою чергу, передують стресору). До того ж за своєю структурою індивід і середовище не ізоморфні.

За А.І. Уйомовим [169], переважна більшість атрибутивних системних параметрів може мати два значення (тобто вони є бінарними атрибутивними системними параметрами), одне з яких ми вважатимемо позитивним. Також системні параметри можуть мати й безліч значень (тобто бути відповідно багатозначними, лінійними, багатовимірними). Тут же ми обмежуємося тільки бінарними, кожний з яких має свій номер у класифікації. Автор Параметричної загальної теорії систем пропонує класифікувати атрибутивні системні параметри, виходячи із сутності прийнятого нами визначення поняття системи. Фіксуючи кожний тип системного параметра, можна визначати конкретні системні параметри, що належать до цього типу, даючи їм формальне визначення формальною мовою.

Отже, системні параметри можна класифікувати за двома ознаками:

1) за тім, до яких аспектів системного розгляду об'єктів вони безпосередньо належать;

2) за категоріальною характеристикою самого системного параметра, тобто по тому, чи представляє те або інше значення системного параметра модифікацію відповідної речі, чи означає воно фіксацію властивості, взаємовідношення між речами, або ж належить до параметрів другого порядку - фіксує властивість взаємовідношення між речами або ж взаємовідношення властивостей речей.

Поєднання цих ознак формує сукупність бінарних атрибутивних параметрів, яких у цілому нараховується двадцять шість [169].

Системний параметр № 1 є підставою для розподілу систем на впорядковані й невпорядковані. Досліджувана в роботі система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» є впорядкованою: для неї має значення

порядок елементів (це стосується і хронологічної послідовності, і взаємовідношення залежності).

Другий параметр (він розглядається не як бінарний, а як тернарний, оскільки приймає не два, а три значення) ділить системи на структурно-точкові, структурно-лінійні й структурно-багатомірні. Очевидно, що взаємодія між індивідом і кризовою ситуацією є багатовимірною: різні форми поведінкових актів, що характеризують дану взаємодію, можуть виявляти себе одночасно і з різною інтенсивністю.

Наступний параметр (№ 3) ділить системи на системи з опосередкуванням і без опосередкування. У досліджуваній системі були встановлені взаємовідношення медіації між її елементами (медіаторами є несвідоме, свідоме). Тобто елементи цієї системи функціонують як такі лише опосередковано - через інші елементи тієї ж системи.

Розглянемо параметр № 4 - регенеративність систем. Система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» є частково регенеративною, оскільки вона здатна до відновлення певних (не будь-яких) своїх елементів або взаємозв'язків. Тобто часткова регенеративність може проявлятися як за субстратом (наприклад, відновлюватися певні стратегії копінг-поведінки) і за системоутворюючим відношенням (наприклад, відновлюватися модеруючий вплив актуальних вимог середовища). Більше того, це відновлення має місце безвідносно до інших систем, що вказує на принципову авторегенеративність системи, тобто в системі елементи і відношення не потребують допомоги інших систем для відновлення. На наш погляд, це пов'язано з тим, що поняття «позаіндивідуальне середовище» описує всю сукупність потенційно можливих факторів, що взаємодіють з особистістю. Повна регенеративність неможлива, оскільки не можна відновити такий елемент системи як несвідоме, або такий елемент як вплив навколишнього середовища в ранньому онтогенезі на формування особистості, яка потім вступить у взаємодію подолання зі стресором.

Розчленування-нерозчленування системи описується параметром № 5. Оскільки, як вже було описано, дану систему можна розчленувати на кілька елементів субстрату (підсистем), то її можна вважати розчленованою. Відповідно системоутворюючі відношення в розглянутій системі нереклексивні.

Параметр № 6 ділить системи на цілковитонадійні й нецілковитонадійні. Система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» не зберігає свого характеру в тому випадку, якщо буде знищена будь-яка кількість її підсистем, за винятком однієї. У нашій системі вилучення елементів ліквідує систему. Тим самим її можна вважати нецілковитонадійною.

Системи елементарні і неелементарні розрізняє параметр № 7. Так будь-який елемент досліджуваної нами системи не є системою в тому ж значенні, в якому є сама система, не є системою з тим же самим концептом: сукупністю взаємодіючих особистості й середовища. Отже, можна вважати дану систему елементарною. Природно, і несвідоме, і свідомість, і копінг, і різні особливості впливу середовища розглядаються нами в роботі як підсистеми (або як системи більш низького рівня), але їх концепт є іншим, як і структура й субстрат.

Параметр № 8 належить до детермінованості систем. У системі, що детермінує, системоутворююче відношення може бути таким, що якщо за відомості про деякі елементи системи, ми на їх основі можемо визначити інші. «Тверде» кількісне моделювання, здійснене за допомогою побудови структурних рівнянь, однозначно підтверджує можливість детермінації одних елементів системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає» на основі інших. Однак така детермінація не є повною: у кожному з відношень є певна частка впливу не пояснених чинників, позначуваних як залишкові змінні. Отже, досліджувану систему можна визначити як ту, що частково детермінує.

Розглянемо дев'ятий атрибутивний параметр - центрованість. Він припускає, що серед усіх елементів системи може бути такий елемент, що відношення між будь-якими іншими елементами системи може бути встановлене лише за допомогою відношення до цього центрального елемента. Хоча психодинамічна парадигма, узята нами як теоретична передумова для проведення системного моделювання, припускає, що провідну роль у поведінці індивіда відіграє несвідоме, проте не всі відношення в нашій системі опосередковуються підсистемою несвідомого. Наприклад, відношення між такими підсистемами особистості як копінг і свідомість опосередковуються без безпосередньої участі глибинних структур психіки. Таку систему не можна назвати центрованою - вона нецентрована.

До цього ж типу належить параметр № 10, що виділяє одно- й багат шарові системи. Система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» є одношаровою. Усі її елементи не можуть бути розбиті на групи з однаковими компонентами системоутворюючого відношення.

Важливим для виявлення загальносистемних закономірностей є розрізнення внутрішніх і зовнішніх відношень. Це розрізнення можна покласти в основу визначення значення особливого системного параметра (№ 11). Системоутворюючі відношення можуть бути внутрішніми або зовнішніми щодо своїх корелятивів. У нашому випадку відношення визначається самою природою об'єктів, що співвідносяться: характеристиками зовнішнього середовища й особистості, що долає. Отже, ми маємо право говорити про внутрішню систему.

Параметр первинності (№ 12) визначає специфіку відношення системоутворюючого відношення до свого концепту. У нашому випадку системоутворююче відношення має властивість взаємодіяти саме по собі. Ця властивість тут є внутрішньою для нього, тому сукупність субстратів є системою, оскільки в ній виявляється дане відношення. Його наявності досить, щоб сукупність субстратів була системою. Ми вважаємо, що помістивши умовно особистість у середовище, ми вже отримуємо подолання,

оскільки ці компоненти не можуть не перебувати в стані взаємодії. Відповідно, система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» є первинною.

Розглянемо параметр завершеності (№ 13). Завершені системи не допускають приєднання нових підсистем без того, щоб система перетворилася на іншу систему. До незавершених систем можливе приєднання яких-небудь додаткових підсистем. Виходячи із класичної психодинамічної парадигми, ми допускаємо включення в нашу систему підсистеми передсвідомого (яка була виключена через складність її емпіричної верифікації - див. Розділ 2). Тобто наша система є субстратновідкритою (незавершеною) системою. З іншого боку, відношення між елементами системи є завершеними: ми не можемо додати нові відношення в систему, не змінивши її як таку. Отже, досліджувана система є структурно закритою (або завершеною).

Аспект відкритості також пов'язаний із системним параметром іманентності (№ 14). Іманентні системи мають таке системоутворююче відношення, що охоплює елементи тільки даної системи. У не іманентній системі системоутворююче відношення охоплює також елементи, що виходять за межі даної системи. Виходячи з психодинамічної парадигми, та й просто з повсякденної логіки, важко уявити елементи, що виходять за межі системи, що включає такі субстрати, як індивід і позаіндивідуальне середовище, що дозволяє нам припускати іманентність розглянутої системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає».

Параметром, протилежним за своїм характером субстратній завершеності-незавершеності, є мінімальність-немінімальність (№ 15). Якщо система знищується при знищенні будь-якої її підсистеми, вона буде мінімальною, тоді як немінімальна система допускає видалення яких-небудь своїх підсистем. У нашому випадку, ми від самого початку й цілеспрямовано описували саме мінімальну систему. У розглянутій системі ми не можемо ліквідувати жодну з підсистем.

Унікальною системою є та, системоутворююче відношення якої може бути реалізоване тільки на одному субстраті. На основі шістнадцятого параметра формується дихотомія «унікальність-неунікальність». Відтворення системоутворюючого відношення, описаного в нашій системі, на іншому субстраті є припустимим і можливим. Хоча кожна людина - унікальна система, а кожне середовище має свою специфіку (наприклад, ситуація оцінювання відрізняється від екстремальної ситуації), але системоутворюючі відношення реалізуються не тільки на конкретних людях і позаіндивідних середовищах. Тобто система є неунікальною.

Дуже важливий параметр, що ділить системи на стабільні й нестабільні (№ 17). Стабільні системи допускають ті або інші зміни структури системи без руйнування системи в цілому. Наведена система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» таких змін не допускає без руйнування цілого, вона є нестабільною. У даній системі не можна змінити відношення - це буде вже інша система, побудована на іншій теоретичній парадигмі.

З параметром стабільності зіставимо параметр стаціонарності (№ 18) як параметр, що виражає зворотне відношення - субстрату до структури. У стаціонарній системі системні характеристики зберігаються у разі зміни субстрату. Нестационарна система не допускає такої байдужості до субстрату: залежно від зміни елементів у ній передбачається обов'язкова зміна системних характеристик. Так ми можемо змінити елементи нашої системи, наприклад, помінявши одного індивіда на іншого або перемістивши індивіда в інше середовище. Отже, можна говорити про стаціонарність досліджуваної системи.

Наступний, дев'ятнадцятий параметр належить одночасно як до концепту, так і до структури й субстрату системи, тобто до системного зображення в цілому. Цей параметр поділяє системи на сильні й слабкі. Перші відзначаються тоді, коли речі, що утворюють систему, завжди істотно змінюються, включаючись в її склад. Другі - коли ступінь залежності частин від цілого є таким, яким можна зневажати. У випадку

системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає» особистість істотно змінюється, входячи до складу даної системи, зокрема, у неї формується поведінка подолання. У свою чергу, певним чином може змінюватися й середовище у разі взаємодії з особистістю, що долає. Це вказує на те, що дану систему можна розглядати як сильну.

Наступний параметр ділить системи на елементноавтономні й елементнонеавтономні (№ 20). У системах першого типу кожному елементу властиві основні характеристики системи в цілому, тоді як у системах другого типу такі характеристики не відзначаються. Очевидно, що розглянута нами система є елементнонеавтономною. Наприклад, особистість, яка є елементом взаємодії із середовищем, не має властивості даної взаємодії в цілому, а свідомість - властивості особистості.

Наступний параметр належить не до зіставлення властивостей елементів і системи в цілому, а до зіставлення властивостей елементів один з одним. За цим параметром розрізняються гомогенні й гетерогенні системи (№ 21). Перші складаються з однорідних елементів, другі - з різнорідних. У цілому система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» за своїми властивостями субстрати. Також, виходячи з психодинамічної парадигми, особистість є гетерогенною: свідомий рівень за своїми властивостями кардинально відмінний від несвідомого. З іншого боку, ми схильні вважати зовнішнє середовище, розглянуте в нашій системі, цілком гомогенним субстратом: як фактори онтогенетичного розвитку, так і актуальні вимоги середовища й стресор (кризова ситуація) мають спільну системну властивість: здатністю впливати на особистість. Властивістю, що відрізняє їх, є хронологія їх прояву.

На думку А.І. Уймова [169], від субстратної слід відрізнити гомогенність і гетерогенність як однорідність або різнорідність функціонування системи, що описується параметром № 22. Функціонування можна розуміти як відношення до якогось об'єкта, зокрема до середовища.

Функції елементів розглянутої системи розрізняються, тим самим вказують на їх функціональну гетерогенність.

Параметр № 23 виділяє циклічні й нециклічні системи. У цьому випадку ми не маємо право говорити про циклічність появи й зникнення елементів системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає», оскільки кількість і набір елементів у даній системі є стабільними. Питання про наявність циклічних змін системоутворюючих відношень і циклічних змін властивостей субстрату залишається для нас відкритим: воно вимагає аналізу поняття випадкового процесу. Виходячи з наявних емпіричних даних, ми не можемо однозначно стверджувати, чи є відношення між зовнішнім середовищем і особистістю, що долає, циклічними в часі, оскільки не досліджували дану проблему в динаміці. Просторова циклічність у цьому випадку не виявляється.

Наступний параметр (№ 24) ділить всі системи на ланцюгові та неланцюгові. У ланцюговій системі системоутворююче відношення співвідносить кожний елемент не більше ніж з двома іншими елементами. У нашому випадку, наприклад, несвідоме співвідноситься з більшим ніж двома іншими елементами: зі стресором, з факторами, що впливають на онтогенез, зі свідомим рівнем. Отже, система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» не є ланцюговою. Відомо, що в крайньому випадку ланцюгова система є замкнутою, коли елемент співвідноситься безпосередньо з двома, і тільки двома, іншими елементами. Ми можемо говорити про окремі випадки певної замкнутості системи. Це має місце тоді, коли копінг-поведінка впливає на стресор.

Параметр диференціації відношень на часткові й повні (№ 25) дозволяє нам визначити приналежність досліджуваної системи до повних. У часткових системах відношення встановлене не по всіх властивостях елементів системи, а лише по деяких. У нашому випадку фундаментальним відношенням є відношення, встановлене за всіма властивостями об'єктів, що співвідносяться, звичайно, настільки, наскільки вони можуть бути враховані.

Системоутворююче відношення в цьому випадку встановлене між об'єктами «у цілому» в розмаїтті їх властивостей. (Разом із тим, про повноту як системну властивість можна говорити певною мірою умовно, оскільки, на наш погляд, не всі властивості зовнішнього середовища так важливі для описуваної системи, як властивості особистості, що долає).

Останній, двадцять шостий параметр ділить усі існуючі системи на варіативні й неваріативні. Неваріативними називаються системи, будь-яке відношення в яких тотожне системоутворюючому, тоді як, навпаки, у варіативних системах мають місце не тільки системоутворюючі, а інші, несистемоутворюючі відношення. Природно, у системі, що досліджується у монографії можливе різноманіття відношень, не пов'язаних з описаними відношеннями взаємодії. Отже, щодо системи «зовнішнє середовище – особистість, що долає», оскільки вона є варіативної, має сенс введення загальносистемного поняття стану.

Таким чином, м'яке системне моделювання, проведене на підставі Параметричної загальної теорії систем, дозволило нам зобразити досліджувану систему «зовнішнє середовище – особистість, що долає» у загальнофілософських поняттях річ, властивість і відношення, визначити її системні дескриптори: концепт, структуру і субстрат, а також описати її основні реляційні й атрибутивні параметри. Це дає нам можливість розглядати копінг-поведінку в контексті загальносистемних закономірностей буття.

Висновки до п'ятого розділу

Емпірично верифіковано концептуальну модель дослідження. Показано, що соціально-демографічні дані необхідно включати в групу параметрів, що характеризують формування копінг-поведінки.

Інтегральні показники, сформовані в обох підвибірках, для даних, отриманих за проективними методиками, засвідчують спільність змістовно-

психологічного конструктивного поля, в якому виявляють себе показники тестів Сонді, Люшера й Вартегга. Цим спільним конструктивним полем і є сфера несвідомого.

При аналізі підсистеми «Свідомість» виявлено, що в кризовій ситуації загрози самоактуалізації усвідомлення недостатності психічних або фізичних ресурсів для задоволення тієї або іншої потреби пов'язане із загальною неадаптивною зміною психічного стану і поведінки. Тоді як у кризовій ситуації загрози життю дезадаптаційні порушення більш дифузні, специфічні і спектр їх ширший. Уявляючи реакції з боку свідомого рівня як одномірний континуум адаптивність-дезадаптивність, слід зазначити, що реакції в ситуаціях загрози вітальним потребам більш багатомірні. У ситуації екстремального стресу спостерігається інваріантність реагування свідомого рівня на ситуацію, унікальні особливості якого згідно з нашою моделлю пояснюються процесами, що відбуваються на несвідомому рівні особистості. Відповідно, дезадаптивні зміни в ситуаціях екстремального стресу більш розбалансовані і поліморфні.

У результаті аналізу підсистеми «Копінг» була побудована модель ієрархічної структури поведінки подолання, тим самим нам вдалося досягти досить високого рівня узагальнення емпіричних даних. Виявлено дві загальні для кожної з підвбірок категорії вищого порядку, що описують ключовий аспект структурної диференціації копінг-поведінки. Відповідно, її структура розбивалася на три рівні: рівень окремих (поведінкових, когнітивних тощо.) актів подолання, рівень специфічних для стресору копінг-стратегій і рівень неспецифічних типів копінгу: копінг, що потребує зусиль, і копінг, що уникає. Активність символічного мислення в ситуаціях стресу, пов'язаного із загрозою життю, перешкоджала прояву зусиль, спрямованих на регуляцію власних почуттів і вчинків і на здатність аналізувати проблему.

Параметр підсистеми «Свідомість», що характеризує здатність до контролю міжособистісної конфліктності, впливає на типи копінг-поведінки

в осіб, які перебувають у ситуаціях оцінювання: що посилює - щодо копінгу, що вимагає зусиль, що послабляє - щодо копінгу, що уникає.

Аналіз інтегральних моделей підтвердив, що в ситуаціях екстремального стресу роль несвідомих тенденцій у формуванні поведінки подолання зростає.

Розглядаючи особистість, яка долає, і зовнішнє середовище як систему, її концепт можна визначити як сукупність взаємодіючих одна з одною речей (у загальнофілософському понятті) - особистості й середовища. Структурою системи є взаємовідносини між особистістю, що долає, і зовнішнім середовищем, що впливає на неї. Субстратом системи є індивід і так званий «позаіндивідуальний простір», що вступає з ним у контакт.

Основні положення даного розділу відображені в публікаціях [115, 117, 119, 120, 121, 125, 126, 132, 135, 146].

РОЗДІЛ 6

РОЗРОБЛЕННЯ ДІАГНОСТИЧНИХ ТА КОРЕКЦІЙНИХ ЗАХОДІВ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ КОПІНГ- ПОВЕДІНКИ

6.1. Особливості несвідомого як індикаторикопінг-поведінки. застосування в експрес-діагностиці

У цьому підрозділі ми розглянемо одну з найбільш дискусійних проблем: дослідження поведінки подолання за допомогою проєктивних методик і розробки проєктивних методів вивчення копінгу, а також створення на їх основі експрес-методик, що використовуватимуться на ЕОМ.

Сучасний етап вивчення проблеми подолання стресу відзначений активним створенням різноманітного психодіагностичного інструментарію, призначеного для вивчення копінг-поведінки. Переважною більшістю цих методик є опитувальники або суб'єктивні самозвіти. Слід зазначити, що одержуваний за їхньою допомогою результат не є застрахованим від свідомих мотиваційних перекручувань з боку випробуваних. У свою чергу, проєктивні техніки більш стійкі до таких перекручувань. Серед них, як свідчить аналіз літератури, спеціальні методи, призначені для вивчення копінгу, одиничні, а їх валідність сумнівна. Відповідно, актуальним завданням є розробка проєктивних методів вивчення копінгу. Крім того, в умовах активно здійснюваної комп'ютеризації психодіагностики, важливим є створення на їх основі експрес-методик, процедура тестування за якими здійснювалася б на ЕОМ.

Для оцінки поведінки подолання була розроблена проєктивна техніка, що отримала назву «Метод вибору архетипових символів» (МВАС). Стимульним матеріалом даної техніки були вісім рисунків тесту Е. Вартегга [28], що являють собою розташовані на темному тлі квадрати білого кольору, що містять відповідні стимульні знаки чорного кольору (символи): крапку

(символ 1), маленьку хвилясту лінію (символ 2), послідовність трьох вертикальних штрихів, що збільшуються, розташованих на рівній відстані один від одного (символ 3), маленький чорний квадрат (символ 4), поздовжній і поперечний штрихи, що протистоять один одному (символ 5), горизонтальний і вертикальний штрихи (символ 6), півколо із крапок (символ 7) і склеписта дуга (символ 8).

Методика була вбудована в програмний психодіагностичний комплекс Consul Integrator 2.5 [33]. Перед початком тестування випробуваний знайомився з інструкцією наступного змісту: «У цьому тесті Вам будуть показані різні рисунки по парах. Порівняйте їх і виберіть той, який Вам найбільш симпатичний, приємний». На екрані стимули з'являлися попарно - один з одним (усього 28 пар). Випробуваний за допомогою маніпулятора «миша» вибирав символ, що сподобався. Результат тестування зберігався в базі даних у вигляді цифрової послідовності, що являє собою кодовану послідовність вибору стимульних знаків. Принцип показу стимулів був запозичений у Л.М. Собчик [157], яка запропонувала наступну модифікацію 8-колірного варіанту тесту М. Люшера: використати процедуру парного порівняння таблиць, тобто показувати колірні еталони парами, щоб виключити той, який найменше подобається, і виділити в будь-який довільно взятій парі кольори, яким надається перевага.

Як вказується в роботі С.О. Лілієнфілд, Дж.М. Вуда, Х.Н. Гарба [299], більшість проєктивних технік складається з невизначених стимулів, які специфічно релевантні оцінюваним конструктам. Запропонований у дослідженні метод характеризується матеріалом, релевантним, у першу чергу, архетипам, але не копінг-стратегіям. Проте, вважається, що за аналогією до тесту чорнильних плям Г. Роршаха, стимули якого попередньо не відбиралися для актуалізації енграм [299], незакінчені рисунки, актуалізуючи філогенетично домінуючий архаїчний символічний зміст особистості, можуть бути маркерами тих компонент несвідомого, що впливають на вибір способів подолання у важких життєвих ситуаціях.

Підставою для вибору стимульного матеріалу тесту Вартегга для оцінки поведінки подолання послужили наступні теоретичні положення. Рисунки тесту Е. Вартегга підібрані таким чином, що кожний з них, в силу своєї архетипової специфіки, провокує проєкцію певної психічної сфери [28]. За К.Г. Юнгом [178], в архетипах міститься досвід усього людства, починаючи з найдавніших часів, що сприяє реагуванню певним чином на повсякденний досвід індивіда. Ці праформи спливають у несвідомому й здатні впливати на нашу поведінку. І.Г. Белявський вказує, що психологи спрямували свою увагу на вивчення структури символів і динаміки міфів для того, щоб зрозуміти динаміку несвідомого [12].

Як вказує Е. Вартегг [28], саме в силу архетипового укорінення стимульних знаків, порядок рисунків не можна вважати випадковим. Репрезентація образу пов'язана, з одного боку, зі спонтанною активністю несвідомого, а з іншого - визначається наявною ситуацією та її оцінкою з боку свідомості. Ситуація стимулює виникнення релевантних елементів прихованого матеріалу і придушує виникнення ірелевантного матеріалу. Архетиповий образ є, отже, відбиттям реакції на конкретну ситуацію, також і стресову, де працює як свідомість, так і несвідоме [366].

Ряд емпіричних досліджень підтвердили зазначені тези. Б.Е. Акерман і Е. Суурвее [180] вказують, що рисунковий тест Е. Вартегга може використовуватися як методика для вивчення копінг-стратегій в 16-літніх підлітків. Роль архетипічних символів у формуванні подолання з важкими життєвими ситуаціями встановлена при вивченні передекзаменаційного стресу в підлітків [134]. Також виявлені фактори символічного змісту несвідомого, що детермінують вибір типів подолання з труднощами адаптації до умов вузу [143].

Застосовуваний стимульний матеріал підходить для експрес-методики через його відносну простоту при зображенні на екрані монітора, до того ж сама процедура тестування займає кілька хвилин, а профіль по МВАС можна відразу ж одержати після закінчення тестування.

Отже, доцільним є використання даної методики у вивченні поведінки подолання в ситуаціях оцінювання. Аналіз конструктивної валідності планується здійснити шляхом виявлення інтеркореляцій MBAC з показниками тесту Е. Вартегга, а також проєктивними техніками й опитувальниками, валідність яких уже відома. Критеріальну валідність MBAC передбачається перевірити за допомогою зіставлення показників методики з показниками опитувальника WOCQ [131, 171]. Також дослідження дасть можливість відповісти на теоретичні питання про взаємозв'язок поведінки подолання зі структурою символічного несвідомого.

Проєктивні техніки, спеціально створені для вивчення копінгу, нечисленні. Деякі з них спрямовані на вивчення поведінки подолання у дітей. У Тесті сепараційної тривоги (Separation Anxiety Test), авторами якого є Н. Слау і М. Грінберг [361], випробуванням пропонується серія з 6 фотографій дітей, які переживають розставання з батьками. Дитину (тест призначений для вікової групи 4-7 років) запитують, що, на її думку, відчуває герой і що він буде робити далі. Відповіді кодуються відповідно до 4 основних категорій і 21 субкатегорії. Оцінюється емоційна відкритість дитини і конструктивність її копінг-стратегій. Узгодженість думки експертів відносно кодування відповідей становить 84 %. Конструктивна валідність Тесту сепараційної тривоги підтвердилася тільки для методики Strange Situation Procedure, хоча даних про надійність даної методики немає. С. Кеті, М.Л. Еллертон і Дж.А. Ритчі [220] використали авторську проєктивну техніку для вивчення того, як діти оцінюють венопункцію і долають негативні емоції, що викликані нею. Застосування цієї методики обмежене вузьким колом ситуацій медичного обстеження, а дані про її валідність і надійність відсутні.

Аперцептивний тест подолання (Apperceptive Coping Test, АСТ) запропонований Д. Білскером і М. Гілбертом в 1994 р. [цит. по 213] і спрямований на вивчення копінг-поведінки дорослих індивідів шляхом аналізу їх розповідей, що складені за 12 стимульними картами, що

зображують різні ситуації соціальної взаємодії (деякі карти мають чоловічий і жіночий варіанти). АСТ містить дві шкали міжособистісного оточення, чотири шкали афекту і п'ять шкал копінг-поведінки («Пасивний копінг», «Агресивний копінг», «Афіліативний копінг», «Самовпевнений копінг» і «Неадаптивний копінг»). Жодна зі шкал копінг-поведінки в дослідженні П. Брауна [213] не виявила достатньої однотайності експертів щодо кодування відповідей. Надійність, розрахована для шкал пасивного й агресивного копіngu, була значно вищою, ніж надійність для інших трьох шкал копіngu. Шкала пасивного копіngu корелювала зі шкалою «Домінування» Опитувальника оцінки особистості (Personality Assessment Inventory, PAI). Інші шкали таких кореляцій не виявили. Шкала «Афіліативний копінг» характеризувалася високим рівнем конкурентної валідності, диференціюючи клінічну та неклінічну групи. Конкурентна валідність для інших шкал копіngu методики АСТ не встановлена.

Порівняно з указаними методиками рисунковий тест Е. Вартегга характеризується значно вищими психометричними показниками. К. Меллберг [310] встановив, що даний тест прогностично валідний щодо успішності адаптації і навчання в спеціальних середніх навчальних закладах. Однак сила кореляційних взаємозв'язків з експертною оцінкою була невисокою. У дослідженні Е. Ройвайнена і П. Рууска [339] були виявлені взаємозв'язки між параметрами тесту Е. Вартегга і Торонтською шкалою алексітимії. В іншому дослідженні [366] встановлено значна кількість кореляцій (хоча й невеликих за модулем 0,20 - 0,30) між тестом Е. Вартегга й методиками ВРР-5, Опитувальником оцінки ефективності і 16-РФ. А. Крізі [237] встановив відповідність між архетиповими символами і картами тесту Г. Роршаха, а також між наданням переваги 5-му графічному елементу й кольорними шоками. Слід зазначити, що валідність тесту Е. Вартегга значно поступається валідності більшості опитувальників. Проте вважається, що в перспективі можливе створення надійних і валідних індексів для даного тесту, за аналогією до розроблених для тесту Г. Роршаха [340].

У дослідженні взяли участь 308 абітурієнтів, які проходили дослідження в період складання вступних іспитів до ВНЗ. Для визначення внутрішньої структури МВАС були розраховані кореляції між показниками методики за Спірменом. Показником методики був ранг символу, що розраховується в такий спосіб: якщо символ перебував на першій позиції (тобто йому при виборі надавалася перевага), йому привласнювався ранг «8», якщо на другій - ранг «7» і так далі до найменшого рангу «1», що привласнюється стимульному знаку, якому найменше надається переваги.

Таблиця 6.60

Інтеркореляції між показниками МВАС

Символ МВАС		1	2	3	4	5	6	7	8
1	ρ	1	-0,066	-0,217	0,125	-0,332	-0,185	-0,189	-0,162
	p		0,249	0,000	0,029	0,000	0,001	0,001	0,004
2	ρ	-0,066	1	-0,304	-0,203	-0,115	-0,311	0,060	-0,193
	p	0,249		0,000	0,000	0,044	0,000	0,290	0,001
3	ρ	-0,217	-0,304	1	-0,197	0,059	0,088	-0,256	-0,161
	p	0,000	0,000		0,001	0,299	0,123	0,000	0,005
4	ρ	0,125	-0,203	-0,197	1	-0,240	-0,077	-0,227	-0,134
	p	0,029	0,000	0,001		0,000	0,176	0,000	0,019
5	ρ	-0,332	-0,115	0,059	-0,240	1	-0,107	-0,053	-0,191
	p	0,000	0,044	0,299	0,000		0,061	0,357	0,001
6	ρ	-0,185	-0,311	0,088	-0,077	-0,107	1	-0,222	0,051
	p	0,001	0,000	0,123	0,176	0,061		0,000	0,375
7	ρ	-0,189	0,060	-0,256	-0,227	-0,053	-0,222	1	-0,082
	p	0,001	0,290	0,000	0,000	0,357	0,000		0,151
8	ρ	-0,162	-0,193	-0,161	-0,134	-0,191	0,051	-0,082	1
	p	0,004	0,001	0,005	0,019	0,001	0,375	0,151	

Примітка: жирним шрифтом позначені статистично значимі значення коефіцієнтів кореляції.

Аналіз матриці інтеркореляції (табл. 6.60) показує, що всі значимі взаємозв'язки між показниками є негативними. Це пояснюється особливостями методики: кожний графічний елемент займає своє місце в ряді символів за рахунок інших стимульних знаків. У профілі всі без винятку символи не можуть мати ранги відповідні першим позиціям, як і ранги відповідні останнім. Тобто при «вибудовуванні» символічного ряду підвищення рангу будь-якого графічного елементу буде супроводжуватися зниженням рангів для певної частини інших графічних елементів.

Відповідно ця матриця не є такою, що факторизується. Це підтверджує й значення критерію Кайзера-Мейера-Олкіна, що дорівнює 0,036. Отже, для встановлення факторної структури методики звичайний факторний аналіз не застосовується. Проте процедура категоріального аналізу головних компонент дає можливість взаємозв'язки між показниками МВАС зобразити у просторі низької розмірності. У таблиці 6.3 наведені параметри моделі, що складається з трьох вимірів.

Таблиця 6.61

**Параметри тривимірної моделі, отриманої при категоріальному аналізі
головних компонент**

Розмірність	λ	Власне значення	Частка дисперсії, що пояснюється (%)
1	0,554	1,941	24,259
2	0,463	1,681	21,019
3	0,287	1,335	16,691
Усього	0,909*	3,622	61,113

Примітка: * підсумкова α Кронбаха, що ґрунтується на сукупному власному значенні

Як метод нормалізації використовувався метод, за яким провідними є змінні, а не об'єкти. Дані показники були включені в аналіз як ординальні величини. Відповідно до критерію Кайзера були відібрані розмірності, що

мають власні значення більше 1, що кумулятивно пояснюють більше 61 % дисперсії. Інтерпретація результатів категоріального аналізу головних компонент здійснюється на основі аналізу компонентних навантажень на відповідні розмірності, що розуміються також геометрично як координатні осі (табл. 6.62).

Таблиця 6.62

**Матриця компонентних навантажень, отримана в результаті
категоріального аналізу головних компонент**

Символ МВАС	Розмірність		
	1	2	3
1	-0,386	-0,636	-0,318
2	0,639	-0,206	-0,262
3	-0,404	0,617	-0,190
4	-0,470	-0,580	-0,056
5	0,046	0,637	-0,441
6	-0,585	0,291	0,438
7	0,756	0,011	0,063
8	0,199	-0,022	0,858

Як видно з даної таблиці, максимальні за модулем навантаження на першу розмірність (вісь) склали символи 2 і 7 - з позитивним знаком, а також символ 6 - з негативним. Позитивний полюс другої осі характеризувався навантаженнями символів 3 і 5, негативний - символів 1 і 4. Символ 8 відрізнявся максимальним навантаженням на третю вісь.

Візуально групування символів МВАС можна оцінити за допомогою рисунку 50. На рисунку розглядається графічне вирішення категоріального аналізу головних компонент у просторі перших двох розмірностей.

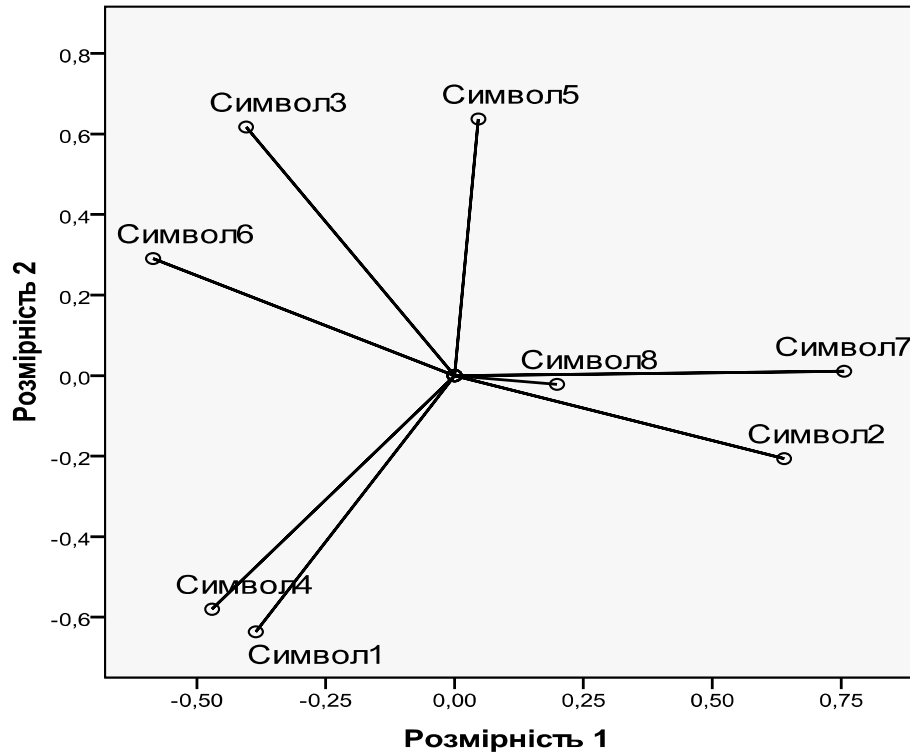

Рисунок 6.52. Групування символів МВАС у двовимірному просторі

Як видно з рисунку 6.52 символи 1 і 4, розташовані у лівій нижній частині рисунка, найбільш близькі один одному: їх поєднують такі візуальні характеристики: малий розмір і наявність декількох осей центральної симетрії. Символи 2, 7 і 8, розташовані в правій частині, характеризуються таким параметром як зігнутість, при цьому символ 8 відрізняється від усіх інших великим розміром (цим, імовірно, і пояснюється його зміщення по третій осі). У лівій верхній частині двовимірного простору розташовані символи 3, 5, 6 - вони групуються за такою якістю як прямизна.

Отже, категоріальний аналіз дозволив виділити основні блоки показників МВАС, структура яких ґрунтується на геометричних особливостях стимульних знаків.

Перевірка критеріальної валідності дала можливість оцінити, які ж аспекти поведінки подолання характеризує вибір символів МВАС. На першому етапі були розраховані кореляції за Спірменом між функцією символу й опитувальника WOCQ для набору шкал С.І. Хаїрової [171] і

авторської моделі [131]. Результати кореляційного аналізу представлені в таблицях додатків Д.1 і Д.2 відповідно.

Усі взаємозв'язки характеризувалися незначними коефіцієнтами кореляції. Проте деякі з них були значимими на рівні $p < 0,05$. Так переважання 1-го символу негативно корелювало зі шкалою «Самозвинувачення», переважання 2-го символу – зі шкалою «Відстороненість» також негативно. Вибір 3-го символу виявив позитивну кореляцію зі шкалою «Фокусування на позитиві» і негативну – зі шкалами «Прийняття бажаного за дійсне» і «Уникання-відхід». Позиція 4-го символу була негативно взаємозалежна зі шкалою «Взяття відповідальності». У свою чергу, 5-й символ з даною шкалою корелював позитивно, як і зі шкалою «Самозвинувачення». Виявлені кореляції для 6-го символу були наступними: позитивні - зі шкалами «Самозвинувачення», «Відстороненість», «Взяття відповідальності», негативні – зі шкалами «Поведінкова розрядка», «Конфронтація». Ранг 8-го символу виявив позитивну кореляцію зі шкалою «Самозвинувачення».

Далі оцінювалися взаємозв'язки між окремими пунктами опитувальника і функціями символів (табл. 6.63).

Таблиця 6.63

Кореляції між показниками МВАС і пунктами WOCQ

Пункти опитувальника WOCQ	ρ	p
1-й символ		
29. Я розумів, що сам винен у тому, що все так вийшло	-0,132	0,020
3-й символ		
2. Я спробував проаналізувати проблему, щоб зрозуміти її краще	0,165	0,004
10. Я не став нічого робити, щоб не погіршити ситуацію	-0,153	0,007
23. Завдяки цій ситуації я змінився або виріс як особистість	0,176	0,002
25. Я вибачився або щось зробив, щоб виправити ситуацію	0,129	0,024
30. У мене з'явився новий погляд на певні речі	0,135	0,018

Продовження таблиця 6.63

Пункти опитувальника WOCQ	ρ	p
3-й символ		
39. Я зробив певні кроки для того, щоб змінити ситуацію на краще	0,131	0,022
56. Завдяки цій ситуації щось у мені змінилося на краще	0,170	0,003
64. Я спробував заспокоїтися, перш ніж вирішити, що робити далі	0,138	0,016
66. Після цього випадку в мене з'явилося багато нових ідей і планів	0,115	0,044
4-й символ		
25. Я вибачився або щось зробив, щоб виправити ситуацію	-0,177	0,002
5-й символ		
9. Я лаяв сам себе	0,147	0,010
12. Я упокорився долі, мені однаково ніколи не щастить	0,118	0,038
46. Я наполягав на своєму й домагався того, чого хотів	-0,123	0,032
58. Мені хотілося, щоб проблема зникла або як-небудь вирішилася сама собою	0,129	0,023
6-й символ		
52. Я намагався вирішити проблему різними способами	0,152	0,008
61. Я приготувався до гіршого	0,119	0,036
7-й символ		
61. Я приготувався до гіршого	-0,126	0,027
8-й символ		
18. Я шукав співчуття й підтримки від кого-небудь	0,129	0,024

Наведений в таблиці 6.63 комплексний аналіз взаємозв'язків між показниками MBAC, з одного боку, і шкалами та пунктами WOCQ - з іншого, дозволив висунути припущення про те, на вибір яких способів подолання у важких життєвих ситуаціях вказує переважання певного графічного елемента. Символи інтерпретувалися відповідно до теоретичних уявлень Е. Вартегга [28] і А. Крізі [237].

Отже, взаємозв'язки 1-го символу вказували на надання переваги йому тими випробуваними, хто тією чи іншою мірою відмовлявся визнавати свою провину в ситуації. За Е. Вартеггом, цей символ характеризує таку рису як упевненість у собі, інший автор - А. Крізі - вважає, що даний графічний

елемент відбиває самооцінку особистості. З огляду на взаємозв'язки з параметрами опитувальника, можна припустити, що 1-й символ сенситивний до використання такого паттерна поведінки, який можна позначити як «концентрація на власній правоті».

На думку Е. Вартегга, сфера, за яку відповідає 2-й символ, – це емоційність і контакт. А Крізі звужує сферу графічного елемента до взаємовідносин з жіночими об'єктами. Негативна кореляція зі шкалою «Відстороненість» також вказує на очевидний «контактний» аспект символу. Його роль можна описати як «залученість до проблемної ситуації».

Позитивний вибір 3-го символу в тесті МВАС був відзначений у тих осіб, хто орієнтований на зміну проблемної ситуації, а також на позитивні перетворення власної особистості, здійснювані завдяки їй. Діагностичне значення даного знаку за А. Крізі – рівні активності особистості. Е. Вартегг підкреслює, що за вибором 3-го символу стоять такі особистісні особливості, як честолюбство й цілеспрямованість. Отже, даний графічний елемент є взаємозалежним з проактивним копінгом, під яким розуміються зусилля по вибудовуванню загальних ресурсів, спрямованих на подолання ситуацій, що являють собою складні завдання і життєві виклики. Такі зусилля сприяють особистісному зростанню [353]. На думку Е. Грінгласс [268], проактивний копінг ґрунтується на прагненні досягти мети.

Сфера 4-го символу розуміються Е. Вартеггом як аспекти страху, примусу й провини (для А. Крізі - взаємовідносини із чоловічими об'єктами). У даному дослідженні неприйняття бажання відповідати за важку ситуацію і виправляти її може бути охарактеризоване як «Відхід від відповідальності і змінювання ситуації», що може бути зумовлено латентними страхами.

При зіставленні способів подолання, що відрізняють переважання 5-го символу, очевидною є невідповідність їх теоретичним визначенням Е. Вартегга й А. Крізі, які розуміли сферу даного стимульного знаку як вольову регуляцію й агресивність відповідно. У даному ж дослідженні

тенденції, що стоять за даним стимулом у тесті MBAC, розумілися як «Інтернальна пасивність».

У теорії Е. Вартегга 6-й графічний елемент вказує на раціональну регуляцію, для А. Крізі – на взаємовідношення з реальністю. Кореляції цього стимулу свідчили про тенденції, що стоять за ним, орієнтуватися на негативний результат розвитку важкої ситуації й пропонувати різноманітні способи вирішення проблеми. Відповідний паттерн поведінки був позначений як «превентивний копінг», що, на відміну від проактивного, ґрунтується на відчутті загрози [268].

7-й символ характеризувався подоланням, пов'язаним з придушенням песимістичних настроїв. Його архетиповий зміст Е. Вартеггом розуміється як інтуїція й витонченість, а А. Крізі – як сексуальна енергія.

Дослідження показало, що переважання 8-го стимульного знаку пов'язане з прагненням поділитися з оточуючими виникаючим відчуттям власної провини. За Е. Вартеггом, даний символ характеризує архетип зв'язування, захисту й гармонії, за А. Крізі, його діагностичне значення – соціалізація.

Таблиця 6.64

Відповідність між переважанням символів MBAC і способами подолання

Символ MBAC	Спосіб подолання
1	Концентрація на власній правоті
2	Залученість до ситуації
3	Проактивний копінг
4	Відхід від відповідальності й зміни ситуації
5	Інтернальна пасивність
6	Превентивний копінг
7	Придушення песимізму
8	Розкриття інтрапунітивних переживань

У таблиці 6.64 представлені результати перевірки критеріальної валідності МВАС, формалізовані у вигляді співвідношень між символами, яким надається перевага, і способами подолання. Виявлені копінг-реакції, що стоять за даними стимульними знаками, здебільшого (7 з 8 випадків) кореспондують з теоретичними положеннями про символічний зміст графічних елементів тесту Е. Вартегга.

Ступінь репрезентації досліджуваного конструкта в результатах тесту МВАС вивчався шляхом оцінки взаємозв'язків його показників з показниками інших методик. Від того, наскільки методика корелюватиме з іншими змінними, з якими вона теоретично повинна корелювати, визначається її конструктна валідність. Оскільки МВАС ранг графічного елемента в рисунковому тесті розраховувався аналогічно: ранг «8» - символ, з якого почалося рисування, ранг «1» - символ, яким закінчилося рисування.

Таблиця 6.65

Кореляції (за Спірменом) між показниками МВАС і розташуванням символу в тесті Е. Вартегга

Символ МВАС	Символ у рисунковому тесті Е. Вартегга								
		1	2	3	4	5	6	7	8
1	ρ	0,104	-0,035	-0,102	0,119	0,013	-0,106	0,013	0,025
	p	0,068	0,540	0,074	0,037	0,815	0,062	0,826	0,658
2	ρ	0,050	0,136	-0,055	-0,010	-0,118	-0,016	-0,025	-0,029
	p	0,381	0,017	0,339	0,864	0,039	0,782	0,668	0,618
3	ρ	-0,031	0,032	0,196	-0,150	0,032	0,075	-0,052	-0,070
	p	0,593	0,578	0,001	0,008	0,579	0,191	0,364	0,223
4	ρ	-0,043	-0,104	-0,002	0,152	-0,018	0,015	-0,034	0,048
	p	0,447	0,067	0,979	0,008	0,756	0,789	0,548	0,401

Продовження таблиці 6.65

Символ	МВАС	Символ у рисунковому тесті Е. Вартегга							
		1	2	3	4	5	6	7	8
5	ρ	-0,036	-0,001	0,001	-0,065	0,200	0,068	-0,047	-0,122
	p	0,528	0,987	0,984	0,254	0,000	0,234	0,416	0,033
6	ρ	0,067	0,027	0,050	-0,005	-0,069	0,124	-0,096	-0,034
	p	0,240	0,635	0,377	0,925	0,224	0,029	0,094	0,547
7	ρ	-0,066	0,013	0,003	-0,053	-0,007	-0,129	0,206	0,011
	p	0,245	0,823	0,954	0,353	0,901	0,024	0,000	0,845
8	ρ	0,013	-0,063	-0,080	-0,008	-0,022	-0,020	0,054	0,108
	p	0,820	0,273	0,160	0,886	0,702	0,728	0,342	0,058

Кореляції між рангами символів у графічному варіанті тесту і МВАС наведені в таблиці 6.65. Значимі взаємозв'язки між вибором символу в тесті МВАС і послідовністю виконання рисунків в оригінальному рисунковому тесті вказують на конструктну валідність даної методики щодо її здатності актуалізувати символічний вміст. Чим більше надаємо переваги символу в послідовності рисування, тим частіше він обирається індивідом і в експрес-методиці. Виключення становлять символи 1 і 8, кореляції їх позицій між собою в комп'ютерному і графічному варіантах знаходились на рівні $p=0,068$, $p=0,058$ відповідно. Це зумовлено тим, що ступінь переважання 1-го стимулу в оригінальному варіанті методики був вищим, а 8-го - нижчим. У графічному варіанті розташування 1-го символу вгорі ліворуч спонукає випробуваного починати саме з нього, на відміну від 8-го графічного елемента, розташованого внизу праворуч, тоді як у комп'ютерному варіанті стимули з'являються у випадковому порядку.

Виявлені також значимі кореляції між рангами стимульних знаків МВАС і показниками наступних методик: метод багатостороннього дослідження особистості (ММИЛ), метод портретних виборів Л. Сонді і

метод колірних виборів М. Люшера. Ці взаємозв'язки здебільшого кореспондували з теоретичними концепціями, на яких побудовані методики [13, 37, 157]. Це також підтверджує конструктну валідність МВАС.

Надання переваги 1-му символу прямо корелювало з виразністю реакції *h_u*- тесту Л. Сонді ($\rho = 0,129$; $p=0,024$). Дана реакція вказує на існуючу межу між внутрішнім світом і психічною реальністю індивіда, а також на спробу приховати прагнення до значимості, що може схилити його до спроб затвердити свою правоту в проблемних ситуаціях.

Кореляції 2-го символу МВАС були негативні з деякими шкалами опитувальника ММИЛ: із першою шкалою ($\rho=-0,118$; $p=0,042$), а також із третьою шкалою ($\rho=-0,118$; $p=0,042$). Дане сполучення шкал розуміється як виразність соматичних проявів в індивіда, якими він відгороджується від реальності в проблемних ситуаціях. Відповідно, зниження значень даних шкал вказує на залученість до ситуації, що кореспондує з відповідним способом подолання. Ранг 2-го стимульного знаку негативно корелював з позицією чорного кольору ($\rho=-0,146$; $p=0,010$), що вказує на тимчасове витиснення протесту, відносну схильність до миролюбства.

3-й графічний елемент був позитивно пов'язаний з 3-ою і 6-ою шкалами опитувальника ММИЛ ($\rho=0,122$; $p=0,035$ і $\rho=0,127$; $p=0,028$ відповідно), що інтерпретується як прагнення до розширення свого «Я», що відбиває певні аспекти проактивного копіngu. Взаємозв'язки з реакціями тесту Л. Сонді були різноманітними: позитивними з *s+* ($\rho=0,133$; $p=0,020$), *k-* ($\rho=0,122$; $p=0,033$), *h_u*- ($\rho=0,132$; $p=0,021$), негативними з *k+* ($\rho=-0,126$; $p=0,028$), що вказує на соціалізовану агресивність як рушійний механізм проактивного копіngu.

Надання переваги 4-му символу позитивно корелювало з 8-й шкалою опитувальника ММИЛ ($\rho=0,125$; $p=0,030$) і реакцією *e-* ($\rho=0,113$; $p=0,048$) тесту Л. Сонді й негативно з реакціями *h+* ($\rho=-0,161$; $p=0,005$) і *m+* ($\rho=-0,153$; $p=0,007$) того ж тесту. Відомо, що у випадках, коли навіть незначні фрустрації ведуть до виникнення стійких і тривалих негативних емоцій, а компенсація досягається шляхом дистанціювання і відходу з

навколишнього середовища у внутрішній світ, у профілі, як правило, з'являється пік за восьмою шкалою [13]. Дана тенденція підтверджує прагнення до відходу від вирішення проблеми, що стоїть за даним символом. На несвідомому рівні це виявляється у вигляді накопичення агресивних афектів і зменшення контактів з навколишнім світом.

Взаємозв'язки 5-го символу МВАС з тестом Л. Сонді характеризувалися як позитивним знаком - з реакціями h+ ($\rho=0,148$; $p=0,009$) і d- ($\rho=0,154$; $p=0,007$), так і негативним з реакцією d+ ($\rho=-0,129$; $p=0,024$). Сукупність зазначених реакцій свідчить про ригідність і відмову від пошуку, що підтверджує пасивне подолання, що характеризується 5-м графічним елементом.

Роль 6-го символу як маркера превентивного копінгу, підтверджувалася значимими кореляціями його рангів з наступними реакціями тесту Л. Сонді: k- ($\rho=0,116$; $p=0,042$) k+ ($\rho=-0,142$; $p=0,013$) d- ($\rho=0,150$; $p=0,008$), що вказують на здатність до ефективного тестування реальності. Для 7-го й 8-го символів МВАС значимих кореляцій з показниками контрольних методик не виявлено.

Для визначення статистичних тестових норм, а також для створення інтерпретативних схем профілю по МВАС пропонується використати поняття «функція символу». Це поняття вводиться за аналогією з тестом М. Люшера [157], де використання «функції кольору» викликане необхідністю структурування процесу інтерпретації колірної профілю. Відповідно, виділяються наступні функції символічного ряду.

«Явне переважання» (знак "+") привласнюється першим двом графічним елементам, яким надається перевага, що вказують на основний спосіб дії й на мету, до якої прагне випробуваний.

«Переважання» (3-я й 4-а позиції) позначається знаком "X" і вказує на справжній стан речей, ситуацію й образ дій, що впливають з даної ситуації.

«Байдужість» (5-а й 6-а позиції) позначається знаком "=" і вказує на незатребувані в даних випадках резерви, на індіферентну зону, на ті особливості особистості, що залишаються незадіяними.

«Неприйняття» (7-а й 8-а позиції) позначається знаком "-" і вказує на придушені потреби особистості.

Таблиця 6.66

Представленість символів у відповідних функціях

Символ МВАС	Функція							
	Явне переважання (+)		Переважання (X)		Байдужість (=)		Неприйняття (-)	
	n	Частка %	n	Частка %	n	Частка %	n	Частка %
1	48	15,584	75	24,351	100	32,468	85	27,597
2	100	32,468	97	31,494	55	17,857	56	18,182
3	73	23,701	96	31,169	82	26,623	57	18,506
4	35	11,364	67	21,753	83	26,948	123	39,935
5	25	8,117	73	23,701	99	32,143	111	36,039
6	29	9,416	50	16,234	105	34,091	124	40,260
7	127	41,234	90	29,221	54	17,532	37	12,013
8	179	58,117	68	22,078	39	12,662	22	7,143

Частотний аналіз представленості символів у відповідних функціях (табл. 6.66) свідчить, що типами копінг-поведінки, які переважають в абітурієнтів, є придушення песимістичних настроїв і прагнення поділитися своїми інтрапунітивними переживаннями. Найбільше неприйняття вони відчують щодо подолання по типу відходу від відповідальності й зміни ситуації, інтернальної пасивності й превентивного копінгу.

Важливим уявляється питання про взаємозв'язок між переважанням графічних символів МВАС і категоріями копінгу вищого порядку.

Якщо розглядати вибірку абітурієнтів цілісно, то, описуючи кореляційні взаємозв'язки, що розраховуються за Спірменом, між показниками проєктивної експрес-методики й типами копінгу, можна відзначити, що тільки два з них були статистично значимими на рівні $p < 0,05$ (табл. 6.67).

Таблиця 6.67

Кореляції між показниками МВАС і типами копінгу по всій вибірці абітурієнтів

Тип копінгу		Символ МВАС							
		1	2	3	4	5	6	7	8
КПЗ	ρ	-0,003	0,016	0,137	0,009	-0,066	-0,014	-0,042	-0,072
	p	0,963	0,781	0,016	0,880	0,247	0,813	0,465	0,211
КУ	ρ	-0,026	0,006	-0,006	0,025	0,057	0,082	-0,120	0,027
	p	0,65	0,919	0,914	0,657	0,322	0,152	0,035	0,634

Як видно з таблиці 6.67 найбільш сильний внесок у копінг, що вимагає зусиль, робить 3-й символ МВАС. За даними А. Крізі [236], даний символ відбиває інтенціональні аспекти особистості, її активність, динамічність. Відповідно в зусиллях, докладених індивідом для здійснення подолання важких життєвих ситуацій, актуалізуються несвідомі архетипові компоненти, пов'язані з енергетичним потенціалом особистості. Статично значимим маркером копінгу, що уникає, є 7-й стимульний знак. Натомість взаємозв'язок між даними параметрами є негативним. Психологічний конструкт, що відбивається даним символом, – сенситивність – перешкоджає прояву копінгу, що уникає. Тобто у тих індивідів, в яких більш виражений поведінковий паттерн, що виростає із глибин несвідомого і описуваний Е. Вартеггом як «делікатність і витонченість» [28], відзначається знижена здатність реагувати униканням на важку життєву ситуацію.

Розглянемо тепер у гендерному аспекті проблему взаємовідношення архетипових символів і категорій поведінки подолання вищого порядку (табл. 6.68).

Таблиця 6.68

**Кореляції між показниками МВАС і типами копінгу в абітурієнтів
(гендерний аспект)**

Тип копінгу		Символ МВАС							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Чоловіча стать									
КПЗ	ρ	0,025	0,014	0,265	0,023	-0,155	-0,021	-0,196	-0,055
	p	0,816	0,898	0,012	0,833	0,145	0,842	0,065	0,608
КУ	ρ	-0,067	-0,103	0,158	0,026	0,075	0,095	-0,075	-0,029
	p	0,532	0,334	0,138	0,806	0,480	0,372	0,480	0,786
Жіноча стать									
КПЗ	ρ	-0,009	0,021	0,078	-0,019	-0,026	-0,003	0,013	-0,078
	p	0,890	0,761	0,255	0,785	0,708	0,961	0,853	0,253
КУ	ρ	-0,020	0,016	-0,034	0,024	0,066	0,124	-0,170	0,049
	p	0,772	0,813	0,623	0,726	0,332	0,069	0,012	0,473

Ми бачимо з таблиці 6.68, що тенденції, які стоять за 3-м стимульним знаком в абітурієнтів чоловічої статі, набувають ще більшої виразності, тоді як у випробуваних жіночої статі вони є статистично незначущими. Навпаки, тенденції, що стоять за 7-м символом, активніше виявляються у жінок, а в чоловіків їх не можна вважати статистично значимими. Отже, у чоловіків підтверджується роль як маркера копінг-поведінки «чоловічого» символу, а в жінок - «жіночого».

Особливий інтерес становить вивчення розглянутих кореляційних взаємозв'язків у контексті результату вступу абітурієнтів до ВНЗ, що наведене у таблиці 6.69.

Таблиця 6.69

Кореляції між показниками МВАС і типами копінгу в абітурієнтів, в залежності від успішності складання іспитів

Тип копінгу		Символ МВАС							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Успішне складання									
КПЗ	ρ	-0,026	-0,003	0,134	0,001	-0,001	-0,033	-0,038	-0,103
	p	0,705	0,963	0,054	0,994	0,983	0,635	0,586	0,141
КУ	ρ	-0,060	-0,030	-0,017	0,015	0,171	0,084	-0,131	-0,011
	p	0,387	0,668	0,809	0,827	0,014	0,229	0,060	0,873
Неуспішне складання									
КПЗ	ρ	0,031	0,068	0,129	-0,005	-0,186	0,032	-0,038	0,000
	p	0,759	0,499	0,201	0,957	0,063	0,752	0,707	0,999
КУ	ρ	0,052	0,123	0,023	0,059	-0,197	0,068	-0,110	0,102
	p	0,606	0,221	0,824	0,562	0,049	0,500	0,274	0,314

Виходячи з таблиці 6.69, поділ підвибірки абітурієнтів на дві групи залежно від успішності складання ними вступних іспитів, дав можливість виявити ключову роль у копінгу, що уникає, 5-го стимульного знаку. Вказуючи на наповненість несвідомого агресивною енергією [236], даний показник МВАС має статистично значимі кореляції з параметром копінгу, що уникає, в обох групах, при цьому спрямованість цих взаємозв'язків протилежна.

Для абітурієнтів, які згодом успішно склали іспити, більш високий рівень несвідомої агресивності сприяв тому, що вони прагнули уникнути зіткнення зі стресором, тоді як більш низький рівень, навпаки,

супроводжувався прагненням до взаємодії зі стресором. Такий спосіб поведінки вказує на їх більшу конгруентність щодо відповідного середовища і ситуації. В абітурієнтів, які не вступили до ВНЗ, тенденція була прямо протилежною.

Отже, було встановлено, що символічний зміст особистості має кореляти з поведінкою подолання не тільки на рівні окремих актів подолання і копінг-стратегій, але й на рівні категорій вищого порядку - типів копінгу.

Таким чином, на сьогодні розроблювальні проєктивні методи вивчення подолання одиничні і до того ж вони недостатньо обґрунтовані психометрично. Перевагою авторської методики є те, що вона захищена від мотиваційних перекручувань і установок на процедуру тестування. Крім того, вона за мінімальний час тестування дозволяє отримати важливу інформацію про способи подолання індивіда. Недоліком є те, що коефіцієнти кореляції між MBAC і WOCQ вказували на слабкі взаємозв'язки, хоча це характерно для вивчення лінійних взаємозв'язків між переважною більшістю методик дослідження неусвідомлюваного і усвідомлюваного рівнів особистості. Проєктивна техніка MBAC потребує подальшої валідазації. Можливе застосування методу на інших контингентах, а також для дослідження інших психологічних феноменів.

6.2. Корекційні заходи для підвищення ефективності копінг-поведінки у досліджуваних контингентів

Ми встановили, що в абітурієнтів з усіх компонентів підсистеми «Свідомість» найсильніший вплив як на копінг, що потребує зусиль, так і на копінг, що уникає, чинить інтегральна змінна «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності». Але у першому випадку цей вплив є прямим ($\beta_1 = -0,843$; $\beta_2 = -0,188$; $\beta = \beta_1 * \beta_2 = 0,159$), а у другому – зворотнім ($\beta_1 = -0,843$; $\beta_2 = -0,188$; $\beta = \beta_1 * \beta_2 = -0,347$). Тобто в ситуаціях оцінювання цими якостями, що сприяють більш ефективному подоланню є здатність до саморегуляції,

розслабленість, адекватне самосприйняття, позитивні комунікативні установки, легкість у спілкуванні. І навпаки, свідомі механізми, задіяні у формуванні менш успішних копінг-стратегій, відбивають такі основні аспекти особистісних особливостей, як знижений самоконтроль, напруженість, занижена чи завищена самооцінка, негативні установки стосовно навколишніх, комунікативні труднощі. У зв'язку із цим ключовими корекційними заходами, здатними послабити негативні прояви психологічних реакцій можуть бути групові заняття, здійснювані в тренінговій формі, метою яких є поліпшення групової взаємодії й формування позитивних комунікативних установок.

Програма тренінгу по розвитку здатності до контролю міжособистісної конфліктності: «Міжособистісні конфлікти в період складання іспитів. шляхи розв'язання».

Цільова аудиторія: Абітурієнти, студенти

Цілі тренінгу:

1. - Розвиток навичок самоконтролю;
2. - Освоєння ефективних технологій вирішення міжособистісних конфліктів.

Передбачуваний ефект тренінгу: уміння розпізнавати конфлікти і ситуації, що ведуть до них, на етапі складання іспитів, шукати й розробляти способи їх взаємовигідного розв'язання.

Концепція тренінгу.

При складанні вступних іспитів більшість абітурієнтів, відчувають тривогу, занепокоєність, у них зростає відчуття конкурентності, що як правило, призводить до міжособистісних конфліктів. І розриваючи комунікативні зв'язки, абітурієнт позбавляє себе соціальних ресурсів, що сприяють успішнішому подоланню

Програма тренінгу:

Знайомство учасників і створення обстановки працездатності групи.

Завдання:

1. Формулювання мети і завдань тренінгу.
2. Введення правил групової взаємодії.
3. Знайомство, встановлення контакту з групою: прояснення очікувань, побоювань і сумнівів учасників групи, формування робочого настрою.
4. Теоретична інформація: іспит, як фактор психоемоційного напруження; конфлікти, що викликані психоемоційним стресом; види конфліктів.

Проведення тренінгових вправ.

Вправа 1. Учасники сідають по колу, тренер стоїть у центрі кола. Інструкція: «Зараз у нас буде можливість продовжити знайомство. Зробимо це так: той, хто стоїть у центрі кола (спочатку ним буду я) пропонує помінятися місцями (пересісти) всім тим, хто має якусь спільну ознаку». Цю ознаку він називає. Наприклад, я кажу: «Пересядьте всі ті, у кого є сестри», - і всі, у кого є сестри, повинні помінятися місцями. При цьому той, хто стоїть у центрі кола, повинен намагатися встигнути зайняти одне із звільнених місць, а той, хто залишиться у центрі кола без місця, продовжить гру. Використовуємо цю ситуацію для того, щоб якомога більше дізнатися одне про одного. Коли вправа завершена, тренер може звернутися до групи з питанням: «Як ви почуваетесь?» або «Який ваш настрій зараз?» Зазвичай, вправа проходить весело. Вона дозволяє знизити напруження, піднімає настрій, активізує увагу і мислення.

Вправа 2. Всі учасники групи сідають по колу.

Інструкція: «Перед нами стоїть спільне завдання: одночасно та якомога швидше усі учасники не домовляючись і не виголошуючи ні слова, повинні «викинути» однакову кількість пальців на обох руках. Вирішувати цю задачу ми будемо таким чином: я рахуватиму - один, два, три - і на рахунок три всі одночасно «викидають» пальці. Деякий час, достатній для того, щоб зрозуміти, чи впоралися ми із завданням, не опускаємо руки. Якщо

завдання не вирішене, ми робимо чергову спробу. Зрозуміло? Давайте почнемо".

Вправа може проходити по-різному. Інколи групі потрібно до тридцяти повторень, перш ніж завдання буде вирішено, інколи досить чотирьох-п'яти. У будь-якому випадку вправа дає багатий матеріал для обговорення, який може бути використаний у ході тренінгу, а також у різних соціально-психологічних практикумах.

Вправа 3. Всі учасники сідають по колу.

Інструкція: "Зараз в кожного з вас буде 1,5 хвилини для того, щоб звернутися до групи. Мета звернення: допомогти кожному відволіктися від проблем, які не відносяться до нашої роботи, зосередитися на ситуації «тут і тепер», повністю включитися до «роботи групи».

Після того, як всі учасники виконають це завдання, тренер звертається до групи з питанням: «Чиє звернення подіяло на вас найсильніше, допомогло включитися у ситуацію "тут і тепер", відволіктися від проблем, що не відносяться до групової роботи?»

Обговорення звернень, які прозвучали, дозволяє виявити ті моменти, які дозволяють найефективніше виконати це завдання. Найбільшого результату досягають ті учасники, які під час звернення дивляться в очі тим, до кого вони звертаються, фрази виголошують чітко, ясно, зрозуміло, орієнтуються на інтереси слухачів, говорять про те, що співзвучно їх переживанням, виявляють справжню зацікавленість, щирість, відвертість, гнучкість, не чинять тиску, не нав'язують свою точку зору і таке інше.

Вправа 4. Учасники сідають по колу.

Інструкція: «Хай кожен з вас подумає над тим, яку якість він більш за все цінує в людях. Після того, як ви зробите свій вибір, придумайте (або пригадайте) коротку розповідь, історію, притчу, які несли б інформацію про обрану вами якість. Почувши вашу розповідь (історію, притчу), інші учасники групи повинні зрозуміти, про яку якість йдеться».

Після першого, а також кожної з подальших розповідей тренер звертається до групи з питанням: «Як вам здається, про яку якість йшла мова?» (або: «Як вам здається, про яку якість нам хотів повідомити Андрій?»). Після того, як учасники групи висловлять свої припущення, тренер звертається до самого розповідача і просить його сказати, яку якість обрав він. Вправа дозволяє учасникам краще узнати одне одного, вона спонукає членів групи до прояву творчої активності, розвиває уяву.

Вправа 5. Група сідає по колу.

Інструкція: «Давайте уявимо собі, що всі ми - велика друкарська машинка. Кожен з нас - букви на клавіатурі (трохи пізніше ми розподілимо букви, кожному дістанеться по три букви алфавіту). Наша машинка може друкувати різні слова і робить вона це так: я говорю слово, наприклад, «потяг», і тоді той, кому дісталася буква «п», плескає у долоні, потім ми всі разом плескаємо у долоні, потім плескає у долоні той, у кого буква «о», і знову загальний плескіт і так далі. (Тренер розподіляє букви). Коли наша машинка надрукує перше слово, я скажу наступне. Якщо наша машинка зробить помилку, то ми друкуватимемо слово із самого початку.

Тренер приступає до проведення вправи, підбираючи при цьому такі слова, щоб всі члени групи мали змогу прийняти в неї участь.

У ході виконання вправи тренер може ускладнити завдання: запропонувати в одному слові всім разом плескати у долоні двічі між буквами, а в наступному - один раз після приголосних і двічі після голосних, можна замінити плескіт на вставання.

У результаті проведення вправи мобілізується увага, покращується настрій, підвищується активність учасників занять. Вправа дозволяє звернути увагу на необхідність постійного включення у процес спільної діяльності, що певною мірою інтегрує групу.

Вправа 6. Учасники сідають по колу.

Інструкція: «Давайте всі разом намалюємо картину. Я візьму полотно і намалюю на ньому щось, потім передам це полотно Тані (це учасниця групи,

яка сидить зліва від тренера). Вона візьме його і намалює на ньому те, що їй заманеться, і розкаже нам, що вона намалювала, потім передасть картину далі».

Після того, як тренер переконається, що всі учасники групи зрозуміли, як вони «малюватимуть» картину, він «бере» уявне полотно в рамі і говорить: «Я беру полотно і малюю на ньому лінію горизонту», і передає майбутню картину учасниці, що сидить зліва. Тренер уважно слухає і запам'ятовує, що намалював на картині кожен учасник. Побувавши у кожного, картина повертається до тренера, який «бере» картину і говорить: «І ось тепер я тримаю в руках цю картину і бачу на ній лінію горизонту, яку намалював(намалювала) я..." І далі тренер промовляє те, що намалював кожен учасник групи, називаючи його ім'я і звертаючись до нього у цей момент. Наприклад, «...бачу на ній лінію горизонту, яку намалював(намалювала) я, і море, яке намалювала ти, Таня, і піщаний берег, який намалював ти, Ігор, і вогнище на березі, яке намалював ти, Андрій.

В результаті проведення цієї вправи в групі виникає позитивний емоційний настрій, створюється емоційна єдність. Інколи відчуття, емоції, образи настільки сильні, що утрудняють перехід до реалістичніших, раціональніших моментів роботи. В цьому випадку треба надати можливість учасникам групи відреагувати їх відчуття і емоції, поставивши їм питання: "Як ви відчуваєтеся?" або: "Можливо, у вас виникли відчуття, переживання, ідеї, якими ви хотіли б поділитися з іншими?"

Вправа 7. Всі учасники сідають по колу.

Інструкція: «Зараз ми попрацюємо у парах. (Тренер називає склад пар, підібраних з урахуванням суб'єктивних уподобань учасників та їх психологічних особливостей.) Сядьте таким чином, щоб кожній парі було зручно працювати. Вирішить самі, хто з вас почне виконувати вправу. (Тренер переконається, що в кожній парі визначений учасник, який починатиме вправу.) Той, хто починає вправу, набере вигляду сумної, чимось засмученої, млявої людини. Спробуйте знайти засоби для того, щоб

увійти до цього стану. Напарник повинен, використовуючи різні засоби, змінити стан сумного учасника у позитивний бік, викликати у нього посмішку, сміх, активізувати його, не удаючись до фізичного контакту. Коли ви впораєтесь із завданням, поміняйтеся ролями».

При обговоренні вправи вдається отримати конкретний перелік засобів, які використовувалися учасниками для зміни стану свого партнера, а також опису зусиль «сумних» учасників, які їм доводилося докладати, щоб зберегти свій стан. У результаті обговорення з'являються ідеї про необхідність гнучкості в обранні засобів, які можуть бути використані для зміни станів, про відсутність універсальних алгоритмів вживання цих засобів.

Вправа проходить динамічно, потребує значних зусиль учасників у пошуку засобів зміни стану їх партнера. Вправа може створювати ефекти, пов'язані з активізацією захисних механізмів учасників, тому тренерові слід враховувати цю можливість при підборі пар та в ході обговорення.

Вправа 8. Група сідає по колу.

Інструкція: «Для виконання цієї вправи ми розділимося на пари. (Тренер може запропонувати групі об'єднатися у пари за бажанням або ж сам складе пари. Якщо в групі непарна кількість учасників, тренер може сам взяти участь у вправі). Нехай кожна пара учасників півтори хвилини розмовляє, сидячи спиною одне до одного, півтори хвилини - один сидячи, інший - стоячи і навпаки (обличчям одне до одного), півтори хвилини - сидячи обличчям один до одного.

При обговоренні вправи тренер може поставити питання про те, в якому положенні ведення бесіди було найбільш важким, складним, а в якому найбільш комфортним. Учасники досить аргументовано промовляють ідеї про найбільшу комфортність рівних положень (наприклад, обидва сидять). Це дозволяє висловити думку про важливість рівності позицій учасників для ефективного встановлення контакту, відсутності між ними бар'єрів, про знаходження очей на одному рівні.

Вправа 9. Учасники сідають по колу.

Інструкція: «Зараз я роздам деяким з вас картки, на яких позначені ті або інші емоційні стани. Ті, хто отримає картки, прочитають що на них написано, але так, щоб напис не бачили інші члени групи, і потім по черзі змалюють цей стан. Ми дивитимемося та намагатимемося зрозуміти, який стан змальовано».

У ході вправи тренер дає можливість учасникам висловити свої думки відносно змальованого стану, потім називає його. У ході обговорення нерідко висловлюються ідеї про те, які стани розпізнаються насилу, що може сприяти розумінню. Кожного разу після того, як стан визначено (наприклад, радість), можна запитати, перш за все в тих, хто дав правильну відповідь, потім і в інших учасників групи, на які ознаки вони орієнтувалися, визначаючи стан людини. Таке обговорення дає можливість зібрати «банк» тих невербальних проявів, на які можна орієнтуватися, визначаючи стан людини.

Крім того, дана вправа дозволяє розвивати виразність поведінки у тих учасників, яким тренер пропонує змалювати той або інший стан.

Вправа 10. Всі учасники сідають по колу.

Інструкція: «Хай кожен з вас по черзі зробить подарунок своєму сусідові зліва (за стрілкою годинника). Подарунок треба зробити («вручити») мовчки (невербально), але так, щоб ваш сусід зрозумів, що ви йому подарували. Той, хто отримує подарунок, повинен намагатися зрозуміти, що йому дарять. Поки всі не отримають подарунки, говорити нічого не треба. Все робимо мовчки».

Коли всі отримають подарунки (коло замкнеться), тренер звертається до того учасника групи, який отримав подарунок останнім, і запитує його про те, який подарунок він отримав. Після того, як той відповість, тренер звертається до учасника, який вручав подарунок, і запитує про те, який подарунок він зробив. Якщо у відповідях є розбіжності, потрібно з'ясувати, з чим конкретно пов'язане непорозуміння. Якщо учасник групи не може сказати, що йому подарували, можна запитати про це у групи. Отриманий

матеріал дозволяє обговорити ідеї, які відносяться до закономірностей підготовки, передачі й прийому інформації у процесі спілкування.

При обговоренні вправи учасники можуть формулювати умови, які полегшують розуміння у процесі спілкування. Найчастіше до цих умов відносять виділення істотної ознаки «подарунку», що однозначно розуміється, використання адекватних засобів невербального зображення істотної ознаки, концентрацію уваги на партнерові.

Вправа 11. Учасники розбиваються на пари.

Інструкція: «Зараз кожен з вас по черзі розповість своєму партнерові яку-небудь історію. Краще, якщо це буде історія із закінченим сюжетом, яка розкриває різноманітні почуття, переживання її учасників, психологічні проблеми, колізії, тобто не слід обмежуватися простим оповіданням: я встав, вмивався, поснідав, одягнувся, вийшов з будинку, почекав автобус і так далі. Але це має бути така історія, яку ви б могли розповісти усім нам в колі. У кожного з напарників буде по 3 хвилини, щоб розповісти свою історію. Я стежитиму за часом і скажу вам, коли він закінчиться для першого розповідача, а коли - для другого». Учасники групи розповідають одне одному свої історії. «Тепер в кожній з пар один із партнерів переходить по колу (за стрілкою годинника) в іншу пару. У нових парах ви розповідаєте одне одному ті історії, які почули від своїх партнерів у попередніх парах».

Після того, як історії розказані, всі повертаються до кола, і тренер пропонує кожному розповісти ту історію, яку він почув у другій парі. Після кожної розповіді тренер звертається до того, від кого розповідач почув цю історію, і до того, хто розповів її спочатку, тобто до автора історії, з питаннями: "Що виявилось упущеним з того, що ви розповіли? Що викривлене?», «Можливо з'явилося щось нове, те, про що ви не говорили?»

Вправа 12. Група розбивається на «трійки».

Інструкція: «Під час виконання вправи дві людини розмовляють, третя виступає у ролі «контролера». Будуть проведені три бесіди: кожен поговорить з кожним і кожен по черзі виступить в ролі контролера. Одна

розмова розрахована хвилин на 8-10. Я стежитиму за часом і скажу вам, коли треба помінятися ролями. Розмовляючи в парі, дотримуйтеся наступного правила: перш ніж висловити свою думку, щодо питання, яке обговорюється, треба повторити все те, що сказав співрозмовник. Повторення може починатися словами: "Ти думаєш...", "Ти говориш..."» Контролер стежить за дотриманням цього правила і має право втрутитися до розмови, коли ті, що розмовляють забувають його «виконувати».

Тема для бесіди пропонується тренером і залежить від складу групи. Наприклад, у групі керівників можна запропонувати таку тему: "Вибрати три найбільш важливі якості, якими повинен володіти керівник для успішної роботи".

Після завершення вправи доцільно обговорити в групі таке питання: «Як впливало на бесіду повторення слів співрозмовника?» Зазвичай, в процесі обговорення висловлюються такі ідеї:

- це дозволяло перевірити, чи правильно я зрозумів співрозмовника;
- давало можливість не відхилитися від теми обговорення, триматися в «руслі» проблеми, говорити про одне й те саме;
- в процесі повторення відбувалося осмислення слів співрозмовника;
- давало можливість краще запам'ятати те, що сказав співрозмовник;
- покращувало емоційний контакт (приємно переконалися, що тебе почули, зрозуміли);
- слухаючи свої слова у викладі іншого, починаєш краще розуміти себе, помічати нові аспекти обговорюваної проблеми і так далі.

Вправа 13. Всі учасники сідають по колу.

Інструкція: «Наша робота добігає кінця. Ми маємо попрощатися. Проте перш ніж роз'їхатися, зберемо «валізу». Ми працювали разом, тому і збирати «валізу» для кожного будемо разом. Вміст «валізи» буде особливим. Оскільки ми займалися проблемою спілкування, туди ми «покладемо» те, що кожному з нас допомагає у спілкуванні, і те, що заважає. «Валізу» ми збиратимемо у відсутність людини, а коли ми закінчимо, то ми запросимо її

та вручимо «валізу». Вона повинна її взяти і унести з собою, не ставлячи питань. Збираючи «валізу», ми дотримуватимемося деяких правил:

1. У «валізу» треба «покласти» однакову кількість якостей, що допомагають та заважають.

2. Кожна якість «укладатиметься» у «валізу» лише з відома всієї групи. Якщо хто-небудь з нас, хоч би один, не згоден, то група може спробувати його переконати у правильності свого рішення, а якщо це не вдасться зробити, якість до «валізи» не «кладеться».

3. «Покласти» до «валізи» можна лише ті якості, які виявилися в ході праці в групі.

4. «Покласти» до «валізи» можна лише ті якості, які піддаються корекції.

Керувати збором «валізи» буде кожен з нас по черзі. Припустимо, ти, Сергій, почнеш, а далі продовжить Іван і так далі. Прохання не забувати ті правила, про які ми говорили.

Тренер може запропонувати використовувати для тимчасового орієнтиру досвід обговорення якостей учасника, якому першому збирають «валізу». Переходити до обговорення якостей слід лише тоді, коли керівник збору «валізи» вислухає пропозиції. Під час збору «валіз» тренер сидить за колом.

Для того, щоб зробити цю ситуацію доброзичливішою, такою, що не викликає образи учасників, не слід дозволяти вручати зібрану «валізу» у вигляді запису. При плануванні роботи групи, тренер повинен врахувати, що збір «валізи» в такому варіанті потребує багато часу: в середньому по 20 хвилин на кожного учасника групи.

Отже, нами на підставі інтегральних моделей була розроблена корекційна програма для осіб у кризовій ситуації загрози самоактуалізації.

Також за допомогою цих моделей було встановлено, що в осіб у кризовій ситуації загрози життю, найсильнішим ефектом на копінг-поведінку характеризується така інтегральна змінна свідомого рівня, як «Залежна

поведінка». При чому вплив цієї змінної на копінг, що уникає, є додатнім ($\beta_1=0,970$; $\beta_2=0,187$; $\beta=\beta_1*\beta_2=0,181$), а на копінг, що потребує зусиль – від'ємним ($\beta_1=0,926$; $\beta_2=-0,066$; $\beta=\beta_1*\beta_2=0,061$). Отже особистісними якостями, що сприяють більш ефективному подоланню в екстремальних ситуаціях є спроможність до швидкого прийняття рішень, спонтанна поведінкова активність, домінантність, незалежність думок і вчинків, а також завадостійкість поведінки – здатність зберігати активність і результативність діяльності в складних умовах. Але свідомі механізми, задіяні у формуванні менш успішних копінг-стратегій, виражають такі основні аспекти особистісних особливостей, як схильність до «стоп-реакцій», блокування активності, субмісивність, нездатність формувати власну думку окремо від інших і здійснювати рішучі вчинки, чутливість до завад. Відповідно, провідними корекційними заходами виступають групові заняття, здійснювані в тренінговій формі, метою яких є активізація прийняття рішень у надзвичайних обставинах та запобігання «стоп-реакцій».

Програма тренінгу по розвитку здатності до протистоянню залежної поведінки: «Швидке та самостійне прийняття рішень у екстремальних ситуаціях».

Цільова аудиторія: пожежні, рятівники, інші працівник МНС, всі, хто стикається у процесі своєї професійної діяльності з прийняттям рішень у екстремальних обставинах.

Цілі тренінгу:

1. Розвиток навичок швидкого та самостійного прийняття рішень;
2. Освоєння ефективних технологій формування завадостійкості психіки, запобігання виникнення «стоп-реакцій» в процесі діяльності.

Передбачуваний ефект тренінгу: формування стану психічної готовності до прийняття рішень і прояву адекватної активності вне залежності від впливів екстремальних факторів, що спричиняють небезпеку для здоров'я й життя.

Концепція тренінгу.

Наукові факти говорять про те, що висококваліфіковані фахівці, що не мають спеціальної підготовки до екстремальних ситуацій, не забезпечують необхідної надійності в такій діяльності. Найбільш складний для них процес ухвалення рішення. Експерименти показали, що в екстремальній ситуації більше $\frac{3}{4}$ -х тривалості від часу її локалізації затрачається на ухвалення рішення. Це обумовлене не тільки недостатністю інформації або слабкою професійною підготовленістю, але в 50 - 60 % випадків страхом за наслідки своїх дій, за можливість помилки, слабким вольовим імпульсом, звичкою до опікунства, слабохарактерністю.

Фахівець, що володіє тільки професійним досвідом дії в стандартних умовах, як правило, не в змозі надійно діяти в нестандартній ситуації. Суть справи в тому, що психічні стани, що забезпечують діяльність у стандартних умовах, в екстремальній обстановці функціонують за іншими законами. Наприклад, у звичайній діяльності домінуючий мотив підвищує працездатність, в екстремальній ситуації він може звузити сприйняття й спотворити оцінку дійсної погрози. Якщо у звичайній професійній діяльності стійкий стереотип як основа автоматизованих навичок сприяє вправності й спритності в здійсненні дій, то в екстремальній ситуації він гальмує перемикання уваги з режиму непродуктивного функціонування на продуктивний, тобто усвідомлення нової інформації, ухвалення нового рішення.

Програма тренінгу:

Знайомство учасників і створення обстановки працездатності групи.

Завдання:

1. Формулювання мети і завдань тренінгу.
2. Введення правил групової взаємодії.
3. Знайомство, встановлення контакту з групою: прояснення очікувань, побоювань і сумнівів учасників групи, формування робочого настрою.

4. Теоретична інформація: екстремальні фактори, що впливають на людину; механізми прийняття рішень; стоп-реакції і форми залежності

5. Проведення тренінгових вправ.

Вправи:

Вправа 1. Учасники сідають по колу, тренер стоїть в центрі кола.

Інструкція: «Зараз у нас буде можливість продовжити знайомство. Зробимо це так: той, хто стоїть в центрі круга (спершу ним буду я) пропонує помінятися місцями (пересісти) всім тим, хто володіє якоюсь загальною ознакою». Цю ознаку він називає. Наприклад, я скажу: «Пересядьте всі ті, у кого є сестри», - і все, у кого є сестри, повинні помінятися місцями. При цьому той, хто стоїть в центрі кола, повинен постаратися встигнути зайняти одне з місць, яке звільнилося, а той, хто залишиться в центрі кола без місця, продовжить гру. Використовуємо цю ситуацію для того, щоб більше дізнатися одне про одного. Коли вправа завершена, тренер може звернутися до групи з питанням: «Як ви почуваетесь?» або «Який зараз ваш настрій?» Зазвичай, вправа проходить весело. Вона дозволяє знизити напруженість, піднімає настрій, активізує увагу і мислення.

Вправа 2. Учасники групи стають в одну шеренгу, обернувшись обличчям в один бік.

Інструкція: «Я рахуватиму і на кожен рахунок ви повинні стрибнути, обернувшись при цьому на 90 градусів. Виконувати завдання будемо мовчки, не переговорюючись одне з одним. Завдання – всім обернутися обличчям в один бік та намагатися зробити це щонайшвидше».

Тренер припиняє рахунок, коли всі учасники групи стоятимуть обличчям в один бік.

Вправа об'єднує групу, підвищує настрій, знижує напруженість, скутість. Крім того, вона дає кожному досвід участі у спільній діяльності, в ході якої члени групи повинні «домовитися», прийти до загального рішення. Питання: «Що допомагало групі впоратися з поставленим завданням?», «Що перешкодило виконати завдання швидше?», «Що могло б допомогти

виконати завдання швидше?» і тому подібне - дають можливість виявити моменти у поведінці, що мають значення у ситуації, коли група виробляє спільне рішення, повинна про щось домовитися і так далі.

Зазвичай при цьому виявляється необхідність орієнтуватися одне на одного, погоджувати свої дії з діями інших, вникати у логіку, позицію інших; виявляється, що не варто чинити тиск в ситуаціях, які передбачають співпрацю як найбільш ефективний спосіб поведінки.

Вправа 3. Учасники стають у коло.

Інструкція: «Давайте встанемо ближче одне до одного, утворюємо більш тісне коло і всі протягнемо руки до середини кола. За моєю командою всі одночасно візьмемося за руки і зробимо це так, щоб в кожній руці кожного з нас виявилася одна чиясь рука. При цьому намагатимемося не братися за руки з тими, хто стоїть поряд з вами. Отже, давайте почнемо. Один, два, три».

Після того, як тренер переконається, що всі руки з'єднані попарно, він пропонує учасникам групи «розплутатися», не рознімаючи рук. Тренер теж бере участь у вправі, але при цьому під час «розплутування» активної участі у пошуках варіантів не приймає. Під час виконання вправи в групі досить часто виникає ідея неможливості рішення поставленої задачі. В цьому випадку тренер повинен спокійно сказати, що завдання має рішення, розплутатися можна завжди. Вправа може завершитися одним з трьох варіантів:

1. Всі учасники групи опиняться в одному колі (при цьому хтось може стояти обличчям до кола, хтось спиною, це неважливо, головне, щоб всі послідовно утворили коло).

2. Учасники групи утворюють два або більше незалежних кола.

3. Учасники групи утворюють кола, які з'єднані одне з одним, як ланки в ланцюжку. Час, що витрачається групами на виконання цієї вправи, може бути дуже різним, він варіюється від 3-5 хвилин до 1 години. Коли завдання виконане, можна звернутися до групи з питаннями: «Що нам

допомагало впоратися з поставленим завданням?» або «Що можна було б робити інакше для того, щоб швидше впоратися з поставленим завданням. Під час обговорення учасники групи зазвичай приходять до думки, що успішно вирішувати таку задачу в ході спільної діяльності допомагає доброзичливе, дбайливе відношення одне до одного, турбота про те, щоб кожен відчував себе комфортно, постійна орієнтація в ситуації, врахування думки кожного, поява оригінальних нових ідей і так далі.

Вправа 4

Інструкція: «Хай кожен з вас придумає який-небудь рух і по черзі продемонструє його всім. При цьому будемо уважні і намагатимемося запам'ятати рух кожного».

Група виконує цю частину завдання.

«Тепер, коли ми всі запам'ятали рухи одне одного, приступимо до самої вправи. Той, хто починає, виконує спочатку свій рух, а потім рух того з нас, кому він захоче передати хід. Всім вам треба бути дуже уважними, щоб не пропустити той момент, коли буде виконано ваш власний рух і право ходу перейде до вас. Той, кому передають хід, повинен буде зробити свій рух і передати хід далі. Зверніть увагу на одне обмеження: не можна передавати хід назад, тобто тому, хто тільки що передав хід вам». По ходу вправи тренер спонукає учасників діяти швидше. Після закінчення вправи можна поставити питання: «Які у вас були труднощі?», «Який ваш настрій?»

Вправа 5. Учасники сідають у коло.

Інструкція: «Я роздам вам картки, на яких написана назва тварини. Назви повторюються на двох картках. Наприклад, якщо вам дістанеться картка, на якій буде написано «слон», знайте, що у когось є картка, на якій також написано «слон». Тренер роздає картки (якщо в групі непарна кількість учасників, тренер теж бере участь у вправі). «Прочитайте, будь ласка, що написано на вашій картці. Зробіть це так, щоб напис бачили лише ви. Тепер картку можна прибрати. Завдання кожного - знайти свою пару. При цьому можна користуватися будь-якими виразними засобами, не можна лише

нічого говорити і видавати характерні звуки «вашої тварини». Іншими словами - все, що ми робитимемо, ми робитимемо мовчки. Коли ви знайдете свою пару, залишайтеся поруч, але продовжуйте мовчати, не переговорюйтеся. Лише коли всі пари будуть утворені, ми перевіримо, що у нас вийшло».

Після того, як всі учасники групи знайшли свою пару, тренер запитує по черзі в кожній парі: «Хто ви?» Вправа сприяє подальшому розкріпаченню учасників. В той же час вона сприяє розвитку виразної поведінки, спонукає учасників, з одного боку, бути уважними до дій інших, а з іншого - шукати такі засоби самовираження, які будуть зрозумілі іншим. Після завершення вправи можна запропонувати поділитися враженнями, розповісти про те, як учасники знаходили свою пару.

Вправа 6. Всі учасники сідають по колу.

Інструкція: «Хай один з нас (пізніше ми вирішимо, хто) деякий час побуде за дверима. Ми, тим часом, розділимося на дві підгрупи за якоюсь обраною нами ознакою. Ознака повинна візуально фіксуватися і однозначно ділити групу на дві частини (наприклад, наявність шнурків на взутті). Дві підгрупи, що утворилися, сідають в різних місцях так, щоб вони були позначені у просторі. Учасник, що повернувся, повинен визначити, за якою ознакою група розділилася на дві частини».

Після того, як учасник впорається із поставленим завданням, тренер пропонує кому-небудь ще раз спробувати визначити ознаку, за якою розділяється група. Учасник, що висловив бажання продовжити вправу, виходить за двері, і в цей час група змінює ознаку і розділяється на підгрупи. Після закінчення вправи можна обговорити виниклі складнощі.

Вправа направлена на розвиток спостережливості, активізує увагу, а також мислення.

Вправа 7. Учасники групи діляться на дві підгрупи.

Інструкція: «Кожній підгрупі дається 7 хвилин на підготовку, під час якої вона повинна буде вибрати яке-небудь відчуття або емоцію (емоційний

стан) і продумати, як його можна відобразити. Це може бути або скульптурне зображення, або невербальна дія. У зображенні повинні брати участь всі члени підгрупи. Тоді як перша підгрупа показує те, що вона підготувала, друга підгрупа відгадує, яке відчуття або емоція показано. Потім підгрупи міняються місцями.

Підгрупи готуються в різних приміщеннях. Після того, як підготовка закінчена, тренер пропонує одній з підгруп відобразити те відчуття або стан, який вони обрали, не називаючи його. Інша підгрупа дивиться. Потім їй дається одна хвилина на обговорення і хтось один висловлює думку підгрупи. Після цього тренер звертається до підгрупи, яка демонструвала відчуття або стан з тим, щоб вони сказали, яке відчуття або стан вони хотіли показати. Потім підгрупи міняються місцями.

Починаючи обговорення результатів виконання цієї вправи, тренер орієнтується на те, чи допущені були учасниками підгруп помилки і який їх характер. Як правило, помилки, що допускаються в цій вправі, пов'язані з наступними обставинами:

- учасники не зрозуміли зображення, яке пропонувалося їм іншою підгрупою;
- учасники не знайшли точного слова для позначення змальованого відчуття або стану;
- учасникам не вдалося передати у своєму зображенні зміст емоції або відчуття.

Якщо допущена помилка, то в ході обговорення можна поговорити про те, з чим вона пов'язана. Досить часто причиною помилок буває незгодженість в роботі підгрупи, невміння вислухати і почути всіх.

Якщо ж підгрупи правильно ідентифікують запропоновані їм зображення емоційних станів або відчуттів, то тренер може поставити групі питання: «По яких ознаках ви визначали стан або відчуття?» Відповідь на це питання дозволяє виявити (перерахувати) ті конкретні прояви невербальної

поведінки людини, які є сигнально значущими для розуміння стану інших людей.

Вправа 8 Група встає у коло. Тренер виходить з кола та участі у вправі не приймає.

Інструкція: «Подумки оберіть собі пару і вирішите, як ви запропонуєте партнерові провести завтрашній день. Інформацію про ваші пропозиції треба передавати лише невербальними засобами. Пропонувати варіанти проведення завтрашнього дня починаєте всі одночасно за моїм сигналом».

При обговоренні вправи тренер звертає увагу на правильність розуміння партнерів одне одним, а також на те, що допомагало і що заважало досягненню цього розуміння. Зазвичай виникаючі ідеї групуються довкола необхідності зосередитися на партнерові і знаходженні адекватних засобів, які забезпечують однозначне тлумачення невербальних послань і, отже, їх розуміння. Також нерідко у групі виникає потреба в додатковій підтверджуючій інформації або її повторенні.

Отриманий в результаті виконання вправи матеріал дає можливість постановки проблеми про закономірності передачі та прийому інформації. Тренер запам'ятовує ефекти, які виявилися, і може використовувати їх при ілюстрації орієнтовних основ, що відносяться до прийому і передачі інформації в процесі спілкування.

Вправа 9. Учасники діляться навпіл (якщо в групі непарне число учасників, тренер теж бере участь у вправі), утворюючи дві шеренги, і сідають обличчям одне до одного так, щоб напроти кожного хтось сидів.

Інструкція: «Уявіть собі, що всі ми їдемо в автобусах. Одна підгрупа їде в одному автобусі, друга - в іншому. Автобуси зупинилися поруч в транспортному заторі. Ви сидите біля вікна і бачите, що в іншому автобусі прямо навпроти вас і теж біля вікна сидить ваш знайомий. Це великий успіх, тому що вам треба терміново передати йому важливу інформацію, і ви, скориставшись ситуацією робите це. Але зробити все це ви можете лише мовчки, без слів, невербально. Часу на це у вас небагато. Той, кому

передають інформацію, повинен намагатися зрозуміти, що йому повідомляє його знайомий».

Цей фрагмент вправи може модифікуватися таким чином. Тренер заздалегідь може підготувати для кожного учасника текст повідомлення, яке треба передати. Це дає можливість врахувати особливості і успішність в тренінгу кожного учасника. На першому етапі вправи тренер пропонує одній шерензі виступити в ролі тих, хто передає інформацію, а другий – тих, хто приймає повідомлення. Слід дати можливість учасникам підготуватися до виконання вправи. Коли все готово, тренер пропонує кому-небудь з першої шеренги почати передавати інформацію, а інших просить уважно дивитися.

Після того, як інформація передана, той учасник групи, кому вона була призначена, говорить про те, як він зрозумів те, що йому тільки що повідомили. Інші учасники в цей час можуть висловлювати свої версії вербалізації переданого тексту. Це активізує роботу і дозволяє придбати більш широкий матеріал для обговорення, знижує напруженість. Після цього той, хто передавав інформацію говорить, чи правильно його зрозуміли, і при необхідності вносить корективи.

Вправа 10. Всі учасники сідають по колу.

Інструкція: «Наша робота добігає кінця. Ми маємо попрощатися. Проте, перш ніж роз'їхатися, зберемо «валізу». Ми працювали разом, тому і збирати «валізу» для кожного будемо разом. Вміст «валізи» буде особливим. Оскільки ми займалися проблемою спілкування, туди ми «покладемо» все те, що кожному з нас допомагає у спілкуванні, і те, що заважає. «Валізу» ми збиратимемо у відсутність людини, а коли ми закінчимо, то ми запросимо її та й вручимо «валізу». Вона повинна її взяти і унести з собою, не ставлячи питань. Збираючи «валізу», ми дотримуватимемося деяких правил:

1. У «валізу» треба «покласти» однакову кількість якостей, що допомагають та заважають.

2. Кожна якість «укладатиметься» у «валізу» лише з відома всієї групи. Якщо хто-небудь з нас, хоч би один, не згоден, то група може спробувати

його переконати у правильності свого рішення, а якщо це не вдасться зробити, якість в «валізу» не «кладеться».

3. «Покласти» до «валізи» можна лише ті якості, які виявилися в ході праці в групі.

4. «Покласти» до «валізи» можна лише ті якості, які піддаються корекції.

Керувати збором «валізи» буде кожен з нас по черзі. Допустимо, ти, Сергій, почнеш, а далі продовжить Іван і так далі. Прохання не забувати ті правила, про які ми говорили.

Тренер може запропонувати використовувати для тимчасового орієнтиру досвід обговорення якостей учасника, якому першому збирають «валізу». Переходити до обговорення якостей слід лише тоді, коли керівник збору «валізи» вислухає пропозиції. Під час збору «валіз» тренер сидить за кругом. Для того, щоб зробити цю ситуацію доброзичливішою, такою, що не викликає образи учасників, не слід дозволяти вручати зібрану «валізу» у вигляді запису. При плануванні роботи групи, тренер повинен врахувати, що збір «валізи» в такому варіанті потребує багато часу: в середньому по 20 хвилин на кожного учасника групи.

Таким чином, визначено, що в кризовій ситуації загрози самоактуалізації з усіх компонентів підсистеми «Свідомість» найсильніший вплив як на копінг, що потребує зусиль, так і на копінг, що уникає, чинить інтегральна змінна «Здатність до контролю міжособистісної конфліктності». Але у першому випадку цей вплив є прямим, а у другому – зворотнім. Тобто цими якостями, що сприяють більш ефективному подоланню є здатність до саморегуляції, розслабленість, адекватне самосприйняття, позитивні комунікативні установки, легкість у спілкуванні. І навпаки, свідомі механізми, задіяні у формуванні менш успішних копінг-стратегій, відбивають такі основні аспекти особистісних особливостей, як знижений самоконтроль, напруженість, занижена чи завищена самооцінка, негативні установки стосовно навколишніх, комунікативні труднощі. З'ясовано, що в

співробітників МНС найсильнішим ефектом на копінг-поведінку характеризується така інтегральна змінна свідомого рівня, як «Залежна поведінка». При чому вплив цієї змінної на копінг, що уникає, є додатнім, а на копінг, що потребує зусиль – від’ємним. Отже особистісними якостями, що сприяють більш ефективному подоланню в екстремальних ситуаціях є спроможність до швидкого прийняття рішень, спонтанна поведінкова активність, домінантність, незалежність думок і вчинків, а також завадостійкість поведінки – здатність зберігати активність і результативність діяльності в складних умовах. Але свідомі механізми, задіяні у формуванні менш успішних копінг-стратегій, виражають такі основні аспекти особистісних особливостей, як блокування активності, нездатність формувати власну думку окремо від інших і здійснювати рішучі вчинки, чутливість до завад.

6.3 Наступні напрямки подальших досліджень копінг-поведінки у контексті сучасної української психології

Майже два десятиліття минуло з того часу, коли Р.С. Лазарус у своїй відомій статті *Coping Theory and Research: Past, Present, and Future* (Теорія та дослідження копінгу: минуле, сучасне та майбутнє) [291] окреслив основні шляхи, за якими мають розвиватися дослідження поведінки подолання. За цей період психологія копінг-поведінки зробила значний крок уперед: деякі питання були вирішені, їм на зміну прийшли нові. Тому з кожним роком, в тому числі і у вітчизняній науці, все більшої актуальності набуває проблема визначення пріоритетних цілей для подальших розвідок у цьому напрямку. Ці дороговкази мають відображати сучасні погляди на феномен подолання, останні теоретичні та емпіричні дослідження копінг-поведінки, а також враховувати основні тенденції, які існують в українській психологічній науці.

Нині слід констатувати, що вивчення психології копінгу в Україні ще знаходиться у стадії формування. Це виразно контрастує з тим фактом, що

сучасна українська психологія спирається на дуже потужну методологічну базу, яку закладено цілою плеядою вітчизняних учених. Стосовно дослідження поведінки подолання значний потенціал, на наш погляд, мають принципи психології розвитку Г.С. Костюка [64], де особистість розглядається у саморусі, самоактивності, саморозгортанні, генетичний підхід С.Д. Максименка [90], положення теорії вчинку В.А. Роменця [148] і суб'єктно-вчинкової парадигми В.О. Татенка [161], принципи психології розуміння А.Б. Коваленко [62], уявлення про життєвий світ особистості, життєві кризи та способи їх вирішення, сформульовані Т.М. Титаренко [165] та деякі інші. Але нажаль ці яскраві теоретичні підходи досі ще не були втілені в оригінальні концепції, що цілісно пояснюють копінг-поведінку, і які можуть претендувати посісти місце поряд з провідними теоріями подолання, зазначеними вище у підрозділі 2.1.

Здебільшого у вітчизняній психології дослідження копінгу відбуваються на рівні емпіричного вивчення деяких його особливостей у певних контингентів, або констатації того, як ці особливості співвідносяться з окремими індивідуально-психологічними або соціально-демографічними характеристиками. Також деякими українськими авторами були здійснені огляди, що аналізують стан проведення науково-дослідних робіт з питань копінгу. Натомість спроби узагальнити та концептуалізувати різноманітні аспекти проблеми подолання практично відсутні.

Р.С. Лазарусом [291] були виділені два провідні питання, вирішення яких має відбутися у майбутньому:

- копінг є стабільним чи ситуаційним конструктом?
- якими є найбільш загальні категорії копінгу?

Перше питання й донині є дискусійним. Різні автори відповідають на нього залежно від своєї методологічної орієнтації. В нашій роботі з системного моделювання ми розглядали копінг як ситуаційно-зумовлений конструкт. Але це не виключає системних досліджень і диспозиційного копінгу.

Торкаючись виділення категорій вищого порядку, варто відзначити певний прогрес у цьому напрямку. Е. Скіннер з колегами [360] провели критичний огляд систем категорій, призначених для класифікації способів подолання. Так, автори проаналізували більше ніж 100 таких систем і не виявили двох подібних за елементним складом класифікацій. Вони рекомендували розробляти ієрархічні системи окремих актів подолання.

Авторська ієрархічна система копінг-поведінки поділяється на три рівні: рівень окремих (поведінкових, когнітивних і ін.) актів подолання, рівень специфічних для стресора і вибірки копінг-стратегій і рівень неспецифічних типів копіngu: копінг, що вимагає зусиль, і копінг, що уникає. Зазначені категорії вищого порядку характеризують собою конструкти, уже введені в психологію подолання іншими авторами, проте в рамках нашого дослідження вони виявили свою відповідність як щодо ситуацій оцінювання, так і що до ситуацій екстремального стресу.

Українські психологи у якості категорій вищого порядку найчастіше використовують наступну дихотомію: копінг, орієнтований на емоції та копінг, орієнтований на вирішення проблеми (деякі автори додають до цієї класифікації копінг, що уникає, та копінг, орієнтований на переосмислення). Ці категорії були введені С. Фолкман і Р.С. Лазарусом [248] як умовна модель, покликана показати, що у важкій життєвій ситуації в індивіда можливі як емоційні реакції на стрес, описані як захисні процеси, так і раціональні реакції на стресові події, що характеризуються як процеси, пов'язані з вирішенням проблем. Але у 1996 році Р.С. Лазарус [294] визнає, що цей поділ є надто спрощеним і робить акцент на мультифункціональності копінг-стратегій. Тобто ці категорії, як категорії вищого порядку, мають лише історичне значення, але продовжують активно використовуватися у вітчизняній літературі.

С. Фолкман и Дж.Т. Московітц [252] указують, що розвиток досліджень копінгу в найближчому майбутньому відбуватиметься у напрямку вивчення наступних специфічних феноменів:

- орієнтований на майбутнє проактивний копінг (вивчення того, як людина поводить себе стосовно потенційних стресорів, з метою запобігти їх чи послабити їх вплив);

- модель копінгу як двоїстого процесу (згідно авторів цієї моделі [368] вона описує динамічний процес копінгу, за яким людина, що зазнала тяжкої втрати, коливається між двома типами копінгу: копінгом, орієнтованим на втрату і копінгом, орієнтованим на відновлення);

- соціальні аспекти копінгу (йдеться про мікросоціальні процеси, наприклад, взаємовідношення між індивідуальним копінгом і соціальними стосунками, а також комунальний копінг);

- релігійний копінг (вивчення ролі, яку відіграють релігійні вірування людини в оцінці стресора, і реакції на нього);

- емоції і копінг (вказуються такі проблеми, як емоційна регуляція в ситуації стресу, взаємозв'язок між копінгом та позитивними емоціями, подолання за типом емоційного наближення).

Цілком погоджуючись з авторами, у контексті української психології, спираючись на власні дослідження копінг-поведінки, ми визначаємо наступні напрямки подальших досліджень.

Системний підхід до копінгу. На сьогодні системні дослідження копінг-поведінки дуже нечисленні. Проведене нами системне моделювання є одним з можливих варіантів реалізації системного підходу щодо дослідження феномену подолання. Наразі існують різноманітні варіанти м'якої системної методології, наприклад, Checkland Soft Systems Methodolgy (CSSM), Boardman Soft Systems Methodology (BSSM) тощо [329], а також активно розвиваються комплексні методи багатовимірної статистики, що дозволяє не обмежуватись моделюванням на основі структурних рівнянь при використанні «твердої» системної методології. Отже застосування цих

способів системного аналізу щодо копінгу і є перспективним напрямом у дослідженні копінгу.

Психодинамічна парадигма і копінг. Відомо, що парадигма є конкретною формою реалізації методології, яка, на відміну від концепції, не є суто умоглядним утворенням, тобто не просто репрезентує теоретичне знання суб'єкта, вона трансформує попередні концептуальні аспекти у зразок розв'язання проблеми, дає відповідь на запитання «як?» [108]. Теорії психоаналітичного напрямку визнають за несвідомим провідну роль у формуванні людської поведінки. М.М. Решетніков [114] підкреслює, що сучасна психологія не помітила, що пріоритетними у всіх галузях науки стали системи не стабільні, а ті, що динамічно змінюються. Але поки, пише автор, майже немає праць, що апелюють до психодинамічного підходу, орієнтованих на вивчення людської поведінки в умовах нестабільності.

Дослідивши копінг у психодинамічній парадигмі, ми з'ясували, що чим більшу загрозу для особистості представляє стресор, тим активніше в подолання з ним включаються неусвідомлювані нею механізми (Розділ 5). Проте при подальшому розширенні спектру ситуацій, у яких досліджується проявлення копінгу, уявлення про несвідомі процеси може бути суттєво доповнено і розвинуто.

Нон-копінг як неподолання. Поняттям, протилежним «подоланню», є поняття «неподолання». Той факт, що в українській мові немає позитивного терміна для позначення цього поняття, затушовує його, але не може слугувати аргументом проти його існування. «Неподолання» – контрадикторна протилежність «подолання». В англійській мові ситуація аналогічна – використовується поняття “non-coping”. Під ним розуміється індивідуальна нездатність опанувати зовнішні та внутрішні труднощі, що має наслідки щодо подальших стресів [225].

Саме у протиставленні копінгу і нон-копінгу можна краще зрозуміти феномен подолання. В нашій роботі при створенні класифікацій осіб

(Розділ 4), що долають, завжди на першому кроці кластеризації (як для досліджених в ситуаціях оцінювання, так і для тих, хто знаходиться в ситуаціях екстремального стресу) виділялася група тих, що не долають. Подальші дослідження таких індивідів допоможуть віднайти механізми, що запускають та припиняють реалізацію копінг-поведінки.

Копінг та макросоціальні процеси. Проводячи системний аналіз феномену копінг-поведінки, ми розглядали соціальне середовище як підсистему, яка є невід'ємною складовою системи «стресор – особистість, що долає». Звичайно, соціальне середовище, у яке занурений індивід, відбиває актуальні макросоціальні процеси – культурні, політичні, економічні тощо.

Так, розглядаючи наслідки глобальних економічних і політичних змін в російському суспільстві в період реформ 1990-х років, Ю.А. Александровський [3] описує особливу групу порушень психічної адаптації – соціально-стресові розлади. Основні причини цих розладів, на думку автора, пов'язані з загальною ідеолого-ціннісною дезорієнтацією і актуалізацією макросоціальних проблем (безробіття, економічного «хаосу», загострення міжнаціональних конфліктів, тощо), які дезорганізують соціальну активність і діяльність окремих членів суспільства і дестабілізують їх психічний стан за рахунок таких чинників, як непрогнозованість і невідконтрольність подій, невизначеність життєвого положення, незахищеність, невідворотність змін тощо.

Ю.А. Александровський [3] зазначає, що значущість соціального стресу не обмежується ситуаціями докорінних змін економічного укладу і політичного устрою. Потужним джерелом соціального стресу є, зокрема, соціальна нерівність. Низький рівень освіти і достатку, відсутність професійної зайнятості у поєднанні з підвищеним стресовим навантаженням, яке визначають особливості взаємодії з середовищем, незахищеність особистого простору, несприятливі екологічні умови, дискримінація, відчуття безправності, неповноцінності й приниженості, що виникають при актуалізації соціальної нерівності та ін. Автори [355, 356], що досліджували

зазначену проблематику, вказують на значні «білі плями», які потребують подальших розвідок. Тому концепції, що пояснюють, як соціальні зміни впливають на індивідуальний копінг, мають заповнити цей вакуум.

Методичний апарат дослідження копінгу. Відомо, що на сучасному етапі вітчизняній психології суттєво бракує україномовних інструментів з дослідження копінгу. Досі не зроблено переклад та адаптація провідного опитувальника, спрямованого на вивчення стратегій подолання – WOCQ. Також відсутні переклади та адаптації опитувальників, що вивчають окремі види копінгу, наприклад, проактивного, превентивного, акомодативного тощо. Тому в найближчій перспективі є дуже актуальною робота з перекладу таких методик на українську мову, адаптація до соціально-культурних норм та їх всебічний психометричний аналіз.

Хотілося б відзначити зусилля у цьому напрямку деяких авторів, які відзначилися на ниві створення україномовних методик, що мають певне, хоча і опосередковане відношення до поведінки подолання. Так, наприклад, І.І. Галецька з Львівського національного університету адаптувала українською Шкалу загальної самоефективності Р. Шварцера і М. Єрусалема [42], а також методику відчуття когеренції А. Антоновського [41].

Таким чином, презентовано огляд сучасного стану досліджень копінг-поведінки в українській психології. Зазначено відсутність цілісних теорій копінгу, авторами яких виступали б українські вчені, а також гострий дефіцит україномовних опитувальників. Окреслено напрямки майбутніх досліджень у цій галузі, такі як: системний підхід до копінгу, психодинамічна парадигма і копінг, «нон-копінг», як неподолання, копінг та макросоціальні процеси тощо.

Основні положення даного розділу відображені в публікаціях [60, 122, 129, 130, 137, 138, 139, 143].

Висновки до шостого розділу

Засвідчено, що символічне несвідоме можна розглядати як ресурс копінг-поведінки. Воно містить у собі філогенетичний досвід, що впливає на особливості переживання онтогенетичного досвіду. Розроблена проєктивна техніка, що одержала назву «Метод вибору архетипових символів», може бути рекомендована до застосування як інструмент для експрес-діагностики поведінки подолання в ситуаціях оцінювання. Процедуру її тестування можливо здійснювати на ЕОМ. Встановлена конструктивна й критеріальна валідність, теоретичне обґрунтування одержали встановлені відповідності між поведінкою подолання (як на рівні нижчих, так і вищих категорій копінгу) і символічним вмістом особистості.

На підставі моделювання структурними рівняннями запропоновані ключові корекційні заходи для осіб, що переживають кризу загрози самоактуалізації та кризу загрози життю. Для перших такими заходами, здатними послабити негативні прояви психологічних реакцій є групові заняття, здійснювані в тренінговій формі, метою яких є поліпшення групової взаємодії та формування позитивних комунікативних установок. Для других провідними корекційними заходами виступають групові тренінги, метою яких є активізація і розвиток навичок прийняття рішень у надзвичайних обставинах.

Необхідно зазначити, що сучасна українська психологія подолання стоїть перед суттєвими суспільними викликами. Умови трансформаційного періоду у соціально-економічному житті, в якому нині перебуває Україна, висувають все більш високі вимоги до здатності громадян нашої держави долати життєві труднощі. Тому дуже виразною є необхідність у створенні національної школи вивчення копінг-поведінки подолання. Враховуючи національну специфіку суспільного розвитку, ґрунтуючись на методологічних здобутках вітчизняної науки та на провідних теоретичних підходах світової психології, ця школа має дати адекватні відповіді на ці

виклики, що в кінцевому рахунку повинно привести до формування нових концепцій копіngu. Ці концепції у своїй практичній реалізації сприятимуть виробленню в індивіда широкого спектру ефективних способів і стратегій взаємодії з проблемними ситуаціями, набуттю навичок їх гнучкого використання відповідно до вимог оточуючого середовища, розвитку його особистісного потенціалу.

ВИСНОВКИ

У даній роботі ми поставили перед собою мету розкрити підстави для розширення поняття феномену копінг-поведінки за допомогою побудови її системної моделі. З цією метою ми здійснили теоретичний аналіз наявних вітчизняних і закордонних досліджень як в області загальної, так і прикладної психології, спрямованих на концептуалізацію феномена копінг-поведінки, а також на систематизацію, диференціацію, операціоналізацію психологічних конструктів, пов'язаних з процесами подолання. Емпірично дослідивши феномен копінг-поведінки, ми розробили й стандартизували нові версії методик для його вимірювання, побудували класифікації індивідів, що долають, провели верифікацію концептуальної моделі копінг-поведінки за допомогою структурного моделювання. У результаті, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Під впливом численних теоретичних і емпіричних даних поняття копінгу в психологічній науці зазнало істотних змін: від розуміння його як прагнення індивіда вирішити певну проблему до більш широкого визначення його як відповіді особистості на стрес. Спектр же уявлень про механізми подолання є надзвичайно широким, до того ж він не позбавлений певних протиріч. Відсутність єдності в цьому питанні привела до появи системних досліджень, спрямованих на вироблення найбільш загального бачення поведінки подолання життєвих криз.

2. На наш погляд, перспективним підходом для розробки концепції копінг-поведінки є психодинамічна парадигма, реалізована засобами системного аналізу, що розглядає особистість, що долає, як інтеграцію впорядкованих підсистем, які забезпечують взаємодію індивіда з соціальним середовищем. Оскільки на відміну від інших методологічних парадигм, у ній психіка розглядається як система, що складається з взаємозалежних рівнів: несвідомого і свідомості. Ці концептуальні підстави дозволили нам описати

психологічну відповідь індивіда на життєву кризу як результат взаємодії чотирьох підсистем: «Соціальне середовище», «Несвідоме», «Свідомість» та «Копінг-стратегії».

Дослідження феномену копінг-поведінки з теоретичних позицій психоаналізу, аналітичної психології, біхевіоризму, позитивізму, когнітивної психології, суб'єктного, діяльнісного і генетичного підходів вказує на необхідність цілісного, системного підходу до копінгу. Цей підхід мав би визначити особистість, що долає, як систему, в якій вплив кризової ситуації формує копінг опосередковано, через підсистеми несвідомого й свідомого рівнів. При цьому вимоги соціального середовища є передумовою формування підсистеми несвідомого рівня і також модерують її вплив на підсистеми свідомого рівня. Послідовна реалізація цієї ідеї досягається через розробку концептуальної моделі копінг-поведінки в контексті функціонування особистості в кризових ситуаціях, що пояснює окремі аспекти міжрівневої взаємодії та перспективи їх розгляду. Наводиться типологія кризових ситуацій, заснована на ієрархічній моделі потреб. Як стресори визначено дві основні кризові ситуації: загроза життю і загроза самоактуалізації. Запропоновано набір психодіагностичних методів для емпіричної верифікації підсистем, що характеризують рівні особистості. За основний статистичний метод аналізу було обрано системне моделювання структурними рівняннями, доповнене побудовою шляхових діаграм. Таким чином, у межах психодинамічної парадигми було розроблено концепцію дослідження копінг-поведінки як системного феномену. Ця модель має значний потенціал і для вивчення інших психологічних феноменів.

3. Проаналізувавши різні підходи до емпіричного дослідження копінг-поведінки, можна стверджувати, що опитувальник способів подолання (WOCQ) є найбільш широко використовуваною методикою у вивченні копінг-поведінки. Психометричний аналіз засвідчив, що найбільш коректний спосіб застосування цієї методики вимагає розробки власних шкал для кожної конкретної ситуації подолання. Розроблені нами нові версії

опитувальника WOCQ є адекватним інструментом для вимірювання поведінки подолання в кризових ситуаціях. З огляду на репрезентативність вибірки, були створені тестові норми, подані у вигляді стенової шкали. Застосування стандартних шкал WOCQ дозволить співвідносити результати подальших досліджень з результатами цієї роботи. Включення стандартизованого опитувальника в батареї тестів допоможе формувати комплексні діагностичні профілі, що буде мати широке застосування в роботі практичних психологів. Таким чином, зроблено ще один внесок у створення психодіагностичного інструментарію для копінг-поведінки в різних умовах. Розраховані тестові норми дозволяють широко використовувати створену версію опитувальника як у дослідницькій, так і в консультаційній роботі.

4. Створено нові моделі класифікацій осіб, що долають життєві кризи. Це дало змогу спроектувати отримані дані на континуум «Адаптивність» і «Деадаптивність». У кризовій ситуації загрози самоактуалізації найбільш адаптивними були «Ті, що виразно долають» й «Ті, що активно долають, гнучкі», у кризовій ситуації загрози життю – «Ті, що виразно долають» й «Ті, що активно долають, гармонійні». Виділення цих груп дає можливість дослідити принципи їх диференціації не тільки за психологічними, а й за соціально-демографічними та іншими параметрами, що розглядається як перспектива подальших досліджень. Рекомендується теоретична екстраполяція створених класифікацій на інші подібні контингенти. Отримані дані мають практичну значущість як у вирішенні психодіагностичних завдань – у плані створення нових методів експрес-дослідження копінг-поведінки, так і у вирішенні терапевтичних завдань – корекційні програми для розвитку подолання, можна наповнювати відповідним змістом залежно від приналежності індивіда до певного класу.

5. Емпірично верифікована концептуальна модель копінг-поведінки. Показано, що соціально-демографічні дані необхідно включати в групу параметрів, що характеризують копінг-поведінку. Для характеристики актуальних вимог соціуму до індивідів є доцільним специфічний набір

інтегральних параметрів для кожної підвибірки. При аналізі підсистеми «Несвідоме» складено список інтегральних змінних, що характеризують вплив несвідомого на подолання. Загальним показником для обох груп був показник «Міжособистісна гармонійність». Інтегральні показники, сформовані в обох підвибірках для даних, отриманих за проективними методиками, засвідчують спільність змістовно-психологічного конструктивного поля, у якому виявляють себе показники тестів Л. Сонді, М. Люшера й Е. Вартегга. Цим спільним конструктивним полем і є сфера несвідомого.

Доведено, що в ситуації загрози життю спостерігається інваріантність реагування свідомого рівня на ситуацію, унікальні особливості якого згідно з нашою моделлю пояснюються процесами, що відбуваються на несвідомому рівні особистості. Відповідно, дезадаптивні зміни в ситуаціях загрози життю більшою мірою розбалансовані й поліморфні. Побудовано модель ієрархічної структури копінг-поведінки, тим самим нам вдалося досягти досить високого рівня узагальнення емпіричних даних. Відповідно, її структура поділялася на три рівні: рівень окремих (поведінкових, когнітивних, тощо) актів подолання, рівень специфічних стосовно стресора копінг-стратегій і рівень неспецифічних типів копінгу: копінг, що вимагає зусиль, і копінг, що уникає. Власне, ці дві категорії є категоріями вищого порядку, що описують ключовий аспект структурної диференціації копінг-поведінки.

Доведено, що активність символічного мислення у кризових ситуаціях, пов'язаних із загрозою життю, перешкоджала прояву зусиль, спрямованих на регуляцію власних почуттів та вчинків і на здатність аналізувати проблему. Один з параметрів підсистеми «Свідомість», що характеризує здатність до контролю міжособистісної конфліктності, впливає на типи копінг-поведінки в осіб, що перебувають у ситуаціях загрози самоактуалізації: цей вплив підсилює – у випадку копінгу, що вимагає зусиль, ослаблює – у випадку копінгу, що уникає. Модераційний вплив актуальних вимог середовища полягає в тому, що завдяки йому і незалежно від типу кризової ситуації зростає роль несвідомого рівня особистості у формуванні копінгу, що

вимагає зусиль, чого не можна відзначити стосовно копінгу, що уникає. Виявлено, що в ситуаціях загрози самоактуалізації й у ситуаціях загрози життю вплив несвідомого на формування копінгу, що вимагає зусиль, активізується за відповідних середовищних вимог. Роль підсистеми «Свідомість» у системі рівнів особистості оцінюється нами як визначальна. Визначено, що чим більшу загрозу для особистості становить стресор, тим активніше до його подолання підключаються неусвідомлювані механізми. Таким чином, у ситуації кризи «оголюються» саме ті властивості особистості, джерела яких перебувають у глибинах несвідомого. Найбільш виразно ця закономірність виявляється у випадку копінгу, що уникає, тоді як стосовно копінгу, що вимагає зусиль, вона виражена слабкіше. З іншого боку, для копінгу, що вимагає зусиль, з наростанням кризовості ситуацій, знижується роль соціальних передумов – таких, які визначають розвиток особистості в ранньому дитинстві. Тобто в кризових ситуаціях роль несвідомих тенденцій у формуванні поведінки подолання зростає, і моделювання на підставі структурних рівнянь це підтвердило.

З огляду на атрибутивні параметри система «зовнішнє середовище – особистість, що долає» є: упорядкованою, багатовимірною, опосередкованою, частково регенеративною, розчленованою, нецілковитонадійною, елементарною, тою, що частково детермінує, нецентрованою, одношаровою, внутрішньою, первинною, структурно закритою, іманентною, мінімальною, неунікальною, нестабільною, стаціонарною, сильною, елементонеавтономною, структурно й функціонально гетерогенною, нециклічною, неланцюговою, повною, варіативною. Розглядаючи таку особистість і зовнішнє середовище як систему, її концепт можна визначити як сукупність взаємодійних одне з одним речей (у загальнофілософському сенсі): особистості й середовища. Структурою системи є відносини між особистістю, що долає, й зовнішнім середовищем, що впливає на неї. Субстратом системи є індивід і так званий «позаіндивідний простір», що вступає з ним у контакт.

6. Розроблена авторська проєктивна техніка «Метод вибору архетипових символів» Вона може бути рекомендована до застосування як інструмент для експрес-діагностики поведінки подолання в кризових ситуаціях самоактуалізації. Завдяки їй показано, що символічне несвідоме можна розглядати як ресурс подолання кризових ситуацій. Цей ресурс містить у собі філогенетичний досвід, що впливає на особливості переживання онтогенетичного досвіду. Перевагою методики є її захищеність від мотиваційних перекручень і установок на процедуру тестування. Також вона за мінімальний час тестування дозволяє отримати важливу інформацію про способи подолання індивіда. Можливе застосування методу на інших контингентах і для дослідження інших психологічних феноменів.

Запропоновані корекційні заходи для підвищення ефективності копінг-поведінки у випробовуваних контингентів в кризових ситуаціях загрози самоактуалізації та загрози життю. У ситуаціях загрози самоактуалізації ключовими корекційними заходами, здатними послабити негативні прояви психологічних реакцій, можуть бути групові заняття, здійснювані в тренінговій формі, метою яких є поліпшення групової взаємодії та формування позитивних комунікативних установок. У ситуаціях загрози життю провідними корекційними заходами є групові заняття, здійснювані в тренінговій формі, метою яких є активізація прийняття рішень у надзвичайних обставинах та запобігання «стоп-реакціям».

Напрямами подальших теоретичних досліджень копінг-поведінки, що відповідають актуальним завданням української психології, визначено: розвиток системного підходу до копіngu, вивчення співвідношення копіngu та макросоціальних процесів, розгляд феномену копіngu у психодинамічній парадигмі, вивчення не-копіngu як недолаання, а також розробка методичного апарату дослідження копіngu.

Прикладними аспектами подальших розвідок у цьому напрямі ми вбачаємо: дослідження на засадах запропонованого системного моделювання копінг-поведінки такого специфічного типу подолання, як проактивний

копінг, та аналіз цього феномену у зв'язку з особистісними ресурсами, на основі яких він формується; концептуалізація копінг-поведінки через процеси розуміння, осмислення, пояснення; вивчення психічної адаптації до соматичних захворювань як системного процесу подолання кризових ситуацій; системний аналіз подолання у кризовій ситуації втрати значущого об'єкта; дослідження формування способів подолання кризових ситуацій у сімейному житті; вивчення явища копінгу в контексті макросоціальних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акофф Р. О целеустремленных системах / Р. Акофф, Ф. Эмери.-М., 1974. - 261 с.
2. Александрова Л.А. Личностный потенциал и психологическая безопасность в условиях повышенного риска природных катастроф / Л.А. Александрова // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. - 2006. – № 2. - С. 12-26
3. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства / Ю.А. Александровский. - М.: Медицина, 2000. - 301 с.
4. Александровский Ю. А. Социально-стрессовые расстройства / Ю.А. Александровский // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. Бехтерева. – 1992. – В.2. – С. 5-10.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. - Л.: ЛГУ, 1968. - 339 с.
6. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем / П.К. Анохин. - М., 1975.- 447 с.
7. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. - 1994. - Т.15, №1. - С. 3–19.
8. Аршава І.Ф. Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини: моногр. / І.Ф. Аршава, Е.Л. Носенко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – 468с.
9. Барабанщиков В.А. Б.Ф. Ломов: системный подход к исследованию психики / В.А. Барабанщиков // Психологический журнал. – 2002. - Т. 23, №4. - С. 27-38.; Барабанщиков В.А. Системная организация и развитие психики / В.А. Барабанщиков // Психологический журнал. – 2003. - Т. 24, №1. - С. 29-46

10. Бассин Ф. В. Проблема бессознательного / Ф.Б. Бассин. - М.: Медицина, 1968. - 467 с.
11. Бачериков Н.Е. Клиническая психиатрия / Бачериков Н.Е., Михайлова К.В., Гавенко В.Л. и др. - К.:Здоровье, 1989. - 512 с.
12. Белявский И.Г. Мистические учения в новейшей истории психологической науки / И.Г. Белявский. - Одесса: Астропринт, 2003. - 424 с.
13. Березин Ф. Б. Методика многостороннего исследования личности /Ф.Б. Березин, М.П. Мирошников, Р.В. Рожанец. — М.: Медицина - 1976. - 176 с.
14. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. — Л.: Наука , 1988. — 270 с.
15. Берестнева О.Г. Моделирование копинг-стратегий студентов технического университета / О.Г. Берестнева, Е.А . Муратова // Известия Томского политехнического университета. - 2005. - Т. 308, № 6. - С. 175-179.
16. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем: критический обзор / Л. фон Берталанфи // Исследования по общей теории систем. Сборник переводов / Общая редакция и вступительная статья В.Н. Садовского и Э.Г. Юдина. – М.: Изд-во «Прогресс», 1969. - С. 23-82.
17. Биченко А. Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості / А. Биченко, Н. Дудар // Національна безпека і оборона. – 2002. - № 10(34). - С.14-21.
18. Бодалев А.А. Общая психодиагностика / А.А. Бодалев, В.В. Столин. – Спб.: Речь, 2000. - 440 с.
19. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. «COPING STRESS» и теоретические подходы к его изучению / В.А. Бодров // Психол. журнал. - 2006. - Т. 27. - № 1. - С. 122-133.
20. Бондаренко А.Ф. Язык. Культура. Психотерапия: сборник научных статей / А.Ф. Бондаренко.–К.: Кафедра, 2012. – 416 с.
21. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А.Ф. Бондаренко — К. : Освіта України, 2007. — 332 с.

22. Бондаренко А.Ф. Метапсихологический контекст психологической помощи / А.Ф. Бондаренко// Психотерапия. – 2012. - №7 (115). – С. 34-37.
23. Брегадзе А.А. Специфический метод познания человека. Понимание. Перспективы человека в глобализирующемся мире / А.А. Брегадзе . - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. - С.21-31.
24. Бритвихин В.А. Использование кластерного анализа для типологизации признаков / В.А. Бритвихин, Ф.А. Красина, С.Н. Симонцев // Социологические исследования. - 1994. - № 2. - С. 100-105.
25. Бубнова С.С.Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система / С.С. Бубнова // Психологический журнал. - 1999. - Т. 20. - №5. – С.38-44.
26. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психологию / Л.Ф.Бурлачук. – Киев: Ника-Центр, Вист-С, 1997. - 128 с.
27. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика / Л.Ф. Бурлачук.- СПб: Питер, 2003.- 352 с.
28. Вартегг Э. Уровневая диагностика личности. Рисуночный тест Вартегга. / Э Вартегг, В.К. Калининко. – М.: Смысл, 2006. – 239 с.
29. Василюк Ф.Е. Психология переживания (Анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк.— М.: Изд. Моск. ун-та, 1984. — 200 с.
30. Вассерман Л.И. Совладание со стрессом: теория и психодиагностика /Л.И. Вассерман, В.А. Абабков, Е.А. Трифонова. – СПб.: Речь, 2010 – 192с.
31. Великий тлумачний словник української мови (он-лайн) [Електронний ресурс] Режим доступу: (<http://www.slovnyk.net/index.php>)
32. Вигдорчик М.И. Использование методов психодиагностики для психологического профотбора моряков / М.И. Вигдорчик, М.Е. Вигдорчик,

Э.М. Псядло // Морская медицина на пороге нового тысячелетия.: Мат науч.-практич. конф. - СПб., 2002. - С. 42-44.

33. Вигдорчик М.И. Компьютерная автоматизированная психодиагностическая программа "КОНСУЛ-4" / М.И. Вигдорчик, М.Е. Вигдорчик, Э.М. Псядло.- Одесса: Информ. листок ОЦНТЭИ. – 1997. - №172-97.- 4с.

34. Вигдорчик М.И. Метод портретных выборов Леопольда Сонди как инструмент теории судьбоанализа. Концептуальные подходы к теории и практическому применению / М.И. Вигдорчик. - Кемерово "Ступень-Сервис", 1997.

35. Вигдорчик М.И. Методы психодинамической диагностики в комплексном медицинском освидетельствовании моряков : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд.. мед. наук : спец. «назв» 14.01.34 / М.І. Вігдорчик. - Одеса, 1999. - 20 с.

36. Вигдорчик М.И. Методы психодинамической диагностики в комплексном медицинском освидетельствовании моряков : дис...канд. мед. наук : 14.01.34 - / Вігдорчик Михайло Ілліч. - Одеса, 1999. - 176 с.

37. Вигдорчик М.И. Подходы к интерпретации метода портретных выборов Леопольда Сонди / М.И. Вигдорчик // Журнал практического психолога.— 1997. - №5.— С.108-109.

38. Вигдорчик М.И. Психоаналитические подходы к интерпретации цветового теста Люшера / М.И. Вигдорчик. - Одесса: Институт медицины транспорта, 1998. – 45 с.

39. Висковатова Т.П. Системный подход к проведению психолого-педагогической коррекции отклонений в психическом развитии (на примере задержки психического развития) (Systemovy pristup k realizácii psychologickej a pedagogickej korekcie pri odchylnosti v psychickom vyvive) / Т.П. Висковатова / "Timova spoluprasa v komplexnej starostlivosti o diana s postihnutim raneho veku". - Bratislava, 2008. - С. 116-125.

40. Волочков, А. А. Активность субъекта бытия [Текст]: интегратив. подход / А. А. Волочков ; Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования "Перм. гос. пед. ун-т", Ин-т психологии. - Пермь : ПГПУ, 2007. - 375 с.
41. Галецька І. І. Психологічні властивості компонентів відчуття когеренції / І. І. Галецька // Вісн. Львів. унів-ту. Сер. філос. науки. – 2005. – Вип. 8. – С. 282-292.
42. Галецька І.І. Самоефективність у структурі соціальної адаптації / І. І. Галецька // Вісн. Львів. унів-ту. Сер. філос. науки. - 2003. - с.138-149.
43. Галиновский С.А. Анализ типологии политических устройств при помощи параметрической ОТС / С.А. Галиновский // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – 2010. – Т. 23 (62), № 2. - С. 217-221
44. Гланц С. Медико-биологическая статистика / С. Гланц. – М.: Практика, 1999. – 459 с.
45. Готинян В. В. Проблема безеталонного вимірювання: системний аспект / В. В. Готинян // Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Т. 12, №15 (Філософія) – С. 56-65.
46. Грановская Р.М. Система психологической защиты и копинг-стратегии / Р.М. Грановская // Психология совладающего поведения : материалы Междунар.науч.-практ. конф. / отв. ред.: Е. А . Сергиенко, Т. Л. Крюкова. – Кострома : КГУ им. Н. А . Некрасова, 2007. – С. 26-28.
47. Дели-Славов Д.С. Системно-параметрический анализ теории научных революций Т. Куна / Д.С. Дели-Славов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – 2010. – Т. 23 (62), №2. - С. 38-43.
48. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония / Е.А Донченко, Т.М. Титаренко.– К.: Политиздат Украины, 1989. – 175 с.

49. Дюран Б. Кластерный анализ / Б. Дюран, П. Оделл. – М.: Финансы и статистика, 1977. – 176 с.
50. Завалишина Д.Н. Модель развития субъекта профессиональной деятельности / Д.Н. Завалишина // Психология человека в современном мире. - 2009. – Т.4. - С.24-26.
51. Завалишина Д.Н. Принцип иерархии в психологии / Д.Н. Завалишина // Принцип системности в психологических исследованиях / Ред. докт. псих. н. Д.Н.Завалишина, к.пс.н. В.А.Барабанщиков. — М.: Наука, 1990. - С. 25-33 с.
52. Знаков В.В. Понимание в познании и общении / В.В. Знаков. - М.: ИПРАН, 1994. - 237 с.
53. Изард К. Психология эмоций / К. Изард. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
54. Каплан Г.И. Клиническая психиатрия / Г.И. Каплан, Б.Д. Сэдок. – М.: Медицина, 1994. - Т. 1. - 670 с.
55. Карвасарский Б.Д. Неврозы / Б.Д. Карвасарский. - М.: Медицина, 1990. - 576 с.
56. Кербиков О.В. К учению о динамике психопатий / О.В. Кербиков // Избранные труды / О.В. Кербиков. – М.: Медицина, 1971. - С. 163—187.
57. Ким А.М. Понимание как общепсихологический феномен: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / А.М. Ким. – Алматы, 2002.- 26с.
58. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л.А. Китаев-Смык. - М.: Наука, 1983. – 168 с.
59. Клименко В.В. Психологія творчості / В.В. Клименко. – К.: Центр навчальної літератури,. 2006. – 480 с.
60. Коваленко А.Б. Дослідження копінг-поведінки: Тенденції та перспективи / А.Б. Коваленко, Н.В. Родіна // Наука і освіта. – 2011. - №9.- С. 110-113

61. Коваленко А.Б. Особистісний потенціал в опануванні важких життєвих ситуацій: проактивна взаємодія з середовищем / А.Б. Коваленко, Н.В. Родіна // Вісник Одеського національного університету. - 2010. – №.14 (17). - С.54-65.
62. Коваленко А.Б. Психологія розуміння / А.Б. Коваленко. – К.: Геопринт, 1999. – 184 с.
63. Короленко Ц.П. Психосоциальная аддиктология /Ц.П. Короленко, Н.В. Дмитриева. Психосоциальная аддиктология. – Новосибирск: Олсиб, 2001. – 251 с.
64. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К.: Рад. Школа, 1989. – 608 с.
65. Крупенкова Н.В. Социологическое измерение: становление моделей с латентными переменными / Н.В. Крупенкова // Социология: Методология, Методы, Математическое Моделирование. – 2008. - № 27. – С. 48-83.
66. Крюкова Т. Л. Возрастные и кросскультурные различия в стратегиях совладающего поведения / Т.Л. Крюкова // Психологический журнал. – 2005. - № 2. - С. 5-15.
67. Крюкова Т. Л. Человек как субъект совладания // Психология совладающего поведения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред.: Е. А . Сергиенко, Т. Л. Крюкова. – Кострома : КГУ им. Н. А . Некрасова, 2007. – С. 41-44.
68. Крюкова Т.Л. Опросник способов совладания (адаптация методики WOCQ) / Т.Л. Крюкова, Е.В. Куфтык // Психологическая диагностика. – 2005. - № 3. – С. 57 – 76.
69. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения / Т.Л. Крюкова. – Кострома КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010. – 296 с.
70. Кузнецов М.А. Эмоциональная память в мнемической системе личности : дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец.

19.00.01 «Общая психология, история психологии» / М.А. Кузнецов. – Харьков: ХНПУ, 2008. - 491с.

71. Кузнецов М.А. Переживание предэкзаменационного стресса и совладание с ним [Электронный ресурс] / М.А. Кузнецов // II Международная научно-практическая конференция "Дни науки - 2006" (17-28 апреля 2006). Режим доступа до журн: http://www.rusnauka.com/DN2006/Psihologia/7_kuznecov m.a.doc.htm

72. Кузнецов М.А. Специфика эмоциональных переживаний в условиях предэкзаменационного стресса у студентов, стремящихся к успеху и ориентированных на избегание неудачи / М.А. Кузнецов, А.В. Егорова // Научный часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – № 26 (50). – Частина I. – С. 280-286.

73. Кузнецов. М.А. Основные подходы в анализе структуры психических состояний / М.А. Кузнецов // Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 4 груд. 2009 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2009. – с.70-73

74. Кузьмин В.П. Принципы системности в теории и методологии К. Маркса / В.П. Кузьмин. - М.: Политиздат, 1980. – 277 с.

75. Куравский Л. С. Применение факторного анализа результатов вейвлет-преобразований для исследования динамики психологических характеристик / Л.С. Куравский, П.А. Мармалюк, В.И. Абрамочкина, Е.А. Петрова // Экспериментальная психология. - 2009. - № 1. - С. 97–111.

76. Лебедев В. И. Личность в экстремальных ситуациях / В.И. Лебедев. - М.: Политиздат, 1989.- 304 с.

77. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К.: Вища Школа, 1981. - 392 с.

78. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. / А.Н. Леонтьев. - М.: Педагогика, 1983, Т.1 – 391 с.

79. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2005. – 352 с.
80. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал как основа самодетерминации // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. Выпуск 1 / Под общ.ред. Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. - С. 56-65.
81. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2007. – 512 с.
82. Лингарт Й. Процесс и структура человеческого учения / Й. Лингарт. - М., 1970. – 286 с.
83. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. - М.: Наука, 1984.— 444 с.
84. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии / Б.Ф. Ломов // Вопросы психологии. – 1975. - №2. - С. 31-45.
85. Люшер М. Оценка личности посредством выбора цвета. Цветовой личностный тест: практическое пособие / М. Люшер, В.В. Драгунский – Мн.: Харвест, 1999. – 448 с.
86. Магомед-Эминов М.Ш. Психопатология смысла / М.Ш. Магомед-Эминов // Психологи о мигрантах и миграции в России: Информационно-аналитический бюллетень. - 2001. - № 2. - С. 44-63.
87. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ / С. Мадди. - СПб.: Издательство "Речь", 2002. - 539 с.
88. Мак-Вильямс Н. М Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н.М. Мак-Вильямс. - М.: Класс, 1998. - 480с.
89. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16 – 24.
90. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. - К.: КММ, 2006. - 240 с.

91. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании обучения и умственного развития школьников / С.Д. Максименко // Радянська школа. – 1981. -№ 12. – С. 23-29.
92. Маленова А. Ю. Особенности и личностные детерминанты копинг поведения в ситуациях оценивания (на примере ситуации экзамена) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд.. псих. наук : спец. 19.00.01. «Загальна психологія, історія психології» / А.Ю. Маленова. – Краснодар, 2007 -24 с.
93. Маркова А. К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. - М., 1996. -308 с.
94. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения / В.Д. Менделевич. - М. : МЕДпресс, 2001. - 427 с.
95. Миронец С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації / М.С. Миронец// : автореф. дис. ... канд. психол. наук.— Харків, 2007.— 24 с.
96. Митина О. В. Основные идеи и принципы структурного моделирования / О.В. Митина // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ / Под ред. Б. С. Братуся, Е. Е. Соколовой. - М.: Смысл, 2006. - С. 272 - 296.
97. Митина О.В. Моделирование латентных изменений с помощью структурных уравнений /О.В. Митина // Экспериментальная психология. – 2008. - №1. – С. 131 - 148.
98. Митина О.В. Факторный анализ для психологов / О.В. Митина, И.Б. Михайловская. – М.: Учебно-методический коллектор «Психология», 2001. – 169 с.
99. Моросанова В.И., Аронова Е.А. Самоосознание и саморегуляция поведения. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 213с.

100. Нартова-Бочавер С.К. "Coping behavior" в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. - Т. 18, № 5. - С. 20–30.
101. Наумова О. Категориальный метод главных компонент: возможности и ограничения метода в социологии. - Выпускная квалификационная работа . – М. Государственный университет – Высшая школа экономики, 2009. – 90с.
102. Носенко Е.Л. Емоційна розумність як детермінанта успішності життєдіяльності людини і шляхи її операціоналізації / Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига // Вісник Дніпропетровського університету. - 2000. – № 6. – С. 3-9.
103. Носенко Е.Л. Сучасні напрямки зарубіжної психології: психологія особистості: підручник / Е.Л. Носенко, І.Ф. Аршава. – Д.: Вид-во ДНУ. – 2010. – 264с.
104. Носенко Е.Л. Форми відображеної оцінки емоційної стійкості та емоційної розумності людини: моногр. / Е.Л. Носенко, І.Ф. Аршава, К.П. Кутовий. – Д.: Інновація, 2011. – 178с.
105. Носенко Э. Л Попытка системного подхода к анализу речи в состоянии эмоционального напряжения / Э.Л. Носенко // Психологический журнал. - 1980. - № 6. - С. 54-61.
106. Ошаев С.А. Особенности психологических защит у больных с ПТСР / С.А. Ошаев // Актуальные вопросы психиатрии и наркологии / Под ред. акад. РАМН, проф.В.Я. Семке – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2003. – Вып.11. – С. 74-76.
107. Петровский А. В. Личность в психологии с позиций системного подхода / А.В. Петровский // Вопросы психологии.- 1981. - № 1.- С. 57-66.
108. Петровський П.М. Філософська методологія і проблеми продукування української дійсності / П.М. Петровський // Мультиверсум. Філософський альманах – Вип. 68. – 2008. - С.174-183
109. Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики/ В.И. Подшивалкина. - Кишинев, 1997. - 352с.

110. Польшовий М.А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія / М.А. Польшовий. – Одеса : Фенікс, 2011. – 288 с.
111. Прохоров А.О. Системный анализ психического состояния / А.О. Прохоров // Психология состояний. Хрестоматия / Под ред. А.О. Прохорова. – М., СПб., 2004. – С. 141-153.
112. Психология личности: Словарь справочник / Под ред. П.П. Горностая и Т.М. Титаренко. — К.: Рута, 2001. — 320 с.
113. Пустыльник Е.И. Статистические методы анализа и обработки наблюдений / Е.И. Пустыльник. - М.: Наука, 1968. - 185 с.
114. Решетников М.М. Перспективы психологии и психоанализа [Электронный ресурс] / М.М. Решетников // 2006. – Режим доступа: psydon.ru/downloads.php?cat_id=0&download_id=17
115. Родина Н.В. Глубинно-психологические детерминанты копинг-поведения менеджеров среднего звена в кризисных ситуациях / Н.В. Родина // Наука і освіта. – 2006. - №5-6.– С.81-85.
116. Родина Н.В. Индивидуально-личностные особенности личности менеджеров среднего звена в кризисных ситуациях: психодинамический подход: дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / Родіна Наталія Володимирівна. - Одеса, 2005. - 194 с.
117. Родина Н.В. Индивидуально-психологические особенности менеджеров среднего звена, способных к карьерному росту в реструктурируемых организациях / Н.В. Родина // Наука і освіта. – 2006. - №5-6. - С.85-89.
118. Родина Н.В. Індивідуально-особистісні особливості менеджерів середньої ланки в кризових ситуаціях: психодинамічний підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Н.В. Родина. – Одесса, 2005.- 22 с.
119. Родина Н.В. Личностные детерминанты профессионального выбора студентов-психологов: психодинамический подход / Н.В. Родина //

Актуальні проблеми психології: психологія навчання, генетична, медична психологія. - 2007. - №.10(1). - С. 92-94.

120. Родина Н.В. Прогнозирование эффективности деятельности менеджеров среднего звена в кризисных ситуациях. Регрессионные модели / Н.В. Родина // Науковий часопис. - 2006. - №12(37). - С.180-185.

121. Родина Н.В. Психодинамический подход к анализу совладающего поведения студентов в период предэкзаменационного стресса / Н.В. Родина // Наукові записки інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. - 2006. – №.30. - С. 214-222.

122. Родина Н.В. Теоретико-емпірические аспекты изучения психосоматических компонентов офтальмологических заболеваний / Н.В. Родина, Л.О. Насинник // Наука і освіта. – 2012. - (в печати).

123. Родина Н.В.К проблеме соотношения понятий «Копинг – стратегии» и «Защитные механизмы» / Н.В. Родина // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. - 2006. – С. 98-104.

124. Родина Н.В. Аналіз конструктивної і критеріальної валідності методики WOCQ у діагностиці ефективності діяльності антикризових менеджерів / Н.В. Родина // Проблеми загальної та педагогічної психології. - 2006. - №8(8). - С. 224-233.

125. Родина Н.В. Емпірична верифікація системної моделі копінг-поведінки, що реалізується в парадигмі психодинамічного підходу / Н.В. Родина // Актуальні проблеми психології. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – В.4, Ч. 2. – За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ, інститут психології ім. Г.С. Костюка. – 2011. – С. 208-217.

126. Родина Н.В. Ієрархічна модель структури копінг-поведінки / Н.В. Родина // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. / Київ, нац. ун-т ім. Тараса Шевченка ; редкол.: В.І. Судаков (та ін.).-К. : Логос, 2011. – Т. 1. - С. 120-129.

127. Родіна Н.В. Класифікація осіб, що долають важкі життєві ситуації. Ієрархічна модель / Н.В. Родіна // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету. – 2010. - № 3-4. – С. 145-156.
128. Родіна Н.В. Класифікація осіб, які долають екстремальні ситуації (ієрархічна модель на прикладі пожежників МНС України) / Н.В. Родіна // Наука і освіта. - 2010. – № 9. - С. 116-120.
129. Родіна Н.В. Копінг-поведінка аномічної особистості / Н.В. Родіна, Б.В. Бірон // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2012. - Т.14 (1). - С.298-305.
130. Родіна Н.В. Копінг-поведінка пацієнтів з раком молочної залози. Структура та детермінанти // Наука і освіта. – 2012. – (у друку).
131. Родіна Н.В. Опитувальник WOCQ в адаптації С.І. Хаїрової. Психометричний аналіз і альтернативна факторна модель / Н.В. Родіна // Актуальні проблеми психології. – 2010. – Т.12, В.10, Ч.2. – С. 340-350.
132. Родіна Н.В. Основні компоненти соціального середовища абітурієнтів, які вступають до ВНЗ / Н.В. Родіна // Вісник Одеського національного університету. – 2010. - Т. 15, В. 16. – С. 66-77.
133. Родіна Н.В. Особистісні характеристики як ресурси долаючої поведінки. Огляд деяких сучасних теорій копіngu / Н.В. Родіна // Проблеми сучасної психології. – 2010. - № 7. - С. 608-633.
134. Родіна Н.В. Особливості застосування тесту незавершених малюнків Вартегга для дослідження копінг-стратегій у підлітків / Н.В. Родіна // Актуальні проблеми психології. – 2007. - № 10(2). - С. 438-446.
135. Родіна Н.В. Особливості прояву копінг-поведінки майбутніх фахівців / Н.В. Родіна // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2007. - №3(2). – С. 219-225.
136. Родіна Н.В. Проактивний копінг як реалізація особистісного потенціалу при подоланні життєвих труднощів: Теоретико-методологічні аспекти / Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах

трансформаційних змін у суспільстві : колективна монографія / [В.І. Подшивалкіна, А.А. Бефані, О.В. Яремчук та ін.], за наук. ред. В.І. Подшивалкіної. – Одеса : Фенікс, 2011. – Р.8. – С.264-299.

137. Родіна Н.В. Проблема переживання прихильності до об'єкту втрати / Н.В. Родіна, О.М. Ческідова / Актуальні проблеми психології. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – В.4, Ч. 2. – За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ, інститут психології ім. Г.С. Костюка. – 2011. – С. 200-208.

138. Родіна Н.В. Проективна експрес-методика, що заснована на стимульному матеріалі тесту Вартегга. Застосування у вивченні копінгу / Н.В. Родіна // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. Проблеми загальної та педагогічної психології. - Т.12, Ч.2. - С. 247-257.

139. Родіна Н.В. Психодинамічні аспекти теорії В. Шутца: проблема міжособистісних потреб в ситуації внутрішньосімейної взаємодії / Н.В. Родіна, О.М. Сухоребра // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. / Київ, нац. ун-т ім. Тараса Шевченка ; редкол.: В.І. Судаков (та ін.).-К. : Логос, 2011. – Т. 3. - С. 104-114.

140. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: монографія / Н.В. Родіна. – Одеса: видавець Букаєв В.В., 2011. – 364 с.

141. Родіна Н.В. Психометричний аналіз і стандартизація опитувальника WOCQ для вивчення долаючої поведінки в умовах екстремального стресу. / Н.В. Родіна // Вісник Одеського національного університету

142. Родіна Н.В. Роль проактивного копінгу в подоланні особистістю життєвої кризи / Н.В. Родіна, Б.В. Бірон / Вісник Одеського національного університету. – 2011. - Т. 16, В. 17. – С. 68-79.

143. Родіна Н.В. Символічна організація несвідомого та вибір копінг-стратегій у процесі засвоєння нових зв'язків та стосунків / Н.В. Родіна //

Науковий вісник Чернівецького Університету. – 2009. - № 449-450. – С. 129-134.

144. Родіна Н.В. Системне моделювання копінг-поведінки, що реалізується в парадигмі психодинамічного підходу. Концепція дослідження / Н.В. Родіна // Актуальні проблеми психології. – 2010. - Т.11, В.3. – С. 372-379.

145. Родіна Н.В. Системне моделювання копінг-поведінки, що реалізується в парадигмі психодинамічного підходу. Концепція дослідження. [Електронний ресурс] : Тези доповіді на Першому всеукраїнському конгресі із соціальної психології (УКСП–2010) «Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи», м. Київ 18–20 жовтня 2010 року. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/podiy_14_s_17.htm

146. Родіна Н.В. Системно-параметрична модель формування копінг-поведінки / Н.В. Родіна // Інтернет-конференція «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки» 2 лютого-1 березня у м. Одеса, 2012), режим доступу: <http://forum.onu.edu.ua/index.php/topic,5064.0.html>

147. Родіна Н.В. Феномен розуміння в контексті подолання важких життєвих ситуацій. Теоретично методологічний аналіз / Н.В. Родіна // Науковий вісник Південноукраїнського національного університету. – 2010. - № 5-6. – С. 39-48.

148. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології //Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. –С. 11-36.

149. Роршах Г. Психодіагностика / Г. Роршах. – М.: Когито-Центр, 2003. - 336 с.

150. Ротенберг В.С. Поисковая активность и адаптация / В.С. Ротенберг, В.В. Аршавский. - М.: Наука, 1984. — 193 с.

151. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. - М., 1957. - 264 с.

152. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології / В.В. Рибалка. – К.: НІКА-ЦЕНТР, 2003. – 204 с.
153. Самара О. Е. Гендерные особенности копинг-стратегий у работников МЧС / О.Е. Самара // Медицина психологія. – 2009. - № 2–3. - С. 115-119.
154. Склень О. І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / О.І. Склень. – Харків, 2008. - 24с.
155. Собчик Л. Н. Тест восьми влечений Сонди и его модификация / Л.Н. Собчик – М.: Институт прикладной психологии, 1999. – 96 с.
156. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности / Л.Н. Собчик. – М.: ИПП-ИСП, 2000. – 512 с.
157. Собчик Л.Н. Метод цветных выборов – модификация восьмицветного теста Люшера. Практическое руководство / Л.Н. Собчик. – СПб.: Речь, 2006. – 128 с.
158. Соколов Б.Г. Понимание события / Б.Г. Соколов // Метафизические исследования. Альманах Лаборатории Метафизических Исследований при Философском факультете СПбГУ. - 1997. - №1. - С. 13–37.
159. Сонди Л. Учебник экспериментальной диагностики влечений / Л. Сонди – М.: Когито-центр, 2005 – 557 с.
160. Татенко В.А. Про «екологічний генезис» у Е.Гуссерля та проблему суб’єктних перетворень психіки в онтогенезі / В.А.Татенко // Психологія і суспільство. – 2004. - № 4. – С. 13-37.
161. Татенко В.О. Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Соціальна психологія. - 2006. – №1. - С.3-13.
162. Ташлыков В.А. Личностные механизмы совладания (копинг-поведение) и защиты у больных неврозами в процессе психотерапии / В.А.

Ташлыков // Медико-психологические аспекты охраны здоровья. - Томск, 1990. - С. 90-91.

163. Терентьева Л. Н. Наука и “антинаука” в системно-параметрическом измерении / Л. Н. Терентьева // Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Т. 12, №15 (Філософія) – С. 7-18.

164. Титаренко Т.М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления / Т.М. Титаренко. – К.: Людопринт Україна, 2009. – 277 с.

165. Титаренко Т.М. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. - К.: Агропромвидав України, 1998. - 348 с.

166. Тогобицька В.Д. Психологічні засади професійних деструкцій працівників МНС // Проблеми екстремальної та кризової психології. - 2010. - №8. - С.378-383.

167. Ту Дж. Принципы распознавания образов / Дж. Ту, Р. Гонсалес. – М.: Мир, 1978. – 411 с.

168. Уёмов А.И. Методы, приемы и способы исследования / А.И. Уёмов // Основы марксистско-ленинской философии: Учебник.- М., Политиздат, 1971. - Гл.IX. - С. 205-216.

169. Уёмов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уёмов. – М.: Мысль, 1978. – 258 с.

170. Фрейд А. Психология "Я" и защитные механизмы / А. Фрейд. - М., Педагогика-Пресс, 1993 – 144с.

171. Хаирова С.И. К созданию адаптированного варианта методики WOCQ / С.И. Хаирова // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. - № 1. – С. 9–16.

172. Чепелева Н.В. Психология чтения учебной и научной литературы в системе профессиональной подготовки студентов: дис. д-ра психол. наук: 19.00.01 / Н.В. Чепелева. - К., 1992. – 397с.

173. Чёрная А.Н. Взаимосвязь рационального и иррационального в концепции философии истории А. Тойнби / А.Н. Чёрная // «Наука. Релігія. Суспільство». – 2010. - №2. - С.134-141.

174. Чехлатый Е. И. Личностная и межличностная конфликтность и копинг-поведение у больных невротизмом и их динамика под влиянием групповой психотерапии: автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. мед. наук : спец. / Е.И. Чехлатый. – СПб, 1994. – 25 с.
175. Чубраков С.В. Содержание категории «принцип» в уголовно-исполнительном праве в аспекте системного подхода / С.В. Чубраков // Вестник Томского государственного университета. Общенаучный периодический журнал. – 2011. - № 343. – С.137 – 139.
176. Шангіна Л. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000-2007 років // Національна безпека і оборона. – 2007. - № 8 (92). - С.21-44.
177. Щербатых Ю.В. Вегетативные проявления экзаменационного стресса : автореф. Дис. на соискание уч. ст. доктора биол. наук. : спец. / Ю.В. Щербатый. - СПб., 2001. – 32 с.
178. Юнг К. Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.
179. Abella R. Appraisal processes, coping, and the regulation of stress-related emotions in a college examination / R. Abella, R. Heslin // Basic & Applied Social Psychology. – 1989. - №10. – P. 311-327.
180. Akerman B. A. The Cognitive and Identity Development of Twins at 16 Years of Age: A Follow-up Study of 32 Twin Pairs / B.A. Akerman, E. Suurvee // Twin Research. – 2003. - №6. – P. 328-333.
181. Aldwin C. M. Stress, coping and development / Aldwin C. M. - New York; London: The Guilford Press, 1994. – 456 p.
182. Aldwin C. The effect of environmental change on individuals and group: Some neglected issues in stress research / C. Aldwin, D. Stokols // Journal of Environmental Psychology. - 1988. - №. 8. - P. 57 - 75.
183. Antonovsky A. Personality and health: Testing the sense of coherence model / A. Antonovsky - New York: John Wiley & Sons, 1990. – 562 p.

184. Antonovsky A. The structure and properties of the sense of coherence scale / A. Antonovsky // *Social Science Medicine*. – 1993. - № 36. – P. 725–733.
185. Antonovsky A. Unraveling the mystery of health / Antonovsky A. - San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1987. – 397 p.
186. Arbuckle J.L. AMOS 18.0 Users Guide / J.L. Arbuckle. - SPSS Inc., Chicago, Illinois, 2009. – 654 p.
187. Aspinwall L. G. A stitch in time: Self-regulation and proactive coping / L.G. Aspinwall, S.E. Taylor // *Psychological Bulletin*. - 1997. - № 121(3). - P. 417-436.
188. Aspinwall L. G. Modeling cognitive adaptation: A longitudinal investigation of the impact of individual differences and coping on college adjustment and performance / L. G. Aspinwall, S. E. Taylor // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1992. - №63. - P. 989-1003.
189. Ayers T. S. A dispositional and situational assessment of children's coping: Testing alternative models of coping / T. S. Ayers, I. N. Sandler, S. G. West, M. W. Roosa // *Journal of Personality*. – 1996. - № 64. - P. 923–958.
190. Aziz R. C. G. Jung's Psychology of Religion and Synchronicity / R.C.G. Aziz. - Albany: State. University of New York Press, 1990. - 267 p.
191. Bailey K.D. Evaluating Axiomatic Theories / K.D. Bailey // *Sociological Methodology* / F.F. Borgatta, G.W. Bohrnstedt. - San Francisco: Jossey-Bass, 1970. - P. 48-71.
192. Baltes P. B. On the incomplete architecture of human ontogeny: Selection, optimization, and compensation as foundation of developmental theory / Baltes P. B. // *American Psychologist*. – 1997. - №52. - P. 366-380.
193. Bandura A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change / Bandura A. // *Psychological Review*. – 1977. - № 84. - P. 191-215.
194. Bandura A. Self-regulation of motivation through anticipatory and selfregulatory mechanisms / A. Bandura // *Perspectives on motivation: Nebraska symposium on motivation*. – 1991. - № 38. - P. 69-164.

195. Bandura A. Social cognitive theory of moral thought and action / A. Bandura. - Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1991. – 679 p.
196. Bandura A. Social-learning theory / Bandura A. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. - 133 p.
197. Bandura A. Regulation of cognitive processes through perceived self-efficacy / Bandura A. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1989. - 729 p.
198. Bandura A. Self-efficacy / A. Bandura // Encyclopedia of human behavior . - New York: Academic Press, 1994. – P. 71-81.
199. Bandura A. Social cognitive theory and mass communication. Media effects: Advances in theory and research / A. Bandura . - Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1994. – 62 p.
200. Bandura A. On rectifying conceptual ecumenism / A. Bandura // Self-efficacy, adaptation, and adjustment / J. E. Maddux. - NY: Plenum Press, 1995. - P. 347-375.
201. Bandura A. Self-efficacy in changing societies / A. Bandura // Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / A. Bandura et al. - New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1995. - P. 1-45.
202. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control / A. Bandura. - New York: Freeman, 1997. - 604 p.
203. Bandura A. Test of the generality of self-efficacy theory / A. Bandura, N. E. Adams, A.B. Hardy, G. N. Howells // Cognitive Therapy and Research. – 1980. - № 4. - P. 39-66.
204. Barton J. The standard shiftwork index: a battery of questionnaires for assessing shiftwork-related problems / J. Barton, E. Spelten, P. Totterdell, L. Smith, S. Folkard, G. Costa // Work & Stress. – 1995. - № 9. – P.4-30.
205. Bellak L. The TAT, the CAT, and the SAT in clinical use / L. Bellak, D.M. Abrams - Boston, Allyn and Bacon, 1997. - 492 p.
206. Billings A. G. The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events / A.G. Billings, R.H. Moos // Journal of Behavioral Medicine. - 1981. - № 4. - P. 157-189.

207. Blalock H.M. Theory Construction: From Verbal to Mathematical Formulation / H.M. Blalock. - Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969. – 180 p.
208. Bolger N. Coping as personality process: A prospective study / N. Bolger // Journal of personality and social psychology. – 1990. - № 59. – P. 525-537.
209. Bondarenko A.F. Emotional Addiction in Love: experimental research /A.F. Bondarenko, A. E. Levenetz // Psychologie in Osterreich. - 2000. – T. 20. – № 1. – S. 24-28.
210. Brandtstädter J. Tenacious goal pursuit and flexible goal adjustment: Explication and age-related analysis of assimilative and accommodative strategies of coping / J. Brandtstädter, G. Renner // Psychology and Aging. – 1990. - № 5. - P. 58–67.
211. Breuer Y. Studies on hysteria / Y. Breuer, S.Freud. — Harmondsworth (Middx) etc.; Penguin books, 1980. — 425 p.
212. Brown J. Incident-related stressor, locus of control, coping, and, psychological distress among firefighters in Northern Ireland / J. Brown, G. Mulhern, S. Joseph // Journal of Traumatic Stress. – 2002. - №15. – P.161-168.
213. Brown P. Preliminary reliability and validity of the Apperceptive Coping Test. Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of arts in the Department of Psychology / P. Brown. - Simon Fraser University, 1998. - 113 p.
214. Browne M.W. Alternative ways of assessing model fit / M.W. Browne, R. Cudeck // Testing structural equation models / K.A. Bollen, J.S. Long. - Newbury Park, CA: Sage, 1993. – P. 136–162.
215. Byrne D. Repression–sensitization as a dimension of personality / D. Byrne // Progress in Experimental Personality Research / B. A. Maher. - New York: Academic Press,1964. - № 1. – P. 169-220.

216. Cartwright S. Coping in occupational settings / S. Cartwright, C.L. Cooper // Handbook of Coping. Theory, Research, Application / M. Zeidner, N. S. Endler. - NY:Wiley,1996. - P. 202-220.
217. Carver C.S. On the Self-regulation of Behavior / C.S. Carver C.S., M.F. Scheier. - USA.: Cambridge University Press, 1998. - 349 p.
218. Carver C.S. Situational Coping and Coping Dispositions in a Stressful Transaction / C.S. Carver C.S., M.F. Scheier // Journal of Personality and Social Psychology. - 1994. - № 66. - P. 184-195.
219. Cattell R. B. The Scientific Analysis of Personality / R.B. Cattell. - Harmondsworth, Penguin, Pelican Original, 1965. - 399 p.
220. Caty S. Use of a projective technique to assess young children's appraisal and coping responses to a venipuncture /S. Caty , M.L. Ellerton, J.A. Ritchie // J. Soc. Pediatr. Nurs. – 1997. - №2(2).- P. 83-92.
221. Causey D. L. Development of a self-report coping measure for elementary school children / D. L. Causey, E. F. Dubow // Journal of Clinical Child Psychology. – 1992. - № 21. - P. 47–59.
222. Chambliss C. A. Efficacy attribution, locus of control, and weight loss / C.A. Chambliss, E. J. Murray // Cognitive Therapy and Research. - 1979. - № 3. – P. 349-353.
223. Chang C.M. Modification effects of coping on post-traumatic morbidity among earthquake rescuers / C.M. Chang // Psychiatry Research. – 2008. - №158. - P. 164–171.
224. Checkland P. Soft Systems Methodology in Action / P. Checkland, J. Scholes. - N.Y.: John Wiley & Sons, 1999. - 418 p.
225. Cilliers F. Salutogenesis: a model to understand coping with change. / F. Cilliers, A.M. Viviers, C.P. Marais // Unisa Psychologia. – 1998. - №25(2). – P. 32-39.
226. Cohen J. Statistical power analysis for the behavioral sciences / J. Cohen. - Lawrence Erlbaum Assoc., Hillsdale, NJ., 1988. - 567 p.

227. Compas B. E. Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research / B. E. Compas, J.K. Connor-Smith, H. Saltzman, A.H. Thomsen, M.E. Wadsworth // *Psychological Bulletin*. – 2001. - № 127. - P. 87–127.
228. Compas B. E. Effortful and involuntary responses to stress: Implications for coping with chronic stress / B. E. Compas, J. Connor, D. Osowiecki, A. Welch // *Coping with chronic stress* / B. J. Gottlieb. - New York: Plenum Press, 1997. – P. 105-130.
229. Comrey A. L. A first course in factor analysis (2nd ed.). / A.L. Comrey, H.B. Lee. - Hillsdale, NJ: Erlbaum., 1992. – 423p.
230. Connor-Smith J. K. Responses to stress in adolescence: Measurement of coping and involuntary stress responses / J. K. Connor-Smith, B. E. Compas, M. E. Wadsworth, A. H. Thomsen, H. Saltzman // *Journal of Counseling and Clinical Psychology*. – 2000. - № 68. - P. 976–992.
231. Costner H.L. Deductions from “Axiomatic Theory” / H.L. Costner, R.K. Leik // *American sociological review*. - 1964. - № 29(6). - P. 819-835.
232. Cramer P. Coping and Defense Mechanisms: What’s the Difference? / P. Cramer // *Journal of Personality*. - 1998. - №66. - P. 919-946.
233. Cramer P. Defense Mechanisms In Psychology Today: Further Processes for Adaptation / P. Cramer // *American Psychologist*. - 2000. - № 55. - P. 637-646.
234. Cramer P. Protecting the Self: Defense Mechanisms in Action / P. Cramer. - New York: Guilford Press, 2006. - 384 p.
235. Cramer P. The Unconscious Status of Defense Mechanisms / P. Cramer // *American Psychologist*. – 2001. - № 56. – P. 762-763.
236. Crisi A. Manuale del Test di Wartegg / A. Crisi. – Roma: Ma.Gi, 2007. – 365p.
237. Crisi A. Some similitudes between the Evocative Character of the Wartegg Panels and the Rorschach Plates / A. Crisi // XVIII International Rorschach Congress Barcelona, 26-30 July 2005, - P. 45-49.

238. Davis C. G. Making sense of loss and benefiting from the experience: Two construals of meaning / C. G. Davis, S. Nolen-Hoeksema, J. Larson // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1998. - №75. – P. 561–574.
239. D'Rozario V. Adolescent Coping Styles in a Sample of Singaporean Students [Электронный ресурс] / V. D'Rozario, M.P.B. Goh // Joint Conference of the Singapore Educational Research Association and Australian Association for Research in Education, Singapore, 25 - 29 November, 1996. - Режим доступа: <http://www.aare.edu.au/96pap/drozv96450.txt>
240. Ederlyi M. H. Defense Processes Can Be Conscious or Unconscious / M. N. Ederlyi // *American Psychologist*. - 2001. - № 56. - P. 761-762.
241. Edwards J. The construct validity of scores on the Ways of Coping Questionnaire: confirmatory analysis of alternative factor structures / J. Edwards, R. O'Neil // *Educational and Psychological Measurement*. – 1998. - № 58(6). – P. 955-983.
242. Epstein S. Cognitive experiential self-theory / S. Epstein // *Handbook of personality: Theory and research* / L. A. Pervin. - New York: Guilford, 1990. - P. 165-192.
243. Eriksen C. W. Cognitive responses to internally cued anxiety / C. W. Eriksen // *Anxiety and Behavior* / C. D. Spielberger. - New York: Academic Press, 1966. – P. 327-360.
244. Ferenczi S. The Phenomena of Hysterical Materialization Further Contributions to the Theory and Technique of Psycho-Analysis / S.Ferenczi. - London,1919: Hogarth Press .- 220 p.
245. Field A.P. Discovering Statistics Using SPSS For Windows / A.P. Field. - Sage Publications, Thousand Oaks, CA., 2000. - 512 p.
246. Fisher R. A. On the probable error of a coefficient of correlation deduced from a small sample / R. A. Fisher // *Metron*. – 1921. - № 1. - P. 3-32.
247. Folkman S. Positive affect and the other side of coping / S. Folkman, J. T. Moskowitz // *American Psychologist*. – 2000. - № 55. – P. 647-654.

248. Folkman S. An analysis of coping in a middle-aged community sample / S. Folkman, R.S. Lazarus // *Journal of Health and Social Behavior*. – 1980. - № 21(3). – P. 219-239.
249. Folkman S. If it changes it must be a process: Study of emotion and coping during three stages of a college examination / S. Folkman, R.S. Lazarus // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1985. - № 48. – P. 150-170.
250. Folkman S. Manual for the Ways of Coping questionnaire [Research Edition] / S. Folkman, R.S. Lazarus . - Palo Alto, CA: Consulting Psychologists, 1988. – 32 p.
251. Folkman S. The dynamics of a stressful encounter: Cognitive appraisal, coping and encounter outcomes / S. Folkman, R.S. Lazarus, C. Dunkel-Schetter, A. DeLongis, R. Gruen // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1986. - № 50. - P. 992-1003.
252. Folkman S. Coping: pitfalls and promise / S. Folkman, J. T. Moskowitz // *Annu. Rev. Psychol.* - 2004. - № 55. - P. 745–774.
253. Frankl V. E. Psychology and man's quest for meaning / V.E. Frankl // *Journal of religion and health*. - 1962. - № I. - P. 93-103.
254. Freud A. Defense Mechanisms / A. Freud // *Encyclopedia Britanika*. - London. - № 7. - P. 172–173.
255. Freud S. *Histerie und Angst, Studienausgabe* / S. Freud. - Fischer Verlag, Frankfurt am Mein, 1971. - 359 p.
256. Freud S. *Schriften zur Behandlungstechnik, Studienausgabe* / S. Freud. - Fischer Verlag, Frankfurt am Mein, 1975. - 437 p.
257. Freud S. The defence neuro-psychoses / S. Freud // *The collected Papers: in 10 v.* — N.Y.: Collier Books, 1963. — № 2. — P. 67–81.
258. Freud S. Über den Psychischen Mechanismus Hysterischer Phänomene: Vorläufige Mitteilung / S. Freud, J. Breuer. - London: Imago Publishing Co., (1893/1952). - P. 81-98.

259. Freund A. M. What I Have and What I Do - The role of resource loss and gain throughout life / A.M. Freund, M. Riediger // *Applied Psychology: An International Review*. - 2001. - № 50(3). - P. 370-380.
260. Frydenberg E. *Beyond Coping. Meeting goals, visions and challenges* / E. Frydenberg. - Oxford University Press, 2002. - 176 p.
261. Frydenberg E. Teaching Coping to adolescents: when and to whom? / E. Frydenberg, R. Lewis // *American Educational Research Journal*. - 2000. - № 37(3). - P. 727—745.
262. Fulde E. Coping strategies and defense mechanisms and their relevance for the recovery after discectomy / E. Fulde, A. Junge, S. Ahrens // *Journal of Psychosomatic Research*. - 1995. - № 39(7). - P. 819-826.
263. Gan Y. The two-factor structure of future-oriented coping and its mediating role in student engagement / Y. Gan, M. Yang, Y. Zhou, Y. Zhang // *Personality and Individual Differences*. - № 43. – P. 851–863.
264. Garver M. S. Logistics research methods: Employing structural equation modeling to test for construct validity / M.S. Garver, J.T. Mentzer // *Journal of Business Logistics*. – 1999. - №20(1). - P. 33-57.
265. Gipple D.E. Coping and Dissociation Among Female College Students: Reporting Childhood Abuse Experiences / D.E. Gipple, S.M. Lee, A. Puig / *Journal of College Counseling*. - 2006. - № 9. - P. 33-46.
266. Green S. B. How many subjects does it take to do a regression analysis? / S. B. Green // *Multivariate Behavioral Research*. – 1991. - № 26. – P. 499-510
267. Greenberg L.S. *Emotion in the creation of a personal meaning. The transformation of meaning in psychological therapies* / L.S. Greenberg, J. Pascual-Leone. - New York: Wiley, 1997. – 437p.
268. Greenglass E. *Proactive coping* / E. Greenglass // *Beyond coping: Meeting goals, vision, and challenges* / E. Frydenberg . - London: Oxford University Press, 2002. - № 3. - P. 37-62.

269. Greenglass E. The Proactive Coping Inventory(PCI): A multidimensional research instrument [Электронный ресурс] / E. Greenglass, R. Schwarzer, S. Taubert // Available, 1999. - Режим доступа: <http://userpage.fu-berlin.de/~health/greenpci.htm>
270. Greenson R. The technique and practice of psychoanalysis / R. Greenson. - International Universities Press: New York, 1967. - 452 p.
271. Haan N. Coping and defending. Processes of self-environment organization / N. Haan. - New York: Academic Press, 1977. - 346 p.
272. Haan N. Coping and Defense Mechanisms Related to Personality Inventories / N. Haan // Journal of Consulting Psychology. - 1965. - № 29. - P. 373-378.
273. Hobfoll S. E. Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress / S.E. Hobfoll // American Psychologist. - 1989. - № 44(3). - P. 513-524.
274. Hobfoll S. E. The Influence of Culture, Community, and the Nested-Self in the Stress Process: Advancing Conservation of Resources Theory / S.E. Hobfoll // Applied Psychology: An International Review. - 2001. - № 50(3). - P.337-421.
275. Hoelter D. R. The analysis of covariance structures: Goodness-of-fit indices / D.R. Hoelter // Sociological Methods and Research. - 1983. - №11. - P. 325-344.
276. Holahan C. J. Life stressors, resistance factors, and psychological health: An extension of the stress-resistance paradigm / C.J. Holahan, R.N. Moos // Journal of Personality and Social psychology. - 1990. - № 58. - P. 909-917.
277. Holahan C.J. Coping, Stress Resistance, and Growth: Conceptualizing Adaptive Functioning / C.J. Holahan, R.N. Moos, S.Schaefer // The Handbook of Coping. Theory, Research, Applications / M. Zeidner, N. S. Endler. - New York: Wiley, 1996. - P. 25-43.
278. Holland W. M. Fire/emergency medical services and coping methods: mitigating traumatic stress symptomatology in emergency services professionals /

W. M. Holland // A Dissertation submitted to the faculty of Liberty University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Liberty University. - Lynchburg, Virginia. - 2008. – 121 p.

279. Horney K. The neurotic personality of our time / K. Horney. - New York: Norton, 1937. - 299 p.

280. Jackson L.A. Perceptions of multiple role participants / L.A. Jackson , L.A. Sullivan // Social Psychology Quarterly. – 1990. - № 53. – C. 274-282.

281. Jacobs B. A. The psychosocial interior of a professional service firm: Coping strategies, phantasy and enduring organizational functionality / B.A. Jacobs. - Case Theis for the Degree of Doctor of Philosophy Western Reserve University, 1992 - 215 p.

282. Janoff-Bulman R. Shattered assumptions: Toward a new psychology of trauma / R. Janoff-Bulman . - New York: Free Press, 1992. – 256p.

283. Janoff-Bulman R. The impact of trauma on meaning: From meaningless world to meaningful life. The transformation of meaning in psychological therapies / R. Janoff-Bulman, C. Frantz. - New York: Wiley, 1997. – 456p.

284. Kallay E. The influence of global meaning systems on stress-related reactions revealed through proverbs using Q methodology / E. Kallay, M. Miclea // Cognition, Brain, Behavior . – 2006. - №10. – P. 607-623

285. Kass G. An exploratory technique for investigating large quantities of categorical data / G. Kaas // Applied Statistics - 1980. - . - № 29(2). - P. 119-127.

286. Kliwer W. Coping in middle childhood: Relations to competence, type. A behavior, monitoring, blunting, and locus of control / W. Kliwer // Developmental Psychology. – 1991. - № 27. - P. 689–697.

287. Krohne H. W. Vigilance and cognitive avoidance as concepts in coping research / H. W. Krohne // Attention and avoidance: Strategies in coping with aversiveness / H. W. Krohne. - Seattle, WA: Hogrefe & Huber, 1993. – P. 19-50.

288. Lagona F. A nonlinear principal component analysis of the relationship between budget rules and fiscal performance in the European Union / F. Lagona F., F. Padovano // *Public Choice*. – 2007. - №130. - P. 401-436
289. Lazarus R. S. *Emotion and adaptation* / R. S. Lazarus. - London: Oxford University Press, 1991. – 572 p.
290. Lazarus R. S. *Psychological stress and the coping process* / R. S. Lazarus. - New York: McGraw-Hill, 1966. – 466 p.
291. Lazarus R. S. *Coping Theory and Research: Past, Present, and Future* / R. S. Lazarus // *Psychosomatic Medicine*. - 1993. - № 55.-P. 234-247.
292. Lazarus R. S. *Stress, appraisal, and coping* / R. S. Lazarus, S. Folkman. - New York: Springer, 1984. – 444 p.
293. Lazarus R. S. *The concept of coping* / R.S. Lazarus, S. Folkman, 1991. - N.-Y. - P. 189-206.
294. Lazarus R. S. *The role of coping in the emotions and how coping changes over the life course* / R.S. Lazarus // *Handbook of emotion, adult development, and aging* / C. Maletesta-Magni, S. H. McFadden. - New York: Academic Press, 1996. – P. 289-306.
295. Lazarus R. S. *Toward Better Research on Stress and Coping* / R. S. Lazarus // *American Psychologist*. - 2000. - № 55. - P.665-673.
296. Lazarus R.S. *Ways of Coping Questionnaire. Sample Set Manual, Text booklet, Scoring Key* / R. S. Lazarus, S. Folkman. - Redwood, 1988.
297. Lehman D. R. *Long-term effects of losing a spouse or child in a motor vehicle crash* / D. R. Lehman, C. B. Wortman, A. F. Williams // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1987. - № 52. – P. 218-231.
298. Levine S. *Coping and health* / S. Levine, H. Ursin. - New York: Plenum Press, 1980 - 364 p.
299. Lilienfeld S. O. *The scientific status of projective techniques* / S. O. Lilienfeld, J. M. Wood, H. N. Garb // *Psychological science in the public interest*. – 2000. - №1. – P. 27-66.

300. Losoya S. Developmental issues in the study of coping / S. Losoya, N. Eisenberg, R.A. Fabes // *International Journal of Behavioral Development*. - 1998. - № 22(2). - P. 231—237.
301. Lossen H. Gestaltung und Verlaufsdynamik / H. Lossen, G. Schott. - Biel: Institut für Psycho-Hygiene, 1952. - 68 p.
302. Luszczynska A. Patients' coping profiles and partners' support provision / A. Luszczynska, D. Gerstorf, S. Boehmer et al. // *Psychology and Health*. - 2007. - № 22(7). – P. 749–764.
303. Lysaker P.H. Assessing Coping in Schizophrenia - A Rationally Devised Scoring Scheme to Assess Coping in Schizophrenia / P.H. Lysaker, J. Johannesen, R.S. Lancaster, L.W. Davis, W. Zito, M.D. Bell // *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. – 2004. - №8. – P. 74-84.
304. Maddi S.R. Hardiness and Mental Health / S.R. Maddi, D.M. Khoshaba // *Journal of Personality Assessment*. – 1994. - № 63(2). – P. 265 – 274.
305. Mahler M.S. The psychological birth of the human infant / M.S. Mahler, F.Pine, A. Bergman. - New York: Basic Books. Main, T.F., 1975. - 345 p.
306. Makowski M. Mathematical Modeling for Coping with Uncertainty and Risk / M. Makowski // *Systems and Human Science for Safety, Security, and Dependability* / T. Arai, S. Yamamoto, K. Makino. - Elsevier, Amsterdam, the Netherlands, 2005. – P. 35-54.
307. Maslow A. H. Motivation and personality / A.H. Maslow. - New York, N.Y.: Harper & Row, 1954.- 411 p.
308. McCrae R. R. Personality, coping, and coping effectiveness in an adult sample / R.R. McCrae, P.T. Jr. Costa // *Journal of Personality*. - 1986. - № 54. - P. 385-405.
309. McCrae R. R. Situational determinants of coping responses: Loss, threat, and challenge / R.R. McCrae // *Journal of Personality and Social Psychology*. - 1984. - № 46. - P. 919-928.

310. Mellberg K. The Wartegg Drawing Completion Test as a predictor of adjustment and success in industrial school / K. Mellberg // *Psychology*. – 1972. - № 13. – P. 34–38.
311. Menaghan E. G. Measuring coping effectiveness: A panel analysis of marital problems and coping efforts / E.G. Menaghan // *Journal of Health and Social Behavior*.- 1982. - № 23. - P. 220-234.
312. Miceli M. Further Distinctions Between Coping and Defense Mechanisms / M. Miceli, C. Castelfranchi // *Journal of Personality*. – 2001. - № 69. – P. 287-296.
313. Millon T. On the nature of clinical health psychology / T. Millon // *Handbook of clinical health psychology* / T. Millon, C. Green, R. Meagher. - N.Y.: Plenum, 1982. - P. 1 - 28.
314. Mitchell R. E. Stress, coping, and depression among married couples / R. E. Mitchell, R.C. Cronkite, R.H. Moos // *Journal of Abnormal Psychology*. - 1983. - № 92. - P. 433-448.
315. Moos R. Conceptual and empirical approaches to developing family-based assessment procedures: Resolving the case of the Family Environment Scale / R. Moos // *Family Process*. - 1990. - № 29. - P. 199 - 208.
316. Moos R. H. Conceptualizing and measuring coping resources and coping processes / R.N. Moos, A.G. Billings // *Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects* / L. Goldberger, S. Breznitz. - New York: Free Press, 1982. – P. 212-230.
317. Moss R.H. Life transitions and crises. Coping with life crises. An integrative approach / R.H. Moss, J.A. Schaefer - New York: Plenum Press, 1986. - P. 3–28.
318. Murphy L. B. The widening world of childhood [Электронный ресурс] / L.B. Murphy // New York Basic Books, 1962. - Режим доступа: www.slovnyk.net
319. Navon D. Resources: A theoretical soup stone? / D. Navon // *Psychological Review*. - 1984. - № 91. - P. 216-234.

320. Neimeyer R. A. Searching for the meaning of meaning: Grief therapy and the process of reconstruction / R. A. Neimeyer // *Death Studies*. – 2000. - №24. - P.541-558.
321. Newman L. S. Coping and Defense: No Clear Distinction / L. S. Newman // *American Psychologist*. - 2001. - № 56. - P. 760-761.
322. Newo R. Learning to Cope with Critical Situations - A Simulation Model of Cognitive Processes using Multiagent Systems, Proceedings of the LWA / R. Newo, T. Müller, K.D. Althoff, W. Greve // *Journal of Personality*. – 2007. - № 76. – P.159-164.
323. Nisbett R. E. Telling More than We Can Know: Verbal Reports on Mental Processes / R.E. Nisbett, T.D. Wilson // *Psychological Review*. - 1977. - № 84. - P. 231-259.
324. Pais-Ribeiro J. & Santos C. Estudo conservador de adaptação do Ways of Coping Questionnaire a uma amostra e contexto portugueses / J. Pais-Ribeiro, C. Santos // *Análise Psicológica*. – 2001. - № 4 (19). – P. 491-502.
325. Park C.L. Meaning in the context of stress and coping / C.L. Park, S. Folkman // *Rev. Gen. Psychol.* – 1997. - №1. – P.115–144.
326. Parker J. D. A. Coping and Defense: A Historical Overview / J. D. A. Parker, N. Endler // *Handbook of Coping. Theory, Research, Application* / M. Zeidner, N.S. Endler. - NY:Wiley, 1996. - P. 3-23.
327. Parker J. D. A. Coping and Defense: A Historical Overview / J. D. A. Parker, N. Endler // *Handbook of Coping. Theory, Research, Application* / M. Zeidner, N.S. Endler. - NY:Wiley, 1996. - P. 9-24.
328. Parkes K. R. Coping in stressful episodes: The role of individual differences, environmental factors, and situational characteristics / K. R. Parkes // *Journal of Personality and Social Psychology*.- 1986. - № 51. - P. 1277-1292.
329. Pawlak Z. Drawing conclusions from data - the rough set way / Z. Pawlak // *Int. J. Intell. Systems*. – 2001. - № 16(1). - P. 3-11.
330. Pearlin L. I. The structure of coping / L. I. Pearlin, C. Schooler // *Journal of Health and Social Behavior*. - 1978. - № 19. - P. 2-21.

331. Peolsson M. Coping in patients with chronic whiplash-associated disorders: a descriptive study / M. Peolsson, P. Gerdle // *J. Rehabil. Med.* – 2004. - № 36. – P. 28–35.
332. Perrewe P. L. An examination of attributions and emotions in the transactional approach to the organizational stress process / P. L. Perrewe, K. L. Zellars // *Journal of Organizational Behavior.* – 1999. - № 20. – P. 739-752.
333. Perrez M. Stress, coping, and health / M. Perrez, M. Reicherts. - Seattle, Toronto: Hogrefe & Huber Publishers, 1992. - 233 p.
334. Perry J.C. A preliminary report on defenses and conflicts associated with borderline personality disorder / J.C. Perry, S.H. Cooper // *American Psychoanal.* - 1986. - № 34. - P. 863–893.
335. Pinkus L. The mechanisms of Repression and Isolation as regulators of the Personality system: a clinical study / L. Pinkus, G. Caviglia, A. Crisi // 3th European Conference on Personality, - Gdansk, Poland, 1986. - P.25-29.
336. Reed C. A. T Peolsson M., Gerdle P. he Relationships among Neuroticism, Dysfunctional Career Thoughts, and Coping Strategies [Электронный ресурс] / C.A. Reed, M. Peolsson, P. Gerdle // Tallahassee, FL: Florida State University, 2005. - Режим доступа: <http://etd.lib.fsu.edu.proxy.lib.fsu.edu/theses/available/etd-07032005-123327>
337. Rodríguez A. G. Algunas aportaciones críticas en torno a la búsqueda de un marco teórico del afrontamiento en la psicosis de un marco teórico del afrontamiento en la psicosis / A. G. Rodríguez, S. P. Garcelán // *Psicotema.* - 2001. - № 4. - P. 563-570.
338. Roe D. Coping With Psychosis: An Integrative Developmental Framework / D. Roe, P. T. Yanos P, P. H. Lysaker // *Journal Nerv. Ment. Dis.* - 2006. - №194 (12). - P.917-924.
339. Roivainen E. The use of projective drawings to assess alexithymia: the validity of the Wartegg test / E. Roivainen, P. Ruuska // *European Journal of Psychological Assessment.* – 2005. - № 21(3). – P. 199- 201.

340. Roivainen E. A Brief History of the Wartegg Drawing Test // *Gestalt Theory*. – 2009. - № 31. – P. 55-68.
341. Roth S. Approach, avoidance, and coping with stress / S. Roth, L. Cohen // *American Psychologist*. – 1986. - № 41. - P. 813–819.
342. Sahdra B. Self-Deception and Emotional Coherence / B. Sahdra, P. Thagard // *Minds and Machines*. - 2003. - № 13. - P. 213-231.
343. Sandler J. Projection, identification, projective identification / J. Sandler. - Madison: International Universities Press, Inc., 1987. - 216 p.
344. Sawang S. The Ways of Coping Checklist Revision-Asian version (WCCL-ASIAN): A new factor structure with confirmatory factor analysis / S. Sawang, T.P.S. Oei, Y.W. Goh, W. Mansoer, E. Markhum, D. Ranawake // *Applied Psychology: An International Review*. – 2010. - №59(2). – P.202-219.
345. Scarpellini C. Diagnosi di col reattivo di realizzazione grafica. Dal reattivo di disegno di E. Wartegg / C. Scarpellini // *Contributi dell'Istituto di Psicologia dell'Università Cattolica del Sacro Cuore*, XX, 1-82, 1962. - P.23-29.
346. Scheck C. L. Identifying the antecedents of coping with an organizational acquisition: A structural assessment / C.L. Scheck, A.J. Kinicki // *Journal of Organizational Behavior*. - 2000. - № 21. - P. 627-648.
347. Schmitz G. S. Proaktive Einstellung von Lehrern: Konstruktbeschreibung und psychometrische Analysen / G. S. Schmitz, R. Schwarzer // *Zeitschrift für Empirische Pädagogik*. - 1999. - № 13 (1). - P. 3-27.
348. Schwarzer R. Positive coping: mastering demands and searching for meaning / R. Schwarzer, N. Knoll N. - New York: McGraw-Hill, 2003. – 468p.
349. Schwarzer R. A critical survey of coping instruments / R. Schwarzer, C. Schwarzer // *Handbook of Coping. Theory, Research, Application* / M. Zeidner, N. S. Endler. - NY:Wiley, 1996. - P. 107-132.
350. Schwarzer R. Self-efficacy in the adoption and maintenance of health behaviors: Theoretical approaches and a new model / R. Schwarzer // *Self-efficacy:Thought control of action* / R. Schwarzer. - Washington, DC: Hemisphere, 1992. - P. 217-242.

351. Schwarzer R. Stress, Resources, and Proactive Coping / R. Schwarzer // *Applied Psychology: An International Review*. - 2001. - № 50(3). - P. 400-407.
352. Schwarzer R. Tenacious goal pursuits and striving toward personal growth: Proactive coping / R. Schwarzer, S. Taubert // *Beyond coping: Meeting goals, visions and challenges* / R. Schwarzer, S. Taubert. - London: Oxford University Press, 2002. - Part 2. - P. 19-35.
353. Schwarzer R. The Proactive Coping Model / R. Schwarzer // *The Handbook of Principles of Organizational Behavior* / R. Schwarzer. - USA: Blackwell, 2000. - Part 7. - P. 342-355.
354. Selye H. History of the stress concept / H. Selye // *Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects* / L. Goldberger, S. Breznitz. - New York: Free Press, 1993. - P. 7-17.
355. Shteyn M. The impact of the Russian transition on psycho-social resources and psychological distress / M. Shteyn, J.A. Schumm, N. Vodopianova, S.E. Hobfoll, R. Lilly // *Journal of Community Psychology*. - 2003. - № 31. - P. 113-127.
356. Silbereisen R.K. Social change and individual development: A challenge-response-approach / R.K. Silbereisen, M. Reitzle, M. Pinquart // *Historical influences on lives and aging* / K.W. Schaie, G. Elder. - New York: Springer, 2005. - P. 148-165.
357. Simon H.A. *Models of Man. Social and Rational* / H.A. Simon. - N.Y.: John Wiley & Sons, 1957. - 279 p.
358. Skaggs B.G. Searching for meaning in negative events: concept analysis / B.G. Skaggs, C.R. Barron // *Journal of Advanced Nursing*. - 2006. - № 53(5). - P. 559-570.
359. Skinner E. A. Coping during childhood and adolescence: A motivational perspective / E. A. Skinner, J. G. Wellborn // *Life-span development and behavior* / D. Featherman, R. Lerner, M. Erlmutter. - Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1994. - № 12. - P. 91-133.

360. Skinner E. A. Searching for the Structure of Coping: A Review and Critique of Category Systems for Classifying Ways of Coping / E. A. Skinner, K. Edge, J. Altman, H. Sherwood H. // *Psychological Bulletin*. – 2003. - № 129(2). - P. 216–269.
361. Slough N. Five-year-olds representations of separation from parents: responses from the self and other / N. Slough, M. Greenberg // *New Directions for Child Development*. – 1990. - № 48. – P. 67-82.
362. Soilevuo Grønnerød J. Are large drawings signs of psychological expansion or effects of drawing skills? A critical evaluation of Wartegg drawing size categories in a Finnish sample / J. Soilevuo Grønnerød, C. Grønnerød // *Scandinavian Journal of Psychology*. - 2010. - № 51. - P. 63–67.
363. Solcova I. Daily stress coping strategies: An effect of Hardiness / I. Solcova, P. Tomanek // *Studia Psychologica*. - 1994. - № 36(5). - P. 390—392.
364. Somerfield M.R. The utility of systems models of stress and coping for applied research / M.R. Somerfield // *Journal of Health Psychology*. – 1997. - № 2. – P.133 – 151.
365. Sommerfield M.R. Stress and coping research. Methodological challenges, theoretical advances, and clinical applications / M.R. Sommerfield, R.R. McCrae // *American Psychologist*. - 2000. - № 55. - P. 620-625.
366. Souza C. V. R Validade do Teste Wartegg: Correlação com 16PF, BPR-5 e Desempenho Profissional / C. V. R Souza, R. Primi, K.M. Fabiano // *Avaliação Psicológica*. - 2007. - № 6(1). - P. 39-49.
367. Stanton A. L. Coping through emotional approach: Conceptualization and confounding / A. L. Stanton, S. Danoff-Burg, C.L. Cameron, A.R. Ellis // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1994. - № 78. - P. 1150–1169.
368. Stroebe M.S. The dual process model of coping with bereavement: rationale and description / M.S. Stroebe, H. Schut // *Death Stud*. 1999. - № 23. – P. 197–224
369. Sullivan H.S. The Interpersonal Theory of Psychiatry // *Collected Works: In 2 v.* — N.Y.: Norton, 1953. — v. I. — 393 p.

370. Takala M. Ueber Faktorenstruktur und Validitaet des Wartegg-Zeichentests / M. Takala, M. Hakkarainen// *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. - 1953. - №. 81(B). - P.95-102.
371. Taylor S. E. Adjustment to Threatening Events. A Theory of Cognitive Adaptation / S. E. Taylor // *American Psychologist*. – 1983. - № 38. (11). - P. 1161 – 1173.
372. Torazza B. Contributi allo studio del Wartegg - Zeichentest (WZT) / B. Torazza. - Roma: Borla, 1993. - 208 p.
373. Tuomi K. Stress management, aging, and disease / K. Tuomi, J. Seitsamo, P. Huuhtanen // *Experimental Aging Research*. - 1999. - № 25(4). - P. 353-358.
374. Turner R.J. Psychological resources and the stress process / R.J. Turner, P. Roszell // *Stress and mental health: Contemporary issues and prospects for the future* / W.R. Avison, J.H. Gotlib. - New York: Plenum Press, 1994. - P. 179-209.
375. Tuval-Mashiach R. Coping with Trauma: Narrative and Cognitive Perspectives / R. Tuval-Mashiach, S. Freedman, N. Bargai et al. // *Psychiatry*. – 2004. - №67(3). - P.280 – 293.
376. Vaillant G. E. *Adaptation to Life* / G.E. Vaillant. - Boston: Little, Brown, 1977. - 396 p.
377. Vaillant G. E. Adaptive Mental Mechanisms: Their Role in a Positive Psychology / G.E. Vaillant // *American Psychologist*. - 2000. - № 55. - P. 89-98.
378. Vaillant G. E. Ego Mechanisms of Defense and Personality Psychopathology / G.E. Vaillant // *Journal of Abnormal Psychology*. - 1994. - № 103. - P. 44-50.
379. Vaillant G. E. Theoretical Hierarchy of Adaptive Ego Mechanisms / G.E. Vaillant // *Archives of General Psychiatry*. - 1971. - № 24. - P. 107-118.
380. Vieira L. F. Competência profissional percebida: um estudo com estudantes de Educação Física em formação inicial / L. F. Vieira, J. L. Vieira, R. Fernandes // *Revista da Educação Física* . 2006. - № 17 (1). – P. 95-105.

381. Wagner L.C. Existential needs of people with psychotic disorders in Proto Alegre, Brazil / L.C. Wagner, M. King // *Psychiatry*. – 2005. - № 186. - P. 141-145.
382. Weber H. Belastung sverarbeitung / H. Weber // *Fur Klinische Psychologie*. - 1992. - № 21(1). - P. 17-27.
383. Weiner B. A theory of motivation of some classroom experiences / B. Weiner // *Journal of Educational Psychology*. - 1979. - № 71. - P. 3-25.
384. Weiner B. The social psychology of emotion: applications of a naïve psychology / B. Weiner // *Journal of Social and Clinical Psychology*. - 1987. - № 5. - P. 405-419.
385. Wherry R.J. A New Formula for Predicting the Shrinkage of the Coefficient of Multiple Correlation / R.J. Wherry // *The Annals of Mathematical Statistics*. – 1931. - № 2(4) – P. 440–457.
386. White R. W. Strategies of adaptation: An attempt at systematic description / R.W. White // *Coping and adaptation* / G. V. Coelho, D. A. Hamburg, J. E. Adams. - New York: Basic Books, 1974. - P. 47 - 68.
387. Wiedl K.H. Coping with symptoms related to schizophrenia / K. H. Wiedl, B. Schottner // *Schizophr*. - 1991. - № 17(3). - P. 525–538.
388. Willebrand M. Exploration of coping patterns in burned adults: cluster analysis of the coping with burns questionnaire (CBQ) / M Willebrand // *Burns*. - 2002. - № 28. – P. 549–554.
389. Willi J. Psychosoziale Medizin: Gesundheit und Krankheit in bio-sozialer Sicht / J.Willi, E. Heim // Springer. - 1986. - № 1. - P. 132–137.
390. Williams W. Coping processes as mediators of the relationship between Hardiness and health / W. Williams, G. Paula, W. Wiebe, J. Deborah, S. Smith, W. Timothy // *Journal of Behavioral Medicine*. - 1992. - № 15(3). - P. 237-255.
391. Wilson B. Soft Systems Methodology: Conceptual Model Building and Its Contribution / B. Wilson. - N.Y.: John Wiley & Sons, 2001. - 260 p.

392. Wilson T. D. Explaining Away. A Model of Affective Adaptation / T. D. Wilson, D. T. Gilbert // Perspectives On Psychological Science. – 2008. - №3(5). – P.370-386.
393. Wineman N.M. Examination of the factor structure of the Ways of Coping Questionnaire with clinical populations / N.M. Wineman, E.J. Durand, McCulloch, BJ // Nursing Research. – 1994. - №43(5). – P.268-73.
394. Wolpe J. Psychotherapy by reciprocal inhibition / J. Wolpe. - Stanford, CA: Stanford University. Press, 1958. – 239 p.
395. Wortman C.B. The meaning of loss and adjustment to bereavement. Handbook of bereavement: Theory, research and intervention / C.B. Wortman, R.C. Silver, R.C. Kessler. - New York: Cambridge University Press, 1993. – 567.
396. Zeidner M. Adaptive Coping With Test Situations: A Review of the Literature / M. Zeidner // Educational psychologist. -1995. - № 30(3). - P. 123-133.
397. Zeidner M. Test Anxiety: The state of art / M. Zeidner. - New York: Plenum Press, 1998. – 462 p.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

**Факторні навантаження, отримані при косокутному факторному
обертанні, і назви отриманих факторів**

Пункт опитувальника	Шкала за версією С.І. Хаїрової	Шкала за версією С. Фолкман і Р.С. Лазаруса	Факторне навантаження
1-й фактор «Фокусування на позитиві» (ФП)			
30. У мене з'явився новий погляд на певні речі	ПП	-	0,746
56. Завдяки цій ситуації, щось у мені змінилося на краще	ПП	-	0,733
66. Після цього випадку у мене з'явилося багато нових ідей і планів	ПП	-	0,676
23. Завдяки цій ситуації, я змінився або виріс як особистість	ПП	FP	0,676
20. Ця ситуація надихнула мене на те, щоб щось творчо змінити у своєму житті	ПП	FP	0,598
38. Завдяки цій ситуації я зрозумів, що посправжньому важливо в житті	ПП	FP	0,570
32. Я подумав: що не робиться, усе на краще	Д	-	0,462
36. Цей урок пішов мені на користь	ПП	-	0,418
15. Я спробував побачити позитивну сторону цієї ситуації	СК	FP	0,371
2-й фактор «Прийняття бажаного за дійсне» (ПБД)			
4. Я відчував, що тільки час може щось змінити; єдине, що залишалось – чекати	-	D	0,622
60. Я молив Бога про допомогу	УВ	-	0,598
58. Мені хотілося, щоб проблема зникла або як-небудь вирішилася сама собою	УВ	WT	0,562
11. Я сподівався на чудо	УВ	WT	0,559
57. Я мріяв про те, як добре було б перенестися в інший час або місце	УВ	WT	0,554
59. Я фантазував і мріяв, як могло б все змінитися	УВ	WT	0,460
10. Я не став нічого робити, щоб не погіршити ситуацію	-	-	0,459
53. Я прийняв ситуацію такою, якою вона є, оскільки змінити її було неможливо	-	D	0,336
19. Я утішав і підбадьорював себе, як тільки міг	-	-	0,322
50. Я не міг повірити, що це трапилося	УВ	-	0,279

**Факторні навантаження, отримані при косокутному факторному
обертанні, і назви отриманих факторів**

Пункт опитувальника	Шкала за версією С.І. Хаїрової	Шкала за версією С. Фолкман і Р.С. Лазаруса	Факторне навантаження
3-й фактор «Пошук соціальної підтримки» (ПСП)			
42. Я звернувся за порадою до родича або друга, думку якого я дуже поважаю	ПСП	SSS	-0,768
31. Я звернувся до людини, яка могла допомогти в цій ситуації	ПСП	SSS	-0,734
22. Я звернувся по допомогу до людини, яка добре розбирається в подібних проблемах	ПСП	-	-0,695
45. Я поділився з... (кимось) своїми переживаннями	ПСП	SSS	-0,650
18. Я шукав співчуття й підтримки від когось-небудь	ПСП	SSS	-0,471
63. Я подумав про те, як у цій ситуації вчинила би людина, яку я дуже поважаю, і сам зробив так само	СК	-	-0,439
8. Я спробував прояснити ситуацію, поговоривши з... (кимось)	ПСП	SSS	-0,389
4-й фактор «Самозвинувачення» (СЗ)			
55. Я хотів би змінити те, що трапилося, або свої відчуття	-	WT	-0,528
40. Мені хотілося, щоб усі дали мені спокій	-	KS	-0,511
9. Я лаяв сам себе	ПВ	SB	-0,497
51. Я обіцяв собі, що наступного разу все буде по-іншому	ПВ	SB	-0,486
29. Я розумів, що сам винуватий в тому, що все так вийшло	ПВ	SB	-0,438
61. Я приготувався до гіршого	ПВ	-	-0,234
5-й фактор «Вирішення проблеми» (ВП)			
39. Я зробив певні кроки для того, щоб змінити ситуацію на краще	ППД	PFC	0,715
25. Я вибачився або щось зробив, щоб виправити ситуацію	ПВ	-	0,597
5. Я пішов на компроміс, щоб мати в цій ситуації хоч щось позитивне	-	-	0,489

**Факторні навантаження, отримані при косокутному факторному
обертанні, і назви отриманих факторів**

Пункт опитувальника	Шкала за версією С.І. Хаїрової	Шкала за версією С. Фолкман і Р.С. Лазаруса	Факторне навантаження
5-й фактор «Вирішення проблеми» (продовження)			
48. Я використовував досвід, набутий мною раніше в подібних ситуаціях	СК	РФС	0,422
49. Я знав, що треба робити, і приклав до цього всі зусилля	ППД	РФС	0,415
52. Я намагався вирішити проблему різними способами	ППД	РФС	0,359
64. Я постарався заспокоїтися, перш ніж вирішити, що робити далі	СК	-	0,312
26. Я склав план дій і дотримувався його	ППД	РФС	0,271
62. Я прокручував у голові, що я можу сказати або зробити в цій ситуації	СК	РФС	0,252
6-й фактор «Поведінкове розрядження» (ПР)			
17. Я висловив все, що думаю, людині, через яку виникла ця проблема	К	-	0,644
6. Всупереч всім я робив те, що сам вважав за потрібне	К	-	0,588
46. Я наполягав на своєму й домагався того, чого хотів	ППД	РФС	0,553
34. Я пішов на ризик, щоб вирішити проблему	К	-	0,536
28. Я був дуже роздратований і дав волю почуттям	К	-	0,420
37. Я виявив наполегливість і твердість	К	-	0,313
43. Я намагався сам впоратися зі своїми проблемами	ППД	КС	0,240
7-й фактор «Відстороненність» (В)			
13. Я продовжував поводитися так, начебто нічого не трапилось	Д	Д	0,561
44. Я не надав тому, що трапилось, великого значення, не став сприймати це занадто серйозно	Д	-	0,478
41. Я не став приділяти цьому занадто багато уваги	Д	-	0,436
14. Я намагався сховати свої почуття	Д	КС	0,417
21. Я спробував все забути	-	Д	0,398
65. Я вирішив, що це не найстрашніше з того, що могло трапитися, буває й гірше	СК	-	0,310
3. Я зайнявся роботою (або чимось ще), щоб відволіктися від цієї проблеми	Д	-	0,222

**Факторні навантаження, отримані при косокутному факторному
обертанні, і назви отриманих факторів**

Пункт опросника	Шкала в версії С.И. Хаировой	Шкала в версії С. Фолкман и Р.С. Лазаруса	Факторная нагрузка
8-й фактор «Аналіз проблеми» (АП)			
1. Я зосередився тільки на тому, що робити далі	-	-	-0,514
2. Я спробував проаналізувати проблему, щоб зрозуміти її краще	-	PFC	-0,352
35. Я вирішив не квапитися з діями, щоб не наламати дров	СК	PFC	-0,273
24. Перш ніж робити щось, я подивився, як будуть розгортатися події	ППД	D	-0,250
54. Я намагався, незважаючи ні на що, бути об'єктивним у цій ситуації	СК	PFC	-0,245

**Факторні навантаження, отримані при косокутному факторному
обертанні, і назви отриманих факторів**

Пункт опитувальника	Шкала у версії С.І. Хаїрової	Факторне навантаження
1-й фактор «Рішення проблеми» (ВП)		
48. Я використовував досвід, набутий мною раніше в подібних ситуаціях	СК	0,750
39. Я зробив певні кроки для того, щоб змінити ситуацію на краще	ППД	0,718
37. Я виявив наполегливість і твердість	К	0,647
46. Я наполягав на своєму й домагався того, чого хотів	ППД	0,559
56. Завдяки цій ситуації, щось у мені змінилося на краще	ПП	0,558
38. Завдяки цій ситуації я зрозумів, що по-справжньому важливо в житті	ПП	0,520
63. Я подумав про те, як у цій ситуації вчинила би людина, яку я дуже поважаю, і сам зробив так само.	СК	0,427
64. Я постарався заспокоїтися, перш ніж вирішити, що робити далі	СК	0,357
29. Я розумів, що сам винуватий в тому, що все так вийшло	ПО	0,265
49. Я знав, що треба робити, і приклав до цього всі зусилля	ППД	0,217
2-й фактор «Відхід у суб'єктивний мир» (ВСС)		
59. Я фантазував і мріяв, як могло б все змінитися	ИУ	0,618
58. Мені хотілося, щоб проблема зникла або як-небудь вирішилася сама собою	ИУ	0,527
51. Я обіцяв собі, що наступного разу все буде по-іншому	ПО	0,486
55. Я хотів би змінити те, що трапилося, або свої відчуття	-	0,481
57. Я мріяв про те, як добре було б перенестися в інший час або місце	ИУ	0,444
9. Я лаяв сам себе	ПО	0,374
40. Мені хотілося, щоб усі дали мені спокій	-	0,351
50. Я не міг повірити, що це трапилося	ИУ	0,255

**Факторні навантаження, отримані при косокутному факторному
обертанні, і назви отриманих факторів**

Пункт опитувальника	Шкала у версії С.І. Хаїрової	Факторне навантаження
3-й фактор «Аналіз проблеми» (АП)		
2. Я спробував проаналізувати проблему, щоб зрозуміти її краще	-	0,677
1. Я зосередився тільки на тому, що робити далі	-	0,640
62. Я прокручував у голові, що я можу сказати або зробити в цій ситуації	СК	0,611
8. Я спробував прояснити ситуацію, поговоривши з... (кимось)	ПСП	0,513
26. Я склав план дій і дотримувався його	ППД	0,350
34. Я пішов на ризик, щоб вирішити проблему	К	0,324
15. Я спробував побачити позитивну сторону цієї ситуації	СК	0,309
20. Це ситуація надихнула мене на те, щоб щось творчо змінити у своєму житті	ПП	0,278
36. Цей урок пішов мені на користь	ПП	0,247
52. Я намагався вирішити проблему різними способами	ППД	0,246
30. У мене з'явився новий погляд на певні речі	ПП	0,210
66. Після цього випадку в мене з'явилося багато нових ідей і планів	ПП	0,200
4-й фактор «Самоконтроль» (СК)		
54. Я намагався, незважаючи ні на що, бути об'єктивним у цій ситуації	СК	0,610
5. Я пішов на компроміс, щоб мати в цій ситуації хоч щось позитивне	-	0,422
65. Я вирішив, що це не найстрашніше з того, що могло трапитися, буває й гірше	СК	0,391
19. Я утішав і підбадьорював себе, як тільки міг	-	0,387
43. Я намагався сам впоратися зі своїми проблемами	ППД	0,381
14. Я намагався сховати свої почуття	Д	0,213

**Факторні навантаження, отримані при косокутному факторному
обертанні, і назви отриманих факторів**

Пункт опитувальника	Шкала у версії С.І. Хаїрової	Факторне навантаження
5-й фактор «Очікування на допомогу» (ОД)		
31. Я звернувся до людини, що міг допомогти в цій ситуації	ПСП	0,750
7. Коли виникла проблема з... (кимось), я спробував знайти людину, що могла подіяти на нього (неї)	ПСП	0,694
22. Я звернувся по допомогу до людини, що добре розбирається в подібних проблемах	ПСП	0,591
60. Я молив Бога про допомогу	ИУ	0,559
18. Я шукав співчуття й підтримки від когось-небудь	ПСП	0,542
42. Я звернувся за порадою до родича або друга, думку якого я дуже поважаю	ПСП	0,438
23. Завдяки цій ситуації, я змінився або виріс як особистість	ПП	0,407
45. Я поділився з... (кимось) своїми переживаннями	ПСП	0,384
25. Я вибачився або щось зробив, щоб виправити ситуацію	ПО	0,255
6-й фактор «Ігнорування проблеми» (ІП)		
44. Я не надав тому, що трапилось, великого значення, не став сприймати це занадто серйозно	Д	0,725
13. Я продовжував поводитися так, начебто нічого не трапилось	Д	0,710
10. Я не став нічого робити, щоб не погіршити ситуацію	-	0,438
21. Я спробував все забути	-	0,385
41. Я не став приділяти цьому занадто багато уваги	Д	0,376
35. Я вирішив не квапитися з діями, щоб не наламати дров	СК	0,252
32. Я подумав: що не робиться, усе на краще	Д	0,207
6. Всупереч всім я робив те, що сам вважав за потрібне	К	0,203
7-й «Прийняття проблеми – Відмовлення від рішень» (ППВР)		
4. Я відчував, що тільки час може щось змінити; єдине, що залишалося – чекати	-	-0,546
61. Я приготувався до гіршого	ПО	-0,537
3. Я зайнявся роботою (або чимось ще), щоб відволіктися від цієї проблеми	Д	-0,482
28. Я був дуже роздратований і дав волю почуттям	К	-0,481

**Факторні навантаження, отримані при косокутному факторному
обертанні, і назви отриманих факторів**

Пункт опитувальника	Шкала у версії С.І. Хаїрової	Факторне навантаження
7-й «Прийняття проблеми – Відмовлення від рішень» (ППВР)		
53. Я прийняв ситуацію такою, якою вона є, оскільки змінити її було неможливо	-	-0,414
24. Перш ніж робити щось, я подивився, як будуть розгортатися події	ППД	-0,205
8-й «Конфронтація»		
<i>17. Я висловив все, що думаю, людині, через яку виникла ця проблема</i>	<i>К</i>	<i>0,535</i>

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по
МПВ Сонді в абітурієнтів**

Параметри		До обертання				Післ обертання			
		Компонента				Компонента			
		1	2	3	4	1	2	3	4
Перший вибор	h+	-0,229	-0,255	-0,498	-0,347	-0,048	0,172	0,070	-0,683
	s+	-0,324	-0,098	-0,273	0,471	-0,591	0,058	0,322	0,006
	e+	-0,029	-0,382	0,216	0,342	-0,292	0,387	-0,059	0,285
	hy+	0,521	-0,066	-0,029	-0,020	0,395	0,201	0,162	0,119
	k+	0,430	0,296	-0,114	-0,005	0,373	-0,179	0,277	0,115
	p+	-0,219	-0,207	0,620	-0,191	-0,002	0,106	-0,694	0,170
	d+	0,482	-0,106	-0,048	-0,134	0,427	0,215	0,104	0,003
	m+	-0,249	0,708	0,032	-0,055	-0,036	-0,756	0,023	0,058
	h-	0,313	0,060	0,498	0,473	-0,004	0,050	-0,009	0,751
	s-	0,301	0,117	0,247	-0,379	0,514	-0,075	-0,259	0,036
	e-	0,180	0,063	-0,199	-0,220	0,273	-0,027	0,104	-0,216
	hy-	-0,275	-0,129	0,130	-0,274	-0,046	0,032	-0,346	-0,211
	k-	-0,557	0,064	-0,023	0,035	-0,437	-0,202	-0,140	-0,144
	p-	0,239	0,113	-0,497	0,342	-0,083	-0,001	0,667	-0,001
d-	-0,305	0,333	-0,163	0,017	-0,193	-0,399	0,078	-0,124	
m-	0,193	-0,689	-0,027	-0,009	0,034	0,713	-0,058	-0,113	
Другий вибор	h+	-0,211	-0,256	-0,535	-0,408	-0,003	0,175	0,077	-0,742
	s+	-0,372	-0,268	-0,298	0,383	-0,606	0,207	0,254	-0,119
	e+	-0,168	-0,358	0,201	0,246	-0,332	0,319	-0,143	0,175
	hy+	0,464	-0,042	-0,134	-0,085	0,380	0,158	0,206	-0,008
	k+	0,497	0,303	-0,074	0,001	0,419	-0,163	0,282	0,166
	p+	-0,230	-0,146	0,629	-0,153	-0,022	0,047	-0,677	0,212
	d+	0,543	-0,027	-0,052	0,047	0,369	0,171	0,242	0,156
	m+	-0,158	0,698	0,140	-0,008	0,024	-0,721	-0,029	0,185
	h-	0,342	0,128	0,413	0,488	0,011	-0,006	0,080	0,728
	s-	0,337	0,113	0,044	-0,452	0,566	-0,063	-0,134	-0,137
	e-	0,317	-0,037	0,005	-0,201	0,372	0,098	-0,020	-0,048
	hy-	-0,241	0,024	0,266	-0,249	0,017	-0,116	-0,415	-0,061
	k-	-0,479	-0,014	-0,019	-0,042	-0,341	-0,112	-0,169	-0,187
	p-	0,140	0,237	-0,508	0,311	-0,120	-0,147	0,657	-0,035
d-	-0,433	0,280	-0,051	0,054	-0,312	-0,377	-0,030	-0,076	
m-	0,146	-0,733	-0,082	0,027	-0,047	0,752	-0,013	-0,144	

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по
рівневому профілю тесту Е. Вартегга в абітурієнтів**

Параметр	До обертання			Після обертання		
	Компонента			Компонента		
	1	2	3	1	2	3
Перетинання краю	0,626	-0,237	0,445	0,816	-0,085	0,161
Перекриття	0,422	0,415	-0,058	0,199	0,500	-0,187
Карлючки	-0,416	0,110	-0,184	-0,469	0,011	-0,006
Зачорніння	0,497	0,285	0,053	0,356	0,392	-0,121
Немає торкання стимулу	0,206	0,549	-0,076	-0,025	0,582	-0,112
Порожнє поле	-0,137	-0,153	0,115	-0,008	-0,179	0,149
Оточення	-0,133	-0,536	-0,131	-0,028	-0,555	-0,109
Включення	0,235	0,611	0,200	0,128	0,652	0,139
Замикання	-0,524	0,088	-0,100	-0,508	-0,034	0,113
Накопичення	0,074	-0,033	-0,070	0,033	-0,017	-0,096
Асиметричне повторення	0,124	0,023	0,004	0,097	0,050	-0,042
Зафарбовування	0,424	0,083	0,533	0,607	0,183	0,342
Обведення стимулу	-0,064	0,252	0,109	-0,065	0,233	0,144
Заштриховування	0,437	-0,560	-0,078	0,474	-0,450	-0,278
З'єднання із краєм	0,498	-0,040	0,287	0,572	0,076	0,076
Симетричне повторення	-0,325	-0,018	0,392	-0,054	-0,086	0,490
Продовження	-0,241	0,150	0,421	-0,017	0,097	0,497
N+	-0,565	-0,076	0,631	-0,108	-0,195	0,801
N-	-0,054	0,058	0,375	0,138	0,049	0,375
Np	0,092	0,020	-0,294	-0,086	0,037	-0,309
O+	0,134	-0,068	-0,172	0,038	-0,038	-0,216
O-	0,300	0,382	-0,354	-0,048	0,437	-0,419
Op	0,556	-0,535	-0,006	0,603	-0,397	-0,256

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені по
МПВ Л. Сонді в пожежних**

Параметри	До обертання				Після обертання				
	Компонента				Компонента				
	1	2	3	4	1	2	3	4	
Перший вибір	h+	-0,089	0,410	0,577	0,189	0,091	-0,693	-0,303	-0,115
	s+	-0,142	0,162	-0,255	-0,541	-0,049	0,202	-0,117	0,592
	e+	0,389	0,176	-0,100	0,233	0,382	-0,072	0,285	-0,056
	hy+	0,400	-0,301	0,215	-0,073	0,317	0,233	-0,207	-0,259
	k+	-0,226	-0,124	-0,023	-0,255	-0,224	0,148	-0,174	0,137
	p+	0,167	-0,034	-0,384	0,389	0,054	0,108	0,550	-0,149
	d+	0,289	-0,277	0,089	-0,356	0,238	0,369	-0,286	0,015
	m+	-0,635	-0,269	-0,188	0,133	-0,721	0,077	0,125	-0,111
	h-	0,300	-0,573	-0,340	0,002	0,062	0,661	0,232	-0,234
	s-	0,007	-0,525	0,186	0,449	-0,189	0,098	0,056	-0,702
	e-	-0,029	-0,226	-0,256	-0,252	-0,099	0,391	0,020	0,149
	hy-	-0,171	0,502	-0,241	-0,287	0,001	-0,160	0,063	0,616
	k-	-0,066	0,427	-0,036	0,322	0,029	-0,435	0,267	0,053
	p-	-0,010	-0,200	0,578	-0,142	0,014	-0,103	-0,569	-0,258
d-	-0,580	0,057	-0,060	-0,183	-0,514	-0,080	-0,118	0,245	
m-	0,666	0,319	0,071	-0,052	0,743	-0,078	0,026	0,129	
Другий вибір	h+	-0,063	0,499	0,499	0,134	0,141	-0,687	-0,261	0,006
	s+	-0,006	0,267	-0,276	-0,586	0,115	0,190	-0,099	0,681
	e+	0,467	0,205	-0,085	0,233	0,466	-0,081	0,285	-0,054
	hy+	0,467	-0,197	-0,042	-0,252	0,404	0,382	-0,090	0,026
	k+	-0,263	-0,171	0,297	-0,281	-0,233	0,016	-0,454	-0,002
	p+	0,163	-0,027	-0,546	0,474	0,024	0,152	0,730	-0,137
	d+	0,274	-0,379	0,190	-0,251	0,192	0,343	-0,317	-0,159
	m+	-0,695	-0,330	-0,007	0,202	-0,783	-0,016	0,009	-0,263
	h-	0,317	-0,542	-0,273	0,005	0,096	0,607	0,187	-0,247
	s-	-0,137	-0,419	0,306	0,403	-0,272	-0,058	-0,070	-0,641
	e-	-0,069	-0,309	-0,278	-0,284	-0,161	0,466	0,004	0,135
	hy-	-0,240	0,432	-0,287	-0,097	-0,114	-0,180	0,196	0,468
	k-	-0,086	0,315	-0,020	0,305	-0,021	-0,361	0,228	-0,007
	p-	0,001	-0,168	0,604	-0,324	0,059	-0,062	-0,693	-0,124
d-	-0,268	0,099	-0,251	-0,048	-0,246	0,011	0,154	0,223	
m-	0,623	0,342	0,041	-0,116	0,714	-0,063	0,010	0,204	

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

**Компонентні навантаження для параметрів несвідомого, визначені за
рівневим профілем тесту Е. Вартегга в пожежних**

Параметр	До обертання			Після обертання		
	Компонента			Компонента		
	1	2	3	1	2	3
Перетинання краю	0,679	-0,038	0,132	0,691	0,048	0,028
Перекриття	0,431	0,516	-0,249	0,303	0,650	-0,009
Карлючки	-0,004	-0,060	-0,265	-0,053	0,076	-0,259
Зачорніння	0,575	-0,032	0,090	0,581	0,052	0,004
Немає торкання стимулу	-0,388	-0,668	0,208	-0,251	-0,751	-0,104
Порожнє поле	0,060	0,215	0,158	0,066	0,119	0,235
Оточення	0,353	0,057	0,109	0,358	0,071	0,086
Включення	0,584	0,167	0,141	0,576	0,198	0,144
Замикання	-0,184	0,742	-0,126	-0,295	0,653	0,270
Накопичення	0,038	0,161	-0,254	-0,037	0,268	-0,147
Асиметричне повторення	0,106	-0,144	0,539	0,235	-0,360	0,388
Зафарбовування	0,037	0,159	0,425	0,106	-0,062	0,443
Обведення стимулу	-0,036	-0,149	-0,360	-0,093	0,040	-0,382
Заштриховування	0,593	-0,082	0,151	0,617	-0,016	0,031
З'єднання з краєм	0,529	0,070	0,359	0,581	-0,001	0,292
Симетричне повторення	-0,200	0,623	0,016	-0,266	0,480	0,337
Продовження	-0,103	0,569	0,395	-0,085	0,271	0,630
N+	-0,541	0,168	0,494	-0,440	-0,210	0,566
N-	0,163	0,262	-0,185	0,088	0,346	-0,050
Np	0,166	0,199	-0,258	0,082	0,329	-0,144
O+	-0,291	0,181	0,239	-0,254	-0,023	0,326
O-	0,327	-0,254	-0,016	0,345	-0,139	-0,170
Op	0,231	-0,382	-0,021	0,366	-0,266	-0,227

Примітка: жирним шрифтом виділені максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Кореляційні взаємозв'язки між інтегральними змінними, формованими за результатами тестування абітурієнтів за тестами Л. Сонді й М.

Люшера і тесту Е. Вартегга

Параметри тесту Вартегга	Параметри тестів Сонді і Люшера							
		Внутрішньо-групова кон-курентність	Встановлення короткочасних відносин	Групова залученість	Внутрішньо-сімейна конфліктність	Безконфліктний опір обставинам	Метупливність у рішеннях	Страх змін
Міжособистісна гармонійність	R	0,011	-0,036	0,003	0,038	0,051	-0,048	0,003
	P	0,846	0,529	0,959	0,508	0,372	0,397	0,962
Стиль реагування, що зовнішньо звинувачує	R	0,086	-0,100	0,017	-0,028	-0,013	-0,065	0,030
	P	0,133	0,080	0,766	0,620	0,822	0,257	0,601
Ірраціональність	R	-0,012	0,041	-0,036	0,020	-0,026	-0,065	-0,019
	P	0,839	0,475	0,524	0,726	0,650	0,258	0,735
Рівень енергії особистості	R	-0,063	0,014	-0,037	-0,072	-0,085	-0,024	-0,098
	P	0,273	0,801	0,523	0,208	0,136	0,671	0,088
Дисфоричність	R	-0,010	0,096	0,009	-0,038	-0,047	-0,044	0,047
	P	0,855	0,093	0,881	0,506	0,407	0,445	0,415
Орієнтація на зовнішнього спостерігача	R	-0,046	-0,068	0,065	0,042	0,012	0,062	0,018
	P	0,419	0,238	0,255	0,466	0,836	0,277	0,758
Деадаптивність	R	0,031	0,056	0,020	0,098	-0,145	0,000	-0,030
	P	0,583	0,323	0,733	0,087	0,011	0,994	0,602
Маскулінність	R	0,015	-0,016	-0,063	-0,009	-0,023	-0,019	-0,083
	P	0,789	0,786	0,271	0,880	0,694	0,739	0,148
Схильність до пере-крученого сприйняття	R	0,049	0,029	-0,043	0,110	0,045	-0,005	0,036
	P	0,389	0,610	0,455	0,054	0,433	0,932	0,529
Емоційна емпатійність	R	0,031	0,103	0,102	-0,023	-0,012	0,043	0,053
	P	0,593	0,070	0,075	0,690	0,831	0,453	0,359
Внутрішня розслабленість	R	0,036	0,078	0,022	-0,002	0,068	-0,013	0,029
	P	0,531	0,174	0,707	0,977	0,237	0,827	0,616
Ексцентричність	R	0,219	-0,106	0,019	0,091	0,053	-0,010	-0,039
	P	0,000	0,064	0,745	0,109	0,355	0,863	0,494
Схильність до жорстокості	R	-0,040	0,094	-0,049	-0,048	0,001	0,052	0,058
	P	0,489	0,099	0,387	0,401	0,989	0,368	0,312
Конформність	R	-0,014	0,021	0,017	-0,116	0,053	-0,005	0,049
	P	0,805	0,712	0,773	0,041	0,356	0,934	0,392
Фантазійна самореалізація	R	-0,053	0,009	-0,065	-0,018	-0,102	-0,001	0,020
	P	0,353	0,870	0,255	0,748	0,075	0,983	0,727
Свавілля	R	0,002	-0,065	0,006	0,088	-0,023	-0,072	-0,039
	P	0,979	0,258	0,923	0,122	0,689	0,210	0,496

Примітка: жирним шрифтом позначені статистично значимі значення коефіцієнтів кореляції ($p < 0,05$).

Кореляційні взаємозв'язки між інтегральними змінними, сформованими за результатами тестування пожежних за тестами Л. Сонді, М. Люшера і тесту Е. Вартегга

Параметри тесту Вартегга	Параметри тестов Сонди и Люшера							
		Розчарування в реальності	Внутрішньогрупова конкурентність	Прагнення до розширення впливу	Демонстрація агресивності	Потреба у визнанні	Вибіркова сенситивність	Прагнення відгородитися від реальності
Міжособистісна гармонійність	r	0,050	-0,235	0,038	0,034	0,059	-0,029	0,042
	p	0,374	0,000	0,499	0,547	0,295	0,606	0,456
Здатність до каналізації агресії	r	0,013	-0,093	0,007	0,094	-0,130	-0,172	0,060
	p	0,811	0,098	0,904	0,092	0,020	0,002	0,287
Неадекватність інстинктивних проявів	r	0,074	-0,215	0,008	-0,064	0,080	0,000	0,032
	p	0,189	0,000	0,892	0,252	0,153	0,993	0,567
Ірраціональність	r	-0,109	-0,009	-0,042	0,023	-0,063	0,166	0,034
	p	0,052	0,878	0,451	0,676	0,261	0,003	0,544
Прагнення виглядати у вигідному світлі	r	0,035	0,051	-0,173	-0,059	0,019	-0,125	0,044
	p	0,533	0,372	0,002	0,296	0,731	0,025	0,438
Екстраверсія	r	0,101	-0,050	-0,031	0,053	-0,086	-0,020	0,038
	p	0,071	0,377	0,586	0,345	0,124	0,724	0,498
Оптимістичність, що декларується	r	-0,154	-0,066	-0,015	0,014	0,187	0,108	-0,063
	p	0,006	0,236	0,787	0,802	0,001	0,054	0,264
Потреба в ідентифікації	r	0,033	0,080	-0,109	0,000	0,115	-0,018	0,101
	p	0,557	0,155	0,051	1,000	0,040	0,743	0,071
Інтровертивність	r	-0,092	0,136	0,027	-0,004	-0,009	0,042	0,018
	p	0,099	0,015	0,631	0,939	0,872	0,454	0,743
Фемининність	r	0,100	-0,152	0,089	-0,063	0,011	0,050	-0,066
	p	0,074	0,006	0,113	0,260	0,843	0,372	0,240
Нечутливість спілкуванні	r	0,079	0,013	-0,146	0,104	-0,010	-0,031	0,146
	p	0,160	0,820	0,009	0,063	0,852	0,584	0,009
Заперечення конфліктів	r	0,180	-0,068	0,026	-0,007	-0,066	0,090	-0,008
	p	0,001	0,238	0,643	0,901	0,237	0,109	0,883
Драматизація подій	r	0,001	0,020	-0,029	0,144	0,041	-0,032	0,101
	p	0,989	0,717	0,611	0,010	0,465	0,586	0,071
Рефлексивність	r	-0,042	0,005	-0,093	-0,042	-0,008	0,082	0,003
	p	0,453	0,928	0,098	0,453	0,882	0,144	0,951
Ініціативність	r	0,021	-0,046	0,134	0,094	0,005	-0,090	0,020
	p	0,717	0,416	0,017	0,095	0,934	0,106	0,717
Обсесивність	r	-0,140	-0,039	-0,001	0,001	0,012	-0,021	-0,015
	p	0,012	0,490	0,979	0,989	0,835	0,711	0,788

Примітка: жирним шрифтом позначені статистично значимі значення коефіцієнтів кореляції.

**Порівняльний аналіз кореляційних взаємозв'язків між підвибірками
абітурієнтів і пожежних**

Шкала		L	F	K	Hs	D	Hу	Pd
L	Δr	0,000	-0,005	0,075	-0,124	-0,028	0,234	0,052
	p		0,951	0,238	0,102	0,708	0,000	0,516
F	Δr	-0,005	0,000	0,288	-0,154	-0,217	-0,214	-0,146
	p	0,951		0,000	0,016	0,001	0,005	0,022
K	Δr	0,075	0,288	0,000	-0,164	0,111	0,386	-0,014
	p	0,238	0,000		0,041	0,165	0,000	0,866
Hs	Δr	-0,124	-0,154	-0,164	0,000	0,043	-0,289	-0,055
	p	0,102	0,016	0,041		0,393	0,000	0,409
D	Δr	-0,028	-0,217	0,111	0,043	0,000	-0,071	0,087
	p	0,708	0,001	0,165	0,393		0,265	0,176
Hу	Δr	0,234	-0,214	0,386	-0,289	-0,071	0,000	-0,156
	p	0,000	0,005	0,000	0,000	0,265		0,031
Pd	Δr	0,052	-0,146	-0,014	-0,055	0,087	-0,156	0,000
	p	0,516	0,022	0,866	0,409	0,176	0,031	
Mf	Δr	0,347	-0,201	0,098	0,123	0,211	0,247	0,005
	p	0,000	0,010	0,217	0,121	0,007	0,002	0,953
Pa	Δr	0,122	-0,264	0,383	-0,059	-0,119	-0,026	-0,033
	p	0,127	0,000	0,000	0,372	0,062	0,729	0,594
Pt	Δr	-0,027	-0,257	0,392	-0,371	-0,503	-0,266	-0,124
	p	0,560	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,102
Sc	Δr	0,118	-0,321	0,445	-0,365	-0,318	-0,185	-0,353
	p	0,251	0,000	0,000	0,000	0,000	0,008	0,000
Ma	Δr	-0,062	-0,016	-0,096	-0,036	-0,137	-0,120	-0,101
	p	0,401	0,837	0,165	0,580	0,083	0,126	0,200
Si	Δr	-0,120	-0,187	-0,092	0,061	-0,069	-0,229	0,123
	p	0,126	0,006	0,185	0,356	0,160	0,004	0,103

Примітка: жирним шрифтом позначені статистично значимі значення z-критерію.

**Порівняльний аналіз кореляційних взаємозв'язків між підвбірками
абітурієнтів і пожежних**

Шкала		Mf	Pa	Pt	Sc	Ma	Si
L	Δr	0,347	0,122	-0,027	0,118	-0,062	-0,120
	p	0,000	0,127	0,560	0,251	0,401	0,126
F	Δr	-0,201	-0,264	-0,257	-0,321	-0,016	-0,187
	p	0,010	0,000	0,000	0,000	0,837	0,006
K	Δr	0,098	0,383	0,392	0,445	-0,096	-0,092
	p	0,217	0,000	0,000	0,000	0,165	0,185
Hs	Δr	0,123	-0,059	-0,371	-0,365	-0,036	0,061
	p	0,121	0,372	0,000	0,000	0,580	0,356
D	Δr	0,211	-0,119	-0,503	-0,318	-0,137	-0,069
	p	0,007	0,062	0,000	0,000	0,083	0,160
Hy	Δr	0,247	-0,026	-0,266	-0,185	-0,120	-0,229
	p	0,002	0,729	0,000	0,008	0,126	0,004
Pd	Δr	0,005	-0,033	-0,124	-0,353	-0,101	0,123
	p	0,953	0,594	0,102	0,000	0,200	0,103
Mf	Δr	0,000	0,121	-0,161	-0,154	0,004	-0,014
	p		0,101	0,044	0,048	0,964	0,856
Pa	Δr	0,121	0,000	-0,309	-0,265	0,091	-0,181
	p	0,101		0,000	0,000	0,240	0,010
Pt	Δr	-0,161	-0,309	0,000	0,031	-0,106	-0,362
	p	0,044	0,000		0,272	0,177	0,000
Sc	Δr	-0,154	-0,265	0,031	0,000	-0,153	-0,288
	p	0,048	0,000	0,272		0,051	0,000
Ma	Δr	0,004	0,091	-0,106	-0,153	0,000	-0,068
	p	0,964	0,240	0,177	0,051		0,398
Si	Δr	-0,014	-0,181	-0,362	-0,288	-0,068	0,000
	p	0,856	0,010	0,000	0,000	0,398	

Примітка: жирним шрифтом позначені статистично значимі значення z-критерію.

Збіг пунктів-тверджень опитувальника, що належать до того або іншого типу копінгу

Пункт №	Ситуація оцінювання	Екстремальна ситуація	Збіг	Пункт №	Ситуація оцінювання	Екстремальна ситуація	Збіг
1	КУ	КУ	+	34	КПЗ	КПЗ	+
2	КПЗ	КПЗ	+	35	КПЗ	КУ	-
3		КУ		36	КПЗ	КПЗ	+
4	КПЗ	КУ	-	37	КПЗ	КПЗ	+
5	КУ	КПЗ	-	38	КПЗ	КПЗ	+
6	КПЗ	КПЗ	+	39	КПЗ	КПЗ	+
7		КПЗ		40	КУ	КУ	+
8	КУ	КПЗ	-	41	КУ	КУ	+
9	КПЗ	КПЗ	+	42	КПЗ	КПЗ	+
10	КУ	КУ	+	43	КПЗ	КПЗ	+
11	КУ			44	КУ	КУ	+
12				45	КПЗ	КПЗ	+
13	КПЗ	КУ	-	46	КПЗ	КПЗ	+
14	КУ	КПЗ	-	47			
15	КПЗ	КПЗ	+	48	КПЗ	КПЗ	+
16				49	КПЗ	КПЗ	+
17	КПЗ			50	КУ	КУ	+
18	КПЗ	КПЗ	+	51	КУ	КУ	+
19	КУ	КПЗ	-	52	КПЗ	КПЗ	+
20	КПЗ	КПЗ	+	53	КУ	КУ	+
21	КУ	КУ	+	54	КПЗ	КПЗ	+
22	КПЗ	КПЗ	+	55	КУ	КУ	+
23	КПЗ	КПЗ	+	56	КПЗ	КПЗ	+
24	КПЗ	КУ	-	57	КУ	КУ	+
25	КПЗ	КПЗ	+	58	КУ	КУ	+
26	КПЗ	КПЗ	+	59	КУ	КУ	+
27				60	КУ	КПЗ	-
28	КПЗ	КУ	-	61	КУ	КУ	+
29	КУ			62	КПЗ	КПЗ	+
30	КПЗ	КПЗ	+	63	КПЗ	КПЗ	+
31	КПЗ	КПЗ	+	64	КПЗ	КПЗ	+
32	КПЗ	КУ	-	65		КПЗ	
33				66	КПЗ	КПЗ	+

Вплив параметрів середовища індивідуального розвитку на формування підсистеми «Несвідоме» в абітурієнтів

Змінні		Параметри регресійної моделі		
Незалежні	Залежні	R ²	d	β
Сімейні традиції в отриманні ВО	Внутрішньогрупова конкурентність	0,004	1,728	0,064
	Встановлення короткочасних стосунків	0,000	1,764	-0,018
	Групова залученість	0,009	1,796	0,093
	Внутрішньосімейна конфліктність	0,000	1,790	-0,019
	Безконфліктний опір обставинам	0,005	1,717	-0,074
	Метушливість у рішеннях	0,000	1,756	-0,009
	Страх змін	0,000	1,720	0,013
	Міжособистісна гармонійність	0,000	1,884	0,019
	Стиль реагування, що зовнішньо звинувачує	0,007	1,818	0,087
	Ірраціональність	0,004	1,681	0,062
	Рівень енергії особистості	0,003	1,706	0,058
	Дисфоричність	0,000	1,752	0,018
	Орієнтація на зовнішнього спостерігача	0,000	1,833	0,014
	Дезадаптивність	0,003	1,697	0,059
	Маскулінність	0,000	1,866	0,018
	Схильність до перекрученого сприйняття	0,002	1,901	0,043
	Емоційна емпатійність	0,002	1,893	-0,048
	Внутрішня розслабленість	0,028	1,859	-0,166
	Ексцентричність	0,003	1,899	0,056
	Схильність до жорстокості	0,002	1,935	-0,043
Конформність	0,013	1,849	-0,114	
Фантазійна самореалізація	0,007	1,757	-0,081	
Свавілля	0,015	1,768	0,123	

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі регресійні моделі ($p < 0,05$).

Продовження додатку Г.1

Змінні		Параметри регресійної моделі		
Незалежні	Залежні	R ²	d	β
	Багатодітність батьківської сім'ї	Внутрішньогрупова конкурентність	0,005	1,880
Встановлення короткочасних стосунків		0,000	1,888	0,007
Групова залученість		0,026	1,799	0,160
Внутрішньосімейна конфліктність		0,001	1,802	-0,026
Безконфліктний опір обставинам		0,000	1,905	0,001
Метушливість у рішеннях		0,000	1,660	0,002
Страх змін		0,018	1,651	-0,133
Міжособистісна гармонійність		0,002	1,830	-0,039
Стиль реагування, що зовнішньо звинувачує		0,002	1,672	-0,050
Ірраціональність		0,001	1,833	-0,030
Рівень енергії особистості		0,000	1,678	-0,021
Дисфоричність		0,000	1,888	0,002
Орієнтація на зовнішнього спостерігача		0,000	1,801	-0,006
Дезадаптивність		0,002	1,728	-0,042
Маскулінність		0,001	1,939	-0,035
Схильність до перекрученого сприйняття		0,007	1,668	-0,086
Емоційна емпатійність		0,003	1,838	0,056
Внутрішня розслабленість		0,005	1,744	0,071
Ексцентричність		0,003	1,689	0,053
Схильність до жорстокості		0,001	1,818	-0,033
Конформність	0,004	1,892	0,064	
Фантазійна самореалізація	0,001	1,753	0,024	
Свавілля	0,012	1,946	-0,110	

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі регресійні моделі ($p < 0,05$).

Вплив параметрів середовища індивідуального розвитку на формування підсистеми «Несвідоме» в пожежних

Змінні		Параметри регресійної моделі		
Незалежні	Залежні	R ²	d	β
Багатодітність батьківської сім'ї	Розчарування в реальності	0,012	1,792	-0,108
	Внутрішньогрупова конкурентність	0,002	1,881	0,045
	Прагнення до розширення впливу	0,012	1,745	0,110
	Демонстрація агресивності	0,008	1,830	-0,090
	Потреба у визнанні	0,002	1,884	-0,048
	Вибіркова сенситивність	0,030	1,716	0,173
	Прагнення відгородитися від реальності	0,000	1,783	0,014
	Міжособистісна гармонійність	0,000	1,755	-0,012
	Здатність до каналізації агресії	0,001	1,814	-0,030
	Неадекватність інстинктивних проявів	0,001	1,686	-0,034
	Ірраціональність	0,008	1,893	0,091
	Прагнення бути у вигідному світлі	0,015	1,796	-0,124
	Екстраверсія	0,004	1,898	-0,065
	Оптимістичність, що декларується	0,000	1,890	-0,003
	Потреба в ідентифікації	0,027	1,813	0,164
	Інтровертивність	0,008	1,676	0,090
	Фемінність	0,006	1,771	-0,077
	Нечутливість у спілкуванні	0,000	1,791	0,013
	Заперечення конфліктів	0,002	1,677	0,046
	Драматизація подій	0,004	1,851	-0,061
Рефлексивність	0,000	1,855	-0,010	
Ініціативність	0,000	1,681	0,019	
Обсесивність	0,003	1,782	-0,054	

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі регресійні моделі ($p < 0,05$).

Продовження додатку Г.2

Змінні		Параметри регресійної моделі		
Незалежні	Залежні	R ²	d	β
Сімейні традиції в отриманні професії пожежного	Розчарування в реальності	0,002	1,860	-0,045
	Внутрішньогрупова конкурентність	0,000	1,823	0,015
	Прагнення до розширення впливу	0,002	1,770	-0,046
	Демонстрація агресивності	0,001	1,962	0,032
	Потреба у визнанні	0,000	1,693	0,008
	Вибіркова сенситивність	0,000	1,760	0,013
	Прагнення відгородитися від реальності	0,003	1,755	-0,053
	Міжособистісна гармонійність	0,003	1,722	-0,055
	Здатність до каналізації агресії	0,007	1,789	0,081
	Неадекватність інстинктивних проявів	0,009	1,942	-0,097
	Ірраціональність	0,001	1,810	0,026
	Прагнення бути у вигідному світлі	0,000	1,800	0,006
	Екстраверсія	0,001	1,743	0,037
	Оптимістичність, що декларується	0,000	1,785	-0,006
	Потреба в ідентифікації	0,006	1,737	0,080
	Інтровертивність	0,015	1,675	0,123
	Фемінність	0,009	1,727	-0,094
	Нечутливість у спілкуванні	0,007	1,873	0,083
	Заперечення конфліктів	0,001	1,820	-0,026
	Драматизація подій	0,001	1,850	0,036
Рефлексивність	0,000	1,784	0,020	
Ініціативність	0,004	1,809	0,064	
Обсесивність	0,002	1,909	-0,043	

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі регресійні моделі ($p < 0,05$).

**Вплив свідомої активності на формування в абітурієнтів особливостей
копінгу, що потребує зусиль**

Змінні		Параметри регресійної моделі		
Незалежні	Залежні	R ²	d	β
Деадаптив- ність	Фокусування на позитиві	0,005	1,780	-0,068
	Пошук соціальної підтримки	0,003	1,898	0,057
	Вирішення проблеми	0,008	1,761	-0,090
	Поведінкова розрядка	0,001	1,843	0,024
	Аналіз проблеми	0,019	1,906	-0,136
	Копінг, що потребує зусиль	0,006	1,766	-0,080
Прихову- вання несприят- ливого стану справ	Фокусування на позитиві	0,044	1,650	-0,209
	Пошук соціальної підтримки	0,018	1,776	-0,134
	Вирішення проблеми	0,005	1,689	-0,072
	Поведінкова розрядка	0,040	1,756	-0,199
	Аналіз проблеми	0,000	1,827	0,001
	Копінг, що потребує зусиль	0,025	1,878	-0,158
Здатність до контролюмі жособис- тійної конфлікт- ності	Фокусування на позитиві	0,027	1,887	0,163
	Пошук соціальної підтримки	0,000	1,737	0,000
	Вирішення проблеми	0,011	1,866	0,106
	Поведінкова розрядка	0,000	1,885	0,022
	Аналіз проблеми	0,020	1,716	0,142
	Копінг, що потребує зусиль	0,022	1,703	0,149
Порушення гендерної ідентифікації	Фокусування на позитиві	0,000	1,819	0,014
	Пошук соціальної підтримки	0,003	1,761	-0,053
	Вирішення проблеми	0,000	1,776	0,001
	Поведінкова розрядка	0,027	1,855	0,164
	Аналіз проблеми	0,000	1,860	0,001
	Копінг, що потребує зусиль	0,002	1,797	0,040

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі регресійні моделі ($p < 0,05$).

**Вплив свідомої активності на формування в абітурієнтів особливостей
копінгу, що уникає**

Змінні		Параметри регресійної моделі		
Незалежні	Залежні	R ²	d	β
Деадаптивність	Прийняття бажаного за дійсне	0,000	1,655	-0,005
	Самозвинувачення	0,004	1,759	0,060
	Відстороненість	0,001	1,835	0,024
	Копінг, що уникає	0,001	1,657	0,038
Приховування несприятливого стану справ	Прийняття бажаного за дійсне	0,048	1,924	-0,218
	Самозвинувачення	0,051	1,739	-0,225
	Відстороненість	0,005	1,845	-0,067
	Копінг, що уникає	0,055	1,837	-0,235
Здатність до контролю міжособистісної конфліктності	Прийняття бажаного за дійсне	0,042	1,717	-0,206
	Самозвинувачення	0,066	1,914	-0,257
	Відстороненість	0,035	1,924	-0,187
	Копінг, що уникає	0,074	1,828	-0,272
Порушення гендерної ідентифікації	Прийняття бажаного за дійсне	0,004	1,912	0,067
	Самозвинувачення	0,008	1,940	0,087
	Відстороненість	0,023	1,755	0,150
	Копінг, що уникає	0,009	1,853	0,097

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі регресійні моделі ($p < 0,05$).

**Вплив свідомої активності на формування в пожежних особливостей
копінгу, що вимагає зусиль**

Змінні		Параметри регресійної моделі		
Незалежні	Залежні	R ²	d	β
Залежна поведінка	Вирішення проблеми	0,002	1,671	-0,043
	Аналіз проблеми	0,009	1,738	-0,095
	Самоконтроль	0,004	1,676	-0,062
	Очікування на допомогу	0,018	1,669	0,133
	Копінг, що потребує зусиль	0,003	1,770	-0,051
Приховування несприятливого стану справ	Вирішення проблеми	0,021	1,705	-0,144
	Аналіз проблеми	0,061	1,881	-0,247
	Самоконтроль	0,074	1,877	-0,273
	Очікування на допомогу	0,038	1,777	-0,195
	Копінг, що потребує зусиль	0,068	1,822	-0,262
Активність символічного мислення	Вирішення проблеми	0,000	1,694	-0,022
	Аналіз проблеми	0,014	1,745	-0,120
	Самоконтроль	0,023	1,865	-0,152
	Очікування на допомогу	0,008	1,858	-0,091
	Копінг, що потребує зусиль	0,015	1,709	-0,124
Схильність до тотального контролю при внутрішній м'якості	Вирішення проблеми	0,005	1,961	0,067
	Аналіз проблеми	0,002	1,799	-0,046
	Самоконтроль	0,012	1,936	-0,111
	Очікування на допомогу	0,009	1,902	0,095
	Копінг, що потребує зусиль	0,000	1,771	-0,013

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі регресійні моделі ($p < 0,05$).

**Вплив свідомої активності на формування в пожежних особливостей
копінгу, що уникає**

Змінні		Параметри регресійної моделі		
Незалежні	Залежні	R ²	d	β
Залежна поведінка	Відхід до суб'єктивного світу	0,021	1,708	0,144
	Ігнорування проблеми	0,001	1,706	-0,028
	Прийняття проблеми – відмова від вирішення	0,034	1,854	0,183
	Копінг, що уникає	0,030	1,907	0,173
Приховування несприятливого стану справ	Відхід до суб'єктивного світу	0,063	1,843	-0,250
	Ігнорування проблеми	0,022	1,745	-0,149
	Прийняття проблеми – відмова від вирішення	0,034	1,662	-0,185
	Копінг, що уникає	0,061	1,856	-0,246
Активність символічного мислення	Відхід до суб'єктивного світу	0,000	1,816	-0,012
	Ігнорування проблеми	0,005	1,733	-0,071
	Прийняття проблеми – відмова від вирішення	0,000	1,855	0,018
	Копінг, що уникає	0,000	1,727	-0,018
Схильність до тотального контролю при внутрішній м'якості	Відхід до суб'єктивного світу	0,001	1,668	0,032
	Ігнорування проблеми	0,007	1,783	-0,085
	Прийняття проблеми – відмова від вирішення	0,000	1,763	-0,006
	Копінг, що уникає	0,000	1,858	-0,006

Примітка: жирним шрифтом виділені статистично значимі регресійні моделі ($p < 0,05$).

**Кореляції між показниками МВАС і шкалами опитувальника WOCQ за
С.І. Хаїровою**

Символ МВАС		Шкали опитувальника WOCQ								
		Конфрон-тація	Дистан-ціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Взяття відповідальності	Уникання—відхід	Побудова плану дій	Позитивна переоцінка	
1	ρ	0,075	-0,009	0,059	-0,023	-0,099	0,005	0,002	-0,017	
	p	0,192	0,881	0,306	0,685	0,084	0,929	0,965	0,769	
2	ρ	-0,008	-0,089	-0,068	0,028	-0,006	0,034	-0,021	0,070	
	p	0,889	0,122	0,234	0,628	0,922	0,547	0,715	0,224	
3	ρ	0,012	0,016	-0,081	0,075	0,037	-0,122	-0,076	0,098	
	p	0,828	0,778	0,157	0,190	0,521	0,033	0,186	0,085	
4	ρ	0,033	0,050	0,032	-0,040	-0,121	0,035	-0,007	0,006	
	p	0,560	0,382	0,571	0,489	0,034	0,545	0,898	0,911	
5	ρ	-0,030	-0,011	-0,021	-0,035	0,114	0,110	-0,090	-0,093	
	p	0,602	0,852	0,713	0,541	0,046	0,055	0,115	0,104	
6	ρ	-0,148	0,077	-0,000	-0,043	0,151	0,008	0,049	-0,089	
	p	0,009	0,176	1,000	0,455	0,008	0,888	0,395	0,118	
7	ρ	0,016	0,029	0,101	-0,074	-0,100	-0,041	0,095	0,045	
	p	0,780	0,607	0,077	0,195	0,080	0,470	0,095	0,431	
8	ρ	0,012	-0,020	-0,073	0,077	0,064	0,010	0,051	-0,039	
	p	0,834	0,724	0,202	0,180	0,262	0,867	0,373	0,491	

Примітка: жирним шрифтом позначені статистично значимі значення коефіцієнтів кореляції.

Кореляції між показниками МВАС і шкалами опитувальника WOCQ за

Н.В. Родіною

Символ МВАС		Шкали опитувальника WOCQ							
		Фокусування на позитиві	бажаного залийсче	соціальної підтримки	Самозвинування	Вирішення проблеми	Поведінкова розрядка	Відстороненість	Аналіз проблеми
1	ρ	0,001	0,039	-0,043	-0,123	-0,036	0,073	0,004	0,004
	p	0,989	0,501	0,456	0,032	0,530	0,203	0,949	0,940
2	ρ	0,051	0,023	0,017	-0,021	-0,077	0,004	-0,113	0,023
	p	0,370	0,684	0,765	0,716	0,180	0,941	0,048	0,690
3	ρ	0,113	-0,142	0,085	-0,005	0,041	-0,020	-0,005	-0,050
	p	0,048	0,013	0,137	0,929	0,476	0,722	0,925	0,385
4	ρ	-0,009	0,030	-0,010	-0,062	-0,058	0,012	0,065	0,042
	p	0,881	0,603	0,856	0,279	0,312	0,829	0,257	0,465
5	ρ	-0,086	0,064	-0,040	0,131	0,010	-0,009	0,006	-0,033
	p	0,134	0,266	0,485	0,022	0,864	0,875	0,920	0,566
6	ρ	-0,082	0,004	-0,044	0,113	0,100	-0,124	0,117	-0,052
	p	0,153	0,950	0,438	0,047	0,080	0,030	0,041	0,362
7	ρ	0,049	-0,022	-0,068	-0,070	0,031	0,022	-0,028	0,100
	p	0,393	0,700	0,237	0,222	0,591	0,701	0,626	0,081
8	ρ	-0,048	0,004	0,057	0,132	-0,003	0,017	-0,004	-0,075
	p	0,400	0,946	0,321	0,021	0,964	0,773	0,941	0,189

Примітка: жирним шрифтом позначені статистично значимі значення коефіцієнтів кореляції.